

oudheidkundig JAARBOEK

3^E SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

TWEEDE JAARGANG

1922

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

oudheidkundig jaarboek

Redactie: Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Voorzitter, Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Secretaris, Prof. Dr. N. J. KROM, Prof. Dr. W. MARTIN, Dr. ELISABETH NEURDENBURG en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Voorzitter, Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, te Leiden; stukken betreffende den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond aan den Bondssecretaris, Mr. A. STARING, Korte Vijverberg 7, 's-Gravenhage.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz-
Algemeene vergadering te Utrecht, 11 Maart 1922.	140
Algemeene vergadering te Sneek, 22 Juni 1922	162, 214
Rede van den voorzitter	215
Jaarverslag van den secretaris	218
Officieele mededeelingen	94, 162, 234
De schilderijenverzameling van het Mauritshuis tijdens het Stadhoudelijk bestuur, door Dr. C. Hofstede de Groot	1
Het Mauritshuis, door Prof. Dr. W. Martin	5
Jan Steen's Kippenhof van 't Huis Oud-Teilingen, door Prof. Dr. W. Martin .	165
Een marmeren reliëf in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door Dr. Marg. Hudig-Frey	167
De twee Majolica-tegels uit het Refugium van de abdij van Aduard in de stad Groningen, door Dr. Elisabeth Neurdenburg	170
Een Oranje-Nassau museum, door Mr. A. Staring	92
De eerste phase der hervorming onzer musea, door Mr. P. C. J. A. Boeles. .	132
Bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, door J. Mosmans . .	19
De toren der N. H. St. Nicolaaskerk te IJselstein, door G. C. Labouchere . .	37
Sneek, door Dr. H. A. Poelman	105
Bolsward, door Dr. H. A. Poelman	117
Middeleeuwsche muurbeschildering in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Nisse (Z.) door J. Por.	193
De R. K. kerk te Terheyden verbrand, door F. Vermeulen	211
Romeinsche oudheden, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	75
De Nederlandsche oudheden in de Molukken, door Prof. Dr. N. J. Krom . .	60
De pijpen Margaretha van Schelluinen, door W. J. Dingemans	82
De schoonmaak van den Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen, door G. D. Gratama	89
De Noord-Nederlandsche grisailles en de „Meister der Liebesgärten” door Dr. J. D. Hintzen.	178
Noord-Nederlandsche Miniaturen, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	183
De achttien oude wijnkannen der Illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's-Her- togenbosch, door K. Azijnman	193
Bewerkte vuursteen van Rijckholt (L.), door J. H. F. Umbgrove.	203

	Blz.
Muntvondsten, door A. O. v. K.	150, 152
Een centrale Catalogus van platen en zinco's, door Dr. E. J. Haslinghuis . . .	91
In memoriam Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, door Prof. Dr. A. W. Eyvanck . . .	163
Oud-Dordrecht en de Verzameling Van-Gijn, door Mr. A. Staring	201
Nieuwe boeken.	104
Boekbespreking:	
C. H. Peters, Oud Groningen, Stad en Lande, door Dr. E. J. Haslinghuis	155
Paul Durrieu, La miniature Flamande, door A. B.	157
Gabriel Millet, L'Ancien art Serbe, door A. B.	220
Dr. J. J. de Gelder, Bartholomeus van der Helst, door E. N.	221
W. de Vreese, Een Noord-Nederlandsch handschrift met „verlichteriën” uit het midden van de 15 ^{de} eeuw, door A. B.	222
Reisboek voor Nederland, door F. Vermeulen	223
Verslagen.	103, 157, 227
Mededeelingen en korte berichten.	94, 140, 214

DE SCHILDERIJENVERZAMELING VAN HET MAURITSHUIS TIJDENS HET STADHOUDERLIJK TIJDPERK.

Van de 192 schilderijen, die in 1795 het kabinet van den Stadhouder Willem V vormden, en door de Franschen als buit naar Parijs werden ontvoerd, keerden in 1815 124 stuks, dus ongeveer twee derde terug. Deze vormden de kern van het toen opgerichte Koninklijk Kabinet van Schilderijen.

Wat men ook op het karakter of op het politiek beleid van onzen laatsten Stadhouder moge hebben aan te merken, liefde tot de beeldende kunst en een fijnen kunstsmaak kan men hem niet ontzeggen.

Hij was de eerste van zijn huis, die de in verschillende paleizen en buitenverblijven verstrooide kunstwerken tot eene kunstverzameling volgens de heden-daagsche opvattingen bijeenbracht, deze door belangrijke aankopen vergrootte en ze voor het publiek — zij het dan ook in een zeer beperkten zin des woords — toegankelijk stelde. Als zoodanig is hij de stichter van de verzameling in ons wereldberoemd Mauritshuis.

Toch hadden zijne voorgangers in de stadhouderlijke waardigheid reeds schilderijen in hun bezit gebracht, die ook thans nog tot de bestanddeelen van het museum behooren.

Wellicht behooren het portret van Willem den Zwijger (Nr. 225 v/d. Catalogus) en de groep der drie gebroeders de Coligny (432), tot het oudste Nassausch bezit en vrij zeker is dit het geval met de 21 portretten van officieren door Johannes van Ravesteyn, die tusschen 1601 en 1624 geschilderd werden en sedert 1694 in de inventarissen vermeld worden. Het kan haast niet anders, of het moet Prins Maurits geweest zijn, die deze afbeeldsels heeft laten vervaardigen; wel is waar niet als uitingen van kunst, doch uitsluitend ter wille der voorgestelde personen, zijne onderbevelhebbers. Ook de overige schilderijen uit het bezit van dezen vorst, waarvan wij konde hebben, zijn voorstellingen van personen en krijgsdaden, geen kunstwerken in den eigenlijken zin des woords.

Met zijn opvolger Frederik Hendrik en diens gemalin Amalia van Solms wordt de zaak anders.

Dit vorstenpaar deed niet alleen zichzelf en zijne kinderen uitschilderen door de beroemdste meesters van zijnen tijd: Rembrandt, A. van Dijck, Hanneman, Honthorst e.a., bracht niet alleen eene verzameling portretten van naastbestaanden en beroemde tijdgenooten bijeen, versierde niet alleen de paleizen en buitenverblijven in en nabij den Haag met wandschilderingen van allegorisch-historischen aard, (men denke aan de Oranjezaal in het Bosch), maar omgaf zich bovendien met een keus van kabinetstukken, die met geen ander doel kunnen bijeengebracht zijn dan ter-

wille van hun kunstwaarde. Tot de bekendste hiervan behoort de reeks tafereelen uit de jeugd en het lijden van Christus, die tusschen 1633 en '46 aan Rembrandt werd besteld.

Van dit alles is weinig of niets in onze verzameling overgebleven. Eerst na het overlijden van Amalia van Solms en vervolgens na dat van Willem III vonden erfscheidingen plaats, waarbij al het roerend bezit in de vier windstreken verstrooid werd. Het meeste ging naar de bloedverwanten te Berlijn en te Dessau.

Willem II leefde te kort om vele aankopen op kunstgebied te kunnen doen, doch zijne weduwe Maria I Stuart deed zoovele bestellingen, dat men haar ten slotte moest verbieden, het geld van haren onmondigen zoon Willem III voor kunstdoel-einden uit te geven.

Deze laatste had de kunstliefde van zijn geslacht geërfd. Hij versierde de buitenverblijven te Soestdijk, Dieren en vooral op Het Loo met omvangrijke wand-schilderingen, deur-, schoorsteen- en zolderstukken door de beste meesters van zijn tijd, die echter reeds een tijd van verval onzer schilderkunst was, en bracht bovendien nog een kunstkabinet bijeen, dat evenwel in 1713 op last van een zijner erfgenamen, de moeder-voogdes van den onmondigen Willem IV, in het openbaar werd verkocht. ¹⁾ Een andere erfgenaam, de eerste Koning van Pruisen, deed uit de aan hem ten erfdeel toegevallen paleizen in het Noordeinde, het Bosch, te Rijswijk en te Honselaersdijk de beste schilderijen naar Berlijn overbrengen. Op deze wijze gingen ook de meesterwerken dezer verzameling voor zijne opvolgers in de stadhouderlijke waardigheid verloren.

Een ander gedeelte bleef evenwel op eigenaardige wijze behouden.

Nadat Willem III en zijne gemalin den Engelschen troon hadden bestegen en in de vorstelijke paleizen in Engeland hun intrek hadden genomen, hadden zij de vrije beschikking over den inhoud dier paleizen. Dit bracht mede, dat zij ook bestanddeelen hiervan meenamen naar hunne verblijven in ons land en zoo kwam het, dat zich hier na het overlijden van Willem III Engelsch kroongoed bevond, dat door de regeering werd teruggeëischt. Het waren juweelen, tapijten en schilderijen.

Wat er met de juweelen en tapijten gebeurd is, durf ik niet te zeggen, doch van de schilderijen staat het vast, dat eenige van de fraaiste hier gebleven zijn en nog tot de voornaamste schatten van het Mauritshuis behooren. Ik haal bijv. uit de toen door de Engelschen ingediende lijst aan:

- No. 8. Robert Cheesman, a falconer with a hawk by Holbein (Nr. 276).
- No. 9. A dutch kitchin by Dow (No. 32).
- No. 15. A Magdalens head in oval by Titian (Nr. 344, toegeschreven aan Palma Vecchio).
- No. 17. An old mans head in a red cap ye manner of Albert Durer.
- No. 18. An old mans head in a black cap by y same hand (beide door Piero di Cosimo, Nrs. 287 en 288).

---

¹⁾ Dat Mayke Meu, de weduwe van Johan Willem Friso, inderdaad degene is, die de veiling van 1713 op haar geweten heeft, blijkt o. a. uit eene aantekening in het bekende werk over Houghton Hall, waarin medegedeeld wordt, dat Walpole A. van Dijk's beroemde Heilige Familie met de patrijzen (Eremitage) op die veiling van de moeder van den toenmaligen Stadhouder (Willem IV) had aangekocht.

No. 21. A mans head with a hawk by Holben. (Nr. 277).

Verder nog minder belangrijke schilderijen door A. Keirincx met figuren door Poelenburg, een landschap door H. Swanevelt en een kerkgezicht door P. Neeffs.

De halve eeuw volgende op den dood van Willem III was voor de kunstverzamelingen der Oranje's grootendeels een tijd van verval en verwaarloozing. Alles liep tegen. Zooals reeds gezegd, bracht de eene erfgenaam, de Koning van Pruisen, de voornaamste schilderijen uit de aan hem toegevallen paleizen over naar Berlijn. De andere erfgenaam, Johan Willem Friso, verdronk 14 Juli 1711 aan den Moerdijk, toen hij voor de aangelegenheden der nalatenschap op weg was naar Den Haag. De voogdes van zijn posthumen zoon, den lateren erfstadhouder Willem IV, liet in 1713 de kunstverzamelingen op Het Loo verkoopen, doch nauwelijks was hij zelf tot meerderjarigheid gekomen en had hij in de landprovincies de stadhouderlijke waardigheid aanvaard, of hij begon ook met het doen van aankopen van schilderijen op uitgebreide schaal. In 1757, toen zijn zoon Willem V pas negen jaar oud was, werd een lijst van de schilderijen op het Loo gemaakt, waaruit blijkt, welke stukken sedert de vorige inventarissen en sinds de veiling van 1713 er bij waren gekomen en dus door Willem IV zijn aangekocht.

Op dezen inventaris en op dien, welke in 1763 van het stadhouderlijk Hof in Den Haag werd gemaakt, komen naast stukken van minderen rang schilderijen voor van het hoogste kunstgehalte, zooals de Simeon in den tempel door Rembrandt, de Najaden met den hoorn des overvloeds door Rubens en Breughel, drie Wouwermans, de stier van Potter, twee J. D. de Heems, de Hondecoeter, waarop de raaf van zijn vreemde veeren wordt beroofd, het gezicht in een schilderijenverzameling door Gonz. Coques e.a. en vele andere.

De voogd van Willem V, de hertog van Brunswijk, zette de overlevering voort. Wellicht was hij het, die in den jeugdigen vorst de liefde voor de kunst deed ontwaken. De schilderijen, die vóór diens meerderjarigheidsverklaring (1766) en wellicht ook nog in den eersten tijd daarna werden aangekocht, kunnen op het credit van den Brunswijker worden gesteld. Hiertoe behooren o.a. schilderijen door Berchem, du Jardin (2), S. v. Hoogstraten, G. Houckgeest (2), een Th. de Keyser, de Sal. Koning, de Adam en Eva door Rubens en Breughel, niet minder dan 3 van de Jan Steens, een Willem en een Adriaen van de Velde.

In hoeverre de twintigjarige prins in 1768 bij den aankoop van het kabinet van den Ontvanger-Generaal Govert van Slingelandt op zijn eigen oordeel afging of zich door zijn vroegeren voogd en raadsman of wel door zijn jeugdige gemalin Frederika Wilhelmina van Pruisen liet leiden, valt moeilijk uit te maken. Zeker is het evenwel, dat deze aankoop van veertig uitgezochte schilderijen voor een bedrag van f50.000 het peil van het kabinet aanmerkelijk verhoogde en het tot een der bezienswaardigheden der residentie maakte. Tot de meesterwerken dier verzameling behooren o.a. de beide vrouwen van Rubens, de drie portretten door Anth. v. Dijck, de beide zelfportretten van den jongen Rembrandt, 't vrouwtje door Holbein, twee Mierissen, de jager door Metsu, de prachtige G. ter Borch, een Ostade, de vette

keuken door Teniers, twee Wouwerms, twee Potters, de groote du Jardin en een der zieke vrouwtjes door Jan Steen, bijna alle schilderijen, die heden ten dage per stuk aanzienlijk hooger betaald zouden worden dan het bedrag, dat toen voor de geheele verzameling werd neergelegd.

Deze aankoop vormt het glanspunt in de geschiedenis van het stadhouderlijk kabinet. Na dien tijd werden er nog slechts enkele stukken van belang aan toegevoegd, zooals bijv. van Th. de Keyser „de vier Burgemeesters”, die op de veiling van G. Braamkamp in 1771 werden verkregen.

Verder bepaalden zich de aanwinsten tot overbrenging uit de andere paleizen in en om den Haag, het Loo, Leeuwarden en Oranienstein bij Dietz, een enkel geschenk en voorts opdrachten aan levende schilders: H. J. Anthonissen, P. J. van Brussel, H. de Cort, H. Kobell, B. P. Ommeganck, J. v. Os, Schweickhardt, M. Versteegh e.a., die evenwel sinds langen tijd geen bestanddeel van de verzameling in het Mauritshuis meer uitmaken.

De Fransche inval in 1795 haalde een streep door al hetgeen tot dusver was tot stand gebracht. Alles werd voor goeden prijs verklaard en naar Parijs overgebracht.

Weliswaar begon de Bataafsche republiek spoedig met het stichten van een museum, dat in het Huis in het Bosch werd gevestigd en werden ten behoeve dezer instelling de stadhouderlijke verblijven nog eens nagezien, doch het aldus bijeengebrachte werd reeds in 1808 naar het Museum te Amsterdam overgebracht.

In 1815 kwam ongeveer twee derde van het Kabinet van Willem V uit Parijs terug. Het waren de stukken, die in het Louvre waren tentoongesteld geweest en waarop daar onder sterken militairen druk der geallieerden beslag was gelegd. Gelukkig waren het de beste schilderijen. Degene, die als minderwaardig in het depot waren geplaatst of aan provinciale musea waren afgestaan, bleven achter. Een aantal kan nog in Frankrijk worden aangewezen. Zoo bijv. de fraaie groote A. v. Dijck, Reinoud en Armida, die in Den Haag slechts voor een zeer beschadigde copie doorging, een heerlijke landschapstudie door P. P. Rubens; een ruitergevecht door Ph. Wouwerman, alle drie in het Louvre, een krans van bloemen om een borstbeeld van Willem III door J. D. de Heem in het Museum te Lyon en de trouw van den Grooten Keurvorst met Louise Henriette van Oranje door J. Mijtens in het Museum te Rennes. Het verlies der beide laatste stukken is wegens de historische herinneringen, dat der overige van wege de kunstwaarde ten zeerste te betreuren.

Terwille van de volledigheid vermelden wij hier nog, dat in de jaren na 1875 bij een grondig onderzoek der magazijnen en zolders van het Mauritshuis nog menig lang vergeten en verwaarloosd schilderij aan het licht kwam, dat blijkens vergelijking met de oude inventarissen uit de voormalige stadhouderlijke verzamelingen afkomstig is. Het waren echter grootendeels schilderijen van geschiedkundig belang, die toen in het Kon. Kab. van Schilderijen werden ingelijfd. Kunstwerken van eenige beteekenis kwamen er niet onder voor.

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

HET MAURITSHUIS.

1822 — JANUARI — 1922.

Le musée de la Haye est un des plus remarquables de l'Europe, non par le nombre de ses tableaux, mais par leur qualité.

V. de Stuers.

Honderd jaren is het geleden, sinds het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in het voormalig paleis van Maurits den Braziliaan werd gevestigd en aldus een der gelukkigst denkbare vereenigingen begon van oude kunst met een oud gebouw. Tevens beteekende deze huisvesting den aanvang eener ontwikkeling, welke de verzameling deed groeien van een bekend kabinet tot een wereldvermaard museum, dat geen waarlijk kunstgevoelige onbezocht laat en welks meesterwerken zoo geliefd zijn, dat ze allengs over heel de beschaafde wereld beroemd zijn geworden.

In 1822 telde het kabinet 274 oude schilderijen. Thans, na honderd jaren, is dit getal meer dan twee maal zoo groot ¹⁾, is ook de tentoonstellingsruimte meer dan verdubbeld en is de kwaliteit van het geheel tot hooger gehalte opgevoerd.

Een korte herinnering aan dit zóóveel beteekenend eeuw-bestaan scheen in dit jaarboek op hare plaats. Heel de geschiedenis van de verzameling in die periode te geven, kan evenwel niet de bedoeling zijn: men vindt trouwens het voornaamste in de inleiding tot den *Catalogue Raisonné* (2e dr. 1914), terwijl bovendien over Bredius' directeurschap mag worden verwezen naar ons opstel in het *Bulletin* van 1909 ²⁾.

Van Bredius' aanwinsten, van zijn ongeëvenaarde bruikleenen geniet dagelijks ieder bezoeker, en de geheele tijd van zijn beheer ligt nog versch in het geheugen, evenals de veranderingen der laatste twaalf jaren, toen het gebouw opnieuw werd gerestaureerd, toen o. a. de prachtige Steengracht-aankopen en geschenken van particulieren het Kabinet kwamen verrijken, terwijl de groote doeken van Goltzius, Cornelis van Haerlem, Heemskerck, Rottenhammer enz. naar elders verhuisden om de kabinetskunst meer tot haar recht te doen komen.

Over dit alles willen wij dus nauwelijks spreken, en ons liever in hoofdzaak bepalen tot den gang van zaken vóór 1890.

De opening van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in zijn nieuwe behuizing — in de eerste dagen van Januari 1822 — moet voor den toenmaligen Directeur, Jhr. Mr. J. Steengracht van Oostkapelle, een groote voldoening zijn geweest.

¹⁾ Het Kabinet bezit thans 592 kunstwerken in eigendom en 43 in bruikleen. Van den eigendom zijn 454 kunstwerken tentoongesteld en 138 uitgeleend of in depôt.

²⁾ Verder zijn er de jaarverslagen en een uitgebreide detail-literatuur. Wij verwijzen b. v. naar Dr. H. Schneider's opstel over de verzameling Reghellini in *Oud Holland* 1917, blz. 40 volg., als bijlage bij diens opstel „Raffaël und Lievens”.

Sinds hij, in Juni 1816, Directeur was geworden, „buiten bezwaar van den lande”, had hij met de huisvesting der schilderijen erg getobd.

Gelijk bekend is, hadden de Franschen in 1795 ook het Stadhouderskabinet naar Parijs gevoerd. Bijzonder goed was het daar niet geconserveerd: een schilder zag daar weldra „menigte van onze schilderijen seer beschaedigt en den grooten Potter uyt het Cabinet van den prins in 't midden door eene groote spijker gekrabt”¹⁾.

In September 1815 werden de schilderijen niet dan met moeite terugverkregen, op 67 na, welke zich nog heden in Frankrijk bevinden. Den eersten November gaf koning Willem I order, de inmiddels naar Antwerpen gezonden kunstwerken naar den Haag te doen komen en provisioneel te deponeren „in de Galerij waar dezelve voorheen zijn geplaatst geweest”, d.w.z. op 't Buitenhof, naast de Gevangenpoort.

Den twintigsten November 1815 werd het transport „met kanongebulder en klokgelui en onder het gejubel der bevolking” den Haag binnengebracht.

Tegelijkertijd werd het Kabinet onder oppertoezicht gesteld van den Commissaris Generaal voor Kunsten en Wetenschappen en werd het een Rijks-Instelling, zoodat niet meer de vorst, maar de Staat de instandhouding en uitbreiding behartigde.

Maar het duurde nog lang, eer het Kabinet weer toegankelijk was. Eerst

Afb. 1. Jhr. J. Steengracht van Oostkapelle
Directeur v. h. Kon. Kabinet van Schilderijen, 1816—1841.

moest de kort daarop benoemde directeur maatregelen nemen voor „schoonmaken, verhelpen en in orde brengen der schilderijen”. Hieraan heeft de onderdirecteur, de schilder J. W. Pieneman, een groot aandeel gehad. Ook moesten er nieuwe lijsten worden gemaakt. Hiervoor werd f 5000 uitgetrokken en zoo ontstonden de encadrements, die nog heden verscheiden schilderijen in het Mauritshuis sieren en wier type langen tijd voor de nieuwe aankopen als voorbeeld heeft gediend. En al moge dit voor bepaalde kunstsoorten — b.v. voor de Holbeins — niet de geschikte

¹⁾ Moes & v. Biema, de Nationale Kunstgalerij, blz. 185. Het litteken van deze beschadiging is op Potter's Stier nog duidelijk zichtbaar.

omlijsting zijn en naar een passender doen verlangen, toch heeft het Kabinet daardoor een zeker cachet van saamhoorigheid verkregen, dat rustig aandoet en het arrangement vergemakkelijkt.

In October 1816 eindelijk maakte men plannen om de beste schilderijen successievelijk ten toon te stellen en daarna de rest op te bergen. Eenige aankopen van moderne stukken hadden intusschen plaats.

Met de lokaliteit was het eigenlijk van meet af aan een onhoudbare toestand. Reeds in een brief van 23 Nov. 1816 klaagt Jhr. Steengracht steen en been over de kamer in het gebouw, waar toen tevens een school der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was gevestigd. Hij wijst op het gebrek aan ruimte, op het brandgevaar enz., en verzoekt de Regeering om verplaatsing van het Kabinet. Doch reeds 16 Dec. wordt hem bericht, dat het Kabinet provisioneel moet blijven waar het is!

Evenwel, iets zou er althans gebeuren: de openstelling voor het publiek. Deze had in het voorjaar van 1817 plaats. Den Haag had nu ten minste weer een museum, waar men schilderijen kon gaan kijken. Want sinds 1808 was de Nationale Konstgalerij in het Huis ten Bosch, die men in den Franschen tijd had gevormd, naar Amsterdam overgebracht en bijna 10 jaar lang was Den Haag zonder museum geweest.

Het Koninklijk Kabinet van Schilderijen — aldus was de naam der nieuwe instelling — werd dan dus in 1817 eindelijk voor 't publiek toegankelijk gesteld. Twee maal 's weeks werd men toegelaten. De overige dagen waren bestemd „voor het studeeren der schilderijen en het copieren derzelven.” Er werd een Catalogus gedrukt, die 133 nummers telde en uitsluitend de oude schilderijen bevatte.

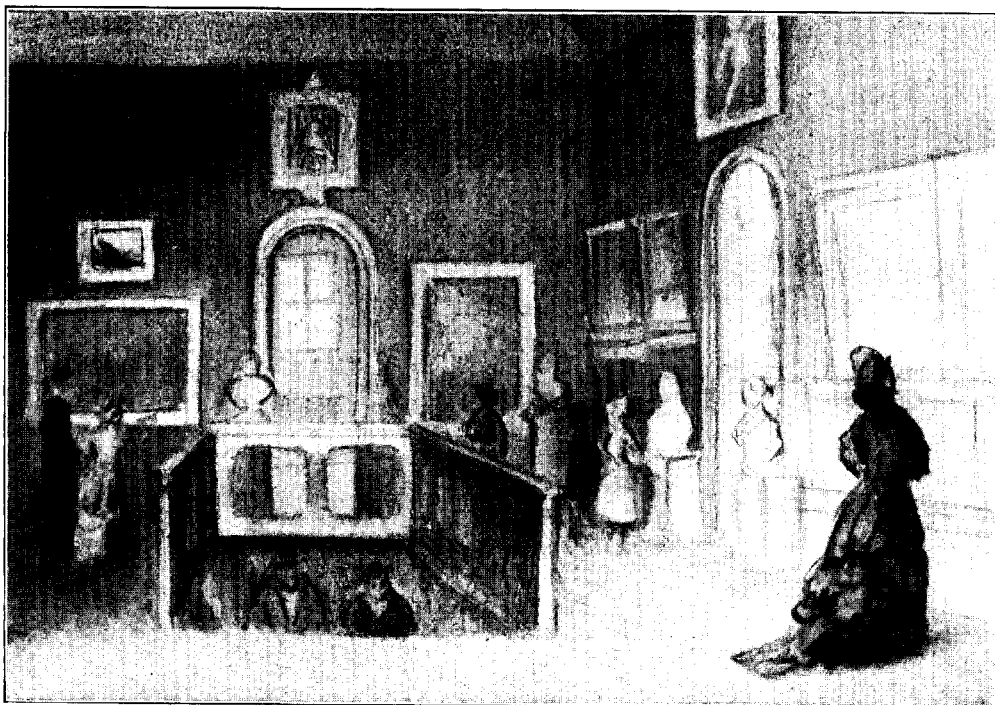
Evenwel, men kon niet alles hangen. Er werd bovendien allerlei bijgekocht en er waren nog resten van de Nationale Konstgalerij achtergebleven. In 1819 blijkt de kamer van den onderdirecteur (die op het Binnenhof een atelier had) zóó vol met daar gedeponeerde schilderijen, dat hij er geen raad mee weet en de Directeur aan de Regeering om een depôt-lokaal verzoekt.

Kort te voren, in Februari 1819, had de Regeering het plan geopperd om de bibliotheek, de schilderijen, de zeldzaamheden en de munten en penningen over te brengen naar het gebouw, waarin de Bibliotheek en het Munt- en penningkabinet sindsdien zijn gevestigd, maar waar voor de schilderijen en zeldzaamheden geen behoorlijke plaats bleek. Jhr. Steengracht oppert in de desbetreffende briefwisseling met de Regeering vele en overwegende bezwaren en den eersten Juni 1819 zag de Regeering daarom van dit plan af, voor zoover betrefte de Kabinetten van Schilderijen en Zeldzaamheden. Wel richtte men voor Jhr. Steengracht een schilderijen-depôt in de tegenwoordige Koninklijke Bibliotheek in.

Het volgend jaar eindelijk, in 1820, kwam men op de gedachte, het Maurits-huis te bestemmen voor de schilderijen en zeldzaamheden. Pieter Post's bouwwerk na den brand van 1704 in 1718 van binnen in eenvoudigen Lodewijk XIV stijl ingericht, was sindsdien voor allerlei doeleinden gebruikt door de achtereenvolgende

Regeeringen, die het van de erfgenamen der schuldeischers van Maurits in huur hadden. Het laatst had het de Bibliotheek geherbergd, en de kelders waren nog tot 1824 aan wijnhandelaars verhuurd. Den dertienden Mei 1820 kocht de Staat het gebouw in publieke veiling voor 35000 gulden en bij Koninklijk Besluit van 10 Juli 1821 No. 78 werd het Mauritshuis voor de huisvesting van beide kabinetten aangewezen. Dat van Zeldzaamheden zou gelijkvloers komen, dat van Schilderijen op de verdieping.

Nu begonnen de herstellingswerken. Er is lang en ernstig sprake van geweest, de monumentale trap uit de vestibule te verwijderen en deze naar een der beneden-

Afb. 2. Mauritshuis. Trapzaal omstr. 1870 vóór de herstelling der trap.
Teekening A. C. Nunnik, lithograaf en tot 1892 opzichter in het Mauritshuis.

voorzalen te verplaatsen. Dan zou men boven een grootere voorzaal hebben! Gelukkig is van dit vandalistisch plan afgezien wegens de kosten en het verlies van ruimte, dat dan het Kabinet van Zeldzaamheden zou hebben geleden. Om finantiëele redenen is eveneens het plan vervallen om de deuropening (door het verwijderen van het steenen beeldhouwwerk aan weerszijden) te verbreed en de deur te vervangen door..... een copie naar een prent naar een deur van een kerk te Rome. Gelukkig heeft gedwongen zuinigheid hier een ramp voorkomen.

Met de 15000 gulden, die beschikbaar waren voor herstellingen, verhoogde men de boven-achterzaal, om er de groote schilderijen (o.m. den Stier van Potter)

te kunnen plaatsen. Men brak er de koof uit (en vermoedelijk ook de beide schoorsteenmantels) en bracht er de saaie, geheel ornamentlooze zoldering in, die eerst in 1909 door de vijf plafondschilderingen van Jacob de Witt kon worden vervangen.

Een nieuw bordes verrees buiten vóór de deur; de kelders onder het voorplein werden gedempt, het tegenwoordig voorplein ontstond na betere reguleering der straat, en het geheel werd omsloten met een gedeelte van het hekwerk dat afkomstig was van den vroegeren tuin der tegenwoordige Koninklijke Bibliotheek. In Mei 1821 was het gebouw van binnen gereed en den eersten Augustus werd Jhr. Steengracht gemachtigd tot overbrenging van het Kabinet. Dit werd den zesden Augustus voor het publiek gesloten en op denzelfden dag begon de verhuizing naar het Mauritshuis.

In November worden kachels gekocht en in December correspondeeren de Directeuren van het Kabinet van Schilderijen en dat van Zeldzaamheden over de openstelling.

Donderdag 3 Januari 1822 bevatte de Staatscourant, en 4 Januari de 's-Gravenhaagsche courant de navolgende mededeeling:

„Het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's-Gravenhage zal voortaan des Woensdags en des Zaterdag van tien tot één uur kunnen worden bezichtigd door een ieder, die wel gekleed ¹⁾ is en geen kinderen bij zich heeft.

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden [zal op dezelfde dagen en op gelijke voorwaarde kunnen worden bezichtigd van één tot drie uur.

Buitenlanders zullen ook de overige dagen der week, doch op dezelfde uren, en op vertoon hunner paspoorten, worden toegelaten.

Ditzelfde zal geschieden met inlanders, die voorzien zijn met toegangsbiljetten welke te verkrijgen zijn: voor het Kabinet van Schilderijen bij den onderdirecteur J. Teissier, Wijk 7 no. 212, en voor het Kabinet van Zeldzaamheden aan het Mauritshuis, des morgens van 9 tot 10 uren.”

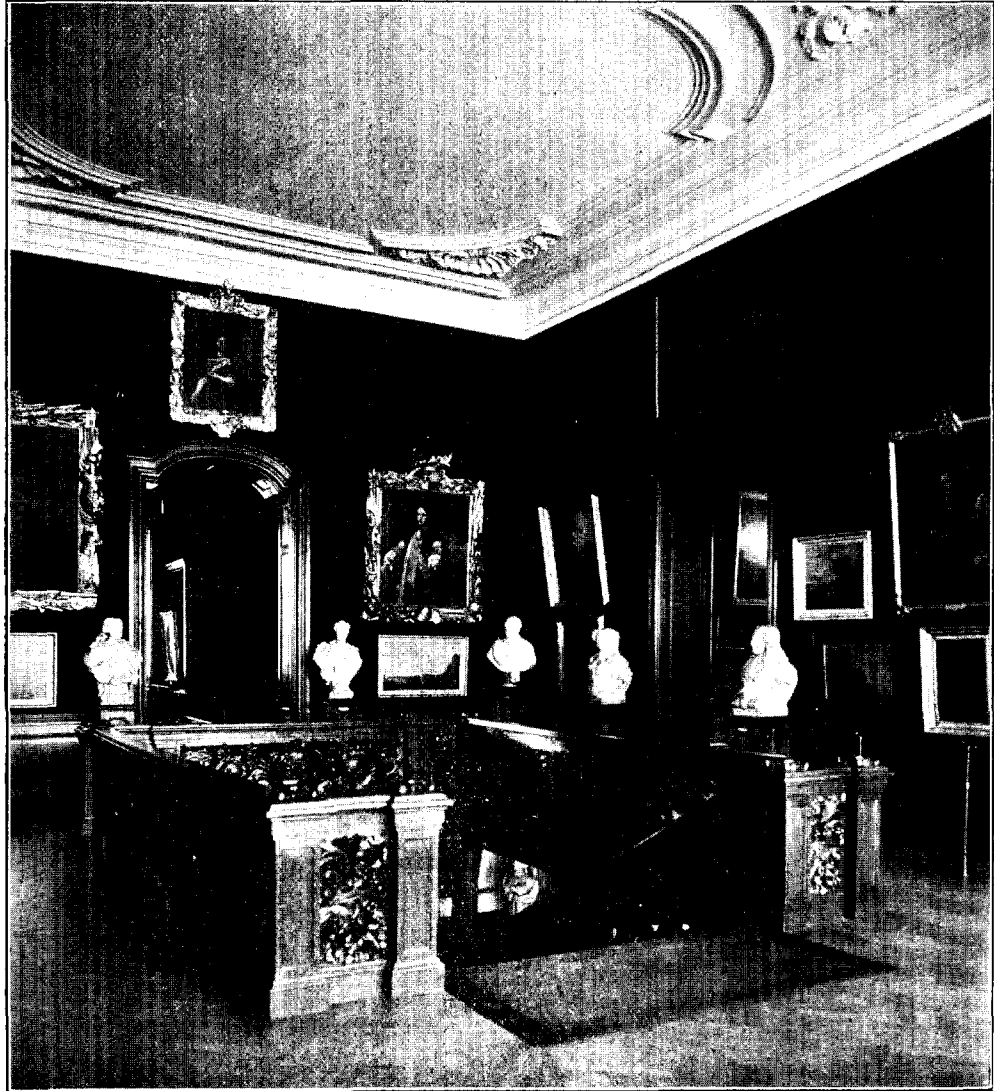
Zoo was dan het Kabinet in het Mauritshuis geïnstalleerd. Wilde men het bezoeken, dan belde men beneden, ging de trap op, belde boven (er was een deur boven aan de trap, die tot omstreeks 1870 heeft bestaan), en werd toegelaten door den „Inspecteur”, den teekenaar Heydeloff, die de schilderijen vertoonde en toezicht hield op degenen, die schilderijen copieerden en wier aantal verre van gering was.

Wat was er in het Schilderijenkabinet te zien? Allereerst de vroegere verzameling van den Stadhouder, waarvan de Stier de „pièce de résistance” ²⁾ vormde, doch waarin onze bewondering bovenal de kleine kabinetstukken zou gegolden hebben gelijk Terborch's Depèche, de beide Metsu's, de tweede Ostade's, Rembrandts

¹⁾ Nog in 1863 mochten toegangskaarten alleen worden afgegeven „aan personen van den fatsoenlijken stand”.

²⁾ Terwijl de catalogus van 1822 uitsluitend den schildersnaam, het nummer en de voorstelling van elk schilderij geeft, staat de Stier vermeld als: „De alomberoemde jonge Stier”.

Simeon, Suzanna, Zelfportret van '29 en Zelfportret als Officier, alsmede de zes Jan Steen's, de werken van Wouwermans en van de Velde, Dou's jonge Moeder en de schilderijen van Frans van Mieris, terwijl de portretten van Holbein en de

Afb. 3. Mauritshuis. Trapzaal in 1922.

Foto J. G. Happel.

schilderijen der Vlaamsche school met Rubens' en Brueghel's Paradijs, met de prachtige van Dijck- en Rubensportretten, en schilderijen van Teniers, reeds op zichzelf een bezoek meer dan waard waren.

In de tweede plaats waren er de nieuwe aankopen op 't gebied van oude schilderijen, sinds 1815 gedaan, o.m. het landschap van Both (no. 20). Cuypp's Zalmvisserij (no. 25), kerk-interieurs van van Vliet en van Deelen, de Berenjacht van Potter (thans in het Rijksmuseum), het landschap van Soolmaker (no. 164), Potter's portret door van der Helst en de groote doode Zwaan van Weenix. Deze heeft van toen af (tot 1914) tegenover den Stier van Potter gehangen, die toen reeds op dezelfde plaats hing, waar dit schilderij nog heden is ten toon gesteld.

Dan zag men er nog de Italiaansche en Spaansche schilderijen, meerendeels afkomstig uit de verzameling de Rainer, die in September 1821 door den koning was aangekocht. Daartoe behoorden o.m. de Velazquez-copie (portret van den infant Karel Balthazar), de kindermoord van Mazzolino, de drie portretjes van Seisenegger. Maar het meeste was zóó minderwaardig, dat men het reeds kort na 1822 verkocht.

Tusschen 1815 en 1822 waren nog enkele andere, betere werken gekocht, die nog heden een sieraad der verzameling vormen, b.v. 2 der Magnasco's, de Magdalena van Cerezo en de Madonna van Murillo.

Eindelijk zag men in het Mauritshuis een afdeeling moderne kunst, die toen 31 schilderijen telde van Kobell, Kruseman, Noël, van Os, Pieneman, Scheffer, Schelfhout enz. In 1838 is deze afdeeling overgebracht naar het Paviljoen te Haarlem ¹⁾.

Voortdurend dacht men aan verdere uitbreiding der verzameling. Een bepaald systeem van aankoop had men niet en het heeft lang geduurd, eer men daartoe kwam. Weliswaar had de Regeering den 8sten Mei 1821 bepaald, dat het Kabinet bestemd bleef „tot eigenlijk gezegde schilderijen in olieverw”, maar reeds in 1829 werden de pastels van Troost gekocht, en tot een uitwerking van het oorspronkelijke voorschrift tot een gedetailleerd program is men nooit overgegaan.

Het initiatief tot aankopen sproot veelal voort uit toevallige omstandigheden. Zeer dikwijls is het de Koning, die koopt en dan door den Minister aan den Directeur laat mededeelen, wat er in het kabinet zal worden geplaatst. Ja, eens zelfs doet zich het geval voor, dat Zijne Majesteit, na een schilderij van Kruseman te hebben verworven voor het Museum, later bedenkt, dat hij het toch maar liever aan de Koningin ten geschenke zal geven ²⁾.

Er was toen ter tijd nogal het een en ander te krijgen, en tegen zeer matige prijzen. De Directeur wordt door kennissen of door de Regeering op kunstwerken opmerkzaam gemaakt en koopt dan in den regel het aangeboden aan. Op die wijze wordt o.a. het portret met de beeltenis der familie Huygens verkregen (1822).

Het eenige, wat systematisch geschiedde, was het aankopen van werk van levende meesters op de jaarlijksche tentoonstellingen. Maar van het vormen van een keurcollectie van oude en moderne kunst was geen sprake. In den regel gaf

¹⁾ Sinds 1884 vormt zij een deel van het Rijksmuseum te Amsterdam.

²⁾ Correspondentie 1815—24 no. 70, 15 Nov. 1819.

slechts de vraag, of een meester al of niet in het Kabinet vertegenwoordigd was, den doorslag.

Groote kennis had men niet — en hoe kon dat ook anders bij den toenmaligen staat, waarin de beoefening der Hollandsche kunstgeschiedenis verkeerde. Hanneman, den schilder der Huygensportretten, heeft men eerst in 1882 als zoodanig herkend en zestig jaren ging dit doek op naam van Antonie van Dijck. En de Salome van Jacob Corneliszoon van Oostzanen, met diens initialen gemerkt, heeft achtereenvolgens geheeten: Timoteo della Vite, Dürer, Matsijs, Lucas van Leyden en Walter van Assen.

Er bestond evenwel in het algemeen een zeker overgeleverd begrip van de eischen, die aan een goed oud-Hollandsch schilderij moesten worden gesteld en op dit juiste kwaliteitsgevoel ging men doorgaans af, meestal met een dusdanig succes, dat het tijdperk van 1815 tot 1831 wat de Nederlandsche aankopen betreft een groot bloeitijdperk mag heeten.

Het verkrijgen van bijzondere meesterwerken voor den Haag werd door de persoonlijke belangstelling des konings buitengewoon vergemakkelijkt. Toen b.v. in 1822 Vermeer's Gezicht op Delft werd verkregen (voor f2900) uit een Amsterdamsche collectie, volgde er geen plaatsing in het Rijksmuseum, maar werd het doek op uitdrukkelijken last des konings naar het Mauritshuis gezonden.

Aan 's Konings optreden danken wij, behalve den Vermeer, ook nog een anderen „clou” van het Mauritshuis: de Anatomische Les. Na lange onderhandelingen werd dit stuk in 1828 voor 32 duizend gulden gekocht. De Koning wilde het wel in Amsterdam laten, indien de stad de aankoopsom restitueerde. Dit bleek onmogelijk en toen besloot de Koning, dat dit meesterwerk naar het Haagsche Kabinet zou overgaan. Zoo werd in die jaren menig werk van belang verkregen.

Maar o wee!, als men buiten de Nederlandsche kunst ging! Daar lagen voetangels en klemmen, waaraan men slechts enkele malen wist te ontkomen. In '22, '23 en '25 kocht de koning — gelijk reeds gemeld — 2 Magnasco's, de Cerezo, de Murillo. Maar verder? Tot twee keer toe, in 1821 en 1831, heeft men groote collecties gekocht (de verzameling Rainer met 90 en de verzameling Reghellini met 32 schilderijen) en beide malen heeft men zich jammerlijk vergist. De twee beste stukken uit de tegenwoordig tentoongestelde Italiaansche afdeeling zijn de twee portretten van Piero di Cosimo, en deze waren reeds het eigendom van Prins Willem V.

Uit de Rainer- en Reghellini-collecties is het minderwaardige deels verkocht, deels in depôt geplaatst en slechts bitter weinig van belang is geëxposeerd. Helaas is bovendien een der goede aankopen uit de Reghellini-verzameling, een Madonna van Cima da Conegliano, in 1885 naar Amsterdam overgebracht ¹⁾, waar dit schilderij veel minder tot zijn recht komt dan in het Mauritshuis het geval zou wezen.

¹⁾ Zie Oud Holland 1917, blz. 40.

Na den aankoop der Reghellini-verzameling is de uitbreiding door aankoop gedurende 43 jaren gestaakt. Slechts 4 schilderijen werden verkregen door legaat en schenking. Het budget bedroeg toen per jaar 814 gulden!

Eerst in 1874 en '75, toen de Regeering de zorg voor de beeldende kunsten weer met kracht ging aanvatten en toen o.m. de Afdeling Kunsten en Wetenschappen aan het Dept. van Binnenlandsche Zaken werd ingesteld, kwam er nieuw leven, ook in het Mauritshuis. De naam van de stuwende kracht in die jaren: Victor de Stuers, zal ten alle tijde ook voor het Mauritshuis de beteekenis behouden van de verpersoonlijking van initiatief, werkkracht en liefde voor de kunst. Men begon opnieuw aankopen voor het Mauritshuis te doen. Met 's Konings initiatief is het gedaan: de Regeering alleen koopt, en bedient zich daarbij van het advies der „Commissie van Rijksadviseurs”, waarbij de Stuers' meening veelal den doorslag gaf.

Ook dezen heeren stond evenwel, wat het Mauritshuis betreft, nog geen duidelijk doel voor oogen. Het aanvullen van lacunes was meer hoofddoel dan het zoeken naar eersterangs werk. De geldmiddelen waren bovendien — al was het budget verhoogd — te klein om voor de inmiddels duurdere prijzen veel bijzonders te verwerven en de Rijksadviseurs bezaten niet genoeg speciale kennis om ter dege te weten waar iets exceptioneels te koopen viel. Zoo hangt thans menig schilderij, door hen gekocht, in het depôt of op een „onverschillig plekje” aan den wand van het Kabinet. Gelukkig echter heeft ook die werkzaamheid haar glanspunt: de beide prachtige portretten van Frans Hals (Olycan en zijn vrouw) in 1880 aangekocht voor tien duizend gulden te zamen.

Eerst de benoeming van Dr. Bredius (Directeur van 1889—1909) bracht het Museum onder het beheer van een eigenlijken vakman ¹⁾. Hij kon zich geheel aan de schoone taak, die hem wachtte, wijden, zijn middelen veroorloofden hem, zelf te verzamelen en overal rond te reizen, zoodat hij zich uitnemend op de hoogte kon stellen van wat aan de markt was. Wij behoeven hier niet te spreken van zijn Rembrandt-aankopen, zijn merkwaardige Memlinc-trouvaille (in 1894, voor f 6300) en dergelijke. Van nu af koopt de Directeur zelf, en is het aanvragen van de goedkeuring tot aankoop aan den Minister slechts een formaliteit in verband met de besteding van het budget.

Door Bredius' toedoen heeft de Regeering ook meer dan eens extra-geldmiddelen ter beschikking gesteld, b.v. om Rembrandt's Broeder, en Simon de Vlieger's meesterstuk (gezicht op Scheveningen) te kunnen bemachtigen.

De hulp, door de Vereeniging Rembrandt in zulke gevallen herhaaldelijk verleend, moge hier dankbaar worden herdacht.

Eenige jaren geleden, toen de prijzen nòg hooger werden, besloot de Regeering, dat men van jaar op jaar de aankoop-gelden mag opsparen. Bovendien wordt in de

---

¹⁾ Kort en tijd heeft hij ook in Dr. C. Hofstede de Groot, die als zijn onderdirecteur al zijn energie aan het welzijn van het Kabinet wijdde, een medewerker gehad, aan wien het Kabinet zeer veel dankt.

laatste jaren telkens de financieele steun van particulieren ingeroepen, om op die wijze aankopen mogelijk te maken, terwijl ook schenkingen meer en meer voorkomen. Van dit alles was evenwel vóór '90 geen sprake.

Ook het in bruikleen geven van kunstwerken, waartoe door Bredius het initiatief werd genomen, was een in dien tijd onbekend gebruik. Evenmin waren musea de plaatsen, waar men zoo nu en dan eens een kleine tentoonstelling hield. Ook groote legaten, belangrijke schenkingen kent de geschiedenis van het Mauritshuis niet vóór dien tijd. Dit alles begint eerst, wanneer een Des Tombe (1903), een Blom Coster (1904) en anderen het Mauritshuis gaan bedenken (het Meisjeskopje van Vermeer vermaakte de Heer Des Tombe in 1903) en wanneer de schenkingen van 2 de Gelders (1909 en 1918), een Dujardin (1920), een v. Goyen (1918), een Backer (1913) komen — om slechts deze te noemen.

Waren er van 1831 tot 1874 vier schilderijen geschonken of gelegateerd en van 1875 tot 1889 vijf, de Bredius-periode kan er op niet minder dan 56 bogen. Nadien zijn, behalve geschenken in geld als bijdragen in aankopen, 12 schilderijen als geschenk of legaat in het kabinet gekomen.

Doch laat ons terugkeeren tot 1822, teneinde nog iets te zeggen over een van de gewichtigste zaken: de conservatie-methoden, die in den eersten tijd in het kabinet werden toegepast.

Restaureeren deden toen — gelijk overal — de kunstschilders. Men verdoekte (met lijm), en dat ging vrij behoorlijk. Men restaureerde, maar dat ging alles behalve behoorlijk, hoewel met de beste bedoelingen en met blijkbare piëteit.

In het eerst was het standpunt, dat de onderdirecteur behoorde te restaureeren. Daar was hij voor, en voor dit werk genoot hij geen extra-bezoldiging. „Het komt er — aldus de Directeur in November 1820 voor den onderdirecteur — niet zoozeer op aan, een goed schilder te zijn, dan wel om de schilderijen in een goeden staat te onderhouden en er de noodige reparatiën aan te doen.”

Dat er zodoende vrij geregeld aan de schilderijen werd „gewerkt”, wie weet dit beter dan de Directeuren en herstellere, die later die retouches, voor zoover dit zonder schade kon geschieden, weer hebben doen verdwijnen? En als men, bij den Goudsmid van Moro, ziet aangeteekend ¹⁾ „is niets aan te doen dan afkrabben en bijstoppen”, dan huivert men heusch en verheugt zich, dat er, door de een of ander gelukkige omstandigheid, van dat afkrabben niets is gekomen.

Hoeveel voorzichtiger en zaakkundiger gaat men heden te werk!

Maar, waar er nauwelijks catalogus-werk was (de catalogi geven alleen schildersnaam, naam der schilderij en nummer), hebben de eerste onderdirecteuren het restaureeren als hun dagelijksch werk en eersten plicht beschouwd, terwijl thans alleen in geval van noodzakelijkheid de hersteller, van buitenaf, erbij wordt gehaald.

¹⁾ Schetsboek van Jhr. de Jonge.

Zelfs een register der herstellingen is niet bijgehouden en het heeft de grootste moeite gekost, dit samen te stellen uit de brieven en rekeningposten van later jaren, zoodat altans in sommige gevallen de ouderdom der laatste herstelling kan worden vastgesteld. Bij de Anatomische Les alleen hebben wij, uit later tijd (1877), zeer nauwkeurige gegevens, die bij het verdoeken in 1908 goed te stade zijn gekomen.

De aankopen deden het Kabinet aldus aangroeien, dat gebrek aan ruimte ontstond en men ook op de vertrekken gelijkvloers het oog ging richten. Daarover kreeg men de beschikking, toen in 1875 het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden naar elders verhuisde. Sinds den eersten Januari 1876 is ook de benedenverdieping van het Mauritshuis door het schilderijenkabinet ingenomen.

Bij die gelegenheid werden tal van schilderijen, die men in depôt had geplaatst wegens gebrek aan ruimte, te voorschijn gehaald.

In later jaren waren, vooral door de talrijke aanwinsten tijdens Bredius' beheer, ook deze ruimten niet meer voldoende en leek het museum ten slotte overvol. Daarom is sinds 1909 gestreefd naar het verwijderen van hetgeen — zonder daarom nog onbelangrijk te zijn — beter elders een plaats kon vinden.

Het ligt in de bedoeling, op dezen weg voort te gaan. Immers, dan kan het kabinet nòg meer worden een keurverzameling, dan kan alles nòg ruimer en rustiger hangen, nòg meer genot geven dan thans reeds het geval is.

Wij willen nog een en ander mededeelen over de geschiedenis der catalogi, voor details naar de inleiding tot den Catalogue Raisonné verwijzende.

De eerste catalogi zijn zeer summier samengesteld. Eerst in 1874 werd dit anders. Toen publiceerde niet de Directeur, maar Victor de Stuers een beschrijvende catalogus, de vermaarde „Notice Historique”, die voor tal van museumcatalogi op heel de wereld het voorbeeld is geworden. In deze Notice worden kunstenaarsbiografieën, beschrijvingen der kunstwerken met maatopgaven, facsimile's der handteekeningen en de herkomst van elk stuk gegeven.

Onder Bredius' en Hofstede de Groot's bestier worden de catalogi steeds beter en uitvoeriger (Catalogue raisonné 1895). Er werd gereisd, gelezen, vergeleken en gestudeerd en de Mauritshuis-catalogus stond niet alleen niet meer achter bij die van andere verzamelingen, maar verwierf zich een uitnemenden naam, mede omdat hij steeds in de schildersbiografieën de nieuwste archiefvondsten van Bredius bevatte, gelijk trouwens nog heden het geval is.

Het Kabinet geeft thans uit: 1 geïll. franschen catalogus, 1 dito ongeïllustreerd, 1 beknopten Hollandschen catalogus en op dezelfde wijze een beknopten Franschen, Engelschen en Duitschen.

Het cataloguswerk was vooral wat de toeschrijvingen betreft vaak zeer moeilijk en nog steeds zijn er schier onoverkomenlijke bezwaren op het punt van enkele

toeschrijvingen, b.v. inzake het beroemde Vrouwtje van Holbein, de Graflegging van Rogier van der Weijden, het Strand van Ruisdael.

Maar de tijden liggen verre achter ons, dat de Huygensfamilie van Hanne-
man aan Anton van Dyck werd toegeschreven en nòg verder verwijderd is de tijd,
die in de copiïstenregisters vertelt, hoe de schilders meenden, een heuschen Rafaël
te copieeren terwijl zij inderdaad een slappe imitatie voor zich hadden.

Tot slot nog eenige vergelijkingen tusschen 1822 en 1922.

De openstelling, toen 2 dagen per week gedurende eenige uren, is thans,
gelijk in onze meeste musea, in de week den geheelen dag, en 's Zondags des
middags.

Wat de kunstwerken betreft: bij de opening in 1822 waren er: geen enkele
Vermeer, geen Frans Hals, geen Aert de Gelder, slechts 4 Rembrandt's. Doch de
Jan Steen's waren er reeds alle, op 4 na.

Sindsdien zijn o.m. verkregen 4 Vermeer's (waarvan één eigendom van Dr.
Bredius), de 3 Aert de Gelder's (alle geschenken), de 3 Frans Hals'en, 11 Rembrandt's
waarvan 7 eigendom van Dr. Bredius) en verder nog schilderijen van C. Fabritius, Jacob
Backer, de Vlieger, Memlinc, Troost, de Witt — om slechts een greep te doen uit
het allervoornaamste.

In 1822 waren tentoongesteld 274 schilderijen, in 1827 ongeveer 310, na 1838
(toen de modernen naar Haarlem verhuisden) 286. In 1874 waren er 318, in 1895
494 schilderijen.

Thans zijn er 486 tentoongesteld. Het overige (+ één vierde van het geheele
schilderijenbezit van het Kabinet) is uitgeleend aan de Musea te Haarlem en Leiden,
het Rembrandthuis te Amsterdam, de receptiezalen van den Minister van Buiten-
landsche Zaken en aan diens Departement, de zalen der Prov. Staten van Zeeland
te Middelburg, enz. De rest is in het Mauritshuis zelf in depôt.

Door dezen ontwikkelingsgang is uit het kleine Kabinet van 1822 met zijn
heterogene bestanddeelen (oude en moderne, prachtige Nederlandsche en minder-
waardige Italiaansche kunst) een belangrijk museum gegroeid, voor een ieder gemak-
kelijk toegankelijk en druk bezocht¹⁾.

Rond een kern van meesterwerken onzer groote kunst en een kleine, doch
uitmuntende reeks van 17e eeuwse Vlaamsche schilderijen groepeeren er zich
werken van andere scholen, die weliswaar slechts door weinige stukken zijn ge-
representeerd, maar meestal door dusdanige, dat menig ander museum ze aan het
Haagsche benijdt. Men denke slechts aan de Holbein's, den Rogier, de Piero di
Cosimo's, den Murillo, de Magnasco's en den Cerezo.

Bovendien is er — als een curieuse afwisseling — in de boven-zij-vertrekjes

---

¹⁾ Het aantal bezoekers bedroeg in 1878 25.367; in 1912 85.164. Na den oorlog is het nog steeds
belangrijk lager, doch weer stijgende; 1919: 44.293; 1920: 58.195.

de Troost-verzameling en de nog in haar begin-stadium verkeerende collectie achttiende-eeuwsche Nederlandsche kunst, waaraan nog zeer onlangs een fraai interieur (door Pothoven) is vermaakt, dat nog niet is tentoongesteld.

Eindelijk bevat het Kabinet de Oranjeportretten, die, met zoo menig ander schilderij in dit gebouw, even zoovele herinneringen bewaren aan dit roemrijke geslacht en die den bezoeker tevens doen denken aan den oorsprong van het Kabinet: de kunstliefde der Oranjes. En hoewel een bekwamer pen in dit tijdschrift hierover heeft geschreven, wil het mij niet gelukken, hier te zwijgen over het vele, wat ten slotte de honderd jaar geleden regeerende Oranjevorst Koning Willem I heeft gedaan voor het Kabinet. Zijn geestdrift, zijn krachtig initiatief hebben den eersten Directeur gesteund, zijn liberaliteit heeft het Kabinet meer dan eens vergroot. Het onderschrift onder een buste zegt terecht van hem: „Pinacothecam Regiam condidit et auxit”. En wanneer eenmaal — hetgeen in de bedoeling ligt — de vestibule van het Mauritshuis in een reeks van portretten zal getuigen van het vorstenhuis, waaraan het zijn ontstaan mag danken, dan zal daarbij de beeltenis van den verwerper der Anatomische Les en van Vermeer's Gezicht op Delft niet mogen ontbreken.

De Toekomst? Wat er gebeuren moet, ligt, althans in groote trekken, voor de hand. In de eerste plaats moet het doel blijven: behoud van het Kabinet in het gebouw, waar het thans is. Geen combinatie met andere Haagsche musea, gelijk een groep Hagenaars tien jaar geleden heeft gewild ¹⁾. Juist de onmogelijkheid het gebouw te vergrooten, zal den Directeuren steeds een prikkel zijn om slechts het beste te exposeeren. Het mooie Mauritshuis met zijn afwisselend licht en rustige stemmigheit, werkt, op zichzelf reeds, mede tot verhooging van het genot der kunstwerken, die het herbergt.

Geen toepassing ook van de een of andere museologische theorie moge het Kabinet ten deel vallen. Van de theoretische systematiek, die sommigen zoo gaarne ons museumwezen zouden zien beheerschen, valt voor een collectie als het Koninklijk Kabinet van Schilderijen geen heil te verwachten. Trouwens, geen Regeering, die werkelijk doordrongen is van de beteekenis van ons wereldvermaard Mauritshuis, zal het ooit in een keurslijf trachten te knellen. Integendeel, zij zal verder elk streven tot volmaking van hetgeen thans bestaat, van harte ondersteunen.

Deze volmaking zal in de eerste plaats moeten geschieden door het aanvullen van lacunes. De primitieven-afdeeling, de Hollandsche 18^e eeuwsche kunst, de Italiaansch-Spaansche afdeeling moeten worden afgerond; de 17^e eeuwsche afdeeling zal met een eersterangs Pieter de Hooch en meesterwerken van enkele andere zeer groote Hollanders moeten worden aangevuld. Ook achttiende-eeuwsche Engelsche en Fransche portretkunst moet, in enkele zeer goede stalen althans, op den duur het Kabinet sieren, wil het geheel beantwoorden aan het reeds heden beoogde doel: een, hoewel kleine, toch zooveel doenlijk universeele verzameling van hoog gehalte.

---

¹⁾ Rapport der Haagsche Museum-Commissie, 1912.

Ook zal de schifting nog verder dienen te worden voortgezet. Niet door het opbergen in depôt: daarvoor zijn verreweg de meeste der schilderijen, die minder in het kader van het Kabinet passen, te goed. Uitleenen aan andere musea zal het parool moeten wezen en wij mogen verwachten, dat vooral het Stedelijk Museum van het nabije Leiden hierbij wel zal varen. Er is daar, dank zij de schitterende schenking van Mr. Pape, plaats in overvloed en voor een academiestad is het bezit van een goede schilderijenverzameling uitermate gewenscht.

Aldus zou het Leidsch gemeentemuseum — alleen in dit opzicht natuurlijk — als filiaal-museum van het Mauritshuis kunnen fungeren, en dit zou aan beide verzamelingen ten goede komen. Een en ander kan geschieden in afwachting van grooter reorganisaties, die in de tegenwoordige omstandigheden door geldgebrek onmogelijk zijn.

Want de tijden zijn voor het volvoeren van waarlijk grootsche plannen ongunstiger dan ooit. Des te dankbaarder mogen wij zijn voor hetgeen de afgelopen honderd jaren reeds van het Kabinet hebben gemaakt.

W. MARTIN.

BIJLAGE.

Namen van hen, aan wie het Koninklijk Kabinet van Schilderijen schenkingen en legaten dankt (1822 tot 1922)¹⁾.

1835	Jhr. Mr. P. van Panhuys.	1903	A. A. des Tombe.
1855	Jonkvr. P. E. A. de Forestier van Waalwijk.	1903	Lt. Gen. P. M. Netscher.
1863	Mr. H. P. van Ede van de Pals.	1904	Dr. T. H. Blom Coster.
1873	Dr. J. E. Dibbets.	1904	Gravin C. van Bylandt.
1874	Mr. H. Graaf van Limburg Styrum.	1904	Douair ^e A. L. T. A. Grisart.
1876	Jhr. Mr. J. de Witte van Citters.	1905	L. Nardus.
1883	Mr. W. N. Lantsheer.	1906	Mej. J. C. H. Roels.
1888	Aug. Graaf v. d. Straten-Ponthoz.	1906	F. J. van Dokkum.
1889	Dr. A. Bredius.	1907	Jonkvr. M. J. Singendonck.
1889	Henry Willet.	1910	F. Kleinberger.
1895	T. Humphry Ward.	1912	W. J. B. ^{on} v. Pabst v. Bingerden.
1895	Mr. C. L. M. Lambrechtsen van Rithem.	1913	Mevr. E. K. G. Rose.
1895	H. W. Mesdag.	1913	R. Th. B. ^{on} v. Pallandt v. Eerde.
1897	A. Stengelin.	1914	Mr. W. F. E. B. ^{on} v. Aerssen Beyeren v. Voshol.
1897	Mej. C. J. L. van Dijk.	1914	Jhr. J. H. en Jhr. W. Hora Siccama.
1900	Douair ^e C. J. Gravin van Lynden van Pallandt.	1918	D. A. J. Kessler.
1901	en 1909 Dr. C. Hofstede de Groot.	1919	J. Goudstikker.
		1921	J. G. de Groot Jamin.

¹⁾ Schenkers van geldsommen en van op 't oogenblik niet tentoongestelde kunstwerken zijn niet genoemd.

BOUWGESCHIEDENIS DER ST. JANSKERK TE 's-HERTOGENBOSCH.

2e HOOFDSTUK ¹⁾.

RECONSTRUCTIE DER ROMAANSCHER KERK.

Onderzocht op het gebruikte materiaal, (in hoofdzaak baksteen) en naar zijn sierende deelen, (in de raamomlijstingen o.a. een ring in plaats van een kapiteeltje) enz. riep de St. Janstoren ons de jaren 1230 tot 1245 in de gedachten als meest vermoedelijk tijdperk van zijn ontstaan. Deze op stijlcritiek gegronde dateering strekt zich niet verder uit dan tot den toren. De kerk, die aan zijn voet lag, was ouder, wellicht een kwart tot halve eeuw vroeger gebouwd. Dit maakt men op uit eene Hertogelijk-Bisschoppelijke overeenkomst van 1222, waarin, zij 't ook zijdelings, van eene kerk te 's-Hertogenbosch melding wordt gemaakt ²⁾, een godsgebouw, dat men niet moet aanzien voor eene kapel van den Hertog aan de markt of even buiten stads „Cuijpe" gelegen ³⁾, maar voor het gewone bedehuis der burgerij, hetwelk zich op de eigen plaats verhief der tegenwoordige stedelijke hoofdkerk.

Aan eene wedergave-in-lijnen dezer aanvankelijk zonder toren ⁴⁾ gebouwde Romaansche kerk is deze paragraaf der bouwgeschiedenis gewijd. Want er bestaat verband tusschen haar en de nagekomen Gothische Collegiaalkerk en Kathedraal. Niet dat de Romaansche systematisch is uitgelegd. Het bouwkundig verband is veel losser en meer toevallig. Dit is alles: Toen het primitieve 's-Hertogenbosse bedehuis, niet lang na 1300, door een grootere en fraaiere kerk was vervangen, heeft men de laatste rest Romaanschen muur van het kerkschip, (die om de een of andere reden was blijven staan), tot steun laten dienen aan een gedeelte zijbeuk van het nieuwe spitsbogige werk. Zoo bleef er een toevallige steenen schakel voor de komende tijden over, in den vorm van een nog aanwijsbaar klein muurvak, dat men de eenige bouwkundige rank zou kunnen noemen, waarmede de XIIIe eeuwse St. Jan zich aan de XIVE eeuwse en zoo weer aan de huidige vaststrengelt. (Plaat IX).

¹⁾ Zie: Bulletin Oudh. B. XII (1919), blz. 52 e.v.

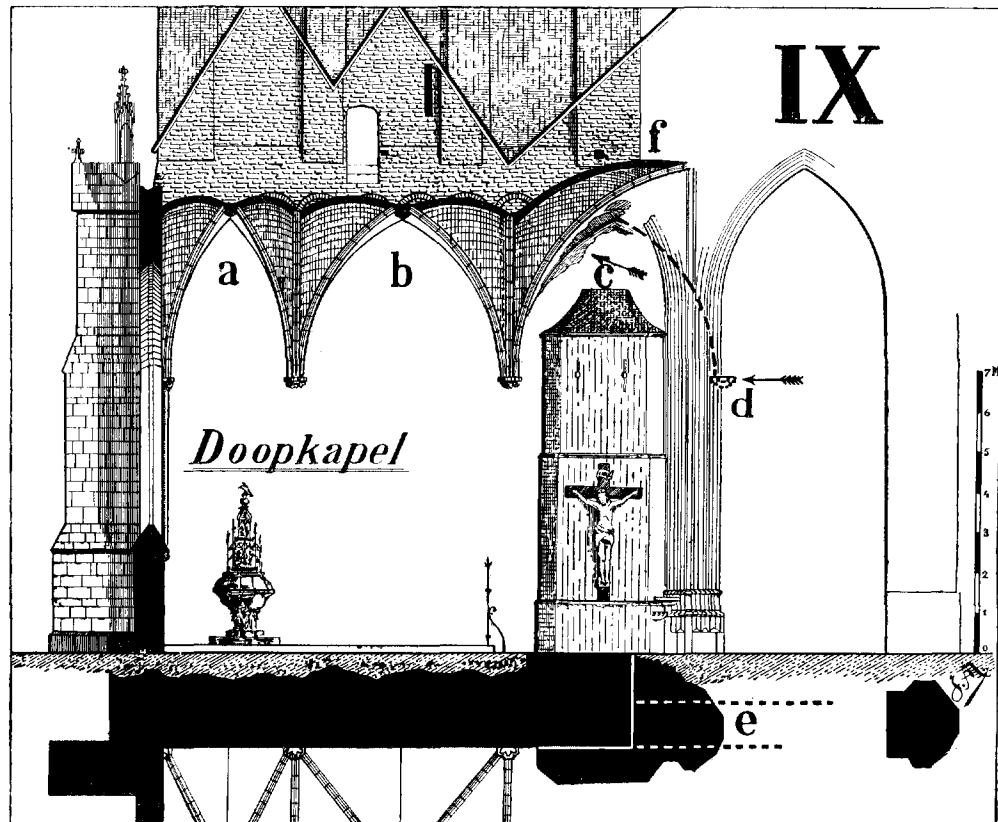
²⁾ .... Allodium suum de Orten cum Busco.... excepta curia sua et atrio ecclesiae..... (Miraeus, Op. Dipl. III. 83).

³⁾ De Brabantsche Hertog had in en nabij 's-Hertogenbosch twee verblijven, gewoonlijk genaamd „De Zwaan" en „Het Hof van Brabant". De bouwkundige schikking beider huizingen is mij, door vroegere toevallige opgravingen, eenigszins bekend geworden. Daarbij vond ik echter niets, dat mij op eene kapel of kerk met atrium wees. Integendeel zou ik in beider grondplannen moeilijk eene plaatsruimte als daarvoor gediend hebbende, kunnen aanwijzen. Ik wijk hier af, o.a. van Mr. A. C. Bondam, De Ortensche Verwickelingen. blz. 38.

⁴⁾ Ook thans gelden nog praktische en financiële redenen, om met de kerk te beginnen, en den toren uit te stellen.

Behalve dit zijn er nog enkele andere gegevens die den toestand in de Romaansche, of overgangperiode belichten. Ze zijn door geen schrijver ooit te berde gebracht, wijl naar een onuitgesproken gevoelen, van het alleroudste kerkgebouw steen noch voeg gespaard is gebleven. Ik wil trachten, al het door mij gevondene met niet te zeer falende redegeving in onderling verband te brengen, om zoo iets nader te komen tot de bouwkundige kennis eener sinds 600 jaar verdwenen,

Plaat IX. Travées a en b, tegenwoordige Dooptkapel; c. sporen van uitgebroken gewelwscHELP; d. plaats van een vermoedelijk bestaand hebbend draagsteentje; e. veronderstelde muur der Romaansche kerk; f. schijnbaar vrij op die hoogte om-gelooopen-hebbende torenhoek.

belangrijke stadskerk, die vroegtijdig reeds ($\pm$ 1280) voor de Gothiek het veld moest ruimen.

Mijne reconstructie beoogt niet meer, dan grosso modo den romp van het gebouw in beeld te brengen en laat zich bij gebrek aan overblijfsels niet met détailvormen in. Zij omvat: I. De dwarsdoorsnede. II. De lengtedoorsnede. III. Het terrein of „Atrium”.

I. DWARSDOORSNEDE.

Hiervoor heb ik vier reconstructie-middelen, nl. A) een overblijfsel van den Zuidelijken hoofdbeukmuur; B) het toegangspoortje tot den voormaligen kerkzolder; C) een boog tusschen kerk en toren; D) den terugsprong, dien een aangebouwde kapel ter wille van den Noordelijken zijbeuk maakte.

A) Dat bij een Romaansche kerk een der muren van den hoofdbeuk met den toren snijdt (in casu zich van den Z.O. torenvoet in O. richting voortzet) is geheel normaal en zou geen bewijs behoeven. Nochtans kan dat hier geleverd worden. Plaat IX geeft in doorsnee de tegenwoordige doopkapel te zien (travées a en b) waarachter de Zuider torenwand oprijst¹⁾. Nu was eenmaal travée c, die thans in hare materiële halfheid aansluiting zoekt en vindt bij den veel hooger en laat-gotischen zijbeuk, even laag, en — waar het vooral op aankomt — van dezelfde breedte als travée b. Dit bewijst niet alleen de door mij verrichte opmeting, maar vloeit ook uit eene regelmatige rangschikking voort. Bovendien wordt het duidelijk aangetoond, door het litteken, dat de uitgebroken welfschelpen in den muur (boven het uitbouwte met kruisbeeld) achterlieten.

Is mijne hypothese: „travée c was op zeker tijdstip even breed als b” juist, dan moet men besluiten tot een draagsteentje bij d, vallende een paar meter buiten den toren, en gevolgelijk tot een bestaan hebbenden muur, zooals de stippellijnen bij e (Plaat IX) aangeven. Dit kan dan niets anders geweest zijn dan een muur der Romaansche kerk²⁾.

B) Een kerkzolder moet een toegang hebben. Toen de Romaansche St. Jan met een toren (den nog bestaanden) werd afgebouwd, is daarvoor blijvend gezorgd, en metselde men het nog aanwezige poortje, op plaat X met a. aangeduid. De hoogte, waarop men door deze opening den kerkzolder betrad (13 à 14 M. uit den vloer³⁾), is van zoodanige verhouding tot de binnenwerksche breedte van den hoofdbeuk, dat de kerk niet door een gemetseld gewelf kan zijn overdekt, doch alleen door een vlak eiken plafond.

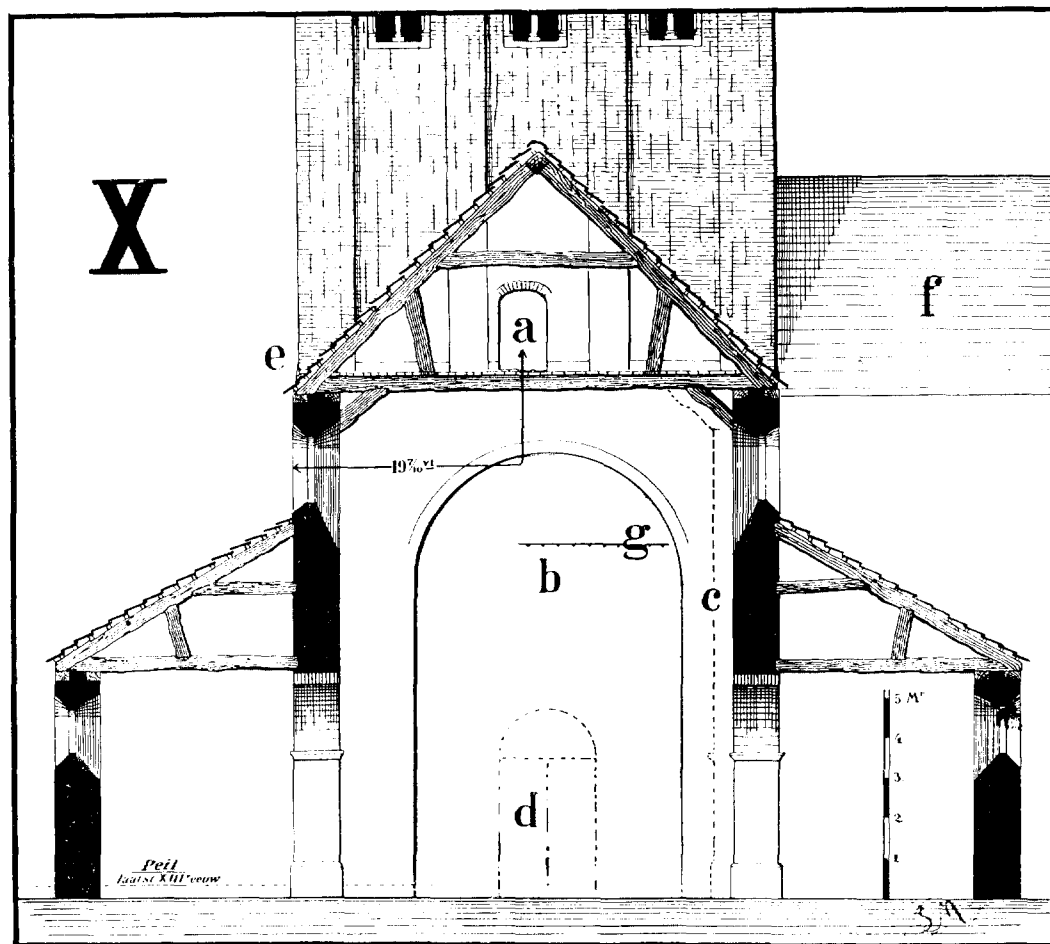
C) De groote halfronde gesloten boog aan het Westeinde der kerk (zie b op plaat X), die constructief tot den toren behoort, is thans verborgen achter de prachtig gesneden renaissance orgelkast. Uit zijn stand en spanning moet iets voor de oude kerkbreedte zijn af te leiden. Wij kennen van het Romaansche bede-

¹⁾ De lisenen aan de Zuidzijde zijn onnauwkeurig gemetseld, hetgeen ik eerst bij deze teekening (Plaat IX) duidelijk kan demonstreeren. Onder de dakschilden de aanvankelijke toestand; daarboven de ordelijke indeeling zooals ze had behooren te zijn. Wellicht heeft reeds de bouwmeester van het klokketuis in de XVde eeuw deze correctie aangebracht. Aan de Noordzijde van den toren vindt men groote onregelmatigheid in het boogfries, dat half van tuf, half van baksteen is. (Zie plaat XV).

²⁾ Boven op het zangkoor, bij de speeltafel van den organist, trachtte ik door ontleistering den Romaanschen muur bloot te leggen, doch stuitte op voorgemetseld muurwerk.

³⁾ Het schijnt ten eenenmale uitgesloten, dat dit poortje in de kerkruimte uitmondde en aldaar met een lossen ladder, van onder uit, kon bereikt worden. Bestond een dusdanige toestand al bij kleinere kerken, hier was de hoogte daarvoor veel te groot, terwijl de bestaande steenen torentrap een poortje tot zulk doeleinde overbodig maakte.

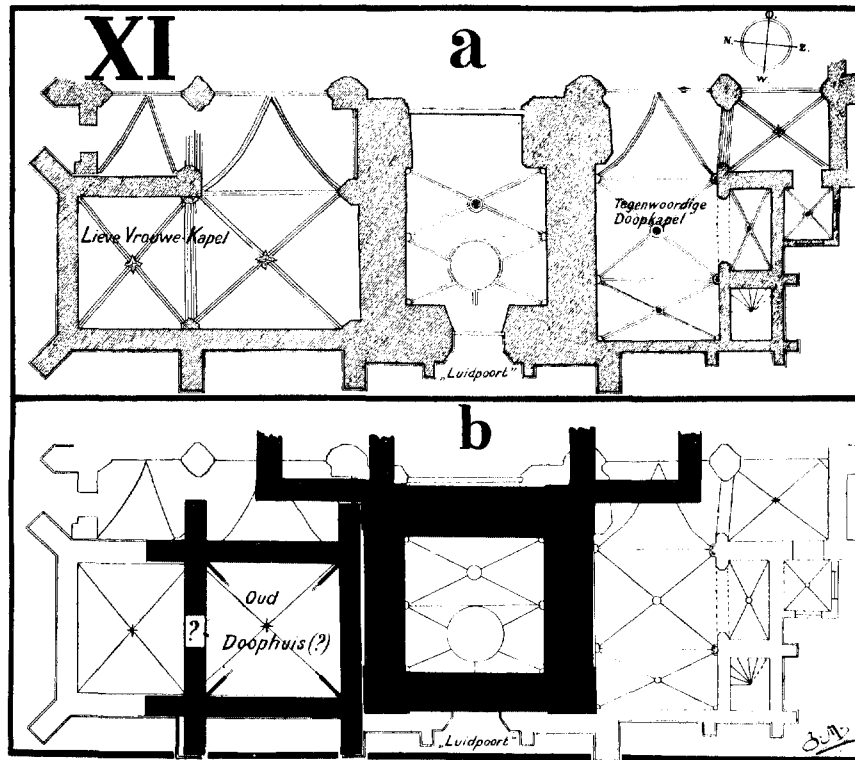
huis reeds den Zuider-zijmuur en de hoogte der zoldering. Ter bepaling van de breedte zou men de middellijn van bedoelden kerkboog als aslijn der kerk kunnen beschouwen en de Noorder-zijmuur even ver uitzetten; doch dat levert een middenbeuk op, breeder dan den toren en zulks lijkt minder waarschijnlijk.

Plaat X. a. Zolderdeurtje. b. Grootte, nog bestaande boogopening in den torenwand. c. Breedte van het Kerkship, bijaldien poortje a tot middelpunt wordt genomen. d. Romaansch torenportaal, thans in een Gothisch veranderd. e. Voor zoover op de gewelven kon nagegaan worden liep op dit punt de torenhoek vrij om. f. Tegenwoordig dak van de Lieve Vrouwe Kapel. g. Vloer van het tegenwoordige zangkoor.

Projecteert men de beukbreedte iets minder breed en laat men Noorder-zoo- wel als Zuidermuur met den toren snijden, dan ontspruit daaruit een grond- plan, dat op teekening normaal aandoet, en dat ik daarom op de meeste hierbij gevoegde schetsen heb aangehouden. Wel staat nu de kerkboog 'n paar deci-

meter excentrisch, doch over zoo iets stapte de bouwmeester denkkelijk met gemak heen ¹⁾. Bij het proefteekenen der lengtedoorsnede stuit ik echter, als ik deze binnenwerksche waarden aanhoud, op moeilijkheden, zoodat ik lust gevoel, de aangenomen breedte van den hoofdbeuk nòg iets te verminderen. Daartoe is wel eenige reden. Men schenke maar eens aan het zolderdeurtje (Plaat X, a) de noodige aandacht. Dit schijnt, in tegenstelling met den grooten boog b, die tengevolge der ongelijk dikke

Plaat XI. a. Westerfaçade der St. Jan in plattegrond, tegenwoordige toestand.
b. Als voren, doch ongearceerd, met daarin volgeteekend de oorspronkelijke grondslagen van toren, aansluitende Romaansche Kerk en latere Lieve Vrouwe Kapel.

torenwanden, onvermijdelijk excentrisch moest worden gemetseld, meer opzettelijk uitmiddelpuntig te zijn aangebracht ²⁾. Misschien wel, om juist midden onder den dakstoel uit te komen eener iets smallere kerk!

De laatst geopperde mogelijkheid kleeft zeer zeker deze onwaarschijnlijkheid

¹⁾ Getuige de ingang d op plaat X en verder het Noorder lichtraam in den toren op plaat XV. (Zie ook mijn vorig artikel).

²⁾ Het hart van dit poortje bevindt zich op $19\frac{7}{10}$ voet (lees 20?) afstands van den buitenkant van den toren.

aan, dat de penanten aan het einde der Romaansche kerk dan nogal ongelijkwaardig waren voor het oog. (Zie stippellijn c op plaat X)¹⁾. Daartegenover staat echter voor den reconstructie-teekenaar o.a. het voordeel, dat hij de groote boogspanningen der viering nu een minder gedrongen voorkomen kan geven.

D) Het bewijs, dat deze Romaansche kerk niet is geweest een éénbeukig bedehuis, zooals bijv. de stadskerk van Kempen²⁾, maar eene gewone driescheepsche basilica, kan in strikten zin niet geleverd worden. Maar het feit wordt wel waarschijnlijk gemaakt door het beschouwen van den plattegrond der later aangebouwde Moeder Godskapel³⁾. Deze doet m.i. de juiste plaats kennen van den Westelijken afsluitmuur der kerk, meer bijzonder van een der zijbeuken.

Om dat bewijs echter duidelijk te laten spreken, is het noodig, uit de twee heele en twee halve travéeën, Noordwaarts van den toren gelegen, die thans de vergrootte Lieve Vrouwekapel uitmaken, eerst het oorspronkelijke, kleinere kapelplan door scheiding en aanvulling te verkrijgen. Dit zou naar mijn meening (zie plaat XIb) geweest kunnen zijn: een nagenoeg vierkante⁴⁾ aanleg met contreforten in het verlengde der muren en zonder eenige communicatie met de kerk of den toren.

Dat dit vroegste grondplan onder zekere belemmering is uitgezet, schijnt duidelijk. Het springt Westwaarts iets vóór en laat Oostwaarts een gedeelte van den toren oningenomen. Deze kapel, inplaats van een verloren hoek tusschen kerk en toren volkomen aan te vullen, trekt zich, graphisch beschouwd, schroomvallig terug. Blijkbaar had zij Oostwaarts een reeds bestaand bouwwerk te ontwijken en vrij te laten, n.l. den afsluitmuur van den Noordelijken zijbeuk, dien zij met een harer contreforten nog even aanroerde. Het isolement⁵⁾ dezer kapel doet vreemd aan, maar wordt heel verklaarbaar, wanneer ik als mijne meening mededeel, dat wij hier waarschijnlijk een oud doophuis voor ons hebben, welks ingang⁶⁾ zal geweest zijn in den weggebroken Noordelijken kapelmuur. (Zie Plaat XI, b, bij het vraagteeken).

II. LENGTE-DOORSNEDE.

Hierbij staan geen monumentale vondsten, maar slechts cartographische aanduidingen en aan geschiedenis of bouwstijl ontleende gegevens ter beschikking. Het

¹⁾ De hoog zou dan 3 voet excentrisch staan naar het Noorden. In de later gebouwde, veel bredere, Gothische Kerk stond deze zelfde boogopening ook ruim 3 voet excentrisch, maar nu naar het Zuiden.

²⁾ Ik noem deze, omdat men in haar toren overeenkomst meende te zien met den Bosschen toren. Zie Smits, De Kathedraal van 's-Hertogenbosch, blz. 19.

³⁾ Men dateert deze kapel, op gezag van oude schrijvers (die geen bewijzen bijbrengen) op 1268.

⁴⁾ Vermoedelijk binnenwerks 24 × 24 voet.

⁵⁾ De plattegrond op plaat XI doet dat isolement duidelijk uitkomen. Ook het dak der Lieve Vrouwen Kapel, dat op plaat X(b) hoog boven de zijbeuken uitgaat. Alle de lotgevallen van het doophuis, thans L. Vr. kapel, vereischen een afzonderlijk artikel, om ze duidelijk te beschrijven.

⁶⁾ Toen de tegenwoordige kapel van binnen afgebikt en met tegels bezet is, heeft men nergens een spoor van een ingang gevonden. (Mondelinge mededeeling van wijlen architect L. C. Hezenmans).

Ik put deze gissing niet uit gravingen, die men op de ruimte rondom de St. Janskerk naar een eventueelen primitieven kerkhofmuur zou hebben kunnen doen, waarschijnlijk echter zonder resultaat, omdat in den grond te veel geroerd is door burgers die er hun huizen op hebben gebouwd (zie plaat XIV) en grafmakers die er eeuwen lang de dooden ter ruste hebben besteld — maar vind op de eerste plaats aanleiding tot die veronderstelling in den grooten afsluitmuur van het aangrenzende, voormalig Bagijnhof, die op XVIe eeuwse vogelvluchtkaarten duidelijk te zien is en welks frontlengte nauwkeurig in oude documenten bewaard is gebleven, nl. 1184 Bossche voet of 340.52 M. ¹⁾.

De vorm van dien muur, dien ik op plaat XII met een wit en zwart geblokt lijntje heb uitgezet, is zoodanig, dat er de aangrenzende terreinen, dus ook dat, waarop de kerk stond, uit afgeleid kunnen worden, indien men nl. de lengtelijnen doorhaalt en op de dwarslijn parallellen trekt. De nummers 1^a, 1^b en 2, op plaat XII geven dan ongeveer het middelpunt aan van drie aaneengesloten perceelen, die elkanders oppervlakte bepalen. Van de 1184 voet, die de ringmuur der Bagijnen lang was, schijnen 400 langs de Triniteit, 334 langs de Weesstraat en 384 (volgens documenten) langs de Peperstraat ²⁾ te hebben geloopt, terwijl 66 voet successievelijk aan de kerkfabriek zijn afgestaan, laatstelijk in 1452 ³⁾.

Mijne veronderstelling aangaande een ruim 300 bij 400 voet groot kerkdomein, is een onderdeel van de volgende hypothese: „Bij den aanvang der stad is van een land „De Peper genaamd, een gedeelte ter diepte van twee maal 400 = 800 voet „afgenomen om te dienen voor de uitoefening van den Godsdienst en de handhaving van het Recht (Plaat XII 1^a en 1^b), terwijl van de rest nog 400 voet diepte „is afgepaald om te dienen tot gerief der burgers.”

Om deze onderstelling aannemelijk te maken zie ik mij tot eene kleine uitwijding genoodzaakt.

Landen en weiden, die De Peper heeten komen in Noordbrabant meermalen voor ⁴⁾. Op eenigen afstand maar toch nog onder den „Vrijdom” der stad ligt zelfs een geheel complex weiden, dat sinds onheuglijke tijden „Die gemeijn Pepers” ⁵⁾ genoemd wordt. De breedte van vijf dezer weiden, gemeten langs natuurlijke grenzen, zijnde een oude weg en oud watertje, is respectievelijk 28, 22, 24, 22, 22 — 32,

¹⁾ „De Cuer (d.i. Curia of Hof) van den grooten bagijnhoff van M. C. ende LXXXIIIII voeten” ... Chijnsboek. A^o. 1573, blz. 61 verso.

²⁾ „Dese plaetse worde begrepen in 384 voeten breijde aan de herstraat (= Peperstraat). 17^e eeuwsch processtuk in de archieven der stad.

³⁾ „In het jaar 1452 werd het kerkhof ten Zuiden volgens een vergunning des Bisschops van Luijk vergroot en door een muur van de straten afgescheiden”. (van Heurn, Handschrift I. 3. blz. 145) Bisschoppelijke brief, tot nu toe onvindbaar.

⁴⁾ Ik vermoed, dat de Peperstraten te Kaatsheuvel, Osch, Oisterwijk, Mierloo, Vught, Cromvoirt (Pepereind) aan de een of andere „Peper-weide” hun naam ontleenen. Vergelijk ook „Die Piepert” onder Gulpen (L.).

⁵⁾ Die „Gemeijn Pepers” hadden ook nog afzonderlijke namen als Bienchens Peper (1443). Berends Peper (1677) enz.

24, 28, 28 en 22 landroeden ¹⁾. Nu begroot ik, na onderzoek van het rondom gelegen terrein, de breedte van De Peper, waarop de St. Jan gebouwd is, op 24 landroeden langs de aloude Hinthamstrata. Deze geprojecteerde Peper-lijnen, op plaat XII door aangegeven, lossen zich in den besproken Bagijnhofmuur en het achterliggend terrein ongedwongen op. Men nam, zoo ik mij niet vergis, van De Peper een 32 à 33 ²⁾ voet breede straat, die thans nog de heugenis aan de weide bewaart, af, en zette langs de Westzijde op 400, 800 en 1200 voet „paelsteenen” uit, en langs de Oostzijde, beginnende bij de rivier, eveneens op 400 en 800 voet, en verbond die punten door denkbeeldige lijnen, die het terrein iets minder dan rechthoekig doorsneden en thans nog hunne richting vrij nauwkeurig afspiegelen in de Noordelijke en Zuidelijke rooilijnen van blok 2. (Zie Plaat XII).

Alléén deze hypothetische terrein-indeeling maakt van den bagijnhofmuur de eigenaardige, eenmaal verspringende grondlijn verklaarbaar. Omgekeerd zijn van dien muur de hoeken en rechte vakken, wier plaats en lengte min of meer bekend zijn, een kleine proef-op-de-som voor het oude indeelingsplan. Ook de tegenwoordige Choorstraat, die oudtijds juist waar het moet tegen het lang-gerekte Kerkhof, doodliep, steunt sterk mijne hypothese ³⁾. Haar latere schuine uitmonding gaat ongeveer over mijn hypothetische scheiding van kerkelijke en rechterlijke sfeer heen. Van die vroeg XIIIe eeuwse grondverkaveling bleef perceel 1a (zie plaat XII), dat den Godsdienst was toegewezen, aan zijne bestemming getrouw. Nòg stijgt er na eeuwen de wierook der gebeden op. Het ledige perceel 1b, waar bij hooggerezen zonne minstens lage justitie ⁴⁾ zal geoefend zijn, werd ruim een halve eeuw later met het Oostelijk achterland aan de Bagijnen geschonken en is thans de omlommerde Paradeplaats. Het Zuidelijkst gedeelte (perceel 2), een aan drie zijden door straten omgeven bouw-blok, maakt heden ten dage nog een deftig stads gedeelte uit. Verzuimd mag niet worden, er op te wijzen, dat dit huizenblok, om wille van een m.i. een kwarteeuw later in het stadsplan opgenomen brug over de rivier, Zuidwaarts 11 à 12 voet ingekort is en aldáár óók met eene openbare straat „De oude Dieze” genaamd, is afgezet. Hierdoor werd de verbinding met de Verwersstraat, vooral op de kaart gezien, gebrekkig en gewrongen.

B) De Oostwaartsche linie, die over den kerkegrond liep, is nauwkeurig bekend, omdat de aslijn van den nog bestaanden toren bekend is. Zij begint op

¹⁾ Een landroede is 14 voet. Cuperinus, Die Chronicke, blz. 154. In de XVIe eeuw werd nog als geldend aangenomen: „veerthien voet maecken een lantroeije . . . ergo so moet men weten, dat men in alle mergentale metende is in de roeij veerthien voet” . . . Cuperinus, blz. 154.

²⁾ De Toren- of Peperstraat heeft een aanvangsbreedte van $\pm$ 33 vt. en een eindbreedte van $\pm$ 34 vt. Ik kan dat getal niet precies nader verklaren. Een heer straat moest 40 voet zijn, een marktweg 24. Zie Cuperinus, bld. 158 en in Belgisch Museum X bld. 99 de Ordonnantie van Brussel, A^o. 1368.

³⁾ De Choorstraat is de „vicus tendens a cimiterio versus locum Weverhuls. (Anno 1380). Nog in de 18e eeuw worden de huizen aan haar Westeinde, gebouwd op de uitgegeven erven van 57,22 en 40 voet breedte, (zie plaat XIV bij c) gequalificeerd, respectievelijk als: aan de gemeene straat en op het St. Jans kerkhof liggende.

⁴⁾ „Henri I reconnut volontiers aux églises la justice inférieure”. G. Smets. Henri I, Duc de Brabant. Bruxelles 1908. Bladz. 257.

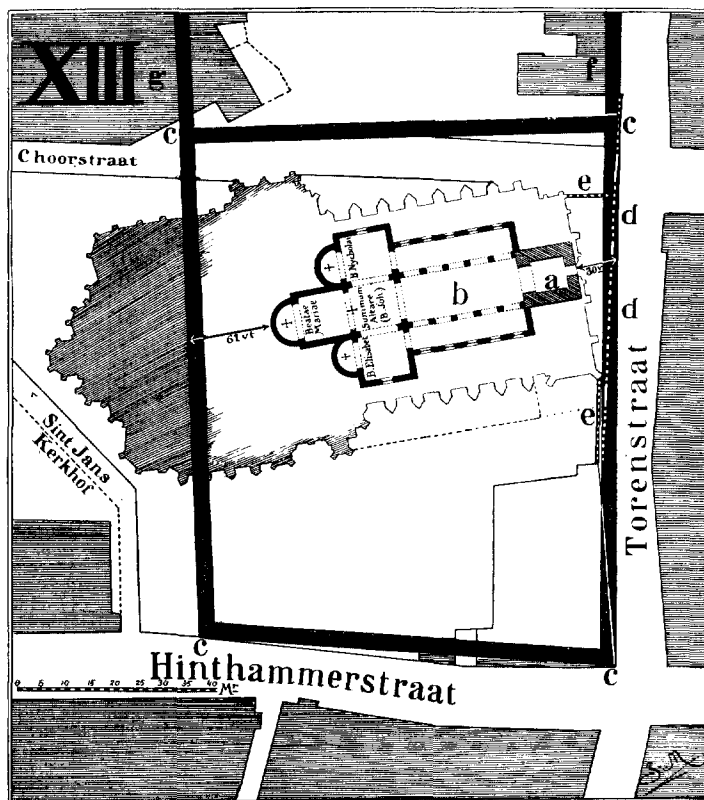

ongeveer 298 voet uit de Hinthammerstraat. Bedoeld zal zijn op 300 voet (of op $\frac{3}{4}$ van de door mij veronderstelde terreindiepte). Mogelijk is men bij het ajusteeren van het aangenomen vaste punt iets afgedwaald. De lengte der Oostinglijn, dwars over het oorspronkelijk kerkdomein heen, bedraagt 314 à 317 voet.

De toren staat ongeveer $20\frac{1}{2}$ M. ver op die lijn geschoven, hetgeen medebrengt, (vermits 1 M. torenwand op den afsluitmuur viel), dat de kerk - zelve op ruim $19\frac{1}{2}$ M. van het aanvangspunt der Oostwaartsche lijne een begin nam. Als ik nu aanneem, en zulks is zeer redelijk, dat de kerk op evenveel meters afstand van het eindpunt eindigde, dan volgt daaruit, ten eerste dat men het latere Gothische koor heeft kunnen bouwen zonder aan de Romaansche kerk te raken (zie plaat XIII en XIV) en ten tweede dat in eene Romaansche kerk van de geprojecteerde lengte, de reeks travéeën — wier afmeting ontspruit aan en gebaseerd is op het gevonden breedte-schema, — zonder noemenswaardig tekort of overschot, juist opgaan.

De romp van de Romaansche kerk stond vrijwel midden op de beschikbare Oostwaartsche lijn. (Zie plaat XIII en XIV). Er bleef vóór 68 voet vrije ruimte over, en achter 61 voet. Indien men, (in verband met het poortje a op plaat X), de breedte der travéeën op eene mindere waarde zou vaststellen, waardoor men in de lengte ook telkens iets verliest, dan zou de plaatsing midden op de Oostwaartsche lijn nog juister worden. Er zou namelijk vóór de kerk + 68 voet oningenomen blijven en achter de kerk + 71 voet.

Aan deze twee bevindingen kan nog een derde toegevoegd worden, en dat

Plaat XIII. a. Romaansche toren. b. Romaansche kerk, c—c. Hoekpunten der voorste helft van het atrium. d—d. (witte stippellijn) Westelijke afsluitmuur van het Kerkdomein; muur met drie ingangen, volgens een XVIIe eeuwsch bestek. e—e. Kadastrale grenslijn der kerkgerechtigheid in 1823. f. Oude pastorie in de XVIIIe eeuw op den hoek van het kerkhof gelegen. g. Terrein der tegenwoordige Pastorie. Aldaar, links van de zwarte lijn heet het in de XVIIIe eeuw nog „openbare straat”, rechts daarvan, „St. Janskerkhof”.

is deze: Bijaldien het plan om later een toren te bouwen, van stonde aan heeft voorgezeten, schijnt de bedoeling van den bouwmeester niet minder duidelijk, om namelijk het terrein West en Oost van de kerk, zich, na afbouw, te laten verhouden als 1 tot 2, n.l. 30 voet vóór en 61 à 62 voet achter.

C) Ten jare 1273 bestonden er, volgens het testament van den milddadigen patriciër en Bosschen Schepen Wilhelmus de Gandavo in de St. Janskerk vier altaren, n.l. het hoogaltaar, het altaar der H. Maagd, van St. Nicolaas en van Ste Elisabeth ¹⁾. Hiervan kan er geen in aanmerking komen voor een afzonderlijke kapel of plaats buiten de kerk, als men aanneemt, hetgeen mijne besliste overtuiging is, ten eerste dat de tegenwoordige Moeder Godskapel slechts een vrij ledig doophuis was, en ten tweede, dat de St. Janstoren niet als rest kan beschouwd worden van een ouden Westelijken voorbouw, omdat zulks in het kader der stadsopkomst heelemaal niet zou passen. Dus stonden alle vier de altaren zoo goed als zeker, in de eigenlijke kerk; en wel het hoogaltaar of dat van St. Jan, den kerkpatroon, onder de viering, waardoor op een belangrijke kerk gewezen wordt; dat van de H. Maagd Maria in de zetelnis; dat van St. Nicolaas in de Zuiders absis en dat van Ste Elisabeth in de overeenkomende ruimte ten Noorden ²⁾.

D) Bij de Zuidbrabantsche vlakgedekte kerken kan men in het grondplan van den hoofdbeuk soms een zuiver kwadraat terugvinden, dat 2, 2^{1/2} of 3 maal herhaald wordt, soms ook een onevenredig vierkant met grootere waarde, nu eens in de lengte dan weer in de breedte van het gebouw, welke met denkbeeldige lijnen binnen, buiten of midden op de hoofdmuren vallen ³⁾. Voor de St. Jan nam ik een twee-en-een-half-maal herhaald binnenwerks kwadraat aan, of vijf kleine travéeën.

De totaalbreedte bij genoemde landkerken is meestal het dubbele der buitenwerksche breedte van den hoofdbeuk; soms ook het dubbele der hartlijnen ⁴⁾. Het eerste komt het meeste voor. Daaraan hield ik mij dus ook maar voor de St. Jan, terwijl ik mij veroorloofde dit kerkgebouw van klaarblijkelijk aanzienlijke afmetingen, transepten te geven van dezelfde hoogte en breedte als de hoofdbeuk, zulks in navolging o.a. van Parc en Nijvel.

III. HET ATRIUM.

(1. Beteekenis van het woord. 2. Bestemming, uitgestrektheid en indeeling van het atrium. 3. Wiens eigendom? 4. Aan welke bepalingen onderworpen? 5. Bouwkundige toestand in 1250.)

1. Om te komen tot een goed begrip van het Atrium, dat in een charter van 1222 vernoemd wordt, als ten nauwste met de kerk verbonden, is het

¹⁾ „Item triginta solidos . . . octo sacerdotibus in summo altari, in altari beatae Mariae, in altari beati Nycholai, in altari beatae Elisabeth ecclesiae b. Johannis in buscho celebrantibus”. Charter No. 30 in de archieven der stad.

²⁾ Ik vond die van St. Nicolaas en Elisabeth omstreeks 1400 nog resp. ten Z. en N. terug.

³⁾ Lemaire, „Origines du Style Gothique en Brabant”, wiens afgebeelde grondplannen ik namat.

⁴⁾ Zie in Lemaire Op. Cit. Tourinne la Grosse en Orp-le-Grand als twee m. i. sprekende voorbeelden, bij een gelijke binnenwerksche afmeting.

niet noodig terug te gaan op de Grieksche beteekenis van *atrium*, noch op de *atria* der Romeinsche patriciërshuizen, noch ook gestalte en bestemming van het atrium aan de oud-christelijke basilieken te onderzoeken. Dat staat overal, prachtig geïllustreerd, te lezen. Het in den breedte aan te halen, zou naar de school rieken, zonder dat de zaak waarover het hier gaat, er door opgehelderd wordt. Practischer lijkt het mij toe, de meest gangbare middeleeuwsche beteekenis van het woord na te slaan, in een gezaghebbend werk als: du Cange, *Glossarium med. et inf. Lat.* (Favre Niort 1883—87). En dan beteekent *atrium* (behalve „voorbouw”) op de tweede plaats *Kerkhof*¹⁾. Wat „voorbouw” betreft, die is met de mij bekende geschiedenis van kerk en stad moeilijk overeen te brengen en in elk geval tot nu toe onvindbaar. Ik aarzel derhalve niet, de tweede hoofdbeteekenis „kerkhof” voor ons geval te aanvaarden. *Kerkhof* is plaatselijk uitstekend van toepassing. Daarbij heeft *atrium* in het middeleeuwsche Fransch (als „*atre*”), in de beteekenis van *kerkhof* het burgerrecht verkregen en op sommige plaatsen tot nu toe behouden!²⁾ In XIIIe eeuwse archiefstukken van het Maastrichtsche kapittel laat *atrium* geen andere redelijke vertaling toe, dan het plein of de ruimte „*frijthof*” geheeten³⁾, en onder geen beding een eventueele *voorbouw* aan de St. Servaaskerk. Naast deze redenen lijkt mij sterk afdoende toe, dat in 1321, 1359, 1362 en 1368 huizen te 's-Hertogenbosch in de Choorstraat en Hinthammerstraat (dat is ver van den toren maar roerlings bij het *kerkhof*) als „*prope atrium*” worden aangeduid, waardoor dus alle verband tusschen *atrium* en „*voorportaal der kerk*”, voor 's-Hertogenbosch komt te vervallen⁴⁾. De XVIe eeuwse Broeder Albert Cuper had dan ook (ditmaal) gelijk, als hij het charter van 1222, *quoad atrium*, interpreteert met de woorden, „dat het de plaets was waar nu St. Jan staet”.

2) Het *atrium* was dus de rondom de St. Janskerk opengehouden ruimte. Indien men deze slechts de bestemming had toegedacht, het gebouw licht en lucht toe te voeren, dan zou een 10 à 20 Mr. breedte zoom voldoende zijn geweest. Maar een middeleeuwsch *stadskerkhof* strekte, naar hetgeen van andere steden (o. a. van het *atrium* te Maastricht), bekend is, niet slechts tot het begraven van verschillende klassen van dooden, maar ook tot vergaderplaats der gilden, en tot samenkomst van heel de poorterij, alsmede tot het uitoefenen der (hooge en lage) justitie. 't Moet derhalve nog al uitgestrekt zijn geweest; en ik zou niet weten, wáár anders ten Zuiden der Bossche kerk, de grenslijn van haar *atrium* te trekken, tenzij dáár, waar het blijkbaar aaneengesloten, samenhoorig terrein, door eene straat wordt

1) Herder's *Conversations Lexicon* zegt kortweg: *Atria ecclesiae* = *Freithöfe*; en op *Freithof* geeft het: „jetzt allg. *Begräbnissplatz*”.

2) *L'atre* ou *cimetière de la Madeleine à Tournaij*; *L'atre* et *cimetière de St. Jacques. Atre des chats* (kinderkerkhof!) te Mons. *L'aire St. Maclou* te Rouaan.

3) Van een pand neven het hoekhuis der *Platielstraat*, dus neven thans „*De Struijvogel*” (*Schepenbrieven* 96B en 66D) wordt gezegd, dat het bij het *atrium* lag. Daarmee is natuurlijk, een gedeelte van of het geheele nabijgelegen *Vrijthof* bedoeld.

4) *Schepenacten* in de *kerkarchieven*. Ik kijk ook hierin van de meeningen van Dr. Smits af.

onderbroken en een andere bestemming erlangde. Zoo kom ik voor de Hertogstad (als reeds hiervoor betoogd) tot een 300 voet breed en 800 voet diep atrium, een uitgestrekt veld, dat met zijn lengte-waarde het Maastrichtsche atrium overtreft; eene ruimte met een steenen muur omgeven, minder waarschijnlijk met een doornen haag¹⁾ afgebakend; een plein dat in den Bosschen volksmond het Vrijthof²⁾ kan geheeten hebben. Afgaande op het afgerond getal van 800³⁾ voet diepte, meen ik te mogen veronderstellen, dat bij den aanleg het idee voorop stond, het atrium gelijkelijk aan de twee middeleeuwsche machten toe te bedeelen, en dat dus op de eerste 400 voet diepte het kerkgebouw zou domineeren, zooals het op de tweede 400 voet schepenbank, vierschaar (en schavot?) moesten doen. Dit tweede gedeelte, stond dan vermoedelijk door eenen uitgang (zie plaat XIV bij e) met eene stadspoort in de Colpertstraat in verbinding.

3) De Bossche parochie heeft den grond van kerk en kerkhof òf in absoluten eigendom bezeten (jus proprietarium) of eeuwig en erfelijk in gebruik ontvangen, (jus hereditarium) òf wel er heeft ten dien aanzien een niet in rechten geregelde toestand bestaan.

Het eerste, absolute eigendom, is natuurlijk uitgesloten. Dat had geen enkel XIIIe eeuwsch huiseigenaar in 's-Hertogenbosch⁴⁾. Wat de tweede mogelijkheid betreft, (altijddurende erfpacht) de kerkelijke gemeente van 's-Hertogenbosch zou dan aan den Hertog een jaarlijkschen cijns in geld, naturalia of kerkelijke diensten te betalen hebben gehad. Van praestaties, welke ook, blijkt niet het minste⁵⁾. Zeker, die verplichte cijns, kan door vorstelijke vrijgevigheid zijn kwijtgescholden of kan zijn afgekocht. Doch er zijn gegevens, die er op wijzen, dat bedoelde erfpacht in 't geheel niet bestaan heeft. Indien immers de kerk, door middel van jaarlijks door haar betaald wordenden cijns, zich een eeuwigdurend zakelijk recht op den grond van kerk en kerkhof had verworven en gewaarborgd, dan zou het aan 's-Hertogs rentmeesters niet vrij gestaan hebben, om van tal, naderhand op het kerkdomein gebouwde huizen⁶⁾, opnieuw grondcijns te heffen, wat toch gebeurd

1) Terzelfder tijd ongeveer, dat het Bossche atrium ontstond, nl. in 1206, stond de Hertog van Brabant aan de Abdij St. Geertruid te Leuven toe, het atrium harer kerk te omgeven met eene haag òf eenen muur. Miraeus I. 114.

2) Een „vrijthoff” lag niet ver van de kerk in het naburige Orthen. Zie Bondam Op Cit. blz. 47 (noot). Ook in Hilvarenbeek ontmoette ik een vrijthof.

3) Van hoek Hinthammerstraat tot en met Weesstraat mat ik met de meetlat circa 832¹/₂ voet. Voor de Weesstraat eenzelfde breedte afgetrokken als voor de Torenstraat, blijft er 800 voet over.

4) De souvereine Brabantsche eigendom van het atrium zou bij niet naleving der voorwaarden van 1222, van Hertog op Bisschop overgaan, zegt de overeenkomst... Si munitionem construxerit... (atrium)... alodium coloniensis ecclesiae existet”....

5) Noch in het Hertogelijk Cijnsboek, noch in de kerkrekeningen, noch in het Necrologium der St. Janskerk kon ik iets vinden. Wat de kerkelijke diensten betreft, blijkt schier juist het tegendeel. Aan de Priesters van den Bosch werd voor het zingen van uitvaartdiensten voor een lateren Hertog van Brabant, eene zekere som uitbetaald door de domeinen. Zie voor-pagina cijnsboek.

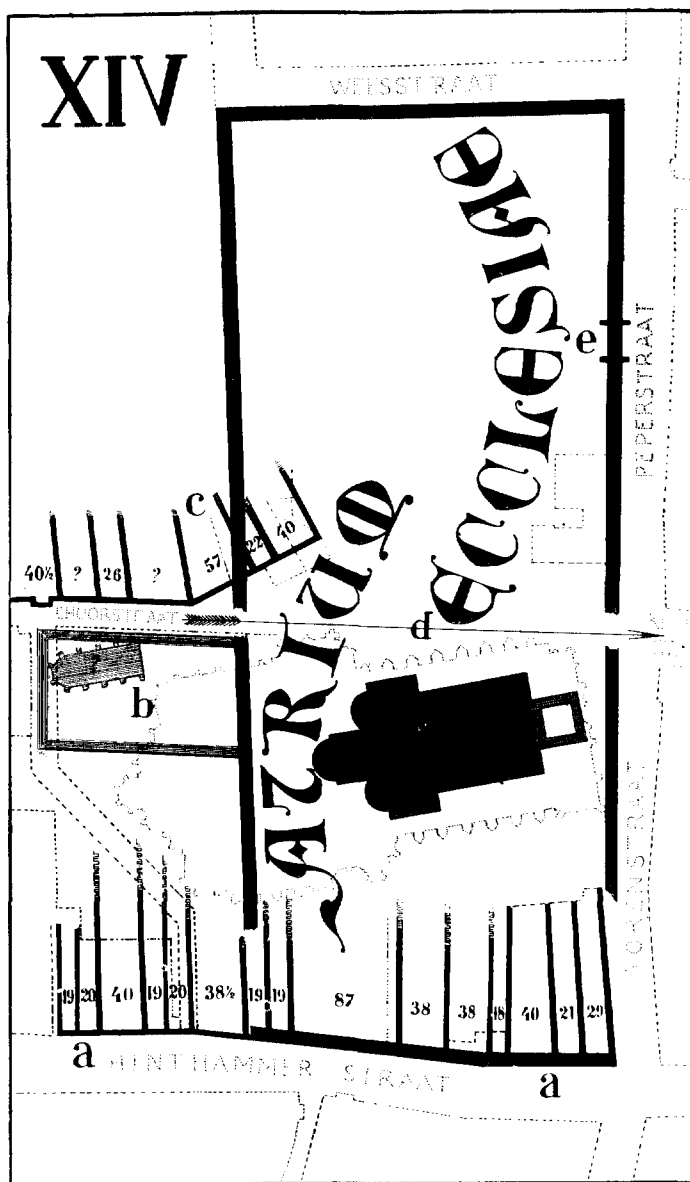
6) Bedoeld zijn de op plaat XIV met breedte in voeten, aangeduide panden, ja het geheele op de Paradeplaats gelegen Bagijnhof, dat later ook tegen grondcijns werd uitgegeven.

is ¹⁾. Wat moet men dus aannemen, als niet méér licht in deze ontstoken wordt? Dat de Romaansche St. Janskerk is gebouwd, zonder dat er grondcijs of erfpacht voor werd betaald, op een terrein, dat heerlijk en ook zake-lijk den Hertog van Brabant was blijven toebehooren. — Onnoodig te zeggen, dat ik mij gaarne op aansporing van méérbevoegden, mits met primadocumentengewapend, uit dit rechtskundig vraagstuk terugtrek.

4) In de overeenkomst van 1222 worden aangaande het atrium twee zaken vastgelegd. Ten eerste geeft Bisschop Engelbert van Keulen te kennen (met minder woorden natuurlijk dan door mij geschiedt), dat de Hertog van Brabant geweigerd althans niet gewenscht heeft, hem het Bossche atrium op te dragen en dadelijk weer in leen terug te ontvangen; en ten tweede, dat na deze weigering de Hertog er nochtans in toegestemd heeft, het atrium niet militair te zullen versterken ²⁾. Wat het laatste deel der over-

¹⁾ Ik raadpleegde in deze stof: Mr. W. Bezemer, Cijns- en grondrente-recht in Brabant. (1889).

²⁾ Miraeus Op. Dipl. III, 83. Ik wijk hier eenigszins van de meening van Mr. A. C. Bondam (Op. cit. blz. 39) en anderen af.

Plaat XIV. Bouwkundige wijzigingen van het atrium midden XIIIe eeuw. a. Erven in het 1e kwart of de 1e helft der 13e eeuw uitgegeven langs de Noordzijde, met hunne breedte in voeten. b. Vermoedelijke plaats van het oorspronkelijke Bagijnhof. c. Erven (als voren) langs de Choorstraat, oorspronkelijk de „vicus tendens a cimeterio”. d. Vermoedelijk door de burgers geforceerde verbinding over het atrium tusschen Choor- en Kerkstraat. e. Mogelijke ingangspoort van het atrium, corresponderende met de Colperstraatpoort.

eenkomst betreft, de defensie-paragraaf zou ik haast zeggen, het atrium was een bijzonder strategisch punt, dat den voornaamsten toegang tot de stad beheerschte. Zeer begrijpelijk dus, dat de kerkvoogd, die geen Brabantsche versterking onder den rook der Keulsch geworden stad mocht dulden, zulks in het verdrag liet opnemen. Maar wat mij minder begrijpelijk voorkomt is het eerste punt, het hardnekkig vasthouden door den Hertog aan zijn ongerepten, souverainen eigendom van het atrium, dat hij geen ondeelbaar oogenblik in handen van den Bisschop verkoos te zien, evenmin als zijn „Hof” nabij de Oostelijke poort der stad. Voor zijn huis en haard kan ik mij deze hooghartigheid verklaren, maar waarom moest ook het atrium on-onderbroken souverain-Brabantsch blijven? . . . 't Moet den vorst wel een zeer gewichtig bezit zijn geweest.

Had hij misschien den bouw der kerk goeddeels bekostigd en stond zijn plan vast, dit ook met toren en kerkhofmuur te doen? Deze suppositie zou al min of meer eene oplossing der moeilijkheid zijn. Zeker is het, „la bienveillance du duc allait aux institutions religieuses urbaines”, zooals G. Smets in het leven van Henri I schrijft. In dit nu even verondersteld geval was de Hertog bouwheer. Hij kon vroeg of laat een kerktoeren laten ontwerpen en uitvoeren met meerdere zware wulfels en den kerkhofmuur met kanteelen doen afbouwen. Zóó zou hij den Keulschen kerkvoogd op een goeden dag voor het fait accompli stellen, dat er nabij 's-Hertogenbosch versterkingen lagen van dreigend karakter. Goedgezien was het daarom van bisschop Engelbert, aan het verbod van militaire werken, deze penale sanctie toe te voegen, dat in cas van contrarie, curia en atrium onmiddellijk en automatisch verbeurd zouden zijn ten bate der Keulsche Kerk.

5) Omstreeks 1250 was de toestand van het atrium aldus: De oppervlakte was aan 't afbrokkelen gegaan. Brabants Hertog had in de voorafgaande kwart-eeuw aan burgers en edelen verlof gegeven, hunne huizen te bouwen langs de Noordzijde, waar het voor handel en nering prettig wonen en een zeer geschikten stand was. Die bebouwing kan ik rijk documenteeren. Na veel meten en zoeken is het mij mogen gelukken, de breedte der voor 700 jaar aldaar uitgegeven erven, vele hunner eigenaars en de datums, waarop de panden in de XIVe en XVe eeuw door de kerkfabriek zijn genaast, terug te vinden¹⁾. Ik vraag even de aandacht, vooral der Bossche lezers, voor het aanzienlijk, middenin liggend, 87 voet breede erf met straatje²⁾. Hier stond waarschijnlijk de alleroudste, tot nu toe onbekende charitatieve inrichting der Hertogstad, gedoken in de schaduw van het klassieke bedehuis. Voor dit erf betaalde het Godshuis van den H. Geest, schoon reeds eeuwen geen eigenaar meer, nog tot 30 April 1760³⁾, den oerouden grondcijs.

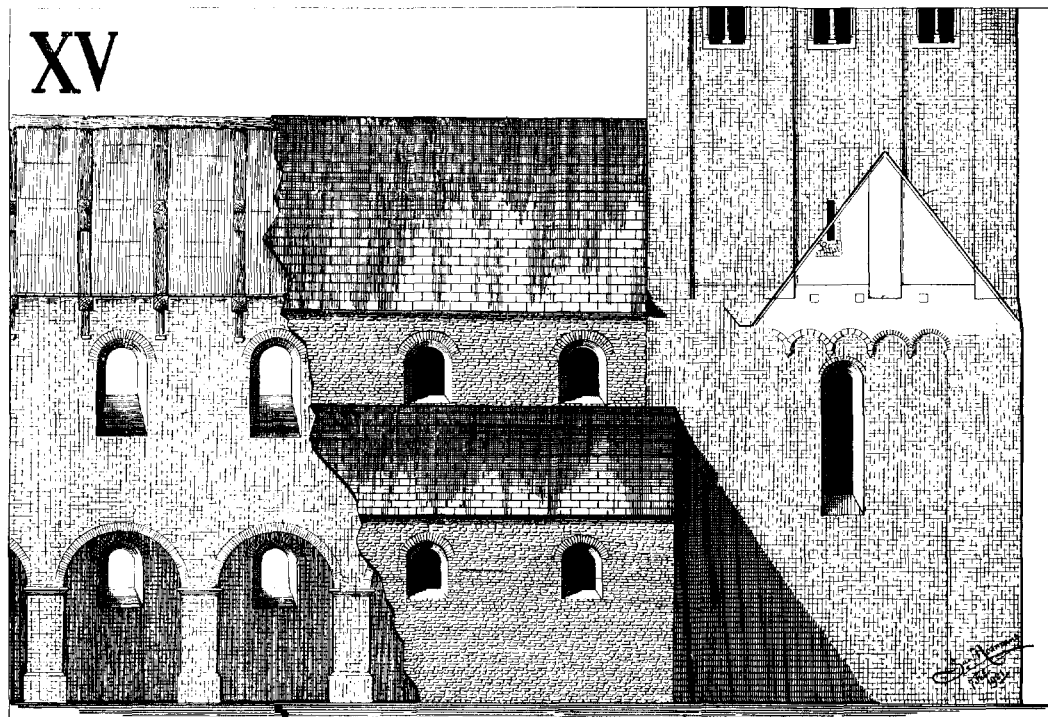
¹⁾ Diverse schepenacten in de kerkarchieven. Chijsboek des Hertoghen van Brabant, gerenovert Ao. 1500. Opmetingen in loco. Kadastrale kaarten van 1823, enz.

²⁾ Reeds in de 14e eeuw had men naar het schijnt, dit pand in meerdere deelen gesplitst. Het straatje heette in 1416 Potghietersstraatke; eenige jaren nadien: „die kerkganc”.

³⁾ Laatste Cijsboek van 's-Hertogenbosch, ter Rijksarchieven, en Rekening Groot Gasthuis 1759.

Het atrium had verder in dit tijdperk tot belending gekregen een bescheiden, maar zeer oud Bagijnhof met kapel, dáár ter plaatse door geen geschiedschrijver ooit vermoed. Ik kom er bij de Gothische kerk breeder op terug.

Bij de toenemende stadsbebouwing bleek het atrium al heel spoedig een groote „sperre” te zijn in het onderlinge verkeer der burgers. Al ras had men, van de tegenwoordige Choorstraat uitgaande, over dat atrium heen, ongeacht dat het de plaats was, waar recht gesproken werd (of was geworden) een schuinen uit-

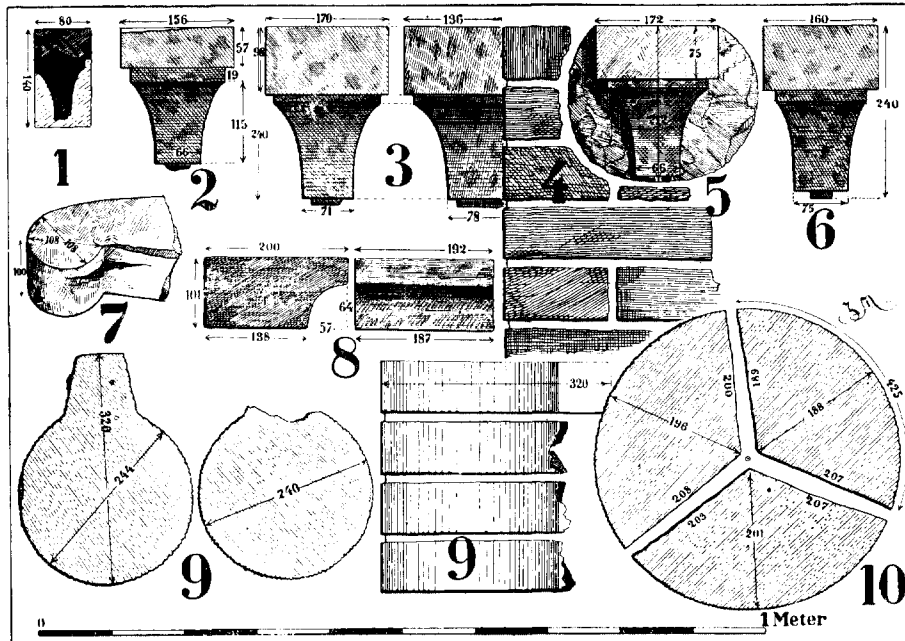
Plaat XV. Binnen- en buitenaanzicht van de geprojecteerde Romaansche St. Janskerk (schip) met later aangebouwd toren. Aan den toren een boogfries half van tufsteen half van baksteen. Daarboven in schets het dak der tegenwoordige Lieve Vrouwe Kapel. Van het lange lichtraam der onderverdieping vindt men nog eenig spoor op de Kapelgewelven terug.

weg gezocht in de richting van de vermoedelijke ingangspoort van het atrium. Van dien ingang liep, naar ik vermoed, een licht buigende, thans uitgewischte weg, welke ter, tot nu toe onbekende, stadspoort in de Colpertstraat leidde.

Maar het water zoekt de laagste plaatsen en het publiek de kortste verbinding. Zoo moet er op een gegeven oogenblik, met of zonder toestemming van 's Hertogs domeinen, een verbinding, *linea recta*, tusschen Choorstraat en Kerkstraat tot stand zijn gebracht, die van omstreeks 1240 tot 1280 bestond en

waaraan ik het recht van doorgang over het bagijnhof ontsproten acht, dat de stad zich nog eeuwen nadien bleef voorbehouden¹⁾. (Zie plaat XIV, de pijl d).

Deze geforceerde verbinding sneed het atrium in twee ongelijke helften, ten nadeele, zoo men wil, van de kerk. Misschien stond de wederzijdsche grenslijn reeds niet meer zoo duidelijk vast, tengevolge van een min of meer massaal gebruik bij vergaderen en begraven. Overigens, als de kerk, zooals ik vermoed, den grond

Plaat XVI. Detailkaart. 1. Gebakken, verglaasd draagsteentje. 2. Tufsteen console boogfries toren (Zuid). 3. Als voren. De hoogte schijnt berekend op drie steenlagen uit den toren (zie 4). 5. Console van Belgischen of Franschen steen, aan rond achterstuk gehakt; vermoedelijk van den toren. 6. Draagsteen van tuf, boogfries toren (Noord). 7. Gelaagd stuk roode (Bentheimer?) steen, zijnde een tusschenstuk van een open spiltrap (van den toren?) 8. Gebakken stuk lijst mogelijk van de Romaansche kerk. 9. Gebakken steenen voor ronde, in den muur gemetselde kolomschachten of muraal-schalken om den anderen waarschijnlijk met een staart. 10. Gebakken steenen voor vrijstaande kolomschachten. Alle ingeschreven maten zijn millimeters.

niet in erfpacht bezat, had ze tegen een inkrimping niets te pretendeeren. Het atrium kwam nu al langer hoe meer ongebruikt er bij te liggen. Justitia

¹⁾ Schutjes, Geschiedenis van het Bisdom, IV. blz. 358, schrijft: „Men zou moeten besluiten, dat er over het begijnhof een vrije doorgang bestaan heeft, wijl de magistraat der stad en ook Grobben-donk daarin hebben moeten bewilligen wat niet noodig was, indien het slechts een huishoudelijken maatregel gold. Ook eene aanklagte over deze afsluiting bij den raad der stad ingediend, schijnt het beweerde te bevestigen.” (XVIIe eeuw).

had haar zetel blijkbaar elders opgeslagen en de Hertog wist niet beter te doen dan den grond aan de Bagijntjes, toen deze moesten gaan verhuizen, in erfpacht uit te geven.

RECAPITULATIE.

Het komt mij voor, dat de 's-Hertogenbossche kerk niet heeft gediend voor de bevolking eener half of heel legendarische „nederzetting aan de Oude Dieze” in de XIIe eeuw, maar gebouwd is voor eene in zielental en omvang snel wassende nieuwe stad, vermoedelijk tusschen de jaren 1200 en 1210. Het tijdstip harer stichting wordt ons geopenbaard door haar karakter-zelve van voldongen stadskerk en door hare ligging, die met een aangelegde of reeds tot ontwikkeling gekomen buitenwijk, de tegenwoordige Hinthammerstraat rekening hield, en dus wijst op de eerste bloeiperiode der stad, dat is omstreeks 1200—1210.

Men deed haar verrijzen op het voorste gedeelte van een veld, dat van ouds de Peper ¹⁾ heette en waarover eenige lichte O. N. Oostelijke zandverstuivingen liepen ²⁾, die men met een meter zand, luttel min of meer, ophoogde.

Deze stadskerk was waarschijnlijk uit baksteen opgetrokken, driescheeps, hoofd- en zijbeuken vlakgedekt ³⁾, spatieus van oppervlakte ⁴⁾, met eenigszins korten romp ⁵⁾ en groote absiden ⁶⁾, zooals vele Zuid-Brabantsche kerken. Hare doorsnee vertoont zich gedrukt, met flauwe zijdaken ⁷⁾. Voor zoover hare resten opmeetbaar zijn is zij naar den Bosschen voet gebouwd. Haar bouwmeester uit Zuid-Brabant kan met het intellectueele deel der oerbefolking overgekomen zijn ⁸⁾. De arcaden in de 4 voet dikke muren rustten waarschijnlijk op vierkante pijlers. Tot steun der hoofdmuren kunnen althans moeilijk gediend hebben ronde, vrijstaande baksteenen kolommen, waarvan resten gevonden zijn ⁹⁾, omdat dan de kapiteelen naar alle zijden wel 35 c.M. uitgekraagd zouden zijn geweest. Ook baksteenen schalken, die in den muur werden vastgemetseld, kan ik voorloopig in de kerk geen plaats aanwijzen ¹⁰⁾.

¹⁾ Volgens Molius heette de plaats, waar de St. Jan verrees „het Hinthammer Zand”. Dat kan goed samengaan. De Peper is maar 3 à 4 Hectare groot, terwijl een dorpsonderdeel als „Het Zand” al licht een 100 of méér H.A. groot zal zijn geweest. Molius duidt dan de plaats vager aan dan schrijver dezes.

²⁾ Uitkomsten van toevallige boringen in den omtrek der kerk.

³⁾ Parc (hoofdbeuk) werd in 1228 nog vlakgedekt. Confer. Lemaire Op. Cit.

⁴⁾ De driescheepsche dorpskerken in Lemaire zijn van 14 tot 16 M. breed en van 28 tot 35 M. lang. De St. Jan overtreft deze alle ver, met zijn ong. 24 M. breedte en 53 M. lengte, en laat zelfs de door Lemaire behandelde: „importante église paroissiale d'Orp-le-Grand” (ongeveer 19 × 40 M.) ver achter zich. Hare afmetingen geven haar eene plaats naast stadskerken als de St^e Maria te Utrecht (lang ong. 51 M.) en St. Walburg te Zutphen (lang ong. 58 M.), terwijl zij méér kerkgangers kon bevatten dan de Groninger St. Maarten (lang ong. 28.50) en Lieve Vrouwe kerk (lang ong. 35.50).

⁵⁾ Lemaire. Op. Cit., de kerken van Neerheijlisse, Hérent, Bierbeek, Cumtich, Noduwez, Orp-le-Grand.

⁶⁾ Lemaire, passim.

⁷⁾ Lemaire. Blz. 105, Leefdael; blz. 144, Bierbeek; blz. 241, Mousty.

⁸⁾ De vroegst bekende schepenen en pastoors waren uit de Meijerij, of uit Gent, Brussel, Caudenberg enz. afkomstig.

⁹⁾ Zie op de plaat der details. No. 10.

¹⁰⁾ Zie op de plaat der details No. 9.

Mogelijk was alles van het torenportaal afkomstig, in welks nabijheid het gevonden werd. Alleen schijnt er, bijaldien de heele kerk van baksteen was, nog een impost van tusschen de vierkante pijlers en de arcaden, in de bouwloods aanwezig te zijn ¹⁾.

De plaats waar het godsgebouw stond heeft nu op de stadskaart eenigszins het karakter van een palimpsest, welks zeer verbleekte warlijnen op te halen evenveel voldoening schenkt als gevaren oplevert. Ik maak derhalve de noodige reserves, voor zoover schrijver dezes zelf, of anderen, tengevolge van onvoorziene vondsten, nog tot betere conclusies mochten komen.

's-Hertogenbosch, Voorjaar, 1921.

JAN MOSMANS.

DE TOREN DER N. H. ST. NICOLAASKERK TE IJSELSTEIN.

EEN BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DEN STRENGEN
RENAISSANCE STIJL IN NEDERLAND.

Bovengenoemd monument, dat met de kerk op 10 Augustus 1911 uitbrandde, doch bij den daarop volgenden wederopbouw niet werd inbegrepen, zal thans binnenkort met subsidie van Rijk en Provincie hersteld worden. Naar aanleiding hiervan zij er in het volgende op gewezen, hoezeer dit bouwwerk een restauratie met alle piëteit waard is en hoe het, meer dan tot dusver het geval was, de aandacht der kunsthistorici en architecten verdient.

LITTERATUUR.

1890. G. Galland, *Geschichte der Holländische Baukunst und Bildnerie*, blz. 75, 546. Voor zoover mij bekend wordt het monument hier voor het eerst in de vaklitteratuur genoemd. Zooals verder blijken zal is de dateering 16de-eeuwsch, vroeg klassicistisch in hoofdzaak juist, al wordt deze ten onrechte slechts voor de twee onderste verdiepingen van het vierkant geldig geacht, al het overige 17de-eeuwsch genoemd.
1908. Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel I, De Provincie Utrecht, blz. 28. Het zal blijken, hoe de hier genoemde jaartallen 1567 en 1599 geen betrekking kunnen hebben op bouwperiodes, eerstgenoemd zelfs op een verkeerde lezing van eenige cijfers berust.
1911. Ad. Mulder, *Bull. v. d. Ned. Oudh. Bond*, blz. 196. Hier worden slechts de gegevens der Voorloopige Lijst gebruikt.
1911. *Adr. v. d. Koppel*, *Geschiedenis der op 10 Aug. 1911 afgebrande kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ijselstein*, blz. 18, 19. Vermeld wordt de brand van 1568; de veronderstelling, dat daarna de toren in Renaissancestijl is verbouwd zal echter onhoudbaar blijken. De rekening van den herbouw der kerk na

¹⁾ Zie op de plaat der details No. 8. Zij is van eenzelfde profiel als de imposten te Leefdael, Heverle, Bierbeek en Cumptich, en past met de noodige metselvoegen en hoekstukken juist op een pijler van 4 × 4 voet.

den brand van 1537 (niet 1534) betreft het klooster te IJsselstein. In dit stuk vindt men niets over de St. Nicolaaskerk vermeld.

1912. A. W. Weissman, *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, blz. 171, 243. Zonder gebruik te maken van de gegevens der Voorloopige Lijst of van v. d. Koppel dateert de schrijver het geheele monument tusschen 1530—40, daarbij, volgens eigen welwillende mededeeling, uitgaande van den stijl, waarschijnlijk dus naar analogie van dien van het kasteel te Breda (1536).
1920. W. F. J. den Uyl, „Buiten”, blz. 558. Blijkbaar met gebruikmaking van een deel van mijn gegevens, dat thans te IJsselstein bekend is, wordt het jaartal 1535 genoemd. Het ontwerp heet hier uitheemsch.

Overigens heb ik in de litteratuur nergens een bijzondere vermelding kunnen vinden, zelfs geen woord van lof. IJsselstein ligt niet aan een grooten verkeersweg; het schijnt weinig bezocht te zijn, wordt zelfs niet door Guicciardini behandeld.

BRONNEN.

Bronnen voor de bouwgeschiedenis, welke ik, om redenen die later zullen blijken, slechts tot 1637 volledig heb trachten te raadplegen, leverden mij het gemeentearchief te IJsselstein, het Rijksarchief te Utrecht en het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Als eenige gedrukte bron vond ik in Hadrianus Junius' *Bataviae Historia* van † 1570 bij de beschrijving van IJsselstein (blz. 298 in de uitgave van 1588) vermelding van den brand van 1568¹⁾. Van de stukken na 1637 verdient het bestek der restauratie van 1851—52²⁾ bijzonder den aandacht.

AFBEELDINGEN.

- + 1550. Gekleurde minuut voor den plattegrond der stad door J. van Deventer, *Topogr. Atlas der Provincie Utrecht*, No. 561³⁾. Wat details der schematisch aangegeven gebouwen aangaat waarschijnlijk geheel onbetrouwbaar.
1632. Plattegrond der stad uit Boxhorn, *Theatrum sive Hollandiae comitatus urbium nova discriptio*. Kopergravure (fig. 1.).
1674. Panorama der stad uit Thooneel van 't Vereenight Nederland. Ets naar J. Peeters door G. Bouttats. Blijkbaar met oppervlakkige gebruikmaking van een plattegrond uit den tijd van het vorige No. geteekend. Topografisch waardeloos.
1728. Panorama der stad. O. I. inktteekening door C. Pronck, *Topogr. Atlas Prov. Utr.*, No. 567.

¹⁾ Wat ik aan bronnen van voor 1637 vond deponeerde ik in afschrift in het Gemeentearchief te IJsselstein. Om veelvuldige plaatsaanwijzingen te vermijden verwijs ik dus hier naar dit stuk. Niet afgeschreven, doch alleen bij den titel vermeld heb ik enkele losse stukken uit het bovengenoemde archief, waaraan reeds een modern afschrift was toegevoegd, terwijl ook de rekeningen over den herbouw van de spits 1632—35, die afzonderlijk gecatalogiseerd en goed leesbaar zijn, mede wegens te grooten omvang niet in het afschrift zijn opgenomen.

²⁾ Nieuw Archief IJsselstein, Bijlagen Gemeenterekening 1854. Zie aldaar ook Notulen Gemeenteraad 1850—51 (klapper onder „Toren”).

³⁾ Afgebeeld in: *Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer*. Facsimile-uitgave van R. Fruin, 1916, pl. 59.

1744. „Kerk te Ijselstein”. O. I. inkttekening door J. de Beyer, ibidem, No. 592 (fig. 2.).

1763. Gezicht op de stad. Aquarel door P. J. van Liender, ibidem, No. 512.

Al deze afbeeldingen bevinden zich met eenige minder belangrijke in den Topografischen Atlas der Provincie Utrecht (Rijksarchief te Utrecht). Van de foto's zijn de twee hier afgebeelde (fig. 3 en 4) der Monumenten-commissie de belangrijkste.

BOUWGESCHIEDENIS.

De rekening over den herbouw van den toren 1632—35 begint met de mededeeling, dat zij betreft „allen zodanighen extraordinaris ontfanck ende weder uyt-„geven als den selven [Kerkmr. van Meerlant] gehadt heeft tot wederop-bouwinghe „desselven affgebranden kercktoorn, de welke is gebout A^o 1535 ende affgebrandt „A^o 1568 opten X^{en} September ende tijde dezès weder opgebout”. Over den oorspronkelijken bouw zijn de archivalische gegevens uiterst schaarsch. In het wille-

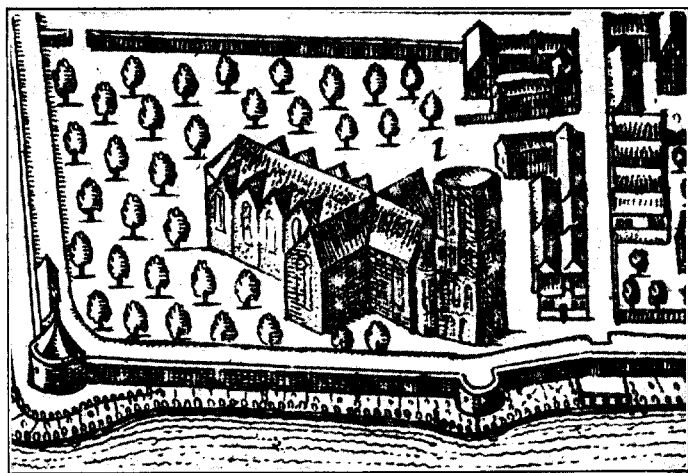

Fig. 1. Deel van den plattgrond der stad uit Boxhorn (1632).

keurboek van Ijselstein van 1532 staat een opgave van renten, die de kerk den 31 Mei van dat jaar verkocht heeft aan den heer van Ijselstein, teneinde de opbrengst te bestemmen „totter fabryck aen den nieuwen kercktoren”. Even verder staat dat die som, 91 gulden, 10 stuivers, blijkens de rekening in dat jaar weer uitgegeven is, zoodat men aan kan nemen, dat er in 1532 gebouwd werd. Nog vindt men in het willekeurboek 1533—34 in het testament van Beatris van Spiers als

legaat: „Ons moeder die heylige kercke tot timmeringe van onsen toren XX sch.” In een gedeeltelijk onleesbaar geworden Ijselsteinsche kerkrekening over 1537—39 in het archief der heeren van Buren ¹⁾ vindt men daarentegen een post van 1 gulden, 5 stuivers voor den koster, die in 1537 het uurwerk „gestelt” heeft. Voor hetzelfde doel vindt men in de stadsrekeningen 1538—39 en 1539—40 „totter stede deel” telkens 1 gulden

¹⁾ Deze en de hierna te noemen stadsrekeningen van 1538—39 en 1539—40 zijn de eenige van haar soort, die in het archief der heeren van Buren (algemeen Rijksarchief) geraakt zijn. De graven van Buren waren tevens heer van Ijselstein. Tijdens den eersten bouw van den kerktoren aldaar was het Floris van Egmond († 1539), stadhouder van Holland en grootvader van Anna van Buren, die als laatste van haar geslacht en eerste echtgenoot van Willem den Zwijger Buren en Ijselstein aan het huis Oranje-Nassau bracht.

uitgetrokken, terwijl daar ook sprake is van een man van Vianen, die het uurwerk tweemaal „vermaect” heeft voor 14 stuivers.

Overigens heb ik in de nog slechts fragmentarisch voorhanden archivalia uit dien tijd nergens meer eenige aanwijzing over den bouw kunnen vinden ¹⁾. Uit de bovenstaande gegevens kan men opmaken, dat de toren in 1532 in aanbouw, in 1537, blijkens de vermelding van een uurwerk, gereed moet geweest zijn, zoodat het in de rekening 1632—35 genoemde jaar 1535 hoogstwaarschijnlijk op de voltooiing duidt. Nergens blijkt uit de archivalia of de nieuwe toren een ouden verving, of laatstgenoemde eventueel geheel gesloopt of wel slechts omkleed werd, in welken stijl de nieuwe bouw werd uitgevoerd noch of het oorspronkelijke plan daarvan geheel verwezenlijkt werd. Wel maakt het opschrift der rekening 1632—35 het zeer waarschijnlijk, dat er tusschen 1535 en 1568 geen belangrijke verbouwing plaats had, daar deze er dan toch zeker wel vermeld zou staan. Afdoende zal dit echter slechts langs stijlkritischen weg kunnen bewezen worden. Uit den plattegrond van van Deventer met zijn schematisch aangegeven gebouwen blijkt slechts, dat er ± 1550 een kerktoeren bestond.

De brand van 1568 wordt nog op twee plaatsen vermeld. Het „Willecorboeck voor de Noortsyde van Polsbroeck”, een handschrift uit het laatste kwart der 16de eeuw, geeft de volgende nadere bijzonderheden: „Op Vrydach den X^{en} Septembris „anno XV^c acht ende tzestich, des avondts onder tloff tusschen vijf ende ses uyren „is den toorn van St. Niclaes parochykercke van Isselsteyn doer den donder ende „blixem ontsteken ende die cap boven van dien gebrandt, waer inne drie van de „clocken door die groote hette gesmouten ende eene gepreserveerd is, oercondt mijn „secretaris hant. [get.] G. van Berck ²⁾.” Hadrianus Junius zegt in de bovengemelde passage: „Huius turris, quae templo superstat, ante biennium de coelo fulmine tacta „conflagravit, nullo alio maleficio admissa aut accepto incommodo.”

Eerst uit de periode na dezen brand zijn te IJsselstein zelf kerk- en stadsrekeningen over ³⁾. De lacunes in eerstgenoemde zijn niet zoo groot, dat een eenigszins belangrijke werkzaamheid na 1568 onopgemerkt zou kunnen gebleven zijn. Tot 1633

¹⁾ In acquiten en bijlagen van IJsselsteinsche rekeningen van ± 1532 (Archief Buren, port. 11, no. 8) is herhaaldelijk sprake van den nieuwen toren. Aangezien zulke posten steeds tusschen andere in staan, die zeker op den bouw van het kasteel IJsselstein betrekking hebben en eens ook genoemd wordt het kamertje boven den wenteltrap, dat nooit in den kerktoeren geweest kan zijn, heeft men hier dus blijkbaar te doen met een nieuwen toren aan het kasteel. Ten overvloede bewijst dit een timermansrekening, waarin die toren genoemd wordt, welke eindigt: „Item dit vors. werck heb ik getimmert op dat huis tot IJsselstein ende in mijns gen. heeren werck ende anders nergens...”

²⁾ Deze passage is reeds afgedrukt in de Kronijk v. h. Historisch Genootschap te Utrecht, 5de jaarg. (1849), blz. 372.

³⁾ Blijkens een lijst, opgemaakt in 1588 (archief IJsselstein, no. 192) waren er toen al geen oudere meer „int comptoir”, de vroeger genoemde moeten dus waarschijnlijk toen reeds in het archief der heeren van Buren geborgen zijn geweest. Te IJsselstein zijn thans tot 1637 van de kerkrekeningen de jaren 1571—72, 1574—75, 1576—77, 1578—82, 1584—1601, 1602—08, 1610—37, van de stadsrekeningen de jaren 1568—69 (fr.), 1569—70, 1585—95, 1596—1602, 1604—11, 1612—18, 1632—33, 1635—36.

nu is hiervan geen sprake. Er zijn allerlei aanwijzingen, dat de toren in 1568 niet geheel uitbrandde; na eenige voorloopige herstellingen bleef hij tot 1633 in half ruïneuzen toestand. Dat moet men uit de volgende gegevens opmaken.

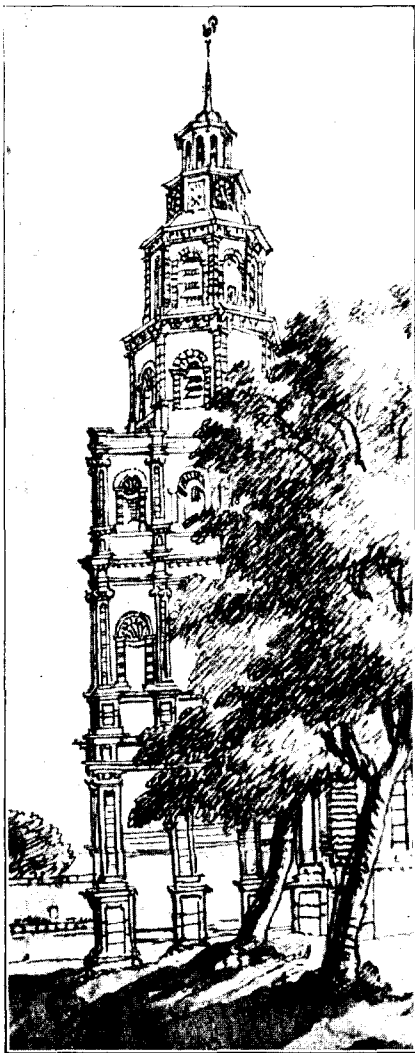

Fig. 2. Deel van een teekening der kerk door J. de Beyer (1744).

1°. Men vindt in de rekeningen geen aanwijzingen, dat tusschen 1568 en 1633 een omvangrijke herstelling plaats had. In 1569—70 vernieuwt men het torenuurwerk en levert Thomas Bot uit Utrecht drie nieuwe klokken, waarvan in 1908 blijkens de Voorloopige Lijst er nog één, gedateerd 1569 en mede gegoten door W. van Aelten, over was. In 1572 en 1611 wordt het gewelf in den toren hersteld. Eenigszins belangrijker is de reparatie, welke het bouwwerk in 1598 ondergaat; blijkens de geleverde materialen geldt deze het metselwerk.

2°. Doorlopend vindt men posten, waarbij de koster voor het luiden der klokken en stellen van het uurwerk betaald wordt¹⁾; de toren is dus geen oogenblik geheel in ruïne geweest.

3°. Vanaf 1597 loopt men met plannen rond om de afgebrande spits te herbouwen. Door bemiddeling van den toenmaligen heer van IJselstein, Philips van Hohenlohe, tracht men tevergeefs geld los te krijgen van de Utrechtsche kapittels van den Dom, Oudmunster en St. Marie, die tienden uit het land van IJselstein trekken. In het verzoekschrift wijst men op den slechten toestand van den toren, die bij het luiden der klokken gevaar voor instorten oplevert. Van zulks zou geen sprake geweest zijn indien men na 1568 een afdoende herstelling had verricht. De timmerman Jan Petersz. maakt een ontwerp, zelfs een houten model voor de spits, dat aan Hohenlohe wordt aangeboden, doch alle moeite is tevergeefs, zoodat men in 1598 tot de onder 1° vermelde noodherstelling moet overgaan. In 1624 draagt men aan Geurt Cornelisz., timmerman, aan Dirck Dirckxs van Oudewater en aan Mr. Henrick van Leiden op

om elk een plan voor de spits te maken, doch wederom blijft de zaak steken.

4°. Gegevens over de gedaante van den toren bevestigen het bovenstaande.

¹⁾ Wegens hun uniformiteit niet in het in noot 1) op blz. 38 genoemde afschrift opgenomen.

Men kan aannemen, dat de plattegrond van van Deventer van $\pm$ 1550, die voor de plannen tot bevestiging der stad gemaakt was en dus de gebouwen slechts schematisch behoefde aan te geven, als eenige afbeelding van den toren vóór 1568 geen waarde heeft. De toestand op den plattegrond uit Boxhorn van + 1632 is wegens de aanwezigheid van het in 1607 gebouwde raadhuistorientje na dat jaar te dateeren. Hier ziet men, dat de kerktoeren bestaat uit het tegenwoordige steenen vierkant van 3 verdiepingen, waarboven het onderste steenen achtkant. Of het geheel met een plat dak is afgedekt is niet duidelijk te zien. In de archivalia is de eenige aanwijzing over de gedaante die, waar in de kerkrekening van 1598 sprake is van het „opmaken ende repareeren aen de noortzyde den viercanten hoeck mitsgaders die acht quartieren booven van den toorn.” Wanneer men onder „acht quartieren” één achtkant verstaan wil klopt deze passage met bovengenoemde afbeelding.

Alvorens verder te gaan met de bouwgeschiedenis zij ten overvloede aangetoond, hoe de jaartallen 1567 en 1599, genoemd in de Voorloopige Lijst, geen betrekking kunnen hebben op bouwperiodes. Volgens den opsteller dier lijst bevinden zich beide jaartallen aan denzelfden pilaster, den meest noordelijken van de onderste verdieping van den Westgevel. Een nader onderzoek bracht mij tot de overtuiging, dat het overigens onvindbare jaartal 1567 abusievelijk gelezen moet zijn uit de middenmoot der getallenrij 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, die zich op dien pilaster bevindt onder langs den in den steen gegriften zonnwijzer waarboven duidelijk 1599 staat. Merkwaardig is, dat dit jaartal niet met de rekeningen klopt, tenzij men aanneemt, dat de onkosten der aanbesteding eerst in 1603 betaald zijn. In 1627 is de zonnwijzer gerepareerd.

In 1632 is men eindelijk gelukkiger; wel zijn de Utrechtsche kapittels niet tot een subsidie te bewegen, doch de Stadhouder, aan wien men een rekest had gericht, schenkt als heer van IJselstein voor den herbouw van de torenspits 1000

Fig. 3. De toren in den toestand vóór 10 Augustus 1911, gezien van het W.

gulden. Later past hij ook het nadeelig saldo der rekening bij en geeft hij 800 gulden tegen jaarlijksche losrente. Het werk wordt uitgevoerd naar het plan van den Delftschen „fabrycq” Spierinxhoeck, die hier eenmaal ook als steenhouwer wordt betiteld. Waarschijnlijk is deze dezelfde als Adriaen van Spieringshoeck (1580—1638), die te Delft ± 1620 als steenhouwer genoemd wordt, later ook ambten als dat van havenmeester bekleedt ¹⁾. Behalve eenige bezoeken aan IJselstein voor opmeten, aanbesteden of inspecteeren leidt hij de werkzaamheden, waarvan de kosten op een kleine 10000 gulden komen, vanuit Delft. Deze werkzaamheden loopten over 1633—35 en zijn de volgende.

Met 3 man sloopt men 5 dagen lang de „verwaterde steenen ende welfsell.” Deze steen zal wel allereerst van het hoofdstel van het onderste achtkant afkomstig geweest zijn, daar dit in stijl en baksteenformaat afwijkt van de intacte hoofdstellen van den vierkanten onderbouw. Verder zal ook wel de bovenste afsluiting van laatstgenoemd deel in deze slooping zijn inbegrepen; aan het slot der werkzaamheden toch vernieuwt men die. Met welfsel kan moeilijk iets anders dan het reeds eerder genoemde bedoeld zijn.

Nu maakt men een steiger, die vermoedelijk op den omgang boven het vierkant rust, en bouwt met 40000 klinkers en 10000 roode steenen — voor de buitenbekleding — een nieuw hoofdstel op het onderste en daarboven een tweede achtkant. Dit werk duurt 16 weken; de benodigde natuursteen wordt klaar gehouden uit Delft betrokken van Spierinxhoeck, wiens „ionghen” te IJselstein in den kost is. Vervolgens wordt daarboven de houten spits gebouwd, die in hoofdzaak tot 1911 ongeschonden bleef. Eenigszins raadselachtig is de werkzaamheid betiteld met „affreyen van het steenwerck van den toorn tot het viercant toe” waarvoor een kleine 15 gulden betaald wordt en die als materialen vereischt loodwit en olie — de ingredienten voor witte verf — voor een bedrag van 31 gulden, 4 stuivers. Frijnen van de natuursteen kan het niet geweest zijn; voorzoover van den beganen grond te zien is toont deze thans nergens sporen van verf meer.

Na voltooiing van dit werk sloopt men den steiger en vernieuwt de reeds genoemde bovenafsluiting van het vierkant, als „ommeganck” betiteld. Of bij deze herstelling de oude gedaante behouden bleef is niet meer na te gaan, daar dit deel van den toren in 1851 weer geheel vernieuwd werd. Spierinxhoeck maakte waarschijnlijk niet het „besteck van hartstenen aen den ommeganck nodich”, daar dit „bij verscheyden Mrs. steenhouwers” te Utrecht „gevisiteerd” en „geexamineerd” werd „om bij den voet te leveren”. Deze laatste passage doet vermoeden, dat met „ommeganck” althans geen balustrade met kolommetjes bedoeld wordt. Mr. Jan Gerrits te Utrecht leverde de „hartsteen” en werd hiervoor en voor werkloon met 614 gulden, 12 stuivers, 4 duits betaald.

Als het bouwen afgelopen is wordt in 1636 een nieuw torenuurwerk bij Claes Huygens Hopcooper te Gouda besteld, wiens contract bewaard is gebleven.

¹⁾ Zie voor verdere bijzonderheden: Nederlandsche Leeuw, jg. XXXII (1914), kol. 323.

Tevoren had men reeds met Mr. Frederick Moll, die blijkbaar te Vianen woonde, over deze zaak onderhandeld.

Het bovenste steenen achtkant en de houten spits benevens eenige herstellingen aan den bestaanden onderbouw blijken dus tusschen 1633—35 gemaakt te zijn. Van 1636 tot 1851, toen een vrij belangrijke restauratie plaats vond, is er uiterlijk weinig aan het monument veranderd, zoodat ik het niet de moeite loonend achtte om de archivalia uit deze periode nader te raadplegen. Een brief van S. de Gawer, gedateerd 1681 of 1687 ¹⁾, schijnt op een herstelling aan het dak te duiden, waarvoor een steiger gebouwd moest worden. Een der in 1911 vernielde klokken droeg volgens de Voorloopige Lijst het jaartal 1780 en was gegoten door P. van Hasselt en Steven Seest. Wellicht is toen het aantal klokken van 4 op 2 gebracht, welk laatste aantal bij het opmaken van meer bedoelde lijst aanwezig was. Ten slotte valt op te merken, dat de boogopening boven den Westingang toegemetseld is met steenen, die laat 17de- of vroeg 18de-eeuwsch lijken; bij de restauratie van 1851 schijnt deze werkzaamheid niet te zijn geschied.

Alvorens de bouwgeschiedenis te vervolgen zij de periode 1633—1851 met de afbeeldingen gecontroleerd. Zooals reeds gemeld is het stadspanorama van 1674 voor de topografie blijkbaar waardeloos; als oudste betrouwbare afbeelding blijft dus het panorama van C. Pronck van 1728, waar de toren dezelfde gedaante heeft als op de uitvoerigere tekening van J. de Beyer van 1744. Op deze mag men aannemen, dat de toestand van na 1635 althans in hoofdzaak juist is weergegeven, terwijl aan den anderen kant vergelijking met fig. 3, waar de toren in de gedaante van tusschen 1852 en 1911 voorkomt, ter illustratie van het bestek van 1851 dienen kan. Al heeft de Beyer niet de reputatie van in details volkomen betrouwbaar te zijn, vergelijking met hetgeen tot 1911 bestaan heeft en met andere 18de-eeuwsche afbeeldingen toont, dat hij hier zijn fantasie niet te sterk heeft laten werken. Slechts zou men uit zijn tekening ten onrechte opmaken, dat de groote pilasters van het vierkant in baksteen, met natuursteen afwisselend, opgebouwd waren. Ook kan men op de verhoudingen geen staat maken.

Zoo is dan de restauratie van 1851—52, die naar de plannen van den architect C. Kramm te Utrecht zich uitsluitend over het metselwerk van het vierkant uitstreckte, na 1636 de meest belangrijke werkzaamheid aan den toren verricht. Het werk, aanbesteed voor f 2740, omvatte het afbreken en in ouden vorm vernieuwen van $\pm$ 70 kubieke ellen ondeugdelijk geworden metselwerk, waarbij $\pm$ 40 kubieke ellen nieuwe steen gebruikt zou moeten worden. Verder moesten ongeveer 3 kubieke ellen Bremer of Bentheimer-steen aldus worden bewerkt, waarvan een deel opnieuw aan te wenden was. Bedenklijk klinkt de volgende passage uit het niet door zuiverheid van stijl uitmuntende bestek. „Alle de banden, lijsten enz. niets uitgezonderd „zullen worden bijgewerkt door het weghakken en onder den lijn brengen der ver- „weerde kanten en alzoo eeniger mate worde [sic] vervormd, de ornamenten in de

¹⁾ Archief IJselstein, No. 405, aldaar abusievelijk als $\pm$ 1632 gedateerd. Gememoreerd in meerbedoeld afschrift.

„groote nissen zullen mede in die vormen worden hersteld in alles zoo als die „bestaan. Echter zal er niet meer voor dit artikel worden verlangd van den aan- „nemer dan dat alles goed voor het oog zal voldoen en tevens in eenen goeden „duurzamen staat worden geleverd”. Overigens moest alle natuursteen met bezems worden gereinigd. Gevolg van de in de aangehaalde passage vermelde restauratie is, dat de schelpen in de nissen waarschijnlijk met stuc bijgewerkt zijn.

Weer was de steen ter hoogte van meerbedoelden omgang dusdanig ingewaterd, dat een ingrijpende vernieuwing noodig bleek. Uit het bestek en den tegenwoordigen toestand van het bouwwerk valt op te maken, dat het volgende gebeurd zal zijn.

1°. Het hoofdgestel der bovenste verdieping van het vierkant, bestaande uit natuursteen drieledige architraaf, baksteen fries en natuursteen kroonlijst wordt tot op de architraaf gesloopt. Aangezien de buitenbekleding met 19de-eeuwsche baksteen tot vèr onder die architraaf doorloopt, is het mogelijk dat deze tijdelijk verwijderd is om het daaronder liggende te vernieuwen.

2°. Het baksteen fries wordt weer opgebouwd, gecement en bekroond door een natuursteen geprofileerde lijst, deels bestaande uit stukken van de slooping afkomstig.

3°. Hierboven belegt men den omgang met een vloer van 10 c.M. dikke hardsteen platen, die 5 c.M. in den voet van het onderste achtkant worden ingelaten en 25 c.M. buiten het profiel van de onderliggende lijst uitsteken.

4°. Men maakt de thans nog aanwezige onverkwikkelijke balustrade.

Of de hoogteligging van het geheel bij dit alles ongewijzigd is gebleven valt in verband met de onder 1° genoemde werkzaamheden moeilijk na te gaan, vooral omdat ook de pilasters der bovenste verdieping blijkens de steenkleur vernieuwd — wellicht omgekeerd — zijn en de zoowel bij de Beyer als bij van Liender als Ionisch aangegeven kapitelen door leelijke kelkvormige vervangen zijn. Galland zag in deze laatste producten der 17de eeuw.

Van verwijdering eener balustrade wordt in het bestek niet gerept. Op den plattegrond bij Boxhorn staat er geen aangegeven; boven werd reeds betoogd hoe zij, indien in 1635 aangebracht, althans geen balusters of kolommetjes zal hebben gehad. Afbraak der balustrade tusschen 1635 en 1744 is, gezien de vernieuwing in eerstgenoemd jaar, niet zeer waarschijnlijk; de teekening van 1744 geeft dus klaarblijkelijk den toestand vanaf 1635 weer. Aangezien de vernieuwing in 1851 de aanwezigheid van een vroeger hoofdgestel insluit en dit dus identiek moet zijn met datgene, dat in 1744 is afgebeeld, komt men tot de conclusie, dat de in 1635 bedoelde „ommeganck” in den modernen zin van het woord en niet als balustrade op te vatten is.

Voorzoover van buiten te zien is, zijn bij de restauratie van 1851—52 ook gedeeltelijk onderhanden genomen de voetstukken der pilasters van de onderste verdieping, terwijl van de bovenste het geheele stylobaat met voetstukken vernieuwd is. De gemeenteraadsnotulen van 1850—54 ¹⁾ doen een voorafgaande restauratie van

¹⁾ Oudere uit de 19de eeuw schijnen niet meer aanwezig te zijn.

de spits veronderstellen. Hierbij zullen de beide steenen achtkanten met ijzeren balustrades bekroond en het dakje, dat blijkens de oude afbeeldingen tusschen deze achtkanten een overgang vormde, gesloopt zijn.

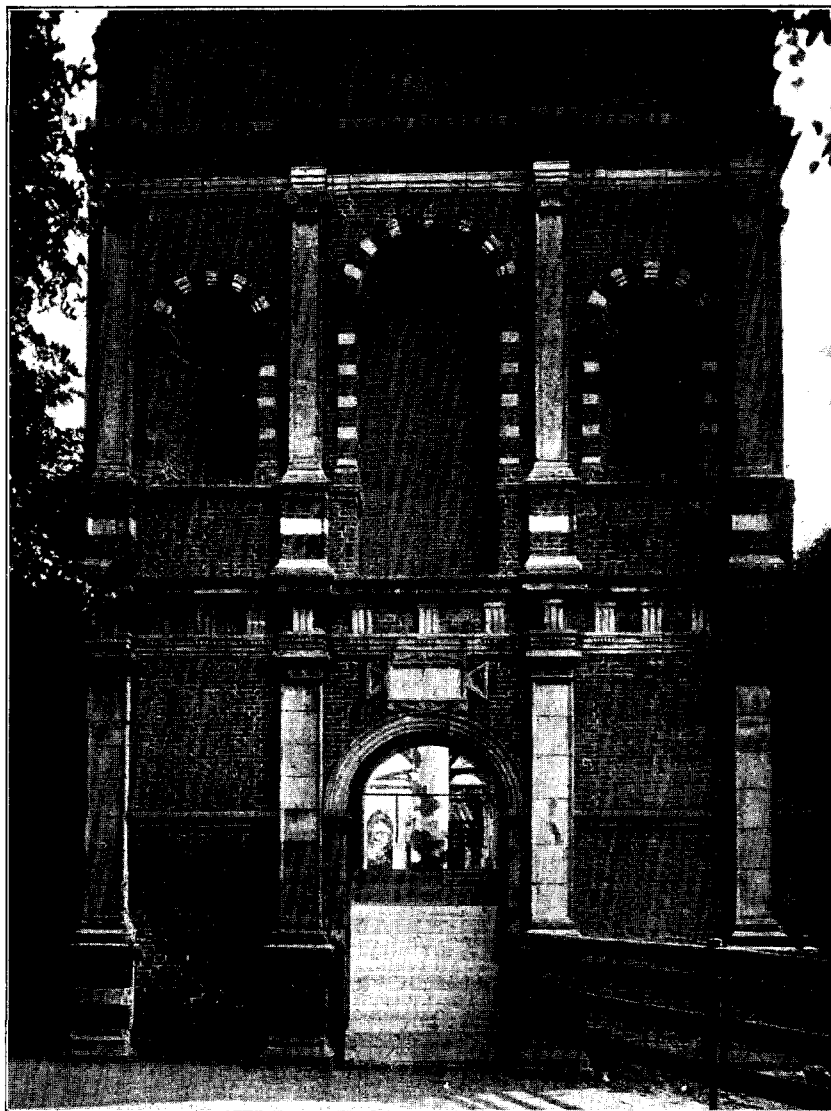

Fig. 4. De Westingang van den toren, na den brand van 10 Aug. 1911.

In den toestand na de restauratie 1851—1852 bleef de toren tot den brand van 10 Augustus 1911, welke alleen het steenwerk overliet. Sedert verkeert het geheel in een zeer slechten staat, welke de restauratie dringend noodig maakte.

De belangrijkste conclusie, die men dus uit de bouwgeschiedenis kan trekken is, dat archivalisch vaststaat, dat de vierkante onderbouw en het onderste achtkant van vóór den brand van 1568 dateeren, verder dat in 1535 de oorspronkelijke bouw waarschijnlijk voltooid werd. Omdat de rekening van 1632—35 er niets van vermeldt, is het zoo goed als buitengesloten dat men tusschen 1535 en 1568 den nieuwen toren zoo ingrijpend veranderd heeft, dat eerst bij die gelegenheid de huidige buitenordonnantie als omkleeding van de pas gebouwde kern tot stand gekomen zou zijn. Afdoende zal deze kwestie eerst opgelost kunnen worden bij een onderzoek van het monument zelf tijdens de a.s. restauratie. Ondertusschen zal echter die buitenordonnantie ook nog stijlkritisch onderzocht moeten worden.

BESCHRIJVING.

De twee foto's der monumentencommissie, waarvan één na den brand genomen is, spreken voor zichzelf; de beschrijving heeft de door hen verstrekte gegevens slechts aan te vullen.

De bouwgeschiedenis leert, dat in den toestand voor 1911 de verschillende deelen uit vier bouwperiodes stamden en wel als volgt:

Uit de eerste, vóór 1535, het vierkante onderstuk en het onderste achtkant behoudens de hierna te noemen uitzonderingen (zooals reeds gezegd kan eerst stijlkritisch aannemelijk gemaakt worden, dat de buitenordonnantie werkelijk uit dien tijd dateert);

Uit de tweede, 1633—35, het hoofdstel van het onderste achtkant, het bovenste steenen achtkant, de houten spits benevens de in 1851—52 weer vernieuwde bovenafsluiting van het vierkant;

Uit de derde, eind 17de of begin 18de eeuw, de muur in de boogopening boven den Westingang;

Uit de vierde, ± 1850—52, een deel der voetstukken van de pilasters der onderste, de geheele ordonnantie en een deel van het muurvlak der bovenste verdieping van het vierkant, verder alle balustrades.

De tegenwoordige bouwvallige toestand belet het betreden van het inwendige, dat, hoewel door een thans afgeschoten boogopening met de kerk verbonden, niet als portaal diende. Slechts de steenen wenteltrap, die daarmede thans niet in verbinding staat, is toegankelijk. Daardoor kan nu niet onderzocht worden of er ooit een omkleeding van een oudere kern heeft plaats gehad terwijl ook de baksteenformaten en voegbreedten niet overal kunnen worden opgemeten. Tevens ontbreekt een voldoende nauwkeurige opmeting van het geheel, zoodat vermelding van maten hier achterwege moet blijven, met uitzondering van die der baksteen van den oorspronkelijken bouw, die zoowel aan vierkant als achtkant $26.5 \times 13 \times 6$ c.M. is. Dit groote formaat zou reeds op zichzelf op een vroeg 16de-eeuwschen bouwtijd wijzen. Van den beganen grond af ziet men overigens duidelijk het verschil in maat en kleur van deze met de steensoorten uit de andere periodes, die onderling weer in kleur verschillen. De natuursteen is volgens het bestek van 1851 Bremer

of Bentheimer steen; in de rekening van 1632—35 spreekt men steeds van „hartsteen”, al wordt blijkbaar hetzelfde materiaal bedoeld. Met werkelijken hard- of blauwsteen is in 1851—52 de omgang belegd.

De toren staat niet in de as van de kerk, doch eenige meters meer Zuidwaarts, waarschijnlijk om niet met de stadswallen in conflict te komen. Aan den onderbouw zijn de 3 traveeën van Noord- en Zuidgevel alle even breed als de smalle aan den Westkant; daarentegen zijn de muurstrooken tusschen de meest Oostelijke pilasters en de hoeken zooveel breeder dan die bij de overige hoeken, dat de plattegrond vierkant blijft ¹⁾. De Oostgevel is vlak, slechts bekroond door het hoofdgestel van de bovenste verdieping. Het op fig. 1 zichtbare traptorentje tegen den Noordgevel bedekt in werkelijkheid een halve travée; de hoofdgestellen der twee onderste verdiepingen loopen er over door. Op de overeenkomstige plek aan den Zuidgevel vindt men aan de onderverdieping den aanzet voor een muur, die in het verlengde van den Oostgevel had moeten loopen. Deze aanzet dateert blijkens het metselwerk reeds van den oorspronkelijken bouw en is dan ook op de Beyers teekening aangegeven; misschien zijn er nog wel fundamenten onder het kerkhof aanwezig, die eenige opheldering zouden kunnen geven. Inwendig staan de wanden der beide achtkanten in één vlak, die, welke evenwijdig loopen met de binnenwanden van het vierkant weer in een vlak met deze, terwijl de muren der andere op trompen rusten. Deze omstandigheid verklaart de buitengewone dikte der muren beneden. Ter hoogte der tweede verdieping van het vierkant vindt men de resten van een op rondbogen steunend kruisgewelf, welks ribben op ronde schalken hebben gerust. Wanneer v. d. Koppel van gotische resten spreekt bedoelt hij waarschijnlijk dit gewelf. De onderkant van de archivolt van den Westingang is verdeeld in 9 caissons, waarin rozetten, die eenigszins onvast van teekening zijn. Van de dichtgemetselde boogopening boven den Westingang loopen de profielen naar den binnenwand door; hoe de oorspronkelijke vulling geweest moet zijn is raadselachtig. Merkwaardig is ten slotte nog, dat blijkens de Beyer en van Liender in den toestand vòòr 1851 de bovenverdieping van het vierkant in strijd met den Vitruviaanschen regel geen Korinthische, doch een Ionische ordonnantie heeft gehad. Men behoeft dit niet aan een toevallig gelijke slordigheid bij beide teekenaars toe te schrijven, daar ook aan den later nog te noemen Utrechtschen raadhuisgevel van 1547 deze afwijking voorkomt.

AESTHETISCHE BESCHOUWING.

Eenige architectonische schoonheden verdienen speciaal de aandacht.

De rijzige indruk van den onderbouw wordt versterkt, ten eerste doordat naar boven toe de voetstukken, pilasters en verkroppingen, hoewel op zichzelf zonder verjonging, zich zoo versmallen, dat in één verdieping de pilasters even breed zijn als de verkroppingen der onderstaande en de voetstukken der bovenstaande, ten tweede doordat de tot de hoeken doorlopende muurstrooken smaller worden.

¹⁾ Zie de foto bij het onder Litteratuur genoemde artikel van Ad. Mulder.

De architraven zijn boven de pilasters verkropt, zoodat het een statische ongerijmdheid is, dat deze de eerstgenoemde over hun geheele lengte dragen. Met uitzondering van de benedenverdieping nu wordt overal het gedragen zijn der architraven als volgt aesthetisch overtuigend gemaakt. In de zich onder de architraven bevindende muurvakken doen nissen de massa en dus de geschiktheid der muren tot het schragen dier architraven uitkomen. Daar de pilasters, die aan weerszijden der nissen staan, op de stylobaten rusten wordt de statische verbinding tusschen deze en de muren nog geaccentueerd. Op hun beurt rusten de stylobaten weer op de daaronder liggende hoofdgestellen. In de benedenverdieping heeft de boogopening van den Westingang de functie der nissen overgenomen; het doorloopen van het profiel der imposten brengt hier binding tusschen deze en alle andere traveeën der verdieping en overtuigt van de overeenkomstige draagkracht der muren aldaar. De cartouche, wier functie als elastisch dragend tusschenlid door de liggende S-voluten geaccentueerd wordt, versterkt wederom den indruk van het gewicht van de architraaf en de spanning in de archivolt. Over de geheele hoogte van het vierkant duidt het doorloopen der muurvlakken buiten de buitenste pilasters, tot aan de hoeken, nog eens de massa der muren aan.

Ornament is slechts aangebracht, waar de architectonische structuur een accent vraagt; overigens uit zich het decoratieve spel slechts in de afwisseling van baksteen en natuursteen, welke doorlopende afwisseling, in tegenstelling met vullingsornament het architectonisch samenstel nergens vertroebelt, maar eerder verduidelijkt. Tegen de opvatting als zou hieruit de kunstopvatting van den ontwerper met zekerheid zijn af te leiden zou drieërlei kunnen ingebracht worden.

Ten eerste zou men dan kunnen zeggen, dat het mogelijk is, dat de natuursteenen vlakken van pilasters en cartouche eenmaal wèl met ornament en opschrift gevuld waren. Gesteld dat een restauratie, waarbij deze weggebeiteld zouden zijn, logisch verklaarbaar was, dan zou deze, wegens de onregelmatige streek van het frijnen, vóór de 2de helft der 17de eeuw plaats moeten hebben gehad. De juiste hoogte, die de intacte randprofielen thans nog hebben tegenover de omlijste vlakken, laat echter de onderstelling, dat het ingegrift ornament of dat ornamentale opschriften zouden zijn verdwenen, niet toe. De thans nog aanwezige ingegrifte zonnwijzer van 1599, waar bij vullingsornament geen plaats voor zou geweest zijn, stelde dan trouwens die schier ondenkbare restauratie vòòr dat jaar.

Ten tweede zou men het ontbreken van vullingen als door het materiaal of het klimaat voorgeschreven kunnen achten. De voortreffelijke staat, waarin de bijna vier eeuwen oude ornamenten als b.v. de fijne rozetten aan de halzen der onderste pilasters bewaard zijn gebleven, maakt deze bewering onhoudbaar.

Ten derde zou men nog kunnen aanvoeren, dat dit ontbreken een teeken van zuinigheid was. Aangezien echter de meest kostbare bouwwerken der Italiaansche Hoog-Renaissance in hun buitenordonnantie hetzelfde vertoonen, is ook dit niet vol te houden.

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat hier eenheid van kunstopvatting heerscht.

Overigens doet fig. 3 en vooral fig. 4 zien, welk een juist geproportioneerd, kwalitatief hoogstaand werk de IJselsteinsche bouw van vòòr 1535 is.

DATEERING EN LOCALISEERING VOLGENS DEN STIJL.

Nu men het verschil van bouwtijd weet, doet zich het jongere bovengedeelte van den toren onmiddellijk kennen als een onvrije herhaling van het oudere deel, en zonder kunsthistorische waarde. Om echter dat oudere deel nu ook stijlkritisch te dateeren en te localiseeren is het noodig, dat men zich rekenschap geeft van het essentieele verloop der ontwikkeling van de bouwkunst ten tijde van de Renaissance. In aansluiting bij de thans daaromtrent gangbare opvatting moeten daarbij afzonderlijk worden beschouwd de ontwikkeling in Italië en die in het Noorden, onder welk laatste begrip dan feitelijk alle andere West-Europeesche landen te rekenen zijn.

In Italië is de ontwikkeling globaal als volgt. De Vroeg-Renaissance, welke klassieke ordonnanties zuiver als geveldecoratie beschouwt, gaat $\pm$ 1500 in de Hoog-Renaissance over. Een reeds lang geleidelijk, hoewel onbewust zich ontwikkelende neiging, het eerst te constateeren bij Bramante, brengt dit nadrukkelijk tot uiting. Het nieuwe beginsel zou men kunnen definieeren als de aesthetische verantwoording der massa. Dragende en gedragen deelen eener ordonnantie moeten overal den indruk geven, dat er een logische verhouding tusschen hen bestaat; het tectonische, d.w.z. de uitdrukking door rein-architectonische, niet speelsch sculpturale hulpmiddelen, mag nooit terwille van het decoratieve worden opgeofferd. Natuurlijk verdwijnt met het vervallen der decoratieve opvatting ook het vullingsornament, in het licht der nieuwe theorie overbodig gebleken, omdat het volgens deze geen genoegzame tectonische functie hebben kan. In dezen ontwikkelingsgang is de eigenlijke Hoog-Renaissance echter slechts een episode: door steeds meer nadruk op het begrip massa en actie der massa te leggen, deze massa steeds krachtiger, zwaarder te doen uitkomen beperkt de nieuwe bouwgedachte er zich niet toe de ordonnanties gebondener te maken, doch vervormt geleidelijk ook de gedaante der elementen, waaruit deze samengesteld zijn, en wel in dien zin, dat die elementen ook hun eigen massa en die van hetgeen zij te torsen hebben in hooger mate tot uitdrukking doen komen. Zoo worden de vormen al zwellender, zij drukken een inwendige spanning uit, doen in de ordonnanties een golving ontstaan in de richting der krachtlijnen. Verbroken is nu de klassieke rust, welke de Vroeg-Renaissance in het decoratieve, de Hoog-Renaissance in het tectonische nagestreefd had; steeds meer zoekt men in de kunst de uitdrukking van een zeker pathos te geven; de grondgedachte, het gewichtigst beginsel van het latere Barok. Terwijl men globaal kan zeggen, dat de Hoog-Renaissance de bouwelementen in hun vorm ongewijzigd liet, doch de ordonnanties gebondener deed verschijnen, neemt de nieuwe richting de ordonnanties der Hoog-Renaissance over, doch vervormt er de elementen van. Deze Laat-Renaissance gaat met de wegens de tectonische strekking door de Hoog-Renaissance begonnen vereenvoudiging voort, thans om met steeds minder gedifferentieerde vormen machtiger, geweldiger effecten te bereiken. Dit verklaart

het opnieuw in zwang komen van zuivere, strenge ordonnanties bij de Vitruvianen als Serlio, Vignola en Palladio, die volgens het moderne begrip toch allerminst klassiek waren in den zin als Bramante en Rafael. Terwijl als begin der Hoog-Renaissance $\pm$ 1500, als oudste meester Bramante genoemd kan worden heeft de neiging, welke deze stijl tot de Barok had, zich zeer geleidelijk geopenbaard, zoodat een bepaalden datum voor den overgang niet te geven is. Van de Hoog-Renaissance-architecten toont de in 1520 gestorven Rafael nog geen spoor van de nieuwe opvatting, weinig ook nog Peruzzi ($\dagger$ 1537), wat meer reeds Antonio da San Gallo in zijn in 1534 begonnen Palazzo Farnese te Rome. Peruzzi's leerling Serlio vormt een overgang tusschen de oude en nieuwe classicisten: immers schijnt hij in het derde en vierde boek van zijn architectuurwerk, het oudste theoretische geschrift der Vitruvianen, composities van zijn kort tevoren overleden leermeester te hebben gebruikt.

Voor het Noorden, speciaal voor de Nederlanden, heeft Hedicke ¹⁾ het eerst een poging gedaan om het probleem der Renaissance-ontwikkeling volgens moderne kunsthistorische begrippen te vatten; zijn in den breede beredeneerd schema diene hier — hoewel niet ongewijzigd — als grondslag. In tegenstelling met Italië blijft de gotische kunstopvatting tot in de 16de eeuw heerschend. Van Italië uit dringen sedert het begin dier eeuw gaandeweg meer Renaissancevormen in de gotiek door; geleidelijk ondergaan hier de architectonische elementen een gedaanteverwisseling, die ten slotte tot een nog geheel gotisch gedachten, doch in onderdeelen zuiver renaissancistische stijl leiden. Langzamer dan het overnemen der vormen geschiedt het indringen van den Renaissancegeest in Italiaanschen zin. Naarmate de allengs gretiger gezochte kennis van de theorie der Renaissance in Italië zich in het Noorden ontwikkelt neemt de kunst aldaar ook gemakkelijker den onderwijl reeds tot den Barok hellenden stijl uit Italië over. Immers in het Noorden is de Gotiek onafhankelijk van Renaissance-invloeden van een rustig klassieke periode, de Hoog-Gotiek, overgegaan in een bewogen Barokperiode, de Laat-Gotiek, die dan in haar allerlaatste stadium Renaissancevormen opneemt. Eerst als deze zelfstandige laat-gotische Barok in uiterste verfijning doodloopt verplaatst zich het accent van Gotiek naar Renaissance, dringt de geest der laatste al dieper in de kunst door. Zelf reeds tot het barokke neigend verbindt de Renaissance zich met den laat-gotischen vorm van dezelfde barokke richting en geeft aan deze laatste nieuwe levensmogelijkheden.

In alle West-Europeesche landen buiten Italië, waar reeds $\pm$ 1400 de gotiek met grooter geleidelijkheid in de Renaissance overgaat, vindt men dat moment van Renaissance-invasie terug, doch niet gelijktijdig. In Frankrijk, dat aan Italië het dichtst grenst en de meeste verwantschap ermee heeft, vindt reeds $\pm$ 1520 onder Frans I een direct door Italiaansche kunstenaars gebrachte Renaissance een vruchtbaren bodem. Het komt tot een vermenging van haar begrip van klassieke onbewogenheid met het decoratieve der Gotiek; het geheel is klassiek in hoofdvormen,

¹⁾ Robert Hedicke, Cornelis Floris, Berlijn 1913. Naar dit boek zij voor opgave van litteratuur en afbeeldingen verwezen.

doch mist de strenge samenstelling. Wat men zoo volgens de erkende kenmerken Barok zou kunnen noemen, daarvan is nog aan geen van beide zijden der Alpen een duidelijk begin aan te wijzen. In de Nederlanden valt dat moment van geestelijke invasie + 1545. Wat men vóór dien tijd aan monumenten in klassieken, tectonischen geest vindt is doorgaans werk van zuidelijke of zuidelijk geschoolde meesters (1529—31, reliefs door Guyot de Beaugrant aan den schoorsteenmantel in het Vrije te Brugge; 1533, altaar door Jean Mone te Hal). De inheemsche Renaissance-producten uit deze periode zijn, hoewel uit dezelfde elementen als de gelijktijdige Fransche bestaande, doorgaans minder klassiek onbewogen en minder zuiver tectonisch. Een reeks gelijktijdige schakeeringen — naar het percentage van Renaissance-elementen — heeft als uitersten het vrijwel geheel gotische oxaal van Dixmuiden (volgens Hedicke tusschen 1530—40) en Jan Terwens koorgestoelte te Dordrecht (1538—42), waarvan de reliefs geheel klassiek zijn, de compositie van den achterwand nog gotisch opgevat is. De invasie van + 1545 geschiedt van het thans naar het barokke neigende Italië der Vitruvianen uit; een der belangrijkste feiten is de vertaling van Serlio's werk door Pieter Coeck van Aalst. Zoo valt in dezen tijd evenals in Italië een reactie tot de thans niet meer klassiek bedoelde strenge ordonnantie te te bespeuren. In Nederland mag die slechts wat betreft het meerderen nadruk leggen op het tectonische worden beschouwd als parallel der 50 jaar oudere Italiaansche Hoog-Renaissance. De barokke geest van vóór 1545 blijft zich zonder onderbreking uiten: slechts schijnbaar maken werken uit de middenperiode van den grootsten meester dezer richting, Cornelis Floris, hierop een uitzondering. Het klassieke in zijn Leuvensche epitaaf Baussel (+ 1560) is niet absoluter dan dat van Terwen in diens Dordtsche gestoelte van 1538—42; alleen is het typeerend voor den decoratief voelenden Nederlander, hoe in eerstgenoemd werk, bij meerdere architectonische strengheid, de oude wijze van versieren nog den barokken invloed, in zijn drang tot binding, weerstaan heeft, zoodat die invloed slechts in den vorm van het ornament te bespeuren valt. Bij Floris' leerling Hans Vredeman de Vries wordt het ornament bij verdere ontwikkeling van het barokke beginsel niet geëlimineerd, doch — typeerend voor den Nederlandschen decoratieven zin — mede in de architectonische binding betrokken. Het bovenstaande geldt vooral voor klein- en binnenarchitectuur. Van de zeldzame groote buitenarchitecturen is de in 1547 gebouwde Utrechtsche raadhuisgevel nog van hetzelfde karakter. Bij Floris' Antwerpsche raadhuis van 1560--64 treft men het eerst een voor de Renaissance typeerende vereenvoudiging der buitenordonnantie aan. Het is het oudste Vitruviaansche bouwwerk in de Nederlanden, toont echter tevens hoe daar het rein-architectonische, vooral in den geveltop, toch ook nog om decoratieve bijbedoelingen gewild en toegepast is.

Na deze uitweiding biedt in het geval van IJselstein de dateering en localiseering volgens den stijl geen nieuwe moeilijkheden meer. Deze toren beantwoordt in zijn buitenordonnantie zoozeer aan de kenmerken van een zuiver Hoog-Renaissance werk, is nog zoo volkomen vrij van alles wat naar officieele Barok zweemt, dat men 1535 gaarne als terminus ante quem aanvaardt op v o o r w a a r d e, d a t

men den ontwerper Italiaansch of zeer sterk geïtalianiseerd mag heeten. Want nam men het werk als Nederlandsch aan, dan zou men het bij geen enkele stijlperiode kunnen onderbrengen. Alleen op stylistische gronden mag dus reeds een omkleeding na 1535 uitgesloten geacht worden.

Het is dus na het voorafgaande voor de hand liggend om de compositie van den IJselsteinschen toren allereerst met die van Italiaansche bouwwerken te vergelijken. De Westgevel heeft met zijn wijdere middentravée een indeeling, die in de onderverdieping duidelijk invloed van Romeinsche triumfboog architectuur toont. Deze bogen genoten bovenal de belangstelling van de architecten der Hoog-Renaissance en hebben voor het genetisch probleem der z.g. rythmische travée, door Bramante het eerst toegepast, ongetwijfeld hun waarde. Serlio, wiens verhouding tot de Hoog-Renaissance boven besproken werd, vertoont in zijn afbeeldingen het vaak voorkomende motief der doorlopende impostprofielen, zooals dat te IJselstein voorkomt, en bovendien apart de motieven van cartouches boven deuropeningen en van S-voluten, die aesthetisch niets anders zijn dan de uitdrukking van zekere elasticiteit. Verschillende composities zijn hier aan de IJselsteinsche verwant; nergens is echter een frappante parallel, zelfs niet van de cartouche, die ik ook elders niet heb kunnen vinden. Serlio's composities zijn eerst na 1540 uitgegeven, doch kunnen desnoods vóór de IJselsteinsche ontstaan zijn. Daar zij echter veel minder zuiver en gepro- nonceerd zijn, is het onwaarschijnlijk, dat zij voor laatstgenoemde gevend waren; mogelijk blijft een gemeenschappelijke wortel.

De stijl der meest bekende Hoog-Renaissance bouwwerken is ook steeds zwaarder. In lichtheid der ordonnantie wordt IJselstein slechts geëvenaard door werken van de Vroeg-Renaissance, waarvan Luciano da Laurana's paleizen te Urbino en Gubbio ¹⁾ mede wegens de baksteen-natuursteenarchitectuur oppervlakkig gezien verwantschap toonen, zonder echter de kenmerkende architectonische binding te hebben.

Naast een Italiaansch is er echter ook nog een Nederlandsch element in de geheele samenstelling van den toren. Hiervan is het motief: een vierkant bekroond door een achtkant, zonder dat eenig bouwdeel dezen overgang geleidt, wellicht speciaal Noord-Nederlandsch te noemen, hoewel de ontwikkeling nog nooit grondig onderzocht is. In den Utrechtschen Domtoren (1321—82) heeft men op dit gebied misschien het eerste, tegelijk belangrijkste monument te zien in een typologische reeks, die met die der Duitsche torens, welke met hun gemaskeerde lantaarns en hooge helmen juist zeer geleidelijke overgangen vertoonen (Dom te Freiburg, op zijn vroegst 1310), mogelijk in de vieringskoepels der Romaanschen kerken een gemeenschappelijken wortel heeft. Dit eventueel Noord-Nederlandsche torentype komt in de gotiek tot in de 16de eeuw voor (1492—1531, Cuneratoren te Rhenen); Renaissance en Barok nemen het echter niet over, doch bouwen voort op het type der

---

¹⁾ Th. Hofmann, Bauten des Herzogs Federigo di Montefeltro als Erstwerke der Hochrenaissance. 1905.

laat-gotische spitsen, welke vooral in Zuid-Nederland tot ontwikkeling waren gekomen. Bij het barokke type dient de doorgaans zeer eenvoudig gehouden onderbouw slechts als voetstuk voor het op silhouetwerking berekende bovengedeelte, dat geheel of gedeeltelijk uit hout bestaat. Te IJselstein nu vindt men een voorzoover mij bekend uniek voorbeeld van een „Renaissancevertaling” van het gotische type, waar het geheel, van den grond af ongescheiden moet worden beschouwd. In den Westelijken gevel vindt men een samenvallen van de gotische dispositie met breede midden-travée, welke sedert den onderbouw van den Domtoren te Utrecht voorkomt, met die der Romeinsche triumfbogen, overgenomen door de Hoog-Renaissance. Daar mij geen Italiaansche torens met deze, aan den triumfboog ontleende dispositie bekend zijn vermoed ik hier een speciaal Nederlandschen neveninvloed. Merkwaardig is het zeker, dat het monument hiermede geen school gemaakt heeft; te betreuren is het, dat niets van het oorspronkelijke plan voor de spits bekend is.

De eenige parallel, wat betreft de compositie, onder de ongeveer gelijktijdige werken hier te lande vindt men bij bovengenoemden Utrechtschen raadhuisgevel, welke in 1547 door Willem van Noort gebouwd werd en op zichzelf geheel Nederlandsch-decoratief is (oorspronkelijk was hij zelfs met verschillende kleuren beschilderd). Er is geen reden om te twifelen aan de betrouwbaarheid van de vóór de slooping in 1824 gemaakte teekening, wat de vorm van de onderdeelen — de reliefs wellicht uitgezonderd — betreft, daar eenige behouden fragmenten met deze teekening overeenstemmen ¹⁾. Daarop nu ziet men in de bovenste verdieping van den door klassieke ordonnantie ingedeelden gevel Ionische kapiteelen, die geheel overeenkomen met die van de middenverdieping te IJselstein, terwijl in de onderverdieping, evenals dáár, de halzen der kapiteelen met rozetten — hier 2, daar 3 — bezet zijn. Tevens is ook hier van den Vitruviaanschen regel over het opeenvolgend gebruiken der verschillende ordonnanties afgeweken. Wanneer men verder in aanmerking neemt, dat deze gevel waarschijnlijk de eerste in Noord-Nederland was, waar een klassieke ordonnantie aan voorkwam, kan men met eenige zekerheid van invloed uit IJselstein spreken en dit als nieuwe versterking voor het bewijs van den ouderdom van den toren aanmerken.

Men komt dus tot de conclusie, dat ook de compositie zeer wel de dateering vóór 1535 toelaat en den meester doet kennen als Italiaan, of sterk geïtalianiseerd Nederlander, die in ieder geval een gelukkige combinatie van Italiaansche en Nederlandsche elementen heeft weten te maken.

TOESCHRIJVING.

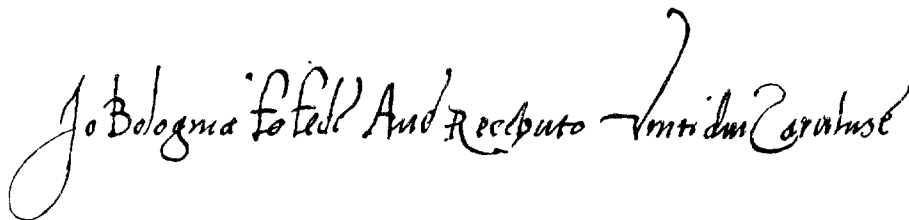
Nu het monument ook stijklitisch gedateerd en gelocaliseerd is kan men een poging wagen om het aan een bepaalden meester toe te schrijven. Onder de gebouwen omstreeks dien tijd ontworpen door kunstenaars, die geen steenhouwer of

¹⁾ S. Muller Fz., Oude Huizen te Utrecht, pl. XXI en XXII.

kleinsteker waren, wordt het niet genoemd in de bekende getuigenverklaring van 1543 voor den Utrechtschen stadsbouwmeester Willem van Noort ¹⁾.

De eenige met name bekende Italiaan uit dien tijd, waarvan, voorzover men weet, een bouwwerk in de Nederlanden over is, Tommaso Vincidor van Bologna, is ook in deze verklaring aangehaald. Het kasteel te Breda, waarvan het hoofdgebouw in 1536, dus juist na de voltooiing van den toren te IJsselstein begonnen moet zijn, heeft hij volgens deze bron „geordineerd”. Vincidor is waarschijnlijk dezelfde als Bologna, dien Vasari als helper van Rafael noemt bij het versieren der Vatikaansche Loggia's (1516—18). Hij wordt met een pauselijken geleidbrief van 21 Mei 1520 naar Vlaanderen gezonden om daar toezicht te houden op het weven van tapijten naar Italiaansche kartons ²⁾. September 1520 ontmoet Dürer hem reeds te Antwerpen ³⁾. In zijn brief aan den paus van 20 Juli 1521 vermeldt hij, hoe hij zijn opdracht uitvoert. Daarna heeft men, buiten één nog te noemen geval, geen gedateerd bericht meer over hem; immers de brief van den graaf van Nassau, waarin deze Vincidor over diens bezoek aan het werk te Breda schrijft, is niet gedagteekend. Het staat ook niet vast dat deze brief doelt op de werkzaamheden van 1536, toen men het hoofdgebouw van het kasteel begon te moderniseeren. In 1556 is van Vincidors erfgenamen te Breda sprake; in Italië is hij sedert 1520 niet meer gesignaleerd.

Nu berust er in het archief der heeren van Buren (Port. 9, onder 1523) een in het Fransch gestelde quitantie, gedateerd 21 Maart 1523, waarin een zekere Boulogne verklaart voor een ongenoemd werk ontvangen te hebben van Jehan Salmon namens den graaf van Buren 22 pond à 40 groot Vlaamsch. Alleen de Italiaansche onderteekening is blijkbaar door dezen Boulogne geschreven en wel in een typisch Renaissance-schrift, dat men in 1523 nog nauwelijks buiten Italië kan verwachten: Io Bologna fo fede Aver Recevuto Venti due Caraluse, dus nogmaals een eigenhandig schriftelijk bewijs van ontvangst.

Overigens heb ik nergens in het archief Buren iets kunnen vinden, wat op deze werkzaamheid betrekking zou kunnen hebben ⁴⁾. Vergelijkt men nu de hand

¹⁾ Medegedeeld door S. Muller Fzn. in Obreen, Archief voor Kunstgeschiedenis IV, blz. 227 vgg.

²⁾ Alle bekende gegevens en litteratuur over Vincidor vermeldt Ernst Diez, Ein Karton der „Giuochi di Putti” für Leo X. Jahrb. der Kön. Preuss. Kunstsamml. XXXI (1910), blz. 30—39. Voor Breda zie daarbij nog Jan Kalf, de Baronie van Breda.

³⁾ J. Veth u. S. Muller Fzn., Albrecht Dürers Niederländische Reise I, blz. 62, 63.

⁴⁾ In hetzelfde jaar 1523 vindt men nog twee eigenhandige quitanties van „Jaques Daret, tailleur dimaiges demourant a Bruxelles”, een van 25 pond d.d. 8 Oct. en een van 12 pond d.d. 6 Nov., welke

van dit onderschrift met die van den boven reeds genoemden niet onderteekeenden, doch ongetwijfeld aan Tommaso Vincidor toe te schrijven brief van 20 Juli 1521, welken Müntz in facsimile uitgaf ¹⁾, dan komt men gemakkelijk tot de conclusie, dat de bewuste quitantie van een werkzaamheid van denzelfden meester voor den graaf van Buren getuigt. Gezien de uitgestrekte bezittingen van laatstgenoemde is het volstrekt niet noodzakelijk, dat Vincidor voor IJsselstein werkte. Daar echter in 1524 het patronaatsrecht over de kerk aldaar van het Utrechtsche kapittel van St. Marie op den graaf overging ²⁾, zou het mogelijk zijn, dat de 12 jaar later beëindigde torenbouw een prestatie van den nieuwen patroon was, welke in 1523 reeds voorbereid zou zijn door het bestellen van een ontwerp. Indien immers de met 22 pond betaalde werkzaamheid de eenige was, die Vincidor voor den graaf verrichtte, dan kan die zeker niet veel meer dan een teekening omvat hebben. Ook is 12 jaar voor een dergelijk monument, dat althans wel gedeeltelijk bekostigd moest worden door een blijkbaar niet al te rijk kapittel — men denke aan het verkoopen der renten —, een zeer wel aan te nemen bouwtijd. De toren zelf getuigt er aan den anderen kant van, dat de belangen van den graaf bij het maken der plannen niet verwaarloosd zijn. Immers de rijkst behandelde gevel, de Westelijke, is vrijwel van de stad afgekeerd doch juist het best te zien van het in de onmiddellijke nabijheid gelegen kasteel, waarvan thans, na de slooping in 1888, nog slechts een vierkante toren over is.

Wanneer men den IJsselsteinschen kerktoren vergelijkt met Italiaansche werken der Hoog-Renaissance van omstreeks 1523, dan kan men tegen een dateering in dat jaar geen bezwaar hebben. Wat het toeschrijven aan Vincidor betreft, een stijlkritisch onderzoek zal hier eerst mogelijk zijn, wanneer men meer zekerheid heeft over het vergelijkingsmateriaal. Immers is het, zooals opgemerkt is, voorbarig om uit den bovengenoemden brief van den graaf van Nassau te concludeeren, dat Vincidor juist het in 1536 begonnen hoofdgebouw van het kasteel te Breda ontwierp. Wel laat een ongedateerde gravure, gemerkt „Tomaso Vincidor de Bolonia inve. H. Cock xcude” ³⁾ gegronden twijfel toe aangaande 's meesters medewerking aan den IJsselsteinschen toren, tenzij men aanneemt dat Cock ten onrechte Vincidor als ontwerper noemt en deze het origineel — wellicht een carton — uit Italië had meegebracht, zooals hij dat ook gedaan had bij de tapijten voor den paus. De door Cock afgebeelde dikke en onklare voorstelling — waarschijnlijk een plafondversiering — duidt veeleer op een Michelangelo-imitator dan op een zuiver classicist. Aangezien ook Diez's studie geen klaarheid gebracht heeft inzake Vincidors stijl en een hernieuwd onderzoek hier buiten het kader van het onderwerp zou vallen, moet de kwestie vooralsnog onbeslist blijven.

som hij van Jehan Salmon ontvangen heeft namens den graaf van Buren voor zekere ongenoemde werken. Voor dezen Jacques Daret zie bij Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*.

¹⁾ In *Revue de l'Art Ancien et Moderne* VI (1899), blz. 337. De juistheid der toeschrijving blijkt bij Diez t.a.p.

²⁾ Zie v. d. Koppel, blz. 11.

³⁾ Afgebeeld bij Diez t.a.p.

Buiten de vraag naar den auteur om blijft het opmerkelijk, hoe de kapiteelhalzen met rozetten, welke Rafael o. a. aan zijn Vatikaansche Loggia's aanbracht, aan Nederlandsche monumenten uit dien tijd, voorzoover mij bekend, alleen voorkomen te IJselstein, Breda (poorten en groote zaal van het hoofdegebouw van 1536) en Utrecht (raadhuisgevel van 1547).

Van degenen, die in de bovenvermelde getuigenverklaring genoemd worden, trekt alleen nog Mr. Alexander, goudsmid te Antwerpen, de aandacht, met wien men meende, dat Alexander van Brugsal bedoeld kon zijn. Vermeld staat, dat hij het kasteel te Buren ordonneerde, aan welks heeren, de Egmonds, ook de baronie van IJselstein behoorde. Van dit in 1807 gesloopte slot nu was de galerij, wat het beeldhouwwerk betreft, in 1539 door Andrien de Seron ¹⁾ uitgevoerd, zoodat wij hier een bevestiging hebben van het feit, dat ontwerper en steenhouwer niet steeds dezelfde persoon waren. Met Alexander zou bedoeld kunnen zijn Alexander (de) Pasqualin, die, naar men uit verschillende stukken van 1539 tot 1544 kan opmaken, eerder opzichter van uit te voeren werken dan produceerend kunstenaar was. In 1539 en 1544 blijkt hij te Antwerpen te zijn; overigens ziet men uit zijn Nederlandsche orthografie (hij schrijft ook in het Fransch), dat hij naar alle waarschijnlijkheid een verfranscht Zuid-Nederlander is ²⁾. Nu blijkt uit een in het archief Buren berustenden brief aan Floris van Egmond, d.d. 5 Augustus 1532, geschreven uit IJselstein door Willem Turck, drost aldaar, hoe deze den muur — blijkbaar dien van het kasteel —, die op instorten stond, „met Meyster Alexander en M. Cornelis van Woerden besien” heeft, waarbij Mr. Cornelis technisch advies gaf. Ook deze passage laat zeer wel de veronderstelling toe, dat de hier bedoelde Mr. Alexander, voor het geval hij dezelfde is als (de) Pasqualin, meer algemeen opzichter was. Mr. Cornelis van Woerden, die blijkens een quitantie ³⁾ ook in 1539 met zijn 2 zoons metselaarswerk voor den graaf van Buren verrichtte, zou dezelfde kunnen zijn als Mr. Cornelis Aerts van Woerden, die zonder vermelding van beroep in het willekeurboek van 1533-34 van IJselstein (alfabetisch onder Meyster) genoemd wordt. Mr. Alexander zal toen wel over de vroeger vermelde bouwerij aan het kasteel van IJselstein toezicht gehouden hebben; dat hij mede het werk van den toen nog niet voltooiden kerktoren bestierde, is daarbij niet onmogelijk.

Het kasteel Buren schijnt echter verder niets in zijn bouwgeschiedenis met den IJselsteinschen toren gemeen te hebben; wel wijken de nog behouden fragmenten in stijl geheel af van hetgeen overigens aan Renaissancewerk in Nederland uit dien tijd over is, doch het karakter ervan is eerder Fransch-Lombardijsch. Eenige dier fragmenten dragen het devies „sans faulte” der in 1548 uitgestorven Egmonds, waardoor men

¹⁾ Op dezen meester hoop ik later eens terug te komen.

²⁾ Over Mr. Alexander zie Veth-Muller t.a.p. II, blz. 24, Thieme-Becker, Künstlerlexikon en A. Henne, Histoire du Regne de Charles-Quint en Belgique V, blz. 98, noot 1, waar van een Antwerpsche goudsmid Alexander van Bruxelles sprake is. Identiek met Alexander de Pasqualin zou ook kunnen zijn de medailleur Alexander P. (zie bij Thieme-Becker), al is het jaar 1578 wel erg laat.

³⁾ Archief Buren, port. 13.

zekerheid heeft, dat het deelen zijn van het onder Mr. Alexanders toezicht tot stand gekomen werk en wel waarschijnlijk van de bovenbedoelde galerij.

Van andere Nederlanders dankt Sebastiaan van Noye (1493—1557) zijn naam als streng classicist aan Granvelles Hôtel d'Arras te Brussel, dat hij ± 1550 gebouwd zou hebben. Deze toeschrijving, die ik reeds bij de afbeeldingen in het plaatwerk van Goetghebuer ¹⁾ aantrof, schijnt overigens niet op documenten te berusten en geheel willekeurig te zijn. De geschiedenis kent van Noye slechts als vestingbouwkundige en als uitgever van een plaatwerk over de Thermen van Diocletianus. De afbeeldingen bij Goetghebuer doen weliswaar een bouwwerk in strengen stijl zien — die overigens afwijkt van dien te IJselstein —, doch een zoo vroege dateering is er allerminst noodzakelijk voor.

Een ongedateerde teekening in Maarten van Heemskercks 2de Romeinsche schetsboek ²⁾ toont een compositie met doorlopende impostprofielen, die hij misschien aan San Gallo ontleend heeft. Het zware karakter van deze architectuur komt echter evenmin met dat van het IJselsteinsche werk overeen, veeleer met dat der Vitruvianen.

Hoe weinig zuiver architectonisch de overigens voor Nederland vroege strenge bouwwerken zijn, die de z.g. Romanisten als stoffeering voor hunne schilderijen gebruikten, is door een enkel voorbeeld, Jan van Scorels Simeon in den Tempel (Weenen) ³⁾, voldoende aan te toonen. Voor dit ± 1540 te dateeren werk is de architectuur van Rafaels School van Athene als voorbeeld genomen. Met de Scorel-Renaissance schijnt IJselstein in geen verband te staan, daar voor de hypothese, als zou deze meester den Utrechtschen raadhuisgevel ontworpen hebben, geen grond is.

Aan andere bekende meesters het werk toe te schrijven lijkt m. i. louter gissing; ook bij de Renaissance-producten in Italië heb ik, voorzover zij mij door afbeeldingen toegankelijk waren, geen stijlovereenkomst kunnen vinden, die tot een toeschrijving aanleiding kon geven.

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat de toren van IJselstein niet met zekerheid aan eenigen bekenden meester is toe te schrijven. Het is niet onmogelijk, dat Tommaso Vincidor iets met den bouw te maken heeft gehad, misschien zelfs ontwerper is geweest. Dat met het toezicht op den bouw Mr. Alexander — moge hij al of niet (de) Pasqualin heeten — belast was, kan verondersteld worden, ook dat Mr. Cornelis (Aertsz?) van Woerden er bij betrokken was. Ten slotte is de werkzaamheid van een buitenlandsch meester voor het Hollandsche provinciestedje IJselstein niet zoo onbegrijpelijk, wanneer men bedenkt, hoe vele buitenlandsche connecties graaf Floris van Egmond had. Van deze toch geeft de groote verscheidenheid der correspondentie in het archief Buren eenigszins een denkbeeld.

¹⁾ P. J. Goetghebuer, *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays Bas*. 1827. pl. XXX—XXXII.

²⁾ Chr. Hülsen u. Herm. Egger, *Die Römischen Skizzenbücher von Marten van Heemskerck*. Berlijn 1916. II, pl. 15.

³⁾ Gustav Glück in *Der Cicerone* II (1910), blz. 589 (met 1 afb.).

SAMENVATTING.

Bij dit onderzoek is gebleken, hoe het vaststaat, dat de IJselsteinsche toren, wat zijn onderste gedeelte betreft, vóór 1535 te dateeren is. Tot deze conclusie leidden de volgende gegevens.

- 1°. De vermelding van den datum 1535 in de rekening van 1632—35.
- 2°. Gegevens uit 1532 en 1537, welke 1535 als datum van voltooiing bevestigen.
- 3°. De rekeningen, die het bestaan van belangrijke werkzaamheden tusschen 1568 en 1633 uitsluiten.
- 4°. De stijl, die den toren als Hoog-Renaissancewerk van zeker niet later dan 1535 kenmerkt.
- 5°. Het baksteenformaat, dat evenmin een veel lateren datum toelaat.
- 6°. De overeenkomst van enkele details met die van den voormaligen Utrechtschen raadhuisgevel, waarbij de IJselsteinsche toren vermoedelijk „gevend” was en dus vóór 1547 gebouwd moet zijn.

Het geheel is een zeer zuiver, wat geraffineerd epigonisch Hoog-Renaissancewerk van een Italiaansch of sterk geïtalianiseerd meester, wiens ontwerp in de dispositie sporen draagt van Nederlandschen invloed.

Ondanks dit laatste blijft het bouwwerk in het nog geheel gotisch voelende Nederland geestelijk volkomen geïsoleerd. Eerst als twaalf jaar na de voltooiing de strenge bouworde met veranderde opvatting zich kan inburgeren, inspireert het eenmaal een Nederlandsch Renaissance-kunstenaar. Het is echter twijfelachtig of deze invloed in wezen verschilt van die der uit Italië geïmporteerde prenten. In een dan barok voelend milieu wordt het wezen van het nieuwe beginsel nog niet begrepen: waar het klassiek onbewogene niet gewild wordt, baart het geen verwondering, dat ook in de 17de en 18de eeuw het monument niet naar waarde geschat is.

Dit artikel had ten doel het bepalen van de plaats, die de IJselsteinsche toren in de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst inneemt. Het verdere stijlkritisch onderzoek zal het gebied der Italiaansche moeten betreden. Hier moet men zich tevreden stellen met zulks aangetoond te hebben en eenige aanwijzingen voor het verdere onderzoek te hebben gegeven. Ondertusschen zij bij voorbaat gewezen op het groote belang van verdere ontdekkingen op historisch of kunsthistorisch gebied aangaande dit unieke bouwwerk.

G. C. LABOUCHERE.

DE NEDERLANDSCHE OUDHEDEN IN DE MOLUKKEN.

I.

De zorg voor de Nederlandsche monumenten in Oost-Indië is opgedragen aan den daar bestaanden Oudheidkundigen Dienst. Aldus werd bepaald in 1913, maar wanneer men een dier monumenten bezoekt, moet men, op zeer enkele uitzonderingen na, constateeren, dat van die zorg niet het minste blijkt. Een toestand, die wel betreurenswaardig, maar toch zeer verklaarbaar is. Genoemde Dienst toch is in de plaats getreden van een tot 1913 functioneerende Oudheidkundige Commissie, die uitsluitend met de Hindoe-oudheden was belast, en bij den opzet van den nieuwen diensttak en de berekening van het benodigde personeel werd uitsluitend aan die Hindoe-oudheden gedacht, die dan ook zeker het allereerst voor verzorging in aanmerking kwamen. Wel was, vooral tengevolge van Mr. Overvoorde's reis in 1911 ¹⁾, het besef ontwaakt, dat ook voor de Nederlandsche oudheden iets gedaan moest worden, maar men had daarmede andere plannen: nadat eenige der meest urgente gevallen, o. a. het fort Speelwijk te Bantam, door het Departement der Burgerlijke Openbare Werken onder handen waren genomen, zou verder het advies worden gevolgd van een drietal tot een nieuwe commissie te vereenigen ambtenaren, den Directeur van bovengenoemd Departement, den Voorzitter der Oudheidkundige Commissie, en den Landsarchivaris.

Toen nu echter de voorstellen tot de organisatie van een Oudheidkundigen Dienst ter bevoegder plaatse behandeld werden, bleek de Gouverneur-Generaal van oordeel, dat als er nu eenmaal zulk een dienst was, deze ook over alle oude monumenten zou moeten gaan, een beslissing die practisch vooral van belang was voor de Nederlandsche oudheden, want Mohammedaansche zijn er slechts zeer weinig ²⁾. De plannen werden dus dienovereenkomstig gewijzigd, maar men bepaalde zich tot het vermelden van de drie soorten van oudheden in het desbetreffend Gouvernements-Besluit, en hield het oog — en de beurs! — gesloten voor de consequenties, die deze verandering noodzakelijkerwijze hebben moest met betrekking tot organisatie en personeel. De gevolgen waren te voorzien, de Dienst, slechts berekend op de Hindoe-oudheden, kon met den besten wil geen voldoende aandacht wijden aan de overblijfselen uit den Compagniestijd, en al heel spoedig moest de dienstchef een voorstel tot uitbreiding doen. Nauwelijks was dit ingediend, of de oorlog brak uit en daarmede verdween de kans om de nieuwe plannen te verwezenlijken.

Zoo is het tot op dezen dag gebleven. De Dienst vervult zijn taak ten opzichte van de Hindoe-oudheden, maar moet zich in het algemeen daartoe beperken. In speciale gevallen wordt ook ten behoeve van de Nederlandsche oudheden wel eens ingegrepen, op verzoeken tot afbraak of verbouwing van aan den Lande behorende oude gebouwen wordt geadviseerd, enkele foto's worden genomen, maar daarbij blijft

---

¹⁾ Zie daarover dit Bulletin, 2e serie, V (1912) p. 146—149.

²⁾ De Chineesche zijn eerst later toegevoegd.

het. Slechts te Batavia heeft de herdenking van het driehonderdjarig bestaan der stad aanleiding gegeven tot een nauwkeurige opname, welke ten goede zal komen aan Dr. De Haan's eerlang te verwachten Gedenkboek; voor het overige worden de Nederlandsche monumenten, zij het ook noodgedrongen, gelaten voor wat ze zijn.

Het spreekt vanzelf, dat deze toestand ook door de leiders van den Dienst hoogst ongewenscht wordt geacht, en dat zoodra zich een gelegenheid aanbiedt om althans iets te doen, deze gaarne wordt aangegrepen. Zulk een gelegenheid nu was er in het voorjaar van 1921, toen de ziekte van een der inspecteurs gepaard gaande met de afwezigheid van den dienstchef het voor schrijver dezès als diens plaatsvervanger noodzakelijk maakte een verandering in het werkprogramma te brengen. Daar er juist beschikt kon worden over de diensten van een tijdelijk toegevoegd ambtenaar, die zich met bijzondere voorliefde op de oudheden uit den Compagniestijd toelagde, lag het voor de hand te trachten om op bescheiden wijze met de opname van deze laatste categorie een aanvang te maken. Immers voor en aler maatregelen beraamd konden worden tot bescherming dezer monumenten, diende bekend te zijn, wat er eigenlijk precies was, en ook een voorloopige opname zou, vooral op de afgelegen eilanden in het Oosten van den Archipel, een zaak van langen adem worden. Toch lag het voor de hand dat juist in deze streken, waar eenmaal de Compagnie den grondslag legde voor haar gezag, zou worden begonnen, en dus werd aan bovenbedoelden ambtenaar, den Heer V. I. van de Wall, en aan den fotograaf-teekenaar J. J. de Vink opdracht gegeven tot een „voorloopig onderzoek naar de aanwezigheid en den toestand van de oudheidkundige overblijfselen uit den Compagniestijd in de residenties Amboina en Ternate”. De bedoeling was, dat als resultaat van de reis de Dienst in het bezit zou komen van zooveel mogelijk volledige opgaven en gegevens, schriftelijk, in foto en in teekening, van wat er nog te vinden was, en dat bovendien op alle plaatsen, waar op grond van oude berichten een monument te verwachten was, zou worden geconstateerd, of deze er zich nog bevond of niet.

Van deze opdracht hebben beide heeren zich gedurende de maanden April tot Juli op voortreffelijke wijze gekweten, hoewel dikwijls onder ongunstige omstandigheden, zoowel door de weersgesteldheid als de gebrekkige communicatiemiddelen; daarentegen werd door Bestuur en particulieren (perkeniers, enz.) alle steun bij het onderzoek verleend. De wetenschappelijke resultaten zullen natuurlijk door den Oudheidkundigen Dienst zelve in zijn uitgaven worden gepubliceerd; daarnaast zal echter ook een algemeen overzicht van de opgedane ervaringen van belang kunnen zijn voor den ruimeren lezerskring van dit Jaarboek. Het wordt ontleend aan het reisverslag van den Heer Van de Wall.

II.

DE BANDA-ARCHIPEL.

Over de hoofdplaats Banda-Neira, uit den aard der zaak herhaaldelijk door belangstellenden bezocht, kunnen wij kort zijn. Oude gebouwen zijn er trouwens

tengevolge van de aardbevingen ook slechts weinig. Men is echter voortgegaan met in den ouden stijl te bouwen en dus vindt men typische kleine huisjes met Oud-Hollandsche geveltjes, steenen muurtjes om de erven en aardige poortjes, naast ruime, met marmer bevloerde perkenierswoningen. De poorten zijn doorgaans het oudst, d.w.z. uit midden of tweede helft, een enkele ook uit het begin, der achttiende eeuw. Afzonderlijk worden genoemd de voormalige residentswoning, het Civiel bureau met eenige ingemetselde steenen met opschriften, de societeit, het pandhuis, de gevangenis en een klein speelhuisje aan het Lonthoorsche Kanaal, met scheef gezakte pilaren en balustrade, vermoedelijk het eenige overblijfsel van een woning uit den Compagnies-tijd. In het museum Baädillah worden een paar rouwborden, kasten, stoelen, juweelkistjes, tegels, en een kanon bewaard. Eindelijk werden in de Hervormde Kerk (die zelf van geen belang is) het kerkzilver, waarbij dat van de opgeheven kerkjes van Poeloe Ai, Lonthoir en Rosengain, en de zerken opgenomen.

Van Banda's beide kasteelen is het Waterkasteel N a s s a u er het slechtst aan toe, het oudste bolwerk der Compagnie op Banda, reeds in 1609 gebouwd als een langwerpige vierkant, met vier vierhoekige bastions. Het landgordijn en de beide landbastions zijn in 1896 afgebroken; de Zeepoort met een tonvormigen toegang en de Landpoort ter rechterzijde zijn vrij goed bewaard. Vóór beide poorten liggen nog de bruggen; een derde brug, indertijd van een sluis voorzien, is afgebroken. Restes vóór de poorten duiden het later toegevoegde hoornwerk aan. Naar het linker zeebastion leidt een geheel vervallen trap, terwijl onder het rechter-bastion zich een ingestorte kruitkamer met tongewelf bevindt. Het oude landhoofd, met schamppalen en halve manen, is intact gebleven, doch er is een loods op gezet, die den doorkijk op het kasteel belemmert. Aan de achterzijde van dit laatste ligt het radio-station met een tennisveld; verder wordt het geheel verwaarloosd. Op de gordijnen groeien hooge boomen, de grachten zijn verzand, de borstweringen der bruggen verdwenen. De klinkers van het Kasteelplein zijn voor de bestrating van Banda gebruikt, de monumentale leeuwen van de Zeepoort liggen, rood en blauw geverfd, voor den Chineeschen tempel, de steen met het wapen van Rotterdam, uit diezelfde poort, is indertijd naar Batavia gestuurd.

Belgica, in 1673 voltooid, is nog geen ruïne, maar ook op weg er een te worden, en dat zou zeer te betreuren zijn bij dit fraaie specimen van laat-zeventiende eeuwse vestingbouw, met zijn ruim binnenplein, waarop alle in de zware wallen ingebouwde gewelven uitkomen; het is een vijfhoek met vijf ronde bastions, gelegen binnen een lageren vijfhoek met vierhoekige bastions. Men stijgt langs een houten trap naar de voorpoort van het kasteel en komt dan op het platform van den lagen vijfhoek, om vervolgens door een tweede poort, de hoofdboort, met breeden tonvormigen gang den hooger en vijfhoek te betreden. De verdere beschrijving der op het kasteelplein mondende gewelven terzijde latend, teekenen wij aan, dat het kasteel in 1919 bij het bezoek van den Gouv.-Gen. nog eens is schoongemaakt, maar sedert weer aan de ratten en de al tot manshoogte groeiende alang-alang is overgelaten. De ergste verminking blijft intusschen het in de lucht laten springen, ruim

twintig jaar geleden, van de vijf rondeelen, elk $\pm$ 10 M. hoog, die de bastions versterden en den trots van het kasteel uitmaakten; het motief voor hun vernietiging was, dat zij te veel de aandacht van een vijand zouden trekken. Later bleek de geheele maatregel op een „vergissing” van den militairen commandant te berusten!

Wat betreft de kleinere versterkingen op Neira bleken van de beukerij De Voorzichtigheid de helft van een toegangspoortje, fundamenten van eenige gebouwen en sporen van een halvemaan-vormig voorwerkje over te zijn. De plaats van de beukerij Namogoram wordt door een vischmarkt en een deel van den schouwburg ingenomen; evenmin is er iets over van Nederburg, Gombes, Boven- en Beneden-Zeezicht, Zeemagt in de onmiddellijke nabijheid der hoofdplaats, of van de iets verder gelegen batterijen De Wantrouw en De Hoop. Aan de andere zijde van het eiland werd op het perk Lautakka tevergeefs gezocht naar de beukerij Wastem, wel stond er een grafnaald uit 1726. Van de beukerijen Dan, Luck, Helder, Het Helder, was niets meer te vinden; de beukerij De Batavier op het perk Banko Batoe had nog eenige met aarde en gras bedekte restes nagelaten, de beukerij Castricum een muurfragment en de waterput. Eindelijk werd op het eilandje P. Krakal niets van de oude post Frykenius aangetroffen; P. Pisang, waar eenmaal 's Compagnies Tuin lag, leverde een groote put op bij een tot ruïne vervallen woning, vermoedelijk die van den tuinier, en de aan zee gelegen restes der bijbehorende versterking.

Op het eiland Goenoeng Api bevat de pisangtuin van een Arabier de overblijfselen van schans Kijk-in-de-Pot; deze is dan ook zwaar begroeid en door de weelderige vegetatie nauwelijks te onderscheiden. De versterking, zooals die na de aardbeving van 1683 werd vernieuwd, is een halve maan met vierkante schietopeningen, en daarachter eenige later gebouwde, thans geheel in puin liggende gebouwen. De beide poorten zijn grootendeels ingestort, de opschriften daarnaast onleesbaar geworden; de steen met wapen, welke Mr. Overvoorde op de hoofdpoot zag, is thans ook al verdwenen.

De beukerij De Kop werd nog vertegenwoordigd door een gemetselden muur, en een klein gebouwtje, misschien een kruithuisje, ten deele in den grond gezakt en door een waringin omvat, gelijk men zien kan op afb. 1, maar verder nog hecht in elkaar zittend. Op een der uitloopers van den G. Api werd een stuk borstwering van een post, wellicht Sibergsburg, aangetroffen; de overige versterkingen, Zeezicht, Batavia, Altingsburg, Orange en de nieuwe post Frykenius zijn niet teruggevonden, waren althans niet in verband te brengen met de nog aanwezige restes van gebouwen op andere plekken van het eiland.

Vervolgens was Lonthoir aan de beurt. De Vereeniging der negen hoofden bezit nog steeds haar fragment van de vlag van Coen, de zilveren sleutels van Banda, een aantal stormhoeden, speren, enz. Aan het strand en op het perk Simonwal werden een paar graven opgenomen. De trap van Lonthoir, met aan het ondereinde een gedenkplaat van de vernieuwing in 1754, bestaat nog uit twee deelen, met daartusschen een gemetseld terrasje, waar een lusthuisje heeft gestaan; banken en een stuk poort zijn daarvan nog te zien. Boven aan het tweede gedeelte

bevindt zich een dergelijk terrasje, het derde stuk van de trap ligt geheel in puin.

Langs deze trap bereikt men het fort *Hollandia*, uit 1624, klein van oppervlakte en eenvoudig geconstrueerd, als een vierhoek met vierhoekige bastions. Een eveneens eenvoudige hoofdboort leidt naar het binnenplein; de kruitkamer ligt onder het rechter-voorbastion, waarboven een kleine spietoren geplaatst is, nog in goeden staat verkeerend; ook de steenen trap naar de wallen bevindt zich bij dit bastion. Het fort is wel vervallen en begroeid, maar de toestand is toch iets beter dan die van de meeste andere bouwwerken. Op het binnenplein huizen eenige inlanders.

Afb. 1. Kruithuisje van de beukerij „De Kop”.

Het perk *Weltevreden* bevat een fraai poortje (1769) en eenige graven. Te *Mandiange* werd vergeefs gezocht naar sporen van het Portugeesche fort; wel werden overblijfselen van *Bandaneesche* versterkingen aangetroffen. Een paar „historische” plekken, de *Batoe Wolanda*, vanwaar de *Hollanders* in zee gejaagd werden, de *Bloedsteen*, waar het verbond met *Coen* bezworen werd, de *Put van Coen*, waar hij de weerspannige hoofden in liet werpen en de restes van het door hem getuchtigde *Namoeloe* werden eveneens bezocht. Van de redoute *Lacquooy* waren fragmenten van de halve maan te onderkennen. De perken *Kelie* en *Noorwegen*, *Takkermore*, *Orantatte*, *Toetra*, *Boeton* en *Babi Mandi* leverden niets bijzonders op; te *Boyauw* werd een fraaie perklok (1757) en een opschrift vertoond, terwijl er

zich ook een oud poortje bevindt; desgelijks worden poorten en graven gevonden op Groot-, Midden- en Klein-Walingen (familie Van den Broeke). Op het perk Oerin geeft een zware, dikke bastionmuur met eenige overblijfselen van gebouwen, alles geheel verwilderd, de plaats der redoute Storm aan, doch op Laoetang was van de halve maan van dien naam geen spoor meer te ontdekken.

Op het terrein van het perk De drie Gebroeders liggen aan het strand eenige graven, en, nabij het perkhuis, het fort *Concordia* of *Wayer*, daar gebouwd nadat een ouder fort in 1732 neergehaald was. Het is van denzelfden aard als *Hollandia*, maar heeft slechts drie bastions, omdat men te laat bemerkte, dat men om voldoende terrein voor de vierde punt te hebben het notenhuis zou moeten afbreken en men daar niet aan wilde. Boven de poort staat de naam *Concordia*; gaat men binnen, dan heeft men rechts de steenen trap naar de gordijnen. Het rechter landbastion draagt een spietorentje evenals *Hollandia* en bevat een kruutkamer, terwijl ook muren van belendende gebouwen te zien zijn met vensters en deur. Ook in het rechter zeebastion heeft men een ingebouwd gewelf en in het zeegordijn een poortje naar het strand. Binnen het fort wonen eenige inlanders in planken woningen, die zij gehuurd hebben: het fort *Concordia* is namelijk geen landseigendom meer, doch in 1887 door het Gouvernement van Nederlandsch-Indië aan den meestbiedende openbaar verkocht. De nieuwe eigenaar heeft het hout van ramen en deuren weg laten breken, en de klinkers met de beste andere steenen eveneens naar elders doen vervoeren. Dit alles in aanmerking genomen, valt de toestand van de kale restes nog mee.

De redoute *Dannex* of *De Morgenster*, op een heuvel aan zee, is met uitzondering van een stuk zeebastion, een vormelooze steenmassa geworden. De perken *Beneden Dender*, *Ranan*, *Spaanje-bij* en *Keizerstoren* gaven niets vermeldenswaardigs; op *Gombir* werd wel de hoofdwaterput, maar niet de beschermende reduit gevonden. Op het perk *De Zoete Inval* ligt de met gras overgroeide trap van *Celamme*, leidende naar de redoute *Kuilenburg*, waarvan alleen een zeebastion rest, voor het overige is het ook hier een vormelooze massa. De steenen worden weggehaald om de trap aan te vullen en om huizen te herstellen; ook de opschriften zijn op die wijze verdwenen, en het nog door *Mr. Overvoorde* aanschouwde poortje is evenmin te vinden. De redoute *Celamme* werd vergeefs gezocht ¹⁾, doch afzonderlijke bespreking vereischt het perkhuis *De Zoete Inval* (het oude perk *Celamme*) zelf, het eenige, dat uit den Compagniestijd dateert. Het wijkt van het gewone type af en lijkt eigenlijk meer op een vesting, zich verheffend als een bolwerk op een heuvel aan het strand, en omgeven door geweldige wallen. De gebouwen daarbinnen staan grootendeels op invallen, en zijn verder nieuw; enkele hebben echter nog typische geveltjes en trapjes.

Het eiland *Rosengain*, eertijds deportatie-oord, bevat de overblijfselen der beukerij *De Lage*, hoogstwaarschijnlijk gebouwd op de fundamenten van de vroegere

¹⁾ Zoals men ziet, is het door *Mr. Overvoorde* bezochte „*Celamme*”, met bovenbedoeld poortje, volgens *Van de Wall* in werkelijkheid de redoute *Kuilenburg*.

post Bechoff. Men vindt thans binnen de versterking de perkgebouwen van het specerij-land De Hoop. De lage steenen wallen aan den zeekant zijn duidelijk te zien; een achttiende-eeuwsch poortje geeft toegang tot de binnenruimte. Van de gracht bespeurt men de uitmonding in zee. Aan de landzijde zijn restes van gebouwen over en is de keel, nauw en smal, blijven staan; dit deel lijkt ouder dan de zeewallen. Bandaneesche versterkingen hebben tegen de helling gelegen.

Op Poeloe Ai werd de aandacht natuurlijk allereerst getrokken door het kasteel Revengie, gebouwd in 1616 en hersteld in 1753, een vijfhoek met vijf vierhoekige bastions, waarvan het rechter landbastion in puin is gevallen. Een brug met sporen van borstwering voert over de gedempte gracht naar de met den naam van het fort versierde hoofdpoot en zoo naar het binnenplein. Rechts heeft men dan de steenen trap naar de zeebastions, welke men door een thans geheel met steenen volgestopte poort bereikt; een andere geheel ingestorte trap leidt naar de landbastions. De wallen zijn van borstweringen met schietgaten voorzien; ook vindt men nog eenige oude kanonnen. Onder het rechter zeebastion een kruitkamer, met steenen toegestopt; ook onder een der landbastions en in het gordijn rechts van de hoofdpoot gewelven. In bijzonderheden kon voorts de watervoorziening worden nagegaan. De toestand van het kasteel is weer heel droevig; de binnenruimte is dicht begroeid met de pisangboomen van den „waker”, wiens huisje er staat. Op de wallen is het loopen door den plantengroei bijna onmogelijk; een deel is tot geitentuin ingericht, toebehoorend aan een Arabier van Banda. Het was moeilijk in deze troosteloze wildernis opmetingen te doen; de verwaarloozing dateert eerst van den laatsten tijd, daar er tot $\pm$ 1895 bezetting heeft gelegen en alles toen behoorlijk werd onderhouden.

De perkgebouwen, ofschoon niet meer uit den Compagniestijd stammend, hebben ook hier sterk het oude type bewaard, met lage, schuin aflopende daken van atap, vensters van kleine ruitjes, lage muurtjes en eigenaardige poortjes, soms tezamen de illusie van een Hollandsch dorpsstraatje gevend. De poorten zijn weder in het algemeen ouder dan de huizen. Vermeld worden de perken De Verwachting, met zulk een poortje, Kleinzand, Matalengo, Westklip en Welvaren met opschriften der Van den Broeke's, Weltevreden, en eenige graven op het kerkhof en aan het strand. Veel huizen zijn onbewoond en vervallen.

De steenen reduit op het eiland Roen werd niet teruggevonden, en van kerkje en gezaghebberswoning werd slechts de plaats aangewezen. Ook hier bevinden zich ruïnes van perkenierswoningen. De zoogenaamde benteng op het schiereilandje Nailaka, die de restes van een Engelsch fort zou vertegenwoordigen, bleek een hoop zeesteen.

III.

AMBOINA EN OMLIGGENDE EILANDEN.

Niet ten onrechte draagt het kasteel ter hoofdplaats Amboina den naam van Nieuw-Victoria, want er is slechts weinig over van het oude kasteel der Por-

tugeezen, dat in 1605 na de verovering door Steven van der Hagen den naam van Victoria kreeg. Veel gouverneurs hebben het sindsdien veranderd en verbeterd, en wat men thans voor zich heeft draagt vooral een achttiende-eeuwsch karakter. Het reusachtige fort is gebouwd als een onregelmatige zevenhoek met zeer groote bastions; de wallen naar de stadzijde zijn in het begin der negentiende eeuw afgebroken, de grachten gedempt, de ophaalbrug weggehaald. De hoornwerken zijn gedeeltijk nog aanwezig, één ervan is voorzien van een spietorentje evenals enkele bastions; waarschijnlijk hebben ze het alle gehad. In het bastion Willem V is een uitvalpoortje te vinden; achter het afgebroken Overijsel wijst een stroomend beekje met een bodem uit gemetselde steenen en een soort steenen sluis op de restes van een binnengracht. De binnenruimte wordt ingenomen door allerlei militaire bureaux, loodsen, werkplaatsen enz., want het kasteel is nog in gebruik en wordt als militair terrein goed onderhouden. Van die gebouwen verdienen vermelding het kruithuisje uit 1766, een goed geconserveerd monument met versierden gevel, dubbele deur en zuilenmotief, dan een bergplaats met poortje uit 1786, en eindelijk een reeks tonvormige vertrekken, vermoedelijk een logies uit 1686 en het oudste nog overgebleven gebouw van het kasteel, in zijn zeventiende-eeuwschen trant zonderling bij de rest afstekend. Bijzonder mooi is de Waterpoort met zijn gevelversiering: de wapens der Compagnie en der zes Kamers, het monogram V.O.C. en de naam van het Kasteel. De Landpoort daarentegen, na afbraak weder herbouwd, is van een zeer leelijk modern frontispice voorzien en heeft veel van zijn waarde verloren. Binnen beide poorten zijn als gevolg van Mr. Overvoorde's bezoek eenige inscripties ingemetseld, die betrekking hebben op verschillende verdwenen gebouwen van het Kasteelplein en vroeger overal verspreid lagen.

De Hervormde Kerk, een houten gebouw op steenen onderstuk, dateert uit 1780, en wordt op het oogenblik gerestaureerd. De zware houten deuren dragen fraaie koperen sleutelplaten; treedt men binnen, dan ziet men dadelijk twee steenen drempels met psalmverzen, naar beweerd wordt uit het Siekenhuis afkomstig. Naast gouverneursbank en preekstoel valt de prachtige verzameling van stoelen, kisten en banken uit den Compagniestijd op, uitstekend onderhouden. Een en ander werd natuurlijk opgenomen, evenals kerkzilver enz., rouwborden en zerken.

Door de vele aardbevingen zijn de oude gebouwen grootendeels verdwenen; oude huizen, althans van een eeuw geleden, zijn die van Mevr. Douglas (huis van Rumphius) en den Heer Rey, met typische kleine ruitjes, gepaneleerde deuren en gedraaide kolommen met kinderbalkjes. Een verzameling tegeltjes, uit een oud huis gebroken, is gemetseld in de nieuwe bioscoop. Verder kan men wel nagaan, welke veranderingen zich voltrokken hebben, hoe de Hollandsche Kerk voor het residentiekantoor, het Weeshuis voor de woning der Heeren Ot en Meyer, het Port. Siekenhuis voor die van den Heer Noll, het Stadhuis voor het landraadsgebouw heeft moeten plaats maken. Het Jezuïetenklooster lag in de tegenwoordige Kloosterstraat. Van pagger Noordwijk is niets meer over, evenmin als van het gouverneurshuis; het vijvertje met des gouverneurs lusthuisje is thans een met gras begroeide

inzinking. De Esplanade vertoont nog overal oude restes van fundamenten; ook bij het Paketvaartkantoor lag eenmaal een versterking. In de buurt vindt men het in ouden stijl en met oude fragmenten gerestaureerde Burger Wachthuis. De oude Heerenstraat is de tegenwoordige Olifantstraat; het terrein van 's Compagnies Paardenstallen bevat nog fundamenten, maar van 's Compagnies Winkel is niets meer over. De waterspuitende Olifant van het residentserf is reeds lang weg, maar datzelfde moet geconstateerd worden van de bronzen kanonnetjes, die Mr. Overvoorde nog zag: één der residenten heeft ze mee naar Nederland genomen!

De verzameling in het museum Maloeka is nog weinig belangrijk, doch op het landhuis Katie-Katie van Mevr. Van Aart kan men een mooie collectie porselein, koperwerk, meubelen enz. bewonderen. Aan de baai lag verder het landhuis Hative Ketjil, waarvan slechts onbeduidende restes over zijn. Bij den vuurtoren geven eenig metselwerk en een oud kanon misschien de plek van het wachthuis Rustenburg aan; langs de wegen van Amboina naar Amahoese en Hoetoemoeri zijn eveneens overblijfselen van kleine versterkingen te vinden. Op een heuveltop aan den weg Batoe Merah—Galela, met metselwerk, put en muurfragmentje heeft mogelijk de in 1656 geslechte vesting Voorbaat gelegen. In de negorij Nako eindelijk bleek de regentsfamilie een aantal merkwaardige voorwerpen te bezitten, als staatsie-degen, rottingknop en zilveren letters voor hoedbanden.

Op de landengte van Bagoeala ligt het blokhuis Middelburg, uit 1686, een klein vierkant versterkt huis, waarvan vier zware muren nog overeind staan; de hoofdingang is echter ingestort, evenals het dak, de bovenverdieping en de daarheen leidende trap. Twee groote boogvormige vensters met breede kozijnen bevinden zich in de linkerzijmuur, de tralies zijn verdwenen. Een enkel vierkant schietgat is ook nog in goeden staat. De gevelsteen met opschrift lag op den grond. Het geheel is bedolven onder slingerplanten en woekergewassen, en de bevolking heeft in den loop der tijden alles wat van haar gading was weggesleept. De enceinte wordt als mestvaalt gebruikt en is gevuld met een kwalijk riekende massa. In de negorijen Soelie, Toelieho en Waë werden voorts oude lampen en meubelen aangetroffen, doch van de houten versterking Amersfoort was in laatstgenoemde negorij natuurlijk niets meer te vinden.

Bij het nagaan der kust van Hitoe, aan de Zuidzijde beginnend, zag men vooreerst te Laha de fundamenten van een groot fort met verbrokkeld bastion, volgens de inlanders van Portugeeschen oorsprong, doch meer waarschijnlijk het nieuwe Kasteel, dat in 1680 begonnen werd om er Victoria heen te verleggen; ten slotte is het toch onvoltooid gelaten en werd Victoria in gebruik gehouden. Kerkjes met oude preekstoelen, achttiende-eeuwsch, staan te Liliboy en te Alang.

Aan de Westkust bevat de negorij Larike de overblijfselen van het fort Rotterdam, waar men een in 1633 gebouwd blokhuis met een woning voor den onderkoopman vond. Van het blokhuis zijn de muren en het toegangspoortje nog aanwezig; dak en bovenverdieping zijn ook hier ingestort. Een kooltuintje met een onoogelijk hek verspert den door de woekerplanten bijna onzichtbaren ingang.

In een hoek zijn nog de restes van een vertrekje over; verder is de binnenruimte een wildernis en vuilnisbelt. Buiten het blokhuis liep oorspronkelijk een lage borstwering, waarvan de lijnen nog te volgen zijn; de ruimte tusschen blokhuis en borstwering is geheel ingenomen door een menigte kamponghuizen, terwijl geitenstallen en andere krotten tegen de muren van het blokhuis leunen. De borstwering aan den zeekant is gedeeltelijk blijven staan; er werd nog een inscriptie in ontdekt. Het spietorentje, waarvan Mr. Overvoorde gewaagt, is echter in zee gestort. Een gemetselde inlandsche woning aan den riviermond met steenen hekposten en gevelsteentje uit 1717 zal wel het onderkoopmanshuis zijn geweest. Een paar kanonnen liggen op het erf; een graf-obelisk staat in de buurt.

Eveneens aan de Westkust liggen onder Assiloeloe dicht aan het strand restes van een steenen wal en wat meer landinwaarts een goed bewaard gebleven kruithuisje, dat vroeger onder den beganen grond lag en met een trapje bereikt werd. Het heeft een gemetseld, spits toeloozend dak en een tonvormig gewelf. Misschien is deze versterking afkomstig van de Portugeezen, die in deze buurt hun Ruçotello hadden. Van hier werd overgestoken naar het eilandje Noesa-Ela, waar op een hoogte bij het strand de fundamenten der driekantige vesting Vlissingen nog duidelijk te zien zijn.

Op Hitoe's Noordkust is de houten sterkte te Oerien natuurlijk verdwenen, doch in de negorij Lima verheffen zich op een kleine hoogte de ruïnes van de vesting *H a a r l e m*, een vrij goed bewaard blokhuis¹⁾, al is ook de verdieping ingestort. Het dateert uit 1655. De vertrekken in de binnenruimte zijn gespaard gebleven: als men de hoofdboort binnentreedt, ziet men er links twee en rechts één. De boomen, die zich op de muren hebben vastgeworteld, zorgen voor een groen bladerdak. Langwerpige kleine musketopeningen beneden en groote vierkante luchtgaten boven zijn in de muren aangebracht. Van een borstwering om het huis blijkt niets. De vesting in de negorij Layn heeft geen sporen achtergelaten; van die te Geit zijn fundamenten aanwezig.

Het belangrijkste overblijfsel vindt men te Hila, in de vesting *A m s t e r d a m*, ter plaatse, waar de Hollanders in 1599 het eerst voor anker kwamen, en de Ed. Maatschappij haar houten logie had, later in steen opgetrokken en door Demmer (1647—1651) veranderd in een vesting. Wat er over is, geeft een zeer duidelijk beeld van het tot fort omgebouwde blokhuis; men ziet de oorspronkelijke logie, en daaromheen de borstwering met bastions, poorten enz. Het hooge gras en de zware boomen onttrekken echter veel aan het gezicht. Het dak en de weergang op de tweede verdieping zijn ingestort; waringins op de muren vormen ook hier een koepeldak. In den rechter buitenmuur bevindt zich boven het boogvormig venster het gevelsteentje *A m s t e r d a m* en rechts daarvan het wapen van De Vlaming. Binnen is het een chaos van wortelen, steenen en balken; rechts van de hoofdboort staat de ijzerhouten balk, waarom de trap wentelde. Links van de poort een ingebouwd

¹⁾ Later wellicht Van der Capellen genoemd.

kruithuisje; de vertrekken-indeeling is niet meer te zien. Opvallend is, dat het gebouw van rolsteenen is opgetrokken, hetgeen in vergelijking met de elders gebruikte klip- of karangsteen een indruk van Oud-Hollandsche degelijkheid geeft. Het blokhuis wordt omgeven door steenen wallen met borstwering en twee tegenover elkaar staande bastions, waarvan de trappen gedeeltelijk verdwenen zijn. In den linkerwal restes van gebouwen en een ingestort uitvalspoortje. De hoofdboort is er niet meer; wel de vertrekken van de corps de garde en een gemetselde put.

Het met gebruikmaking van oude fragmenten na de aardbeving van 1899 herbouwde kerkje te Hila bevat den stichtingssteen der oudere kerk van 1780, en een mooie klok uit 1675. Op een half uur varens afstand liggen op een hoogte aan zee de onbeduidende fundamente van het Kasteel van Verre, de in 1600 gebouwde eerste Hollandsche vesting, die trouwens in Valentijn's dagen reeds een ruïne was. Te Hitoe Lama geven lage, afgebrokkelde wallen vermoedelijk de plaats der vesting Leiden aan; een oude man herinnerde zich nog, dat ze 5 M. hoog waren, maar sedert had de bevolking ze gesloopt om er huizen van te bouwen.

Het bezoek aan de Oeliassers bracht de opnemers allereerst naar het eiland Haroekoe, waar in de gelijknamige negorij aan het strand de in 1655 gebouwde vesting Zeelandia ligt. Het is een vierkante ommuring met twee tegenover elkander geplaatste hoekbastions; de overige punten zijn niet van bastions voorzien. De muren hebben geringe hoogte en vertoonen van afstand tot afstand musketladen, elk door $\pm$ twaalf man te bedienen. De hoofdboort is in goeden staat en draagt een gevelsteentje met den naam; ook het landgordijn met bastion is vrij wel bewaard gebleven, doch het zeegordijn is met het bastion door de zee vernield, zoodat het strand met fragmenten van borstweringen, schietgaten enz. bezaaid is. Een hier staand ongeschonden kruithuis, met tonvormig gewelf, boogvormig venstertje en spits toeloozend dak heeft zich vermoedelijk naast de geheel verdwenen Waterpoort bevonden en zal, ontbloot van bescherming, dat lot wel spoedig deelen. Hiernaast een waterput; een tweede put, buiten het fort, zal bij de woning van het opperhoofd behoord hebben. Het door Mr. Overvoorde vermelde uitvalspoortje ligt thans aan stukken; ook eenige kanonnen zijn hier en daar verspreid. Op de muren tiert welig het onkruid, terwijl het binnenplein gevuld is met inlandsche woningen, klappertuinen en andere aanplantingen. In deze zelfde negorij vindt men een in ouden stijl herbouwd kerkje, en voor de woning van den regent de restes van een wachthuisje.

In de negorij Oma is niets meer aanwezig van de in 1656 afgebroken vesting. Te Rehoemoni liggen de overblijfselen van de woning van den onderkoopman, die de nagelen uit Hatoewana in ontvangst moest nemen; de muren staan nog overeind en de indeeling in vertrekken is duidelijk te zien. Een casave-aanplant vult echter de geheele ruimte, en de buitenmuren zijn zóó met klimop begroeid, dat de ruïne vanuit zee een heuvel lijkt. Daartegenover is het een genoegen eindelijk ook eens op een goed onderhouden monument te mogen wijzen, de vesting Hoorn in de negorij Pelauw, dank zij de goede zorgen van luitenant Molenaar. Deze stevige

constructie uit 1656 vertoont een kleine vierkante enceinte met wallen en borstwering en vier bastions. Op het linker zeebastion staat een spietoren; de Waterpoort is eenvoudig versierd, de Landpoort een vierkante opening in het gordijn, aan weerszijden toegang gevend tot een gewelfden doorgang. In het linker gewelf een boogvenstertje, het heele complex gedekt door een spits toeloopend dak. Een en ander is bijzonder goed bewaard, doch de gebouwen binnen het fort zijn ook hier verdwenen.

Op het eiland S a p a r o e a werd in de negorij Porto gezocht naar de vesting Delft; naar gezegd werd, stond thans op de fundamenten dier versterking de school. Wel aanwezig is in de negorij Saparoea de vesting D u u r s t e d e uit 1691 en deze verkeert zelfs in zeer goeden staat en strekt, omgeven door een park, tot sieraad van de plaats. Het kantoor der schutterij is er gevestigd en te betreuren valt slechts, dat het monument van binnen niet geregeld onderhouden wordt en daardoor het gras er overal weer hoog staat, na de schoonmaak bij het bezoek van den Gouv. Gen. in 1919. Dit fort is een zeer goed specimen van zeventiende-eeuwschen vestingbouw, in den vorm van een lang gerekte ruit, waarvan de scherpe hoeken zijn omgebouwd tot bastions, aan zee- en landzijde, en de stompe hoeken voorzien van spietorentjes, rond en met een bolvormig dak. Daar het bouwwerk vrij hoog ligt, is het slechts van een over de hoofdboort doorlopenden weergang voorzien, met schietopeningen voor de kanonnen. De poort, waar een steile trap heenleidt, draagt de stichtingsinscriptie; het dan volgend toegangsgebouwtje is van later tijd, evenals het kruithuis naast de poort. Steenen trappen en kanonopritten voeren naar den weergang; het binnenplein heeft zijn oude gebouwen verloren, maar vertoont nog wel twee waterbakken, een oude en een nieuwere. Achter het fort staat het ruim honderd jaar oude huis der vroegere gezaghebbers met z.g.n. aardbevingspilaar; ook is de put van het voormalige residentshuis aanwezig en liggen overal in het plaatsje kanonnen verspreid.

In de negorijen Ihamahoe en Iha worden meubels, lampen, stormkappen bewaard. Bij een onderzoek te Nollot naar het Huis te Velsen werd een plaats aangewezen, die nu nog de „Post” heet. Wel lagen daar steenhoopen, die de fundamenten dezer vesting zouden kunnen zijn, maar het is evengoed mogelijk, dat dit de overblijfselen zijn van de batterijen Delfshaven en Buyskes uit het begin der negentiende eeuw. De regentsfamilie van Itawacka bezit een aantal oude acten, relazen, notulen enz., de oudste van De Vlaming uit 1653. Te Sirisore werden aan het strand gemetselde steenbrokken der in 1691 geslechte vesting Hollandia gevonden; van de vesting te Oelat is niets meer over. Eenige oude kanonnen liggen te Ouw; op het eiland Molana zijn geen beduidende restes meer over van het leprozenhuis.

De eenige Compagniesoudheid van het eiland N o e s a L a o e t is het blokhuys B e v e r w i j k in de negorij Sila-Leynitoe, reeds vermeld in 1654. Het is zoodanig door waringins overgroeid, dat de vier nog overeind staande muren bedekt zijn met een dikke laag wortels, die zich in het metselwerk hebben vastgezet. Afb. 2 geeft daarvan een denkbeeld. Het oorspronkelijk van een weergang voorziene dak

en de vloer der verdieping zijn ingestort. Groote ramen met breede kozijnen zijn in de muren der bovenverdieping te zien, kleinere meer op schietgaten gelijkende openingen in de benedenverdieping. Vóór het blokhuis liggen de overblijfselen van wat vermoedelijk een wachthuisje was. In de negorij Titaway werden ten slotte nog restes van een inlandsche versterking aangetroffen.

Het eiland C e r a m leverde slechts weinig op; op Groot-Ceram werd alleen aan het strand bij Kaibobo de ruïne gevonden van een steenen woning met zee

Afb. 2. Ingang van het blokhuis „Beverwijk”.

dikke muren, vermoedelijk de oude goedang of pagger van die negorij. Daarop moest op Klein Ceram geconstateerd worden, dat noch de vesting bij 's Compagnies Sagoebosch te Laäla, noch de houten vastigheyt De Dwingeland onder Lokki sporen hadden achtergelaten. In de negorij Loehoe echter staan nog enkele muren als treurig overblijfsel van de vesting Overburg, die tot 1897 vrij goed bewaard was gebleven. In dat jaar verwoestte een groote brand de negorij, waardoor bijzondere behoefte ontstond aan bouwmaterialen. De bevolking sleepte dus alles wat ze

gebruiken kon weg uit de versterking; toen de opnemers er kwamen, was men bezig ook uit de nog staande muren de steenen los te werken. Een deel der zijmuren en een brok bastion met borstwering zijn over. Van de verdere versterkingen bij Kambello (het reeds spoedig na de stichting afgebroken Hardenberg), Lessidi en Soedi, het oude Assahoedi (Wachthuis, Makassaarsche Bril en Voorburg) is niets overgebleven.

Afb. 3. Spietorentje van het fort „Wantrouw”.

Op het eiland *Manipa* kwam alleen de vesting *Wantrouw* voor een opname in aanmerking, een in 1663 opgericht, tot fort omgebouwd blokhuis. Binnen de vier muren bedekken de puinhoopen der bovenverdieping een chaos van ongerechtigheden. Een deel van den weergang is nog zichtbaar en daarbij ook nog eenige van de vier op dien weergang ingebouwde bastions, die op miniatuurbalconnetjes lijken, een elders nog niet aangetroffen eigenaardigheid. Een eenvoudig

boogvormig poortje geeft toegang tot het blokhuis. Om de versterking liep een ommuring met bastions, gedeeltelijk nog zichtbaar, doch aan den zee kant verbrokkeld. Op die bastions stonden spietorentjes, althans twee daarvan zijn nog aanwezig. In welken toestand dat aan de zeezijde verkeert, geeft afb. 3 te zien. De hoofdpoort met tongewelf, die niet aan denzelfden kant staat als de ingangspoort van het blokhuis, is hecht en zwaar; aan de achterzijde is zij versierd met de voorstelling van een rijkgekleede mannenfiguur van zandsteen tusschen twee bloemfiguren. De gracht, die in zee uitmondt, is droog en volgegroeid met riet; de ophaalbrug is verdwenen.

Eindelijk werd op Boeroe in de negorij Kajelie de vesting Defensie bezocht, ontstaan uit de palissaden-vesting welke het in 1689 in de lucht gevlogen Cos(t)burg moest vervangen, en in het laatst der achttiende eeuw hersteld. Zij bestaat uit een vierhoekige ommuring met vier hoekbastions en een lage borstwering met embrassures. Op twee der hoekbastions staan laat-achttiende-eeuwsche spietorens, in één waarvan zich een waringin heeft genesteld; uit denzelfden tijd dateeren, zooals uit de bouwinscripties blijkt, een goed bewaarde uitvalspoort ter rechterzijde van de ommuring, en de zware hoofdpoort met tonvormigen doorgang. In de binnenruimte bevindt zich een oude put en de restes van een klein gebouw (cachot); ook staat er een gevangenis van jongen datum. Buiten het fort ziet men nog de ruïne van een klein wachthuis, ook eind achttiende eeuw; van de gracht is weinig meer te bespeuren. Het geheel is nog geen ruïne, maar wordt ergerlijk verwaarloosd; de plantengroei woekert op waarlijk onrustbarende wijze voort, zonder dat iemand er zich iets van aantrekt, en dat terwijl de bestuursambtenaar slechts een paar uur varens ver woont. „Dit treurig verwaarloosde fort” — aldus de Heer Van de Wall — „is een waardig slottaferieel van de gansche reeks schandelijk beschermde monumenten in de residentie Amboina, waarbij de laksheid en de onverschilligheid der ambtenaren een hoofdrol hebben gespeeld en nog spelen.”

IV.

DE (VOORMALIGE) RESIDENTIE TERNATE.

Ook hier beginnen wij met de hoofdplaats Ternate, en wel met het fort Oranje, het oude Malayo, na Matelieff's landing in 1607 op een bestaande versterking gebouwd en sedert herhaaldelijk vergroot en veranderd, het laatst grondig gerestaureerd van 1871 tot 1874 en nog steeds militair bezet. Dit laatste heeft tengevolge, dat het behoorlijk wordt schoongehouden en een goeden indruk maakt; alleen is de droge gracht hier en daar een mesthoop. Het fort is een gebastioneerde vierhoek, waarvan het rechter zeebastion is uitgebouwd tot een zeer groot zeebolwerk. Daartegenaan geplaatst is de leelijke hoofdpoort in barok; ook overigens hebben de latere verbouwingen, vooral uit het eind der achttiende eeuw, het zeventiende eeuwsche karakter van den ouden bouw geheel verloren doen gaan. De landzijde is zelfs volkomen afgebroken. De zware deuren van de hoofdpoort zijn met kopspijkers beslagen; rechts

in den poortdoorgang is een ingebouwd wachtlokaal, gelijk ook in het rechter zee-gordijn zich verscheiden kazematten en tonvormige gewelven bevinden. In dit gordijn zijn eenige beschreven steenen ingemetseld, o. a. betrekking hebbend op een apotheek, en een paar wapensteenen. Ter rechterzijde leidt naast een klein oud huisje een steenen trap naar het zeebolwerk, waar op het terras der hoofdpoort een oude bronzen klok uit den Spaanschen tijd staat, met een toewijding aan de Heilige Maagd en het jaartal 1603, vermoedelijk de oudste klok uit den Archipel. Vier opritten voeren naar de bastions en wallen; en naar een der punten (Reael) een steenen trap met bordes. In de Noorder courtine is een uitvalspoortje. De commandantswoning, laat-achttiende-eeuwsch, is met het zoeven genoemde kleine huisje het eenige oude gebouw binnen het fort; een zerk is hier in den vloer gemetseld, en andere grafsteenen vindt men hier ter linkerzijde van het fort naast de gracht. Opmerkelijk is nog dat de gracht niet evenwijdig loopt met het Groot Zeebolwerk, maar met de Oosterface van het zeebastion, waardoor een langwerpige plein is ontstaan. Wallen en bastion zien er flink uit.

In de weinig indrukwekkende Hervormde Kerk, een gebouw uit 1841, worden een paar oude zerken, rouwborden en verder het kerkzilver gevonden; ook zijn er een viertal buitengewoon fraaie kronen. Een enkele oude tombe staat op het kerkhof. Slechts één oud huis is door de aardbevingen gespaard; het is uit de eerste helft der achttiende eeuw en wordt bewoond door den luitenant der Arabieren. De deuren bevatten bovenlichten, aan elke zijde door kruiskozijnen geflankeerd; het schuin aflopend dak rust op zes kleine kolommetjes, die op een laag muurtje steunen. In den linker zijmuur zijn boograampjes aangebracht met gepaneleerde deurtjes en kleurige bovenlichten. Alles is donkerrood geverfd met gouden bies, hier en daar ook met donkergroenen rand.

Het voormalig sultanspaleis, gebouwd in 1813, is thans museum Kedaton en bevat allerlei herinneringen aan het sultanaat; behalve oude stoelen, een ledikant, bronzen kanonnen, een klok uit 1721, stammen slechts weinig voorwerpen uit den Compagniestijd, al is er bovendien natuurlijk bij de uniformen enz. veel dat op een oude traditie berust. Vermelding verdient een fraaie stormkap met harnas van gedreven koper. In de buurt ligt de ruïne van het wachthuis der Kedaton Gastoerian, en iets verder de restes van dit lustverblijf zelf, een ingestorte poort met aangrenzende vertrekken. Vóór het oude paleis loopt een kleine pier met rotonde in zee uit, waar 's sultans schepen vroeger ankerden. Van deze rotonde is, vermoedelijk in de laatste helft der achttiende eeuw, een bolwerkje gemaakt, den naam dragend van 's Konings Zeehoofd. Een borstwering met embrassures loopt er omheen, terwijl een versterkt poortje toegang gaf. Het gebouwtje in de binnenruimte is nieuw; waarschijnlijk stond er vroeger een wachtlokaal. Ook terzijde van het paleis bevindt zich een klein fortje, waarvan nu een uitzichtkoepel is gemaakt. De gebouwen binnen de versterking zijn verdwenen; de toegangstrap en een ingemetselde kruitkamer met tongewelf zijn nog duidelijk te zien, evenals de loop der bolwerken, al is van de kleine bastions weinig overgebleven. Vermoedelijk zijn dit de overblijfselen van het fort Voorburg,

dat voordien den naam Santosa droeg; de ruïne als geheel is niet onbelangrijk.

Op een half uur afstands van de hoofdstad ligt in kampong Sengadji het fort *To lo e k k o* of *H o l l a n d i a*, in vrij goeden staat, al laat ook hier het onderhoud alles te wenschen over. Op de binnenplaats werd coprah gedroogd, met de daaraan verbonden geur, terwijl geiten in en uit liepen. Het fortje heeft een eigenaardige gedaante, die aan den lingga herinnert. Vermoedelijk is het vrij oud, ongeveer 1550; achtereenvolgens is het door Portugeezen, Spanjaarden en Hollanders bezet. Het is een bolwerk met twee bastions en langgerekte ommuring, op een rotspunt aan zee. Tusschen de beide bastions is een lange, smalle gang, die met een trapje naar het uitgerekte gedeelte leidt en waarin eenige verweerde niet meer te ontcijferen steenen zijn aangebracht. De gebouwen binnen het fort zijn alle verdwenen.

Als restes van de vesting *Takomi* of *Willemstad* werden in de kampong van eerstbedoelden naam op een heuvel aan het strand eenige steenen aangewezen; de juistheid dezer mededeeling kon niet met zekerheid gecontroleerd worden. Het oudste bolwerk der Portugeezen is *São João*, waarvan de bouw in 1522 begonnen, in 1540 beëindigd werd, de hoofdzetel van hun gezag, gelijk later van de Spanjaarden, die het *Nuestra Señora del Rosario* noemden; tegenwoordig is het bekend onder den inlandschen naam van *G a m o e L a m o* of wel *Castella*, zooals ook de kampong heet. Behalve de gewone gebouwen bevatte de vesting ook de *St. Paulskerk* en een groot klooster; in 1664 is zij door de Hollanders geslecht, maar de groote uitgestrektheid en de buitengewone afmetingen maakten, dat die slechting niet met grondigheid kon geschieden, en zoo zijn ook thans nog temidden van de wildernis ruïnes van metselwerk, poorten en muren te onderscheiden. Eenige gebouwen zijn overeind blijven staan, zij het ook met ingestorte daken. Het zou, als men afgaat op *Valentijn's* plattegrond, kunnen zijn, dat de rechtertoren, enkele gebouwen ter rechterzijde en een stuk van den achterwal min of meer gespaard zijn gebleven; aan de overzijde van den straatweg lijkt echter het overblijfsel van een tweede kasteel van niet minder uitgestrektheid te liggen, waarbij men wel te doen zal hebben met de dubbele ommuring en daarin staande gebouwen van de hoofdvesting. Nader onderzoek zal noodig zijn om den vroegeren vorm terug te vinden. Op eenigen afstand vindt men aan het strand de ruïne, bestaande uit restes van steenen muren en eenig metselwerk, van een kleine redoute of blokhuis, mogelijk *Santa Lucia*. De redoute *São Pedro y Paulo* (*Kota Djandji*) onder kampong *Fitoe* wordt ook door zulk een verzameling steenen en metselwerk vertegenwoordigd, waaruit hier echter nog duidelijk twee zeebastions te voorschijn treden. Van de redoute *Don Giel* was niets meer terug te vinden.

De vesting *K a l a m a t t a* of *Kajoe Merah*, in 1619 gesticht, is van Hollandschen oorsprong en verkeert in vrij goeden staat. De gracht is tot een moeras geworden en van de slotbrug is niets meer over. Het fort is een vierkante ommuring met vier eenigszins puntige hoekbastions, van steenen opritten en trappen voorzien. Ook een put en fragmenten van de gebouwen op het slotplein zijn nog aanwezig. De poort, met twee pilasters, en het kruithuisje vertoonen den achttiende-eeuwschen stijl en zijn

dus klaarblijkelijk van jonger datum. De strandbatterij Kota Baroe heeft slechts een verwarden steenhoop nagelaten.

Aan de Westkust van het eiland Tidore liggen de overblijfselen van een tweetal vestingen, het Portugeesche Romi en het Spaansche Marieco, beide in 1666 tot half mans lengte geslecht. Bij eerstgenoemde, op vrij aanzienlijke hoogte gelegen, zijn de restes van muren, van een kruitkamer en de vorm der halve maan nog waarneembaar en doet het tot op den top der rots voorkomend metselwerk zien, dat het fort trapsgewijs tegen den steilen wand was aangelegd. Van de tweede versterking is de vorm van twee ineengestorte bastions nog na te gaan en zijn ook weder enkele fragmenten van muren aanwezig, terwijl een vaag stuk metselwerk aan het strand vermoedelijk de plaats van een voorwerkje aangeeft.

Een hooge steile heuvel aan de Oostzijde van het eiland nabij de hoofdplaats Soasioe draagt de overblijfselen van de Portugeesche vesting Tahoela. De hoofdpoort, van een eigenaardigen spitsboogvorm, als een kathedraalvenster, staat nog overeind, de wallen liggen in puin. Een zeebastion ter rechterzijde is nog goed zichtbaar; van de vier andere bastions blijkt echter niets meer. Over het geheele oppervlak, waar de versterking gestaan heeft, liggen fundamente van gebouwen, trappen, ineengestorte muren verspreid. Welbewaard is gebleven een groot kruithuis met tonvormig gewelf. De bastions hebben aanmerkelijk lager gelegen dan de fortgebouwen; een daarheen leidende trap is nog te zien. De stelling moet zoo goed als onneembaar zijn geweest.

Noordelijk van de hoofdplaats, ook op een hoogte maar meer landwaarts, ligt het door de Spanjaarden gebouwde fort Tsjobbe, evenals de beide vestingen ter Westkust in 1666 half geslecht, en verder een prooi van vele aardbevingen, zoodat de bergtop bezaaid is met steenen. Het geheele terrein op den top moet door het fort zijn ingenomen; alleen het kruithuis is gaaf gebleven. De toegangspoort is half ingestort en een eind verder vindt men weder een fragment van een gemetseld vertrek; van de wallen aan de zeezijde is alleen een stuk borstwering over. Ten slotte moet ook de hoofdplaats Soasioe zelf genoemd worden om haar typisch Spaansch uiterlijk, hetwelk vooral uitkomt in de breede steenen trappen, welke naar de verschillende straten met hun terrassen en hooge poorten leiden. De trappen worden door de bevolking in hun ouden stijl onderhouden; op de muren staan van afstand tot afstand fraaie Compagnies-lilla's.

Het eiland Motir vertoont op een kleine vooruitspringende hoogte een ingestort bastion en een stuk zeegordijn, de restes van de vesting Nassau. Dichtbij ligt aan het strand een oud kanon, door de bevolking vereerd.

Veel belangrijker is hetgeen op het eiland Makjan wordt aangetroffen, en wel in de eerste plaats hetgeen in kampong Ngofokiaha over is van de in 1613 onder Both op Spaansche fundamente gebouwde vesting Mauritius: steenen wallen, twee verbrokkelde bastions, en een ingebouwd onderaardsch gewelf onder één der bastions. Na schoonmaak bleek het zeebastion met de kat duidelijk uit zee te onderscheiden; deze kat is verbouwd tot een fortres, dat den naam Zeeburg

kreeg. Wat gemeenlijk voor Zeeburg wordt gehouden, de aan het strand gelegen muur met ramen, is inderdaad de ruïne van 's Compagnies Huis uit 1625. Deze muur, waarin de typische boogvormige venstertjes de aandacht trekken, is de achtermuur, daar men aan den zee kant nog wat van de indeeling in vertrekken kan onderscheiden.

Van de vesting Tabilolo werden in de kampong van dien naam de onbeduidende restes gevonden in den vorm van een stukje muur en een fragment-bastion, diep onder het zand; ook de overblijfselen van de redoute Pawate, fundamenten van een paar stevige muren en een verbrokkeld bolwerk aan de zeezijde, zijn sterk verzand. Het fort De Provinciën uit 1627, dat ook eenigen tijd de Kitasol geheeten heeft, is bij kampong Taffasoha door den gezaghebber Deiss blootgelegd, doch nu ook al weer zwaar overgroeid en onder het zand geraakt. Duidelijk is nog de loop der vierkante ommuring te zien, een paar bastions, en aan de landzijde eenige kazematten, onder het rechter land-bastion. Vóórdat men deze op een hoogte gelegen fundamenten bereikt, treft men eerst de restes aan van een bastionnetje, een put en een oud kanon, ongetwijfeld het vijfde bolwerk, dat men met het oog op de watervoorziening wat lager ter bescherming van de put had moeten leggen. De bij kampong Bobawa aangetroffen waterput met restes van metselwerk zijn misschien afkomstig van de vesting Waterland.

Op het eiland Batjan vindt men ter hoofdplaats Laboeha de goed bewaard gebleven, doch schandelijk verwaarloosde vesting Barneveld, van Spaanschen oorsprong, maar na de verovering in 1609 verbouwd en verbeterd. Het is een klein fortresje; de hooge wallen omsluiten een eng vierkant en zijn voorzien van een lage borstwering, vier hoekbastions in miniatuur, en een flink opgezet poortgebouw. Het geheel lijkt een mengsel van Spaanschen en Hollandschen bouwstijl. Vlak achter de hoofdpoot bevindt zich nog in haar doorgang een waterput, en een groote breede trap, die ter linkerzijde naar de wallen voert; put en trap doen bepaaldelijk Spaansch aan. Op het poortgebouw is een verdieping met twee venstertjes; de hoofdpoot is van een Latijnsche stichtingsinscriptie en een drietal wapens voorzien, waaronder dat van de Staten-Generaal, met een medaillon dat der Compagnie, en het wapen van prins Maurits. De gebouwen binnen het fort zijn — merkwaardig verschijnsel — nog geheel intact, ook de gracht is aanwezig, zij het zonder brug. Het fort strekt tot woonplaats van leguanen, slangen enz. en verspreidt een geur van rottende cadavers en faecaliën. De doorgang van de hoofdpoot wordt gebruikt als urinoir. Men bedenke hierbij, dat het Nederlandsch Bestuur zetelt op tien minuten afstands!

Een bewijs dat, als men maar wil, het ook wel anders kan, levert op het eiland Soela-bösi van den Soela-Archipel de fortres De Verwachting bij de hoofdplaats Senana, van verre zichtbaar door het blinkend wit harer wallen, keurig onderhouden en van onkruid gezuiverd. De naam De Verwachting komt het eerst voor op een grafschrift van 1748, maar klaarblijkelijk is het hetzelfde fort, dat in het begin der achttiende eeuw Het Klaverblad heette en op het

eind dier eeuw in Alting werd herdoopt. Een gracht is nog aanwezig, en vóór de fortres de restes van een corps de garde. De met spijkers beslagen, van een slotplaat voorziene deur leidt naar den tonvormigen doorgang. De wallen hebben embrassures, de kanonnen zijn op gemetselde verhoogingen geplaatst en bij elk kanon zijn een aantal kogels opgestapeld. Voorts zijn de wallen voorzien van twee hoekbastions met een spietoren elk, in zeventiende-eeuwschen trant. De bastions zijn vanuit het binnenplein bereikbaar door twee steenen trappen, er onder ingebouwd en toegankelijk door een poortgewelfje. In de landbastions zijn een kruitkamer en een soort cachot ingebouwd. De gebouwen op het slotplein zijn nog aanwezig, in één ervan is het Civiel Bureau ondergebracht; zij dateeren uit de tweede helft der achttiende eeuw, doch de woning van het opperhoofd met galerij en zuiltjes is wel uit vroegeren tijd, de tweede helft der zeventiende eeuw vermoedelijk. De huisjes vertoonen breede, diepe, met houten balken belegde deur- en vensteropeningen, gedeeltelijk met luikjes, gedeeltelijk met rotan-vlechtwerk afgesloten; de daken zijn van atap, de muren zeer dik. Bij de gracht liggen een paar oude graven. Het geheel is met wijs beleid hersteld en in dezen voortreffelijken toestand gebracht door den afgetreden gezaghebber Monsjou; diens opvolger heeft gelukkig verzekerd, het fort op ditzelfde peil te zullen houden.

Nog werden de Obi-eilanden bezocht, en wel bepaaldelijk G r o o t-O b i, waar aan de Westkust zich het overblijfsel van het blokhuis D e n B r i e l bevindt, bijzonder klein, maar verder niet afwijkend van de reeds vermelde blokhuizen. De vier muren staan er nog, de verdieping is ingestort, van binnen is het een chaos, hoewel de indeeling in vertrekken nog te zien is. Een kleine steenen trap voert naar den hoofdingang. In een boschje aan het strand werd een Coromandelsteenen merkpaal der Compagnie gevonden, door de Alfoeren gebruikt als slijpsteen. Ter voorkoming van verdere vernieling werd hij overgebracht naar het museum van Ternate.

Op het eiland H a l m a h e i r a eindelijk had het onderzoek naar de vaste plaats Aquilamo een negatief resultaat. Achter het posthuis van kampong Sahoe bevindt zich weder een merkpaal der Compagnie, thans echter van baksteen. Van het fort Saboega, een half uurtje de r y v i e r A k e L a m o op, staan in hopelooze wildernis de muren en de landbastions overeind, terwijl de bastions aan de rivierzijde zijn ingestort en de gebouwen in de binnenruimte zijn verdwenen. Het is een der weinige voorbeelden van een oorspronkelijk Hollandsche sterkte, later door de Spanjaarden veroverd en gebruikt; gewoonlijk ging het andersom. Restes van de vesting Gamoe-konora zijn niet meer aanwezig. Daarentegen is misschien de vastigheid Toseho nog over in het fortje, welks ruïne aan de rivier van D o d i n g a, tegenover de kampong van dien naam ligt; de gelijkstelling is echter onzeker. Het is een vierkante ommuring met vier bastions en een hoofdboort met tonvormig gewelf, toegang gevend tot een breede trap, welke naar de gebouwen binnen het fort voerde. Deze laatste zijn verdwenen; poort en trap zijn nog in vrij goeden toestand, en de muren staan alle nog overeind. Alles is natuurlijk weer geheel dichtgegroeid.

Het fort ter hoofdplaats Djilolo heeft geen sporen achtergelaten, maar in

kampong Gofasse herinnert één bastion en een hoop klipsteen aan de Spaansche versterking van dien naam, welks steenen verder de kamponghuizen ten goede zijn gekomen. Ten slotte wordt in de kampong Sindangoli de ruïne van een kleine redoute aangetroffen, vermoedelijk eveneens van Spaanschen oorsprong, bestaande uit een vierkante ommuring met restes van een paar hoekbastions en fragmenten van de muren der gebouwen binnen het fort. Een gedeeltelijk ingestorte poort aan de achterzijde moet toegang hebben gegeven tot een kruitkamer onder het bastion.

V.

We zijn thans aan het eind van ons overzicht der bevindingen van den Heer Van de Wall, door hem zelf gekarakteriseerd als in het algemeen „allerbedroevendst”, niettegenstaande het op zichzelf verheugende feit, dat ongerekend de opgenomen graven, kerken, huizen en derg., de overblijfselen van niet minder dan 63 forten en versterkingen, verspreid over 24 eilanden, zijn aangetroffen. Inderdaad, de treurige toestand van het meerendeel dezer historische monumenten moet in ruimen kring een gevoel van verbazing en ergernis wekken, en de vraag doen stellen, wat daaraan nu moet worden gedaan.

Immers dat het zoo niet mag blijven, spreekt vanzelf. Wat nog de moeite waard is, moet worden schoongemaakt en schoongehouden, en waar noodig zullen voorzieningen moeten worden getroffen om verder verval te voorkomen. Dat is nu zeker gemakkelijker neergeschreven dan uitgevoerd, een overdreven eisch is het toch niet en er zijn zelfs — de gegevens van den Heer Van de Wall geven recht tot deze verklaring — geen buitengewone onkosten mee gemoeid. In vergelijking tot hetgeen aan de Hindoe-monumenten besteed wordt, zal men met zeer geringe bedragen aan materiaal zoowel als aan arbeidskrachten kunnen volstaan. Wij zullen hier natuurlijk niet aangeven, wat er aan de verschillende oudheden geschieden moet; of het ééne fort kan worden afgesloten, het andere niet, of hier een Europeesch ambtenaar, ginds een Orangkaja met de zorg moet worden belast, of de noodige koelies ter plaatse zijn of van elders moeten komen, enz., het zijn alles vragen, die naar gelang der telkens wisselende omstandigheden onder de oogen moeten worden gezien en voor wier beslissing het aangewezen lichaam bestaat: de Oudheidkundige Dienst.

Mits dat dan is — en dit is een kwestie, die hier nog wel even aangeroord mag worden — een Oudheidkundige Dienst, die ook voor dit deel van zijn taak berekend is en het niet, zooals thans, noodgedwongen moet verwaarloozen. In Indië moet worden beoordeeld, wat daartoe de meest gewenschte vorm van organisatie is, vanuit Nederland dient echter tegenover de ginds in zekere kringen veldwinnende neiging om alles achterwege te laten waarbij geen rechtstreeksch Indonesisch belang betrokken schijnt, de overtuiging te worden kenbaar gemaakt, dat deze tastbare herinneringen aan de grondvesting van het Nederlandsch-Indische rijk niet alleen als zoodanig hun historische waarde hebben voor Nederlander en Indonesiër beide, maar dat ook hun verzorging een soort van „eereschuld” is, waaraan geen Nederlandsch-

Indische regeering zich kan of mag onttrekken, zelfs niet in tijden van een terecht streng doorgevoerde bezuiniging.

Vooreerst moet een voorloopig onderzoek, als thans in de Molukken plaats vond, worden uitgebreid tot de overige residenties, opdat vaststa, wat er aan overblijfselen uit den Compagniestijd is, en wat daarvan voor verzorging in aanmerking komt. Als op grond van de zoo verkregen gegevens maatregelen tot schoonmaak en verdere voorziening zijn uitgevoerd, resten er nog twee dingen: de wetenschappelijke detail-opname, en het geregelde toezicht.

De eerste behoeft slechts eenmaal te geschieden, en het zou dwaasheid zijn met het oog hierop het personeel van den Dienst blijvend uit te breiden. Practischer (en goedkooper) ware het, indien men tijdelijk de beschikking kon krijgen over een bekwaam deskundige en in dit verband mogen wij misschien wel het denkbeeld opperen, dat Mr. Overvoorde, wien de voornaamste monumenten reeds bekend zijn, bereid zou worden gevonden bedoelde opname in overleg met den Dienst ten deele zelf uit te voeren, ten deele er het personeel van den Dienst toe te instrueeren. Door het onderzoek aan een dergelijke kracht toe te vertrouwen zou men de zekerheid hebben, dat het in de beste handen was, en deze opname ook werkelijk de definitieve zou zijn, zonder de kans dat het later nog eens opnieuw gedaan moest worden.

Van blijvenden aard en zeer intensief moet daarentegen het toezicht op de monumenten door den Oudheidkundigen Dienst zijn. Ieder weet, hoe vooral in Indië en op die moeilijk bereikbare buitenposten de zorg gaat verslappen zonder een zeer geregelde contrôle, en welk een heillooze gevolgen dat in een tropisch klimaat en in een door aardbevingen geteisterd land met zich sleept. Wanneer niet doorlopend wordt nagegaan, of alles in orde is en, mocht dit niet het geval zijn, direct wordt ingegrepen, baten de best bedoelde maatregelen niets; met de Hindoe-oudheden is in dat opzicht genoeg leergeld betaald. Er moet dus zonder twijfel een oudheidkundig inspecteur speciaal voor de Nederlandsche oudheden worden aangewezen, die zich uitsluitend met deze heeft bezig te houden, maar dan ook voortdurend contrôle oefent, desgewenscht kleine herstellingen doet uitvoeren, en voor den toestand zijner monumenten verantwoordelijk is. De omstandigheid, dat de Heer Van de Wall reeds tijdelijk aan den Dienst verbonden is, maakt dat ook hier de keus van den geschikten persoon voor zulk een taak geen moeilijkheid zou opleveren.

Intusschen, wij zeiden het reeds, de organisatie van de zorg voor de Nederlandsche oudheden wordt het best aan Indië overgelaten. Moge men er slechts niet te lang wachten en moge het bekend maken der feiten aan de belangstellenden in Nederland er ook iets toe bijdragen om te voorkomen, dat zoovele gedenkteeken van de roemrijke daden onzer vaders in het Oosten vergeten en verwaarloosd te gronde gaan.

N. J. KROM.

DE PIJPAARDEN MARGARETHA VAN SCHELLUINEN.

Toen de pastorie te Schelluinen in Juni 1921 ter restauratie werd overgedragen aan de daarvoor benoemde Commissie, vond deze Commissie daar in een kistje de resten van een middeleeuwsch pijpenaarden Heiligenbeeldje.

De gevonden stukken en scherven hadden niet de gewone kleur van gebakken pijpenaarde, maar een aangenamer aandoende warmer kleur, die vermoedelijk verkregen zal zijn, doordat als grondstof bij het bakken gebruikt werd pijpenaarde vermengd met wat gewone klei. In het vuur smolten deze twee grondstoffen samen en gaf de klei eenige warmte aan de te koel-witte pijpenaarde, die nu de tint kreeg van heel lichte terra cotta.

De oude beeldendrukkers gebruikten wel meer afwijkende grondstoffen en niet enkel de zuivere pijpenaarde. In het „Scherbenlager”, dat in 1844 bij de afgraving van de wallen te Utrecht bij de Tolsteegpoort ontdekt werd, vond men ook stukken gebakken in zuivere roode klei. Men vond er, zooals bekend is, verschillende complete vormen om beeldjes uit af te drukken, deze waren meest alle van zuivere witte pijpenaarde, de vormen voor eene H. Catharina waren echter van roode klei, ook enkele poppetjes werden gevonden van roode klei — een St. Magdalenabeeldje was gebakken in grijze klei — wel een bewijs dat men niet altijd precies naar denzelfden regel werkte in dezelfde werkplaats.

In het kistje met de scherven te Schelluinen werd, behalve talrijke voorloopig ondefinieerbare stukken, gevonden een kop, waarvan alleen de neus een klein weinig geschonden is, voorts een vrij groot brok van het ondergedeelte, dan een draak, zonder vleugelen of staart, en een bijzonder fijn handje.

Ik bekeek het kopje het eerst en was door de schoonheid en kracht van stijl ervan direct getroffen. Doordat dit kopje aanzienlijk grooter is dan die van de beeldjes uit de Utrechtsche collectie, komt de expressie meer tot haar recht. De uitdrukking van hoogheid en mildheid, die van dit kopje uitgaat en die in de reproductie zeer slecht tot zijn recht komt, is zuiverder en meer compleet.

Het kopje vormt thans als voorwerp beschouwd in zekeren zin een gaaf geheel, d. w. z. men kan het neerzetten op den hals en de krullen, die van anderen recht zijn afgeslagen, wat blijkbaar met opzet geschied is, want bij een toevallige breuk zou deze onderkant niet zoo glad en recht zijn.

Wat betreft den vermelden draak — het symbool van Margaretha, die verslonden werd door een draak die de Duivel zelf was, valt op te merken dat deze draak een eenigszins menschelijk type heeft — men zou haast zeggen een typischen Mephistokop. De muil is gedeeltelijk geopend en daaruit hangt de geborduurde zoom van het kleed van Margaretha.

Dit zijn de twee stukken waar men het eerst naar grijpt, omdat zij het rijkst zijn aan expressie — maar haast niet minder rijk aan uitdrukking is het fijne handje. Voorts bewondert gij in het groote stuk dat van het onderste gedeelte overbleef den

ruimen val van de plooiën, vooral waar zij breken op den grond. Daarna gaat men echter onmiddellijk aan het passen, meten en zoeken, hoe een verband te vinden tusschen die zoo vele brokken en stukjes. Zoo waren er heel wat handen bezig geweest en een enkele maal werd iets gevonden dat aaneenpaste, maar tot een resultaat kwam men niet, voor ik naar Amsterdam was geweest en daar het pijp-aarden beeldje van gelijke grootte had bezichtigd en geteekend in het Nederlandsch Museum, dat in 1905 gevonden werd in een torenvertrek te Soest. Dit beeldje werd ook in scherven gevonden en uit die scherven in het Nederlandsch Museum bijna compleet weer opgebouwd. Dit beeldje vertoont overal sporen van polychromie, waarvan geen resten aanwezig zijn op de stukken in Schelluinen gevonden.

Voor deze laatste was door de aanwezigheid van den draak uit te maken dat zij te zamen een beeldje van de Heilige Margaretha hadden gevormd. Bij het beeldje uit Soest missen wij alle aanwijzing welke Heilige wordt voorgesteld. Wij zien eene staande vrouwefiguur zonder handen of benedenarmen. In de draperie om den bovenarm zijn links en rechts gaten om de benedenarmen met de handen in

te steken. Deze werden dus afzonderlijk gebakken en droegen waarschijnlijk de emblemen waardoor de Heilige te onderscheiden was. Bij het beeldje uit Soest hangt het haar in golven naar beneden tot aan den schouder en komt aan de rechterzijde naar voren tot even over den schouder heen. Bij de Margaretha uit Schelluinen staan de streng gestyleerde krullen als een aureool om het hoofd. Hier is de vorm strenger,

Kop, romp en draak van het Pijpaarden beeldje van de Heilige Margaretha, afkomstig uit Schelluinen.

wat wijst op een oudere afkomst dan van het stuk uit Soest. Dezelfde vergelijking kunnen wij maken bij het beschouwen der drapeering — de twee voorbeelden komen dus niet geheel overeen — maar toch is er veel overeenstemming en de teekening in het Rijksmuseum gemaakt was eene aanwijzing, maar bovenal eene aansporing om te trachten de stukken verder aaneen te voegen.

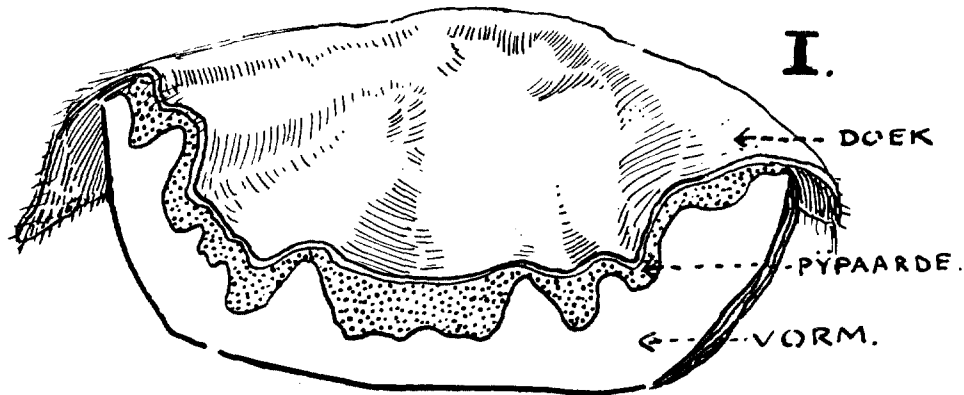
Zoo toog ik opnieuw aan het werk, — teekende het meergenoemde groote stuk van het onderste gedeelte en trachtte op papier het verder beloop van de plooiing te vinden, — vervolgens zocht ik het stuk, dat eene overeenkomstige plooiing vertoonde en zoo kon ik telkens als eene verrassing stuk na stuk hooger op bouwen. Zoo bouwende en aaneenvoegende leerde ik eene technische bijzonderheid kennen.

Onder de scherven waren er, die duidelijk den afdruk van een groven linnen lap vertoonden, de voorkant van deze scherven had zonder twijfel tot de voorkant van het beeldje behoord. Dan waren er andere scherven waarvan een kant glad gesmeerd was met den vinger, terwijl op den anderen kant ook een grein als van linnenafdruk was; bij deze tweede soort scherven zagen wij duidelijk dat zij niet tot den voorkant van het beeldje behoord hadden, dat daar een voorkant opgezeten had, en bij het opbouwen van het beeldje vonden wij de stukken die weer op die onderste laag pasten. Hoe was nu de werkwijze geweest? Deze was naar mijne overtuiging zoo: eerst werd de vorm volgesmeerd met een dunne laag weeke pijp-aarde. De zoo karakteristiek genoemde beeldendrucker nam nu een groven linnen lap, legde die op de pijp-aarde en drukte daarmee stevig deze dunne laag aan, opdat alle dieptes van den vorm goed gevuld werden en daardoor een scherpe afdruk gewaarborgd werd. Deze buitenste laag bleek op sommige plekken slechts enkele millimeters dik te zijn.

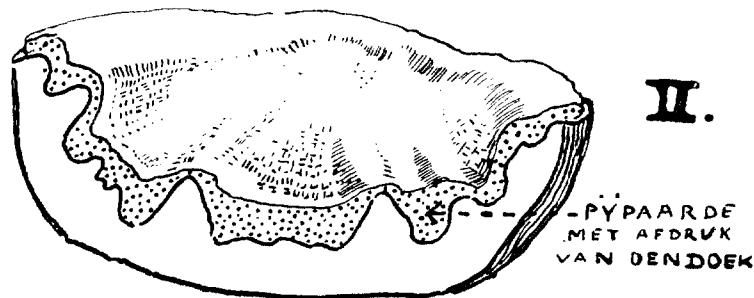
De linnen lap werd vervolgens van de pijp-aarde losgetrokken; — de beeldendrucker moest hiermee wachten tot de pijp-aarde min of meer droog was, want anders zou de pijp-aarde aan den lap blijven kleven. Die droge dunne laag pijp-aarde werd nu versterkt door er een stevige laag pijp-aarde met de hand tegenaan te smeren. De aldus versterkte afdruk werd nu uit den vorm genomen — als het een rondom afgewerkt beeldje moest worden, werden vóór- en achterkant elk uit een afzonderlijken vorm gehaald — en tegen elkaar geplakt, waarna de naden zorgvuldig toegewerkt werden met natte pijp-aarde. Daarna komt het in den oven en wordt gebakken — maar bij dit bakken smelten de bovenste en onderste laag niet geheel meer samen, waaruit is te verklaren, dat toen men de Margaretha in stukken brak, de bovenste en onderste laag op verschillende plekken van elkaar sprongen en afbraken langs verschillende breuklijnen. In het bijzonder voor het middendeel ontstond een dubbel stel scherven, één stel voor de onderlaag en één voor de bovenlaag, die de veronderstelling bij mij doet opkomen, dat op dat deel een harde slag is aangekomen en dat dus dit beeldje waarschijnlijk in de dagen van den Beeldenstorm met geweld vernield is.

Zoo is het duidelijk dat het heel moeilijk was om het beeldje weer uit zijn scherven op te bouwen. Op de foto ziet men dat dit voor een groot deel gelukt is.

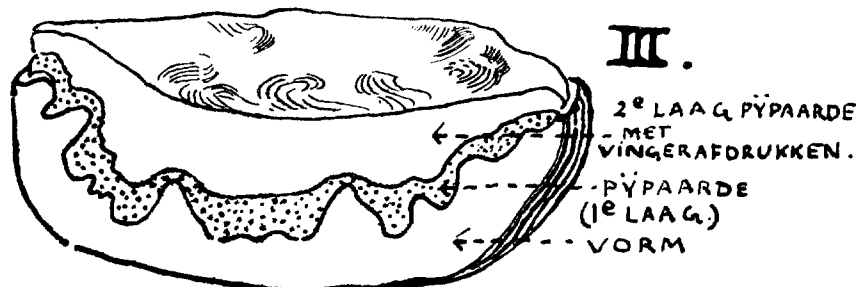
Voor bijna alle stukken, op een vijftal onbeduidende stukjes na, meest van de achterzijde, werd de vaste plaats van elk stuk in het geheel met de meest stellige zekerheid vastgesteld, want de breukkanten, die op elkaar sluiten, liegen nooit.

Doorsnede vorm met dunne laag pijpaarde waarop de doek.

Doorsnede vorm met de dunne laag pijpaarde na wegneming van den doek.

Doorsnede vorm met de dunne laag pijpaarde waarop de 2e dikkere laag pijpaarde is aangebracht.

Heel jammer is het dat alle verbindende scherven tusschen kop en romp ontbreken. Bij het van onderen recht afslaan van den hals en de krullen zijn deze scherven verloren geraakt. Dit is voor mij een bewijs dat het breken of gewelddadig

vernielden van het beeldje en het rechtmaken van den onderkant van het kopje niet gelijktijdig geschiedde. Het doet mij veronderstellen dat degeen, die de scherven verborg, waarschijnlijk in de Kapel te Schelluinen, het kopje nog gebruikt zal hebben voor zijne devotiën, het daarvoor zoo bewerkte dat hij het recht voor zich op tafel kon zetten en het mag wonder heeten dat het kopje ten slotte toch nog bij de overige scherven in de Kapel bewaard werd.

Toch behoort dit kopje er zeer zeker bij — niet alleen omdat het er bij gevonden is, maar ook door de aansluitende afmeting en de stijlovereenkomst van kop en romp, doch voornamelijk omdat de afwijkende grondstof bij beide dezelfde is.

Een tweede vraag, zich bij de voorgaande vraag aansluitende, is deze: „Behoort de draak bij het beeldje?” en ook daar kan met beslistheid bevestigend op geantwoord worden, want na lang passen en meten werd bij verrassing gevonden dat in een van de plooiën aan den voet een inkeping is. Zet men den draak daartegen aan, dan sluit deze precies tegen de plooiën aan den voet van het beeldje. De draak bedekt dus als hij ligt aan de voeten van Margaretha een van de rijkst bewerkte gedeelten van het beeldje — de mooie val en breking van de plooiën onderaan, en het verwekt eenige verwondering dat dit beeldje daar zoo rijk bewerkt is, terwijl er nu toch met den draak ervoor, niets van te zien komt.

De beeldendrucker of hilligenbacker kreeg natuurlijk bestellingen voor allerlei mannelijke en vrouwelijke Heiligen. Was het nu noodig dat hij voor elke Heilige een afzonderlijk beeld ontwierp? Kan het niet zijn, dat hij het karakter van de bijzondere Heilige, die hij te leveren had, aan eene figuur gaf door van buitenaf de emblemen, die elke Heilige afzonderlijk kenmerken, aan te brengen?

De Margaretha wordt gekarakteriseerd door den draak aan de voeten, de kroon op het hoofd, kruisstaf, crucifix, zwaard of palmtak in de hand.

In het rechterhandje dat de plooiën van het kleed vasthoudt is tusschen duim en vingers een flink gat met een scherp voorwerp geprikt; deze prik gaat door de bovenste laag pijpaaarde heen in de onderste laag, waarvan het handje was losgebarsten, zoodat het duidelijk is dat dit gat gemaakt werd, toen de figuur uit den vorm genomen was. In dit gat werd natuurlijk iets gestoken en daarin droeg zij, naar ik veronderstel, in verband met den vorm van de opening, waarschijnlijk een palmtak. Het linkerhandje met den benedenarm werd afzonderlijk gebakken en gestoken in een gat tusschen de plooiën van het kleed om den bovenarm, op dezelfde wijze als wij dat bij de Soester Heilige zagen. Ook in dit linkerhandje zal zij een embleem gedragen hebben, crucifix, kruisstaf of zwaard, een niet heel zwaar voorwerp dus, al zou de sterk naar rechts overhellende houding van het beeldje doen vermoeden, dat zij links juist iets zwaars droeg.

Het kopje wordt van boven afgesloten door een rand met gestijleerde bloemen versierd. In den bovenkant van dien rand bevinden zich drie gaatjes — in een van die gaatjes steekt nog een afgebroken pijpaaarden stiftje. Op dezen rand werd dus de kroon vast gestoken; ook deze kroon werd dus afzonderlijk gedrukt. Dit

wijst er op dat de beeldendrucker vormen heeft gehad om al de verschillende kenmerken en emblemen van de zoo talrijke Heiligen uit af te drukken.

De emblemen die het in Schelluinen gevonden beeldje kenmerken als eene H. Margaretha werden dus alle van buitenaf aangebracht en ik stel mij voor, dat met behulp van andere emblemen eene andere Heilige van dezelfde figuur te maken is — ik kan mij zelfs voorstellen dat zij met haar sterk naar rechts gebogen lichaam links een kindeke op den arm droeg en dat zij dan een grooten kroon op kreeg, een kroon grooter dan aan de Heilige Margaretha toekwam. De beelddruckers waren buitengewoon bekwame vaklieden — alles wat zij nalaten vervult ons met groote bewondering voor hun kunnen niet alleen, maar ook voor hunne artistieke begaafdheden, doch dat neemt niet weg, dat wij gerust mogen veronderstellen, dat zij hun vak ook uit een handelsoogpunt productief trachtten te maken en dat zij zorgden in staat te zijn aan alle aanvragen voor de zoo verscheidene Heiligen te kunnen voldoen en met één of meer figuren en allerlei emblemen waren zij daarvoor klaar.

De Margaretha die wij kennen, drukt niet uit pijn of smart, omdat zij verslonden werd door den draak, neen zij heeft eene uitdrukking die kent noch pijn, noch smart, noch vreugde en dat geeft haar juist de typische uitdrukking van Heiligenbeeldje en zoo is zij met een andere kroon op, met andere emblemen evenzeer en even sterk een andere Heilige.

Wanneer deze figuur er werkelijk eene is geweest die de beeldendrucker gebruikte om aan verschillende bestellingen te voldoen, op welke mogelijkheid ook professor Vogelsang mij wees, dan ligt het voor de hand, dat eene dergelijke figuur zich lang in de werkplaats zal hebben kunnen handhaven, vooral voor minder vaak gevraagde Heiligen en dan kan de vorm daarvoor van heel ouden datum zijn.

De oudste aanwijzing, dat in Utrecht beelddruckers of hilligenbackers werkten, is voor zoover uit acten blijkt 1466, maar zij zullen daar al wel eerder in het begin der 15e eeuw werkzaam zijn geweest. Dit sluit aan bij de veronderstelling van den Heer Joseph Destrée dat la Vierge Miraculeuse de Foie te Dinant uit eene Utrechtsche werkplaats afkomstig is. In ons land was ook eene werkplaats in Kampen, maar van hoe vroeg deze dateert, daarvoor zijn geen aanwijzingen. In Keulen waren ze echter al heel vroeg bekend, al in de 14e eeuw.

Wanneer het Schelluinensche beeldje Hollandsch werk is, dan mogen wij het dus op zijn vroegst dateeren als uit het begin der 15e eeuw. Nu zijn er wel aanwijzingen dat het Hollandsch, ja dat het Utrechtsch werk is, want al heel vroeg bestond er een verband tusschen Utrecht en Schelluinen. De Kapel aldaar werd gesticht door de Balijs Utrecht van de Duitsche orde en deze betaalde jaarlijks honderd gulden aan den Kapelaan om daaruit de reis te bekostigen, die hij naar Utrecht moest maken om bij den Bisschop te biechten.

Elk jaar kwam de Kapelaan van Schelluinen dus in Utrecht. Op een van die reizen kan hij het pijpaarden Heiligenbeeldje gekocht hebben om het mee te nemen naar zijne eenvoudige Kapel, die niet rijk genoeg was voor den aankoop van een kostbaarder houten of steenen beeld.

Het pijpaarden beeldje is dus niet onwaarschijnlijk van Utrechtsch maaksel. Dit was een reden voor mij om aan het Kerkbestuur van Schelluinen voor te stellen om dit beeldje naar Utrecht terug te doen keeren en het te schenken aan het Museum aldaar; waar eene zoo interessante collectie van de knappe en kunstzinnige Utrechtsche beeldendruckers bewaard wordt. Gelukkig vond dit voorstel instemming

St. Margaretha uit Schelluinen (in het Museum te Utrecht is de kop aan den romp bevestigd en iets hooger geplaatst, waardoor het beeldje rijziger wordt).

enkele keer vondsten gedaan en wat gevonden werd, was telkens van zoo mooie kwaliteit, dat elke nieuwe vondst de belangstelling deed stijgen.

en zoo ging deze Margaretha naar het nieuwe Museum, waar zij is eene „belangrijke” aanwinst, omdat dit museum alleen nog maar bezat kleinere beeldjes van hoogstens 30 c.M. hoogte, terwijl een grooter exemplaar als het Soester beeldje in het Nederlandsch Museum van + 50 c.M. hoogte nog aan de collectie ontbrak.

Alleen bezat Utrecht reeds een vorm voor de achterzijde van een mannefiguur van + 50 c.M. waaraan de belangrijkste helft, de voorzijde, ontbreekt. Het Schelluinenische beeldje bestaat alleen uit een voorzijde en die voorzijde is zoo bewerkt, dat het duidelijk is dat er geen achterzijde bij behoort. Wanneer de kop wordt vastgehecht boven op den romp, zooals deze waarschijnlijk gezeten heeft en zooals dat thans in Utrecht is geschied, dan is de hoogte + 50 c.M., dus dezelfde als die van het beeldje in het Rijksmuseum.

Voor zoover wij weten zijn deze beeldjes unica — van al de afdrukken die eens bestonden bleef niets bestaan dan deze twee — het materiaal is bros en de pijpaarde zal niet in hoog aanzien hebben gestaan. Bij verrassing zijn een

W. J. DINGEMANS.

DE SCHOONMAAK VAN DEN
„MAALTIJD VAN OFFICIEREN VAN DEN ST. JORISDOELEN”,
IN 1627 GESCHILDERD DOOR FRANS HALS.

Nadat de „Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen”, in 1616 geschilderd door Frans Hals, in 1919 door den Heer D. de Wild gereinigd was en gedurende eenige maanden voor het publiek tentoongesteld was geworden, werd in 1920 begonnen de „Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen”, in 1627 vervaardigd door den grooten Haarlemschen meester, schoon te maken.

De Heer D. de Wild verrichtte weder deze reiniging onder toezicht van den Heer Dr. C. Hofstede de Groot en den Directeur van het museum op dezelfde condities als bij de vorige schoonmaak golden.

Vergeleken werd het schilderij, dat niet verdoekt behoefde te worden, daar dit vroeger uitnemend was geschied, bij de foto, waarop in 1909 door den Heer C. F. L. de Wild, thans in Amerika, met witte verf aangegeven was, waar zich vermoedelijk overschilderingen onder het vernis bevonden, nadat het schilderij eerst geregenereerd was geworden om de retouches beter te kunnen zien.

Alle plaatsen op deze foto aangegeven konden worden aangetoond.

Met alcohol, waarin een weinig xylol was gedaan, werd nu het schilderij schoongemaakt. De vernislagen waren minder dik dan die op de vroeger gereinigde schilderijen van Hals gevonden. Olievernis werd niet aangetroffen op dit doek.

Het bleek in goede conditie te verkeerren, met uitzondering van enkele plaatsen, waar beschadigingen werden aangetroffen.

Zoo was de bovenkant van het schilderij over de geheele breedte overschilderd, ongeveer 5 c.M. breed, om spijkergaten te bedekken, daar het schilderij vroeger ingekort was geweest, welke inkorting men later weer uitgelegd had.

In den hoed en het vaandel van fig. 9, Dirk Dirksz. Scheepgen, kwam een flinke winkelhaak voor den dag, terwijl in de wang van fig. 2, Michiel de Waal, een horizontale scheur ontdekt werd. Nog bevond zich in den hoed van fig. 8, Boudewijn van Offenbergh, een gat en in den broek van fig. 1, Aernout van Druyvesteyn, een scheur, die uitnemend gestopt waren.

Een verrassing leverde de draperie in den linker bovenhoek van het schilderij op. Deze leek onder het gele vernis bruin, maar bleek na de schoonmaak paars te zijn.

Het is hetzelfde paars als hetwelk voorkomt in den achtergrond van de zittende vrouw in het geel-groene kostuum, afkomstig uit de collectie Braams, thans in bruikleen in het Frans Halsmuseum, en dat o.a. om die paarse kleur als echt aangevochten werd.

Hieruit blijkt weder dat uit een vervalscht schilderij, zooals de gele maaltijd der officieren was, verkeerde conclusies getrokken worden en hoe noodig het is dat schilderijen in hun ware gedaante te zien zijn, ontdaan van oude, misleidende vernislagen.

Onnoodig is het te zeggen dat de reiniging een veel frisscher en kleuriger aspect aan het schilderij heeft gegeven, dat, inplaats van een saai, eentonig doek, een levendig, fleurig schuttersstuk van Frans Hals voor den dag is gekomen.

Verschillende foto's werden vóór en gedurende de reiniging genomen, die met het proces-verbaal een beeld geven van het verloop der schoonmaak.

Daar hem de reiniging der Halsen bijzonder interesseerde, ging Dr. G. van der Sleen, die het vorige jaar het onderzoek der watten had verricht, verder op de zaak in en onderzocht hij wat er van het „Regenerationsverfahren" van Max von Pettenkofer, geschreven in 1870, overbleef, gezien in het licht der moderne wetenschap.

Hierbij kwam hij tot merkwaardige gevolgtrekkingen, geheel afwijkende van die van den Duitschen chemicus, vooral wat betreft het regenereren en het gebruik van balsem copaiva. Waar, na het regenereren, von Pettenkofer steeds nieuwe balsem copaiva toevoegde, brachten proeven door Dr. van der Sleen genomen aan het licht dat dit nieuwe vernis spoedig door het beslaan bij vochtige temperatuur weder blind wordt, hetgeen met mastiekvernis, dat bij de schoonmaak in het Frans Halsmuseum gebruikt werd na de algeheele verwijdering van het oude vernis, niet het geval is. Copaiva balsem bleek van alle vernissen het slechtst tegen water bestand.

Ook de theorie van von Pettenkofer dat het vernis ondoorzichtig wordt door het binnendringen van de lucht bleek niet juist te zijn, daar dit ondoorschijnend worden door van der Sleen onder water werd verkregen.

De invloed op schilderijen, bij vochtige temperatuur, van zwaveligzuur en zwavelwaterstof, het eerste zich ontwikkelende uit onze kachels, als die met steenkool zijn gestookt of bij het gebruik van gas, het tweede zich ontwikkelend uit de grachten, werd door Dr. van der Sleen aangetoond door proeven op verschillende verfsoorten, waarbij hij tot gevolgtrekkingen kwam, welke door von Pettenkofer aan andere oorzaken waren toegeschreven. Uit deze onderzoekingen bleek dat deze gassen, bij het aanslaan door vocht, tot de grootste vijanden van onze oude schilderijen behooren als het vernis niet meer conserveert.

Ultramarijn wordt daarbij wit als er zich zwaveligzuur in de lucht bevindt (ultramarijnziekte). Voor deze ziekte bestaat geen medicijn, ofschoon von Pettenkofer beweert met regenereren haar genezen te hebben. Menie en loodwit worden zwart als zwavelwaterstof in de atmosfeer aanwezig is. Hars wordt geel door invloed van zwaveligzuur; olie geel door zwavelwaterstof bij vochtige temperatuur. Ook over het ontstaan van barsten in de verf werden merkwaardige ontdekkingen gedaan.

Het is hier niet de plaats, op deze proeven verder uitvoerig in te gaan.

Binnenkort zien zij het licht, daar zij opgenomen zullen worden in de „Archives de Teyler", de wetenschappelijke mededeelingen, die deze Haarlemsche stichting aan alle groote bibliotheken zendt, waardoor ze onder ieders bereik komen.

Bij deze schoonmaak was de belangstelling, om de ontdekking van de Halsgade te slaan, weder enorm. Niet alleen van binnenlandsche autoriteiten maar ook van buitenlandsche.

Om dit schilderij werd, evenals om de vorige schoongemaakte doeken, een nieuwe lijst gemaakt in Oud-Hollandschen stijl, ter vervanging van de laat-Empire gouden omlijsting.

Het volgende schilderij dat schoongemaakt zal worden is de „Vergadering van officieren van den St. Jorisdoelen”, in 1633 door Frans Hals vervaardigd.

G. D. GRATAMA.

EEN CENTRALE CATALOGUS VAN PLATEN EN ZINCO'S.

In de vorige aflevering van dit tijdschrift schreef de heer F. Hudig een artikeltje over een door hem gewenscht „plattenarchief”. Ik zou daaromtrent het volgende willen opmerken.

Van de bestaande organisaties komen er m. i. twee voor het beoogde doel in aanmerking, n.l. het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en het Utrechtsch Kunst-historisch Instituut. De tegenwoordige benarde omstandigheden laten evenwel de oprichting van een centraal dépôt niet toe. Hiervoor is immers een bergruimte van aanmerkelijke grootte noodig, en verder een vrij talrijk personeel voor de briefwisseling, de expeditie, de opberging, het onderhoud en de catalogiseering.

Iets anders wordt het, als men zich tot de laatste en de eerste beperkt, m. a. w. als men een centraal bureau inricht, dat een catalogus opmaakt en bijhoudt van alle in ons land aanwezig afbeeldingsmateriaal en hierover inlichtingen verschaft aan ieder, die erom vraagt. Tot dit bureau (weidsche benaming voor een centrum, waar vermoedelijk één intelligent ambtenaar het werk zou kunnen afdoen) zou ieder zich hebben te wenden, die fotografische negatieven of afdrucken hiervan, lantaarnplaten en — voeg ik erbij — zinco-cliché's verlangt. Het bureau trad dan als bemiddelaar op en berichtte dien aanvrager, waar hij het gewenschte kon vinden. Op zoodanige, meer bescheiden, schaal begonnen, zou men later, als de reeds lang gekoesterde plannen tot stichting van een monumenten-archief voor verwezenlijking vatbaar komen te zijn, het door den heer Hudig geschetste bredere plan kunnen aanvatten.

Zooals de leider van de „Bildstelle” te Berlijn, Dr. Burkhard Meyer, mij eenige maanden geleden vertelde, wil men zich ook daar voorloopig hoofdzakelijk tot de taak van catalogiseering en bemiddeling beperken.

Nog een enkel woord wil ik zeggen over het door den heer H. geopperde middel „verplichtend te stellen, dat iedereen, die in het museum fotografeert, zijn negatieven na gebruik afstaat”. De schrijver ziet hier voorbij, dat er procédés van vermenigvuldiging door de pers bestaan, die de negatieven waardeloos maken voor latere fotografische reproductie. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg deed hieromtrent eenigen tijd geleden een onaangename ervaring op, toen het aan een uitgever enkele negatieven, die het hem in bruikleen had afgestaan, terug ontving in zoodanigen staat, dat men er geen fotografische afdrucken meer van kon vervaardigen. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat juist zulke chemische procédés in de toekomst uitgebreide toepassing zullen vinden.

E. J. HASLINGHUIS.

EEN ORANJE-NASSAU MUSEUM.

Het Rapport der Museumcommissie erkent, naast het driedelige Algemeen Historisch Museum, speciale musea voor onderdeelen der geschiedenis, n.l. locale verzamelingen en ook eenige musea voor de geschiedenis van een bepaald onderwerp. Bijzondere belangstelling bij een aantal personen voor een beperkt gebied der historie heeft die speciale musea doen ontstaan en zal ongetwijfeld nog nieuwe doen ontstaan.

Wat voor zulke nieuwe musea de onmisbare kern zal moeten vormen, waaromheen zich hunne verzameling groepeerd, zal vaak reeds in het Algemeen Museum zijn ingelijfd, althans in zijn verzamelprogramma zijn opgenomen. De stichting van die speciale musea is een daadwerkelijke uiting van de historische belangstelling, die het Alg. Hist. Museum ten doel heeft aan te kweeken; het verschil tusschen zulke musea en gewone afdelingen van het algemeen museum ligt daarin, dat bij die musea niet allereerst het verband met de algemeene Nederlandsche geschiedenis op den voorgrond staat. Bij de inrichting van het Alg. Hist. Museum en de opstelling van zijn verzamelprogramma, moet men rekening houden met de belangen der speciale musea, die onderdeelen van het groote gebied meer in bijzonderheden toelichten. De oprichting nadien van een nieuw speciaal museum zal tot wijziging in den inhoud of het verzamelprogram van het algemeen museum zelf noodzaken. Die gevallen moeten zooveel mogelijk beperkt worden, ook om teleurstelling te besparen aan de Directie van het Algem. Museum, die een deel van het met zorg en ijver bijeengebrachte moet afstaan. Die beperking geschiede echter niet door het tegenhouden van de oprichting van speciale musea (welke oprichting vaak het eenige middel is om historisch belangrijk materiaal blijvend als openbaar bezit te verwerven), maar door thans reeds te overleggen, welke speciale musea nog opgericht zouden moeten worden.

Geen volk heeft zooveel aanleiding als het onze voor gehechtheid aan zijn vorstenhuis. Geen geslacht heeft op een zoo klein aantal leden een zoo groot aantal bewonderenswaardige figuren voortgebracht als dat van Oranje-Nassau. Iedere opklaring na een sombere periode in onze nieuwe geschiedenis is met den naam van een Oranje verbonden. Bij ons is de trouw aan het vorstenhuis geen overblijfsel van 18de eeuwse vorstenaanbidding, maar een gevolg van erkentelijkheid voor onschatbare diensten. De Oranje's hebben in ons land langen tijd slechts een betrekkelijk bescheiden positie gehad. Bijkans iedere stadhouder was een belangrijke historische figuur, maar geen hunner was het middelpunt van alle gezag als een koning elders. In een Algemeen Historisch Museum zullen zij een belangrijke plaats behooren in te nemen, doch de rol van hunne gezinnen in ons nationale leven hield minder verband met de officiële aanraking tusschen volk en vorstenhuis, dan met een hartelijk meeleven van het volk met hun wel en wee. Obscure leden van dit nimmer talrijk geslacht komen nauwelijks voor.

Waar de belangstelling voor de Oranjes zich altijd veel verder uitgestrekt heeft dan tot zijn openbare rol, zoude dan niet, naast het Algemeen Historisch Museum, en ook naast het Scheepvaartmuseum, uiting voor een andere aloude liefde van ons volk, plaats

zijn voor een Oranje-Nassau Museum, waar ook meer intieme herinneringsstukken worden bewaard, niet als in een studieafdeeling van het Algemeen Museum toegelaten kleinigheden, maar als belangwekkende verzamelobjecten? Waar, men zoude haast zeggen: „de nationale liefhebberij” voor de geschiedenis der Oranje's tot uiting kan komen?

Zijn de bestanddeelen voor zulk een museum aanwezig? De voornaamste Rijksmusea van Schilderijen, het Rijksmuseum en het Mauritshuis, bevatten een groot aantal portretten (schilderijen, miniaturen, beeldhouwwerk) van leden van het Huis Oranje-Nassau en aanverwante personen. Ieder der prinsen en prinsessen zal door één of door een paar goede en representatieve portretten in het Alg. Hist. Museum moeten vertegenwoordigd zijn, maar dat is dan ook voldoende. Zoo behoort ook het Mauritshuis een portret te bezitten van Willem V, door wien de verzameling grootendeels is bijeengebracht. Het Alg. Hist. Museum en het Mauritshuis zullen eerder gediend dan geschaad worden door het overbrengen der overige Oranjeportretten naar elders. Ook sommige historische stukken hebben grooter waarde als bijzondere herinnering aan een Oranje, dan gezien uit het oogpunt van algemeen historisch belang. In eenige gevallen zoude de kunstwaarde van een bepaald stuk opname in een kunstmuseum wettigen. Wanneer het echter mogelijk is van denzelfden kunstenaar een ander, even goed werk te exposeeren of dat de kunstenaar geheel gemist kan worden, dan behoort het O.-N.museum voor te gaan, waar ook de historische waarde tot haar recht komt en, onder werk van minder kwaliteit, de kunstwaarde zeker niet minder uitblinken zal. De nauw behuisde verzameling van het Prinsenhof te Delft kan worden beperkt tot een passende vulling der historische ruimte. Wanneer eenmaal de verzameling is ingericht zullen sommige van de talrijke personen, die Oranje-herinneringen in hun bezit hebben, wellicht genegen blijken die stukken in bruikleen af te staan of deze, om geliefde familiereliquiën te behoeden voor vervreemding door minder gevoelige erfgenamen, te schenken of te legateeren. Een stuk, eenmaal als vriendschapsbewijs geschonken, heeft een eigen intieme historische waarde, die te loor gaat wanneer het een zwerftocht in den kunsthandel begint. Waar in een museum, dat zich aan de Oranje's wijdt, ook plaats is voor de personen uit hun naaste omgeving, zal tevens menig familieportret daar voor altijd behoed kunnen blijven voor een loopbaan als „portrait d'un gentilhomme inconnu”. De kunstwaarde van de Oranjeportretten, die nog niet in vast museumbezit zijn, is zelden zeer hoog; een bescheiden budget zal voor de noodige aankopen kunnen volstaan.

Waar zoude zulk een museum gevestigd moeten worden? Voorloopig desnoods in hetzelfde gebouw als het Alg. Hist. Museum, mits het een duidelijk afgescheiden geheel blijft, waar niet aan de algemeene historische waarde gedacht wordt. Op den duur echter zeker niet te Amsterdam, dat altijd het centrum der anti-stadhouderlijke partij is geweest en zich zelden anders dan gedwongen naar het verlangen van het overige Nederland heeft geschikt, wanneer dit in een uur van nood om Oranje riep. De door traditie aangewezen plaats is Den Haag. Dat het mogelijk zoude zijn de „Oranjezaal” in het Haagsche Bosch, zelf gebouwd als monument voor een der grootste Oranje's, ter beschikking te krijgen, mag men voorloopig nauwelijks hopen. Maar de ideale oplossing zoude dit wezen.

Moge mijne gedachte instemming vinden!

A. STARING.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

Bondsvergadering van 17 December 1921 te Amsterdam. Ter bespreking van het rapport der museum-commissie hield de N. O. Bond den 17 Dec. 1921 een algemeene vergadering in de zaal van Heystee Smit te Amsterdam. Aanwezig waren de volgende leden: Kalf, Haslinghuis, Hoefler, Coster, Hofstede de Groot, Teding van Berkhout, Neurdenburg, Bouricius, v. d. Leeuw, Feith, Roorda, Dingemans, Honig, de Josselin de Jong, Krom, van Haeften, Visser, G. Labouchère, van Notten, Engelen, F. Hudig, Korevaar-Hesseling, Byvanck, de Gelder, N. Hudig, van Erven Dorens, Vogelsang, v. d. Pluym, van Gelder.

De voorzitter, de heer Kalf, opent de vergadering met een kort inleidend woord en begroet de sprekers, de heeren A. Plasschaert en F. Hudig. De heer Plasschaert krijgt dan het woord om „Enkele opmerkingen van algemeenen aard” over het rapport te maken. Vervolgens geeft de heer Hudig zijn beoordeeling van dit rapport ¹⁾. Aangezien beide redenen in druk zijn verschenen, wordt er hier geen verslag van gegeven.

Na een korte rustpoos zegt de voorzitter, dat hem is gebleken, dat verschillende aanwezigen de beide redevoeringen gaarne eerst in extenso voor zich willen zien, alvorens zij de gemaakte opmerkingen beantwoorden. Daar het bovendien reeds vrij laat is geworden, stelt spr. voor binnenkort (als de inleidingen gepubliceerd zijn) wederom te vergaderen en dan op een vroeger uur te beginnen. De vergadering keurt dit goed en besluit de volgende bijeenkomst op 14 Jan. 1922 te Utrecht te houden ²⁾.

De voorzitter zegt, dat hij niettemin gaarne het

¹⁾ Er zijn nog 40 ex. van de gedrukte inleidingen voorradig (op aanvraag kosteloos verkrijgbaar bij den secretaris).

²⁾ Wegens ziekte van verschillende leden is de vergadering van 14 Jan. tot nader aankondiging uitgesteld.

woord zal geven aan degenen, die reeds thans iets in het midden willen brengen.

De heer Roorda wenscht in het kort de houding der museumcommissie uiteen te zetten, zooals hij die ziet. Tot hoofdtaak stelde zij zich de oplossing van de vraag: Hoe zullen wij de bestaande objecten opnieuw groepeeren, opdat het publiek er zooveel mogelijk baat bij hebbe. Het komt spr. voor, dat zij hierbij (zonder het uit te spreken) het publiek in 3 psychologisch onderscheiden groepen indeelde:

1. de beoefenaars der wetenschap — voor dezen zijn de studie-collecties bedoeld;

2. de groote menigte van algemeen (verstandelijk) ontwikkelden, die verrijking van kennis, maar óók wel eenigszins van gemoedsleven, zoeken voor dezen de historische (ook cultuur historische) verzamelingen, het Ethnogr. museum e.d.

3. degenen, die emotioneel genot willen beleven.

Groep 1 en 2 hebben, tegenover 3, dit gemeenschappelijks: dat voor hen de plaats, die het object inneemt in een „ontwikkelingsreeks” den doorslag geeft. Deze scheidingslijn dient goed in het oog te worden gehouden, als men wil begrijpen, wat de commissie wenschte.

De heer Byvanck corrigeert een tweetal opmerkingen van den heer Hudig.

De heer Monnikendam, ofschoon geen lid van den Bond, vraagt en krijgt verlof de vraag te stellen: worden de beeldende kunstenaars eigenlijk wel gewenscht in den museumraad?

De voorzitter zegt, dat deze vraag rechtstreeks tot de museumcommissie is gericht; als de heer Monnikendam ter volgende vergadering aanwezig wil zijn, zal hij daar misschien inlichting krijgen, die hem bevredigt.

Dan sluit de voorzitter de vergadering.

De secretaris,

E. J. HASLINGHUIS.

Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

De Heer van Riemsdijk is heden afgetreden als hoofddirecteur van 't Rijks Museum, Directeur

van 's Rijks Museum van schilderijen en door de samenwerking van honderden vrienden, hier en in den vreemde, werd hem een oorkonde aangeboden, keurig verlicht door Mejuffrouw G. te Winkel en blijft zijn beeltenis achter ter plaatse waar hij werkte, door Jaap Wijand geschilderd, een veelbelovend jong kunstenaar, dien hij heeft opgemerkt.

Dat is teekenend voor hem, die zoo velen in den lande aan zich verplichtte door zijn raad en zijn bijstand en tevens trouwe vriendschap verwierf door zijn beminnelijken aard, voor hem ook door wiens toedoen het vroegste werk van Breitner dadelijk opgenomen werd in 's Rijks Museum en die er aan de meest buitennissige voortbrengselen der hedendaagsche kunst een bescheiden plaatsje verschafte.

Zoo heeft hij ook, zonder gelden daarvoor ter beschikking te hebben, een groote verzameling van XIXe eeuwse kunst in 's Rijks Museum bijeen gebracht.

Jaren lang heeft van Riemsdijk naar zijn beste vermogen en zijn beste inzicht gewerkt voor de instellingen onder zijn beheer, geen moeite schromend, zelfs ook de zorg voor afdelingen op zich nemend die anderen onbelangrijk voorkwamen. Zoo verzamelde hij een rijken schat, die de kern vormen kan voor Musea van Geschiedenis en Kunstgeschiedenis vooral.

Zijn catalogus is een stevig stuk werk dat daar getuigenis van aflegt.

Ook kunstwerken van den eersten rang wist hij voor de verzameling te verwerven. Ik wil niet anders noemen dan het mooie portretje van Hals, de evenknie van zijn levensgroote beeltenissen en er op wijzen dat zonder zijn voortvarendheid het Straatje van Vermeer niet in 's Rijks Museum zou hangen.

Heeft zijn goede hart hem ook wel eens wat laten opnemen dat beter geweigerd ware, heeft het hem soms bittere ervaringen in zijn beheer berokkend, die een krachtiger, een harder man ook, gespaard zouden zijn gebleven, het heeft hem de achting verworven van allen die met hem in aanraking kwamen en de liefde van allen, ondergeschikten en anderen, die hem nader leerden kennen in de terughouding van zijn bescheidenheid.

Zijn taak ging hem voor alles, zich zelf heeft hij nimmer gezocht.

31 December 1921.

J. SIX.

ROMEINSCHE OUDHEDEN.

Het laatste nummer der Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden (N. R. II, 1) bevat een beschrijving door den Heer M. Daniëls van het Romeinsche aardewerk en een aantal andere voorwerpen, die te Nijmegen op het Valkhof zijn gevonden bij de opgravingen van Ir. J. J. Weve¹⁾. De resultaten van deze opgravingen komen zelf niet ter sprake; zij zullen worden bekend gemaakt in een werk met vele platen en bijlagen, dat voor den druk gereed ligt, maar nog wacht op een uitgever. Intusschen is, hetgeen de Heer Daniëls ons heeft mede te deelen, reeds belangrijk genoeg.

De vindplaats der verschillende voorwerpen was bij deze opgravingen steeds met zeer groote zorg en nauwgezetheid aangeteekend. Een gedeelte er van had men gevonden bij de ontgraving van het halfgrond van Barbarossa met zijn onmiddellijke omgeving. Daar was binnen de ruïne een onberoerd stuk grond aangetroffen met een groot aantal voorwerpen uit den laatsten tijd van het Romeinsche gezag in Nederland. Het moeten de overblijfselen zijn van een gebouw, dat in brand is geraakt, instortte en zijn, deels gewapende, bewoners onder zijn dak van pannen bedolf.

Het overige werd gevonden in sleuven, die over het geheele terrein in den bodem werden gegraven. Daarin ontdekte men, naast voorwerpen uit den laten Romeinschen tijd, ook fragmenten van vaatwerk, dat zeer duidelijk de vormen vertoont van het aardewerk uit den oudsten tijd der Romeinsche heerschappij in Nederland.

Uit de hier beschreven vondsten mag men dus de gevolgtrekking maken, dat er op den heuvel van het Valkhof in de eerste helft der eerste en daarna weer in de 4de eeuw een Romeinsche nederzetting, is geweest. Voortdurend bewoond was deze plek in Romeinschen tijd niet. In de tweede eeuw lag de heuvel verlaten. Zonder twijfel staat dit in verband met de opkomst van de nederzetting ten Westen van de tegenwoordige stad, die reeds vóór het einde der eerste eeuw bestond, de nederzetting, die den naam droeg van *Noviomagus*.

¹⁾ Voorloopige mededeelingen over de resultaten van het onderzoek zijn bekend gemaakt in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, 2de S. III (1910), blz. 25 en 116; IV (1911), blz. 108; XII (1919), blz. 109.

Ook bij het bestudeeren van de vondsten uit de nabijheid komt men tot dezelfde slotsom. Op het geheele terrein ten Oosten van de stad heeft het leven opgehouden reeds zeer spoedig na het vertrek van het 10de legioen omstreeks 105. Alleen vindt men daar nog een grafveld met vondsten uit dezelfde late periode als op het Valkhof ¹⁾.

Is het resultaat van de bewerking der vondsten op het Valkhof door den Heer Daniëls niet geheel nieuw, door zijn uitvoerige en zeer nauwkeurige publicatie zijn wij toch zeker in staat om het gevondene veel beter te beoordeelen dan vroeger. Ik meen alleen te moeten opmerken, dat de Romeinsche nederzetting op het Valkhof niet, zooals de Heer Daniëls het zegt, „nog tot in de eerste helft der 5de eeuw na Christus heeft voortbestaan”; de overlevering leert ons, dat er na de eerste jaren der 5de eeuw daar geen Romeinen meer hebben gewoond.

Bij het artikel is een plattegrond van het Valkhof; afbeeldingen van het gevondene ontbreken daarentegen. Wij hopen, dat de Heer Daniëls bij volgende onderzoekingen over de Romeinsche oudheden van Nijmegen, waarop wij zeker wel mogen rekenen, ook daarvoor zal zorgen. In de eerste plaats zien wij met groote belangstelling het bericht, dat hij belooft, tegemoet over zijn opgravingen van den zomer van het vorige jaar in het gebied der Romeinsche nederzetting ten Westen van Nijmegen.

Van geheel anderen aard is de tweede verhandeling in deze aflevering, die onze belangstelling vraagt, het artikel van Dr. Holwerda over „De Linge”. Maakte immers de Heer Daniëls een vrij groot materiaal bekend met een sobere toelichting, Dr. Holwerda verbindt aan een klein onderzoek, waarvan hij den uitslag beschrijft, een zeer uitvoerige beschouwing.

De Linge, het riviertje waaraan Dr. Holwerda zijn aandacht ditmaal wijdt, is zonder twijfel een oude tak van den Rijn, waarvan de bovenloop door den aanleg van het Pannerdensche kanaal in de buurt van Doornenburg is afgesneden. Tegenwoordig is er geen verbinding meer tusschen den Rijn en de Linge en het riviertje is in zijn

¹⁾ Zeer terecht merkt de Heer Daniëls op, dat ik mij in mijn artikel in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, 2de S. XI (1918), blz. 107, niet juist heb uitgedrukt.

bovenloop niet meer dan een wetering; of liever het zijn twee weteringen, gescheiden door een dam. Gewoonlijk beschouwt men deze weteringen als natuurlijke stroomden, waarvan de loop alleen gedeeltelijk door graafwerk is geregeld, en den tusschendam houdt men niet voor een aangelegden dijk.

Die dam is evenwel op verscheiden plaatsen aanmerkelijk hooger dan het omliggende land; ook is het bekend, dat men den dam soms heeft verlaagd; zelfs heeft men er wel eens aan gedacht om de scheiding tusschen de beide weteringen geheel en al weg te nemen.

Dr. Holwerda heeft nu een insnijding gemaakt in dezen dam in de buurt van de Karbrug bij Bommel en hij kon daarbij vaststellen, dat het inderdaad een dijk is, door menschenhand opgeworpen tot een vrij aanzienlijke hoogte op een vasten bodem, die even hoog ligt als het land in de nabijheid. Men heeft dus waarschijnlijk daar eens langs een bestaand water een dijk aangelegd en om daarvoor den grond te winnen een aan dat water evenwijdige sloot gegraven.

Wat is nu de beteekenis van de Linge en wanneer is deze dijk opgeworpen? dat zijn de vragen, die Dr. Holwerda in dit artikel tracht te beantwoorden. Hij merkt daarbij in de eerste plaats op, dat men door het onderzoeken van de menschelijke nederzettingen veelal kan vaststellen, hoe de loop der rivieren in vroeger tijden is geweest, en hij herinnert aan een resultaat van het onderzoek der vondsten te Vechten; men heeft immers met hulp der in den bodem ontdekte voorwerpen aangetoond, dat daar een haven is geweest in Romeinschen tijd, en op die wijze bleek ook het belang van de Vecht als voornaamste verbinding voor de scheepvaart van den Rijn naar het Noorden.

Door de studie der Romeinsche nederzettingen wil Dr. Holwerda nu ook den loop van den Rijn naspeuren en hij vervolgt deze nederzettingen van Xanten over Kalkar en Kleef naar Nijmegen en van Kleef in Noordelijke richting over Rinderen en Millingen en verder langs de Linge over Doornenburg, Rayen, Indoornik, Zetten, Hemmen, Kesteren, Lienden en Maurik naar Wijk bij Duurstede en dan verder langs den Kromme Rijn tot Vechten. — Langs den tegenwoordigen Rijn vindt men dergelijke nederzettingen evenwel niet.

Allereerst maakt Dr. Holwerda hieruit de gevolgtrekking, dat in Romeinschen tijd langs de Linge een verkeersweg heeft geloopt, en hij oppert

het vermoeden, dat de dijk langs de Linge, dien hij slechts op één plaats heeft onderzocht, de dam is langs den Rijn, in de overlevering bekend als de *agger van Drusus*. — Zoo aanstonds zullen de werken van dezen Romeinschen veldheer nog ter sprake komen. —

Er was dus inderdaad alle reden geweest om dezen dijk ook eens op andere plaatsen te onderzoeken; dit heeft hij evenwel nagelaten en op die wijze bleven zijn nasporingen onvoltooid. Ik betreur deze beperking in hooge mate, want zelf had ik reeds geruimen tijd geleden aan de mogelijkheid gedacht, dat langs de nederzettingen aan de Linge niet slechts een gewone verkeersweg heeft geloopt in Romeinschen tijd, maar de groote Romeinsche heirweg langs den Rijn, die ons uit de overlevering zoo goed bekend is. Het onderzoek van Dr. Holwerda gaf mij de gelegenheid om deze oude veronderstelling aan nieuwe gegevens te toetsen.

Deze weg langs den Rijn wordt, gelijk bekend is, beschreven zoowel in het antieke reisboek, het *Itinerarium Antonini*, als op de kopie van een antieke kaart, bekend als de *Tabula Peutingeriana*; in beide bronnen worden de namen van een aantal plaatsen genoemd langs dien weg en de afstanden tusschen deze plaatsen worden opgegeven in *leugae* van $1\frac{1}{2}$ Romeinsche mijl of 2,2 kilometer.

De namen van plaatsen, thans voor ons van belang, en de afstanden tusschen deze plaatsen zijn de volgende; in het *Itinerarium Antonini*: *Albinianis*. XVII. *Traiecto*. XV. *Mannaritio*. XXII. *Carvone*. XXII. *Harenatio*; — op de *Tabula Peutingeriana*: *Albanianis*. XIX. *Fletione*. VIII. *Levefano*. VIII. *Carvone*. XIII. *Castra Herculis*. VIII. *Noviomagi*. X. *Arenatio*.

Van de hier genoemde namen zijn er ons enkele bekend. Met *Albinianis* wordt een plaats aangeduid, die te Alfen lag (verg. in dit Jaarboek I, blz. 65); *Traiecto* beduidt Utrecht, *Fletione* Vechten; *Arenatio* of *Harenatio* moet een plaats beteekenen, die bij Kleef of Rindern is te vinden; *Noviomagi* is Nijmegen.

Wij kunnen dus trachten, door het afpassen langs een bepaalde route op een kaart, te weten te komen, waar de andere plaatsen liggen. Voor een proef koos ik nu de route langs de Linge en gebruikte daarbij de kaart van Dr. Holwerda, die een maatstaf heeft van 1:400.000 (merkwaardigerwijze staat er dat niet op), en den atlas en

een curvimeter van den A. N. W. B. De proef slaagde volkomen en ik meen dus thans met zekerheid te mogen aannemen, dat de groote Romeinsche weg inderdaad langs de Linge liep. Een verslag van de proef moge hier volgen.

Allereerst was het duidelijk, dat in het *Itinerarium* de afstand van *Traiecto* tot *Carvone* te groot is opgegeven; blijkbaar is daar het getal XXII bij vergissing twee maal geschreven. Men moet zich dus vooreerst bepalen tot de gegevens der *Tabula*. Past men nu 8 leugae of 17,6 K.M. af op de kaart van Vechten langs den Rijn in de richting van het Zuiden, dan bereikt men Duurstede; daar lag dus ergens de plaats, die wordt aangeduid als *Levefano*; 18 K.M. van daar langs de Linge, zooals dit riviertje op de kaart van Dr. Holwerda is geteekend, ligt Kesteren; daar lag dus *Carvone*. Meet men nu verder langs de Linge den afstand van Kesteren tot Kleef, dan vindt men daarvoor 49 K.M., en dat komt volkomen overeen met de 22 leugae of 48,4 K.M., die het *Itinerarium* opgeeft voor den afstand van *Carvone* tot *Harenatio*. Past men daarentegen van Kesteren langs de Linge in de richting van het Oosten 13 leugae of 28,6 K.M. af, dan bereikt men juist de plaats, waar, volgens de kaart en de mededeelingen van Dr. Holwerda, een tweede dijk, uit het Zuiden komend uit de richting van Haldern, zich met den dijk langs de Linge vereenigt. Daar lag dus *Castra Herculis* en wellicht is deze tweede dijk een overblijfsel van den weg naar Nijmegen, die op de *Tabula* staat geteekend. Van *Castra Herculis* liep de weg langs den Rijn door naar de plaats, die als *Harenatio* wordt aangeduid. Nijmegen was ook met deze plaats met een weg verbonden, waarvoor op de *Tabula* een lengte van 10 leugae of 22 K.M. wordt opgegeven, en geheel daarmee in overeenstemming meten wij voor den afstand van Nijmegen tot Kleef op onze kaarten 23 K.M. Dat er te *Harenatio* een splitsing was van wegen, blijkt ons nog uit het *Itinerarium*, want in dit boekje vinden wij nog een tweede beschrijving van den weg langs den Rijn, ditmaal van het Zuiden in de richting van het Noorden, en deze beschrijving eindigt juist bij *Harenatio*.

Dr. Holwerda heeft nu gemeend uit zijn lijst van vindplaatsen langs den Rijn en in de Betuwe nog een tweede conclusie te mogen trekken.

Volgens zijn opvatting kunnen wij uit deze plaatsen opmaken, hoe de rivier haar loop had; hij verzekert ons zelfs, dat een nederzetting „getuigt van het bestaan van een rivierbedding in Romeinschen tijd”. Uit zijn lijst van vindplaatsen maakt hij dus in de eerste plaats de gevolgtrekking, dat de Rijn van Xanten af meer Westelijk stroomde dan thans, door de oude bedding langs den hoogen oever, om zich te splitsen bij Kleef. Eén rivierarm liep als Waal door in de richting van Nijmegen en een tweede arm liep eerst in Noordelijke richting, boog om bij Millingen, volgde het bed van de Linge langs Zetten en Kesteren tot Wijk bij Duurstede en stroomde door den Kromme Rijn om zich beneden Vechten te splitsen in Vecht en Oude Rijn. — De Lek kreeg eerst in veel later tijd beteekenis als arm van den Rijn. — De Geldersche IJssel was, volgens Dr. Holwerda, niet een tak van den Rijn, maar de benedenloop van de Lippe; dit laatste riviertje zou zich niet bij Wezel met den Rijn hebben vereenigd, maar verder Oostelijk dan de tegenwoordige bedding van den Rijn hebben gestroomd, ten Noorden van Emmerik en langs Elten, om zonder verbinding met den Rijn door het dal van de IJssel naar het Noorden te stroomen.

Zeer waarschijnlijk zal men deze beschouwing niet vinden, wanneer men een kaart voor zich heeft liggen, als de kaarten over de Rijnverdeling in den Geschiedkundigen Atlas van Nederland. — Merkwaardigerwijze noemt Dr. Holwerda deze laatste kaarten in het geheel niet. — Ook kan men althans in enkele opzichten de meening van Dr. Holwerda met hulp der letterkundige overlevering volkomen weerleggen.

Dr. Holwerda noemt in dit artikel uit de overlevering alleen de beschrijving van de splitsing van den Rijn door Tacitus (*Annales* II, 6). Daar lezen wij een zeer nauwkeurige mededeeling over het eiland der Bataven en wij vernemen, dat de Rijn, die eerst in één bedding stroomde of slechts kleine eilanden omspoelde, bij het begin van het eiland der Bataven zich splitst in twee stroomen, waarvan de een den naam van Rijn behoudt en langs den Germaanschen oever naar zee stroomt, terwijl de ander Waal wordt genoemd en uitmond in de Maas.

Zeer zeker mag men uit deze mededeeling niet opmaken, dat de Rijn zich vóór het eiland der Bataven in het geheel niet splitste; Tacitus spreekt immers uitdrukkelijk van eilanden in de rivier,

maar die eilanden waren steeds veel kleiner dan het eiland der Bataven. Er is dus in de eerste plaats geen reden om aan te nemen, dat de Rijn zijn eenige bedding had van Xanten langs Kalkar en Kleef. Veeleer zijn de nederzettingen uit Romeinschen tijd, die Dr. Holwerda opnoemt, juist op eenigen afstand van de rivier aangelegd op den hoogen oever, omdat daar geen gevaar was voor overstromingen, en om dezelfde reden vindt men daar ook thans nog den rijksweg en het spoorlijntje van Xanten naar Kleef.

Volkomen buitengesloten is het, dat de Rijn zijn voornaamste bedding heeft gehad langs het tegenwoordige riviertje de Linge. Deze tak van de rivier was in Romeinschen tijd veel belangrijker dan tegenwoordig, en vooral gedurende den tijd, toen de Waal geheel of gedeeltelijk was afgedamd. Wij lezen immers bij Tacitus in de geschiedenis van den opstand der Bataven (*Historiae* V, 19) van een dam, dien Drusus in den Rijn had laten aanleggen; Civilis liet dezen dam doorsteken, toen vloeide de rivier vrij langs de Gallische zijde van het eiland der Bataven en er bleef slechts een smalle stroom over tusschen dit eiland en den Germaanschen oever van den Rijn. Blijkbaar was deze dam voornamelijk aangelegd om de geregelde scheepvaart op den tak der rivier, die den naam van Rijn behield, gedurende den zomer mogelijk te maken, want langs dezen stroom was de voornaamste weg voor de scheepvaart naar het Noorden. Maar dat al het water van den Rijn ooit is gevloeid door de bedding van de Linge, kunnen wij toch onmogelijk gelooven.

Bovendien hebben wij het volkomen overtuigende bewijs, dat de stroom langs Arnhem en Wageningen reeds in Romeinschen tijd bestond. In deze rivier zijn immers bij het Drielsche Veer de zeer talrijke bronzen voorwerpen opgevischt, thans gedeeltelijk in het Museum te Leiden en gedeeltelijk in de Verzameling van den Heer P. A. Gildemeester te Amsterdam en beschreven door Pleyte in zijn *Nederlandsche Oudheden*, en deze voorwerpen moeten wel afkomstig zijn uit een Romeinsch schip, dat daar is vergaan. Er is ook geen enkele reden om niet te gelooven, dat de Romeinsche verkeersweg op eenigen afstand liep van de rivier, als daar het terrein gunstiger of de bewaking gemakkelijker was.

Stroomde er nu evenwel een tak van den Rijn langs Arnhem en Wageningen, dan moet ook de IJssel met den Rijn in verbinding hebben gestaan,

en dat is ook geheel en al in overeenstemming met de berichten over de wateren in ons land, die wij uit de Oudheid bezitten. Ik denk daarbij vooral aan de zeer nauwkeurige beschrijving van den Rijn door Plinius (*Naturalis Historia* IV, 101); daar is sprake van de twee groote monden van den Rijn, *Flevum*, waarheen de Rijn vloeit door de groote meren in het Noorden, en *Helinium* in het Westen, waarin ook de Maas uitstroomt, en een mond van kleiner afmetingen in het midden. Gewoonlijk neemt men aan, dat deze drie takken van den Rijn de IJssel, de Waal en de Oude Rijn zijn; maar de mogelijkheid is niet buitengesloten, dat met den Noordelijken tak de Vecht werd bedoeld. Er is evenwel in de overlevering nog sprake van een tweeden waterweg van den Rijn naar de meren in het Noorden, de gracht of grachten, die door Drusus waren aangelegd, en door deze gracht was ook Germanicus van het eiland der Bataven naar den mond van de Eems gevaren. Het was waarschijnlijk niet anders dan een reeds bestaande arm van de rivier, die door graafwerk was verbeterd, en de beschrijving van de gracht past even goed op de IJssel als op de Vecht. Maar, zooals wij reeds opmerkten, is er alle reden om te gelooven, dat het de Vecht was.

Dr. Holwerda meent nu, dat wij de Vecht ook moeten houden voor den door Plinius genoemden Noordelijken tak van den Rijn. Ik geloof evenwel niet, dat deze opvatting juist is. Veeleer zullen wij de beide in de overlevering genoemde stroomen moeten onderscheiden en in dat geval is met den Noordelijken arm van den Rijn de IJssel bedoeld. De verklaring der overlevering is op deze wijze ten minste eenvoudiger. Met de opvatting van Dr. Holwerda, dat de IJssel niet anders is dan de benedenloop van de Lippe, kan ik mij in het geheel niet vereenigen.

Nov. 1921.

A. W. BIJVANCK.

DE MUSEUMRAAD.

Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal is het volgende adres verzonden:

De ondergeteekenden, hoogleeraren aan de Rijks-universiteit te Leiden, behandelen op hun colleges voortdurend onderwerpen, betrekking hebbend op de kunst, als uiting van de persoonlijkheid en van het leven der verschillende volken. Daarbij zijn zij steeds aangewezen op het gebruik der

voorwerpen van kunst uit de musea te Leiden.

Zij hebben dus met eenige bezorgdheid kennis genomen van het feit, dat de Minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen in zijn memorie van antwoord op de Staatsbegrooting voor 1922, art. 251, den post voor de instelling van een Museumraad handhaaft, hoewel, blijkens het voorloopig verslag, zeer vele leden bezwaar hadden tegen dezen post en de critiek in de vakbladen, evenmin als in een vergadering van den Oudheidkundigen Bond en in de Kamers der Staten-Generaal zich nog niet voldoende heeft kunnen uiten over het Rapport der Museumcommissie.

Tusschen de uitvoering der reorganisatie, voorgesteld in dit rapport, en het instellen van een Museumraad blijkt immers een zeer nauw verband te bestaan, daar de Minister door het instellen van een Museumraad reeds het in-toepassing-brengen beoogt van de denkbeelden der Commissie, door inwendige reorganisatie der bestaande musea, door hergroepering, uitruil, enz.

Het rapport der Museumcommissie bevat nu met betrekking tot de Leidsche musea voorstellen (ook voorstellen, die geen beschikbaarstellen van gelden vereischen) van zeer vergaande strekking en deze voorstellen, het overbrengen van de fraaiste voorwerpen naar elders, het ontnemen van het beheer van het Museum van Oudheden, het Ethnographisch Museum en het Prentenkabinet aan Curatoren en het doen uitvoeren der plannen tot hervorming van deze verzamelingen door een Museumraad, verdienen zeer ampele overweging.

Nu er, volgens het oordeel van den Minister, geen geldmiddelen beschikbaar zijn voor het stichten en inrichten van nieuwe gebouwen en de Museumraad slechts zal belast zijn met het uitvoeren van maatregelen, die geen groote financiële offers vragen, bestaat er alle reden om niet overijld te werk te gaan en, alvorens een stap te doen, die tot uitvoering van eenig deel der voorstellen leidt, het oordeel af te wachten van deskundigen buiten de Staatscommissie en ook van hen, die belast zijn met het demonstreeren van uitgebreide gebieden van kunst, die in het zoo rijke complex der musea te Leiden bijzonder goed zijn vertegenwoordigd.

In de Staatscommissie waren die belangen slechts door een kleine minderheid gediend. Ondergeteekenden stellen zich daarom voor deze belangen nog eens nauwkeurig onder de oogen te zien en ook te zijner tijd van hun oordeel te doen blijken.

Dit zijn de redenen, dat zij zich thans wenden tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal met het verzoek er wel bij den Minister op te willen aandringen, dat hij nog niet overgaat tot het instellen van een Museumraad en den post daarvoor niet op de Begrooting handhaaft.

(w.g.). Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis (hoogleeraar in volkenkunde van Nederlandsch-Indië), Prof. Dr. J. Ph. Vogel (hoogleeraar in de Indische oudheidkunde), Prof. Dr. M. W. de Visser (hoogleeraar in de Japansche taal en cultuurgeschiedenis), Prof. Dr. A. W. Byvanck (hoogleeraar in de classieke archaeologie en kunstgeschiedenis), Prof. Dr. W. Martin (hoogleeraar in de kunstgeschiedenis), Prof. Dr. N. J. Krom (hoogleeraar in de archaeologie en kunstgeschiedenis van Nederlandsch-Indië).

PRAEHISTORISCHE AANWINSTEN.

Dr. A. E. van Giffen, directeur van het biologisch-archaeologisch instituut te Groningen, heeft in October van 1921, te zamen met collega's van het Nationaal Museum te Boedapest, gelegenheid gehad, oudheidkundige bodemonderzoekingen te doen, o.a. in de afzettingen uit den ijstijd in een rotshol te Bajot bij Gran en in een grafveld uit den zoogenaamden kopertijd.

Voor een belangrijk gedeelte zijn die resultaten ten goede gekomen aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijks Universiteit, waar zij voor een klein gedeelte, n.l. voorzoover zij als handbagage konden worden medegenomen, reeds aanwezig en voorloopig opgesteld zijn.

Overigens heeft, met toestemming der Hongaarsche regeering, de hoofddirecteur van het genoemde nationale museum, dr. E. von Varju, eene overzichtverzameling van de praehistorische cultuur in Hongarije aan ons Rijksinstituut geschonken.

We zullen ons daardoor binnen afzienbaren tijd in Groningen aan de hand van authentiek materiaal eene voorstelling kunnen maken van de palaeolitische menschelijke cultuur uit een tijd van 10 tot 20 duizend jaar v. Chr. en misschien nog vroeger.

Prov. Gron. Ct.

DE TRIPTIEK TE KLIMMEN.

De Limb. Koerier schrijft:

Ze is nu terug, op hare plaats in de Zuid-Limburgsche dorpskerk, de drieluikschilderij van de parochie Klimmen.

Het stellig drie eeuwen oude 2.15 M. hooge stuk vertoont op het middenpaneel de Kruisiging: het linker luik (van den toeschouwer gerekend) geeft weer den Val van Christus onder het kruis, het rechter de Afneming van het kruis, de Graflegging en de Verrijzenis. Het stuk is gevat in een eiken lijstwerk, vermoedelijk van iets lateren datum dan het schilderwerk zelf.

Naar de algemeene factuur der triptiek te oordeelen, moet ze omstreeks einde der 16e, wellicht in den overgangstijd van de 16e op de 17e eeuw zijn gemaakt.

De Maastrichtsche archivaris, Dr. Goossens, uitte de onderstelling, dat het stuk mogelijk uit de school kon zijn van Lambert Lombard (1505—1566).

MONUMENTENZORG IN NOORD-BRABANT.

Gedep. Staten van Noord-Brabant hebben aan de gemeentebesturen in die provincie de volgende circulaire verzonden:

Met alle waardeering voor de medewerking, die ons streven tot bewaring en bescherming der Noordbrabantsche monumenten reeds bij verschillende gemeentebesturen wekte, meenen wij u nogmaals uw onmisbaren steun te moeten vragen.

Voor de monumenten, die eigendom der gemeente zijn, bevelen wij in uwe goede zorgen aan.

Wij ondervinden vaak, dat daaraan te weinig geregelde zorg besteed wordt. Openbaren zich de gevolgen hiervan — plotseling-intredende, groote gebreken, waarvan de herstelling veel kost — dan meent men soms met een beroep op den toestand der gemeentekas alle onderhoud te mogen nalaten.

Hoezeer wij zooiets betreuren, behoeven wij u niet meer te zeggen. Elke verarming der provincie in cultureel opzicht — dus ook verminking, verbrokkeling en „opruiming” van monumenten — beschouwen wij als een geestelijk en zedelijk verlies. Wij hebben goede hoop, dat deze onze opvatting ook de uwe zal worden, indien zij het niet reeds is.

Ten einde uw toezicht over monumenten te vergemakkelijken, hebben wij eene provinciale commissie ter bewaring en bescherming van monumenten ingesteld (voorzitter: jhr. mr. F. van Rijckevorsel te 's-Hertogenbosch; secretaris dr. C. F. X. Smits te Goirle), die sinds haar eerste optreden in 1918 reeds herhaaldelijk hulp en bijstand aan gemeentebesturen heeft kunnen ver-

leenen. Wij herinneren u aan haar bestaan en aan hare bereidvaardigheid om u te dienen met raad en daad.

In het belang uwer gemeente verzoeken wij u nooit tot slooping, verbouwing of herstelling van gemeentelijke monumenten te doen overgaan, voordat gij met genoemde commissie overleg gepleegd hebt, tenzij andere deskundigen van erkende bekwaamheid u reeds mochten hebben geadviseerd.

Inzake de bewaring en bescherming van monumenten hebt gij een niet te miskennen invloed op de bijzondere personen, wier vertrouwen gij in uwe gemeente geniet.

Wij verwachten, dat gij hunne belangstelling ten dezen zult weten te verlevendigen.

Bijzonderlijk bevelen wij u aan, de medewerking der onderwijzers te vragen. Wanneer deze aan de leerplichtige jeugd eerbied inprenten voor monumenten der gemeente, zal zeker te bereiken zijn, dat gebouwen, poorten, torens, kerken niet geschonden worden door baldadigheid.

Enkel gemeenschappelijke inspanning kan ons een blijvend behoud der schoonheid van Noordbrabant's monumenten waarborgen.

N. R. Ct.

KORTE BERICHTEN.

Zuiderkerk te Amsterdam. Men zal zich de verontwaardiging herinneren, welke indertijd gewekt werd, door het Londensche plan, om de meeste kerken in de City — die haast geen vaste bewoners meer heeft, zoodat er 's Zondags maar zeer weinig kerkgangers zijn — af te breken en de terreinen te verkoopen. Van dit plan was nota bene de tegenwoordige bisschop van Londen een voorstander. Er wordt nu geijverd voor een „monumentenwet” in Engeland, die het afbreken dezer zoo merkwaardige bouwwerken zal voorkomen.

In verband hiermede herinnert de Bouwwereld eraan, dat ook de „oude stad” van Amsterdam meer en meer ontvolkt wordt, zoodat daar de kerken eveneens „overtollig” worden. Reeds werd de Nieuwe Zijdschapel gesloopt, en nu gaan er geruchten, dat de Zuiderkerk verkocht zal worden. Maar van „verontwaardiging” heeft men in de Amstelstad weinig gemerkt, aldus teekent het blad hierbij aan.

De brand in de Oude Kerk te Delft. Voor de Haagsche rechtbank stonden de twee

loodgieters terecht, aan wier schuld het te wijten is, dat den 23sten September 1921 brand ontstond in de Oude Kerk te Delft.

Beide beklaagden bekenden. Het O. M., waargenomen door Mr. van Traa, meende, dat, waar het hier geldt een onzer kostbaarste nationale monumenten, de beklaagden juist de noodige voorzorgsmaatregelen hadden moeten treffen. Met de grootste onverschilligheid en nalatigheid hebben zij evenwel hun werk verricht. Dit plaatst de zaak dan ook niet in een gunstige omlijsting. Spr. eischte tegen ieder der beklaagden 6 weken hechtenis.

Restauratie van de Oude en de Nieuwe Kerk te Delft. Naar „Het Vaderland” verneemt, heeft de kerkvoogdij van de Ned. Hervormde Gemeente te Delft de restauratie van de Oude en de Nieuwe Kerk opgedragen aan den Voorburgschen architect H. van der Kloot Møyburg. Het eerst is natuurlijk de Oude Kerk aan de beurt.

Bij het onderzoek van het onheil, door den brand aangericht, is gebleken, dat de muren reeds lang in een toestand van verval verkeerden en een grondige herstelling noodig hebben. Er komt een nieuw dak van zwaar eikenhout. Ook het plafond wordt van hout. Verder zal men een deel van het koor in den ouden toestand herstellen, daar het den architect gelukt is, den oorspronkelijken toestand te leeren kennen. Natuurlijk zal het dichtgemetselde raam aan de Oude Delft, dat bij het dichtmetselen ook zijn oorspronkelijke gedaante verloor, weer in eere worden hersteld. Men raamt, dat met het heele werk een driekwart jaar is gemoeid.

Ook voor de Nieuwe Kerk is een ingrijpende restauratie op til.

Bouwwereld, 4 Januari, 1922.

Godlinze. In de kerk te Godlinze (prov. Gron.) werden vorige herfst bij het herstel der oude Romaansche gewelven muurschilderingen gevonden. Zij waren uit verschillende tijden en vooral in het koor kwamen ze duidelijk te voorschijn.

Door verzakkingen en herhaaldelijk overwitten en bijpleisteren waren deze beschilderingen in zwakken toestand gebracht. In evengenoemd koor, dat thans afgesloten is, vond men gevleugelde symbolen der Evangelisten, in wier midden het

Paaschlam. Deze zijn volgens deskundigen de oudste, de twijgen en andere versieringen die men daar ook vindt, zijn later aangebracht. Ook de graden en de boog naar de Kerk zijn beschilderd.

Geen der verschillende stukken kon in zijn geheel worden hersteld. Als fragmenten van tweërlei tijd konden ze behouden blijven.

Dit is dan ook geschied. Op kosten van kerkvoogdij en prov. Gron. archaeologische commissie werd dit werk uitgevoerd door een deskundige, die gezonden werd door de Rijkscommissie voor Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Tevens bevond zich in het Koor een sacramentshuisje, dat ook door overpleistering zijn schoone vormen had verloren. Onder toezicht van evengenoemden deskundige werd dit schoon gemaakt, waarna de oude polychromie spoedig weer te voorschijn kwam. Het bestond gedeeltelijk uit zandsteen en gedeeltelijk uit baksteen, beide gepolychromeerd.

Thans zijn beide, zoowel de fragmenten der beschilderingen als het sacramentshuisje, hersteld, zeer ten genoegen van Kerkvoogden en Archaeologische commissie. Onzes inziens heeft het nu blijvende waarde voor geschiedenis en kunst, doch vertelt het 't meest van de historie der kerk te Godlinze.

Jb. VINHUIZEN.

Restauratie van het Kasteel Helmond. Het voorstel van Ged. Staten ter subsidiëering van het Kasteel te Helmond is niet erg gunstig ontvangen.

Men meende niet gerechtigd te zijn in den tegenwoordigen tijd zulk een hooge bijdrage te voteeren.

Andere leden waren van oordeel, dat men hier niet alleen te doen had met restauratie van een monument, maar ook met het inrichten van een gemeentehuis en de vraag was gerechtigd, of niet vooral de behoefte aan een grooter gemeentehuis de belangstelling voor het behoud van dit kasteel had aangewakkerd. Deze leden vonden het wel op den weg liggend der provincie om te subsidiëeren de „uitwendige restauratie van dit kasteel, doch niet de „inwendige” ombouwing en inrichting tot gemeentebureaux. Men kon daarom meegaan met het voorstel van Ged. Staten en vond het voorgestelde bedrag ruim genoeg.

In een afdeeling was de overgrootste meerderheid voor het verlenen eener subsidie voor de „uit-

wendige” restauratie van het kasteel van Helmond, doch slechts ten hoogste tot een bedrag van 5 pct, of f 10.000.— over twee jaren te verdeelen.

Gezien het gevoelen der afdeelingen meenen Ged. Staten te moeten voorstellen het voorstel aan te nemen, met dien verstande dat in het ontwerp-besluit waar gesproken wordt van f 20.000.— en f 10.000.—, respectievelijk gelezen wordt f 10.000.— en f 5.000.—.

Eindhovensc Dagbl. 4 Jan. '22.

Lichtenvoorde. De heer van Erven Dorrens vraagt in de pers de aandacht voor het laatst overgebleven 17de-eeuwsche boerenhuis, van het Saksische type, in Gelderland. In de buurtschap Harreveld, gemeente Lichtenvoorde, staat het kleine curieuse bouwwerk, bekend tot in de verre omstreken als: de Saksische Boerenwoning, zogenoemd „Los Huis”, te Lichtenvoorde. „Los” in het Geldersch en Overijsselsch beduidt „open”, en wijst op de ééne opene, niet door tusschenwanden gedeelde, ruimte binnen de vier muren van het huis, waar woonvertrek en slaapplaats van de menschen met de stal voor koeien, de geit en het pluimvee, onder het hoog beschuttend dak verenigd zijn.

De heer v. E. D. zag het huis gaarne opgenomen in het Openlucht-Museum en vraagt om toezending van bijdragen in de kosten.

Walcheren. Walcheren, eens zoo rijk aan buitens, telde later vele hofsteden met monumentale inrijpoorten als herinnering, dat ter plaatse een buiten was geweest.

Nadat eenige maanden geleden de inrijpoort van Huis Om onder Serooskerke is ingestort, zijn thans de beide klimmende leeuwen, elk een wapenschild omvattende en staande op gemetselde pilaren, welke den ingang van de hofstede Dijkzicht tusschen Ritthem en Souburg vormden, eertijds ook een buitenplaats, onder sloopershanden gevallen.

N. R. Ct.

Nederlandsch-Indië. De Oudheidkundige Verslagen over het eerste en tweede kwartaal 1921 toonen, dat aan de Nederlandsche oudheden meer belangstelling wordt gewijd dan tot dusver het geval was. De restauratie van de Portugeesche Buitenkerk te Batavia wordt geregeld voortgezet; tevens zal hier de uit Soerabaja overge-

brachte grafsteen van den Gouv. Gen. Carel Reynierse een plaats vinden. Voorts vindt men mededeelingen over het fort te Senana (res. Ternate) en de Engelsche monumenten te Mokko-Mokko (Benkoelen).

Van bijzonder belang is de voorloopige opname der Compagnies-oudheden in de Molukken, welke is uitgevoerd door den ambtenaar V. I. van de Wall en den fotograaf-teekenaar J. J. de Vink. Hieromtrent kan verwezen worden naar het in deze zelfde aflevering van het Jaarboek geplaatste artikel.

Wat aangaat de werkzaamheden op ander gebied dan dat der Nederlandsche oudheden wijzen wij op het onderzoek van praehistorische graven in Djember, die onder meer een groot aantal gekleurde kralen opleverden, niet ongelijk aan dergelijke voorwerpen uit Europeesche vondsten. Een rijk geïllustreerd artikel van resident Damsté handelt over de ontdekking van een rotsklooster op Bali, vermoedelijk een vorstelijke bijzittingsplaats. Ten slotte worden eenige opmerkingen gemaakt over de musea op Java. Aangaande dat te Batavia wordt geklaagd, dat de rijke inhoud zoo weinig tot zijn recht komt en nog slechts voor een bedroevend klein gedeelte is gepubliceerd; natuurlijk genoeg door de omstandigheid, dat de eenige personen, op wie voor verzorging en verwerking van het aanwezige materiaal een beroep kan worden gedaan, de reeds met ander werk overkropte ambtenaren van den Oudheidkundigen Dienst zijn. Aangedrongen wordt dus op de aanstelling van een geschoold archaeoloog, wiens eenige taak in het museum ligt. Van de overige musea verheugt zich dat te Modjokerto in de bijzondere belangstelling der bevolking; het aantal bezoekers bedraagt ongeveer 1500 per maand en in dit opzicht steken dus de „onontwikkelde” Javanen gunstig af bij de beschaafde Nederlanders, die zich aan hun plaatselijke musea heel wat minder gelegen laten liggen. Bedroevend is echter de toestand te Toeloeng-agoeng, waar het museum, eens door een voortvarend bestuursambtenaar gesticht, na diens vertrek geheel verwaarloosd is; het gebouw is voor de rijstdistributie in beslag genomen en de vroegere inhoud is daaromheen in de buitenlucht geplaatst! Er worden nu maatregelen genomen om een en ander naar elders te vervoeren en het museum op te heffen, en de in het Verslag uit dezen gang van zaken getrokken les is deze, dat het oprichten van zulke musea alleen wen-

schelijk en mogelijk is, wanneer het nog op wat anders berust dan het initiatief van een in dit opzicht alleenstaand ambtenaar. Mocht men echter meenen, dat verwaarloozing het ergste is, wat er met den museum-inhoud gebeuren kan, dan leert het museum te Kédiri wel anders: daar staat alles keurig in een practisch gebouwtje, maar de voornaamste stukken zijn bepleisterd, beprutst of bijgewerkt, op min of meer fantastische wijze en soms met weglating van authentieke fragmenten, die bij de restauratie niet goed meer gebruikt konden worden. Het geheel wordt gekenschetst als „een leelijke blamage”, die de noodzakelijkheid aantoonde dat de plaatselijke autoriteiten de medewerking van den Oudheidkundigen Dienst inroepen. Deze met de kleinere musea op Java opgedane ondervindingen zijn ook ten onzent nog wel de overweging waard.

Museumgebouw te Utrecht. In het Verslag omtrent de openbare verzamelingen der gemeente Utrecht over het jaar 1920, lezen we aangaande de gebouwen:

Het nieuwe museumgebouw aan de Agnietenstraat kwam op eenig binnenwerk na gereed. Van den aanbouw van de ontworpen galerij, die zou moeten dienen om de verschillende deelen der gemeenteverzameling beter met elkander in verbinding te brengen is intusschen niets meer gekomen. Burgemeester en Wethouders konden, gelet op den toestand der gemeente-financiën, ten slotte geen vrijheid vinden om bij den gemeenteraad een voorstel tot dien aanbouw in te dienen. Het zal dientengevolge niet wel mogelijk zijn de rondgang door het ingewikkelde gebouw op geheel bevredigende wijze te regelen. Eerst wanneer later ter plaatse van de ontworpen galerij een nieuwe vleugel wordt aangebouwd zal een goede oplossing verkregen kunnen worden.

Museum Boijmans. Aan het Museum Boijmans zijn ten geschenke aangeboden kunstvoorwerpen:

1. van den heer J. P. van der Schilden, alhier:

De verzamelingen Delftsch aardewerk, Chineesch en Japansch porselein, de tapijten, meubelen, schilderijen, aquarellen en teekeningen, die zich reeds in het Museum in bruikleen bevinden;

2. van den gewezen directeur van het Museum, den heer F. Schmidt-Degener:

- 1e. Het portret van Magherita de Medicis, door Justus Sustermans (1597-1681);
 2e. De Familie, door Marius Richters;
 3e. Danseuse, door Jan Sluifers.

N. R. C.

G. J. BRENKMAN.

Den 15den Februari is te Lienden overleden de Heer G. J. Brenkman. Tot voor weinige jaren oefende hij het beroep van smid uit, maar bovendien had hij een zeer groote belangstelling voor de geschiedenis van zijn geboortestreek. Veel van de archaeologische vondsten te Lienden, Kesteren en omgeving zijn persoonlijk door hem aangekocht, en veelal in de Oudheidkamer te Tiel ondergebracht. In de eerste jaargangen van „Gelre” komen bijdragen van zijn hand voor.

N. R. Ct.

NASCHRIFT BIJ HET ARTIKEL VAN
 PROF. DR. N. J. KROM.

Juist vóór het afdrucken van dit nummer komt het bericht, dat het reisrapport van den Heer van de Wall thans is gepubliceerd als Bijlage O in het Oudheidkundig Verslag over het 3de Kwartaal van 1921, blz. 115—140. Belangstellenden worden dus verder daarheen verwezen.

NIEUWE BOEKEN.

Martin Conway. The van Eycks and their followers. London, 1921.

R. A. S. Macalister. A text-book of European archaeology. I. The palaeolithic period. London, 1921.

A. W. Byvanck en G. J. Hoogewerff. Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen. 's-Gravenhage, 1921. Afl. 1—2.

SNEEK.

GESCHIEDKUNDIGE INLEIDING.

Sneek in Westergo, gelegen te midden van uitgestrekte graslanden, behoort niet tot de oudste steden van Friesland. Het nabijgelegen Bolsward kan op eerbiedwaardiger ouderdom bogen. Deze laatste stad, aan de Middellzee gelegen, speelde door deze ligging in de oude middeleeuwen een bescheiden rol in het overzeesch scheepvaartverkeer. Doch de opkomst van Sneek dateert eerst uit den tijd, toen het zuidelijk deel van de Middellzee reeds dichtgeslibd was. Op deze nieuw aangewonnen gronden vestigden zich nederzettingen, vermoedelijk het eerst kloosterlingen, die het land in cultuur brachten en te midden dezer landen zal het vlek Sneek (oudtijds Snek, Snake, Friesch Snits) ontstaan zijn, als een nog zeer bescheiden centrum van een ontluikend ruilverkeer. De ontwikkeling toch van Sneek van vlek tot stad is, evenals bij de meeste steden, te danken aan den handel, hier aan het marktverkeer.

Aan overzeeschen handel heeft Sneek nooit deelgenomen, maar van het eerste begin der stad tot op het huidige oogenblik is haar beteekenis de centrale markt te zijn van een uitgestrekte grasstreek („greidhoek”), vroeger markt van vee en zuivelproducten, nu meer uitsluitend veemarkt.

De ontwikkelingsgang: dorp tot stad, is een langdurige, en evenmin als wij het juiste moment van vestiging der eerste bewoners van Sneek kunnen aanwijzen, evenmin is het mogelijk het jaar te noemen, waarin Sneek een stadsrecht verkreeg en dus stad werd. Met zekerheid is vast te stellen, dat Sneek in 1424 stad was: dan toch worden genoemd burgemeesteren, schepenen en raad in „Snitze”, en heeft de plaats dus een eigen bestuur en eigen recht. Het stadsrecht van Sneek komt voor in een codificatie van pl.m. 1464, maar zal natuurlijk ouder zijn.

Omtrent de geschiedenis van Sneek in de periode van groei is weinig bekend: archivalia ontbreken vrijwel geheel en de Friesche kronieken staan nu juist niet in een roep van groote betrouwbaarheid. Als het dorp evenwel tot stad uitgegroeid is, treft vooral de kracht, welke van Sneek uitgaat in de burgeroorlogen, welke Friesland in de middeleeuwen teisterden. Een beschrijving van het middeleeuwsche Sneek is niet te geven; het oude is te gronde gegaan, niet het minst door de vele branden, welke het oude Sneek met ondergang bedreigden.

Het bestuur der stad bestond uit burgemeesteren, schepenen en raad; aan hen het bestuur en de rechtspraak. Grooten invloed oefenden echter de „hoofdelingen” uit, hoofden van aanzienlijke geslachten, die zich op een stins in de stad gevestigd hadden. Zoo bijv. Rienck Bockema (pl.m. 1350—1426), wonende op de stins Rodenburg te Sneek, zoon van Bocke Dodinga, Dothnia of Donia, ijverig partijganger. Hij was de stichter van het in de nabijheid van Sneek gelegen klooster Thabor. Doordat zijn dochter His met Age Harinxma huwde, ging zijn invloed in de stad Sneek over op de Harinxma's. Reeds vroeg was de stins Rodenburg door de bevolking van Sneek

vernield; Age Harinxma stichtte daarom een stins aan de marktstraat, eerst Harinxmahuis, later Dekama- en Gruytersmahuis geheeten, welke in de 17^e eeuw nog bestond. Onder aanvoering dezer strijdlustige hoofdelingen namen de Sneekers, gedwongen of vrijwillig, deel aan de gevechten tusschen de Schieringers en Vetkoopers. Age Harinxma stond evenals Sneek aan de zijde der Schieringers, en tot het einde der twisten is de stad Sneek die partij trouw gebleven.

Naast burgerij en adel oefenden de geestelijken grooten invloed uit. Hierboven is reeds de stichting van het klooster Thabor bij Sneek aangevoerd. In de omgeving der stad stonden nog eenige kloosters, en wel het Hospitaler-klooster, dat het patronaatsrecht over verscheiden kerken in Friesland had, en uit welk klooster de Sneeker kerk, aan St. Martinus gewijd, hare pastoors koos. Verder wordt genoemd het Bagijner klooster Groendijk in de nabijheid van Sneek. In de stad zelve vestigden zich in 1462 de Kruisbroeders en stichtten er een klooster in de naar hen genoemde Kruisbroedersstraat. Al deze kloosters zijn in 1572 te gronde gegaan. De afbraak van het Hospitalerklooster heeft gediend tot opbouw der versterkingen van de stad.

Aldus was de samenstelling van de bevolking der stad; groote gebouwen hebben de stad gesierd, naast kerk en klooster de stinsen der adellijke hoofdelingen.

Sneek heeft haar rol gespeeld in de geheel Friesland teisterende burgertwisten, welke in hevigheid toenamen, toen het machtige Groningen van de verdeeldheid in Friesland gebruik maakte, om hare economische overheersching, zich reeds uitstrekende over de Omlanden, ook in Friesland te vestigen. Om dit doel te bereiken verbindt de stad Groningen zich met de Vetkoopers en vindt Sneek, dat den Schieringers trouw bleef, tegenover zich. Tegen deze overmacht zijn de Schieringers niet bestand; de Sneekers en hun aanhang worden verslagen, en Sneek is genoodzaakt een verbond met Groningen aan te gaan. Nu ziet de stad Sneek naar vreemde hulp uit en in 1498 kiezen de stad en de Schieringers tot hun beschermer hertog Albrecht van Saksen, wiens vertegenwoordiger zich binnen Sneek vestigt.

Nu begint de worsteling om de heerschappij in Friesland, waardoor het land zoo veel te lijden gehad heeft. In 1514 is de stad genoodzaakt, zich aan de Gelderschen over te geven; het Geldersche hof vestigt zich binnen Sneek. Hollanders en Saksen stroopen in Friesland; Schieringers en Gelderschen nemen weerwraak, hun benden beheerschen de Zuiderzee en plunderen de Waddeneilanden. Het hoofd dier benden was Groote Pier, die zich te Sneek vestigde en in 1520 overleed. Nog tot 1522 houdt Sneek de Geldersche zijde; dan echter is de stad gedwongen de zijde van Karel V te kiezen.

Een tijd van rust breekt aan, weder verbroken door den godsdienstoorlog, welke ook Sneek niet ongemoeid liet. Met het gewest Friesland sluit de stad zich aan bij de Unie van Utrecht, en van nu af is de politieke rol van Sneek uitgespeeld. Haar rol in de politiek zal voortaan zijn een stem in de Statenvergadering van Friesland te hebben, haar economische invloed is beperkt tot het zijn van marktplaats voor het omliggende platteland. Geen industrie is er tot bloei gekomen, wel een drukke binnenvaart langs de vele Friesche wateren.

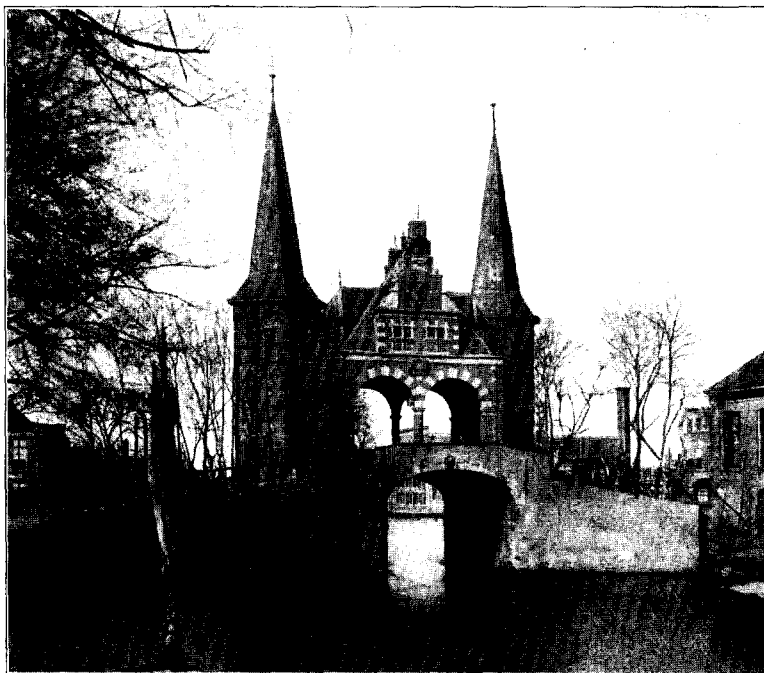
De stad leeft voortaan een eigen, onopgemerkt bestaan, opgesloten binnen

de haar omgevende vestingwerken, welker kracht niet op de proef gesteld zal worden. Het woelige leven der middeleeuwen is voorbij; de herinnering er aan wordt ook met de uit dien tijd stammende gebouwen weggevaagd.

Eng omsloten door de vestingwallen, welke elke gezonde uitbreiding beletten, is de stad tot ongeveer 1842 gebleven, toen de wallen geslecht en de poorten voor afbraak verkocht werden. Slechts de Waterpoort bleef behouden. Nog jaren zou het duren, eer nieuw leven in de stad opbloede. Toen de industrie er zich vestigde, de veemarkt in omvang toenam, steeds meer water- en landwegen de verbinding met elders gemakkelijker maakten, leefde de stad op, vernieuwde zij zich meer en meer. Maar te betreuren is het, dat bij de toeneming van den economischen bloei, bij het vermeerderen van de materieele welvaart, de zucht tot vernieuwing en verjonging der stad niet gepaard ging aan een piëteitsgevoel voor het uit vroeger perioden overgeleverde stadsschoon. Nagenoeg al het oude is afgebroken en wat er restte voor een goed deel jammerlijk verminkt. De hier volgende beschrijving der voornaamste bouwwerken zal hiervan het bewijs leveren.

KORTE BESCHRIJVING VAN DE MONUMENTEN TE SNEEK.

Weinig steden in ons land zijn zoo arm aan gebouwen, merkwaardig uit oudheidkundig oogpunt, als Sneek. Uit de geschiedenis der stad is dit wel te verklaren. Van het begin tot het einde is het een provinciestad geweest en gebleven; aanraking met andere gewesten, laat staan vreemde landen, had niet plaats. In de middeleeuwen zelfs, toen zij meer dan in latere tijden op den voorgrond trad, was Sneek toch slechts de marktplaats voor het omliggende platteland, slechts weinig groote gebouwen rijk, t.w. kerk, klooster en eenige stinsen. Daarnaast de huizen der burgers langs de Sneek doorsnijdende grachten. Vele dier huisgevels zijn architectonisch van belang

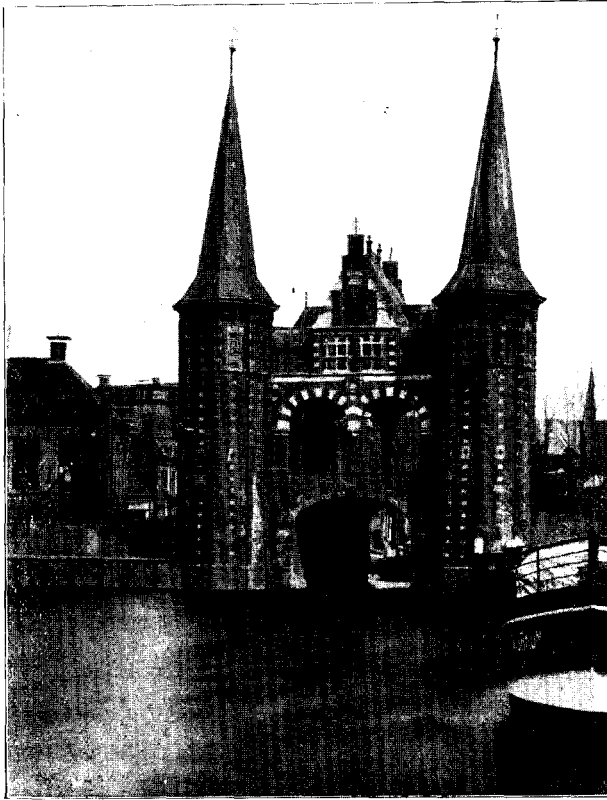
Afb. 1. De Waterpoort van binnen.

geweest, doch de toenemende bloei der stad op het einde der 19^e eeuw heeft een moderniseering ten gevolge gehad, waarbij maar al te zeer het schoone oude verdwenen is om plaats te maken voor het stijllooze nieuwe.

I. VERDEDIGINGSWERKEN.

De vestingwerken, welke het stadje Sneek omringden, dateeren van ongeveer 1613. De Noorder-Oosterpoort en de nog bestaande Waterpoort gaven toegang tot

Afb. 2. De Waterpoort van buiten.

de stad. Ver van alle krijgsgeslacht droeg de stad weinig zorg voor het onderhoud der vestingwerken; de Waterpoortechter is in 1758 vernieuwd en heeft toen haar tegenwoordige gedaante gekregen. Toen nu de reeds in puin vallende vestingwerken in de 19^e eeuw geslecht konden worden, heeft de stad de Noorder- en Oosterpoort voor afbraak verkocht. Dit lot bleef de Waterpoort bespaard. Deze, het vaarwater de Geeuw overspannende poort bleef behouden en werd in 1878 gerestaureerd. Langs de Geeuw de stad naderende ziet men reeds van verre de beide slanke achtkantige torens van rooden baksteen met zandsteenversiering, bekroond door spits toeloopende daken. Tusschen beide torens welft zich de groote doorvaartopening, waarboven het door ronde kolommen gesteunde poortgebouw zich bevindt, door twee boogvormige openingen uitzicht naar de Geeuw biedend. Aan de water- en landzijde wordt het poortgebouw bekroond met topgevels, welker dakverbinding aan beide zijden

dakvensters dragen. Het geheel in renaissance-stijl opgetrokken gebouw wordt versierd door zandsteen rondlopende boogfriezen, waarin gebeeldhouwde kopjes. De topgevels zijn voorzien van ramen met kruiskoosijnen. Beide torens worden beklommen langs gemetselde trappen.

Licht en sierlijk, ontdaan van alles wat op haar oorspronkelijke bestemming wijst, spiegelt de poort zich in het water; een fraai stadsmonument, waaraan de opvolgende verbouwingen echter veel van het oorspronkelijke ontnomen hebben.

II. OPENBARE GEBOUWEN.

De vroede vaders van onze oude steden, het bestuur eener stad, vooral in tijden, waarin zelfbewuste kracht van haar uitging, streefden er naar, den zetel van het stadsbestuur te vestigen in een gebouw, het aanzien der stad waardig. Daar toch was het centrum van bestuur en rechtspraak gevestigd. In de middeleeuwsche stad Sneek, trouwe partijgangster der Schieringers, zetel van het Saksische en Geldersche bestuur, zal het raadhuis in overeenstemming geweest zijn met den invloed en de macht der stad. In die middeleeuwsche samenleving hebben eenige gebouwen het stadsbeeld gedomineerd: kerk, raadhuis, klooster, stins.

Van het oude raadhuis weten wij niets. Het tegenwoordige raadhuis in de Marktstraat is het enig bekende. Vermoedelijk een laatzeventiende-eeuwsch bouwwerk, heeft de achttiende eeuw er den tegenwoordigen vorm aan gegeven, welke in hoofdzaak onveranderd gebleven is, al heeft men gemeend, het gebouw te moeten moderniseren o.m. door het aanbrengen van moderne ramen.

Het gebouw maakt eerder den indruk van een deftig heerenhuis uit de 18^e eeuw dan van een raadhuis. Het bestaat uit souster-rain, bel-etage en verdieping. Tot de bel-etage verleent toegang een hooge hardsteenen stoep, aan weerszijden te bereiken door een hardsteenen trap, voorzien van gebeeldhouwde lantaarnbasementen; trappen en bordes dragen een hardsteenen balustrade, waarvan het rijke en fraaie beeldhouwwerk, waaronder wapens, de aandacht vraagt. Bordes en trappen zijn niet tegelijk met den voorgevel aangebracht; zij toch zijn in 1745 vervaardigd door Gerben Nauta van Sneek, terwijl de eigenlijke voorgevel uit het jaar 1760 stamt.

Wanneer wij het bordes beklimmen, staan wij voor de deur van het gebouw,

Afb. 3. Het Raadhuis.

die met het daarboven gelegen venster het fraaie en sprekende middengedeelte van den voorgevel uitmaakt. De deuropening met bovenraam en lantaarn is omlijst door fraai beeldhouwwerk evenals het daarboven gelegen raam. Ter weerszijden van het middengedeelte bevinden zich twee ramen op elke verdieping met gebeeldhouwde dorpels. De voorgevel wordt afgesloten door een kroonlijst, gesteund door fraaie consoles, kinderfiguren voorstellende. Op het dak trekken de aandacht een koepel en twee dakvensters, rijkelijk van beeldhouwwerk voorzien. Het beeldhouwwerk aan het

Afb. 4. Het Raadhuis. De Trap.

gebouw is van de hand van Johan George Hempel, den maker van de bekende preekstoel te Sexbierum. Wij gaan den bordesingang van de bel-etage binnen, en bevinden ons in een ruime vestibule, waarvan plafond en muren met fraai stukadoorwerk voorzien zijn. Rechts van den ingang is de burgemeesterkamer en daarachter de kleine raadzaal. Vanuit de vestibule leidt een breede trap naar de verdieping. De ingang naar het trappenhuis wordt gevormd door een boog op fraaie caryatide; het trappenhuis is versierd met rijk geornamenteerde plafonds. De trap zelve is van eikenhout en treft door het fraai aangebrachte snijwerk. Trap en leuning zijn nu nog door een verflaag bedekt; er zijn echter plannen, om den oorspronkelijken toestand te herstellen. Op de bovenverdieping geven fraai gesneden deuren toegang tot de verschillende vertrekken.

Het meest gave vertrek is de groote raadzaal. Stukadoorwerk, schoorsteenmantels en betimmering

vormen een fraai geheel. Het gestukadoorde plafond is rijk bewerkt: in de hoeken bevinden zich half verheven ornamenten, voorstellende Gerechtigheid, Wijsheid, Arbeid en Geleerdheid. Aan de twee breedtezijden der zaal bevindt zich een schoorsteenmantel, van onderen van marmer met gewrongen pilasters en cherubijntjes in het midden; de bovenste helft is van hout met aan weerszijden een mannen- en vrouwenfiguur. De gesneden deuren, pilasters en lambrizeeringen vormen met het stukadoorwerk en de schoorsteenmantels een fraai en deftig geheel. Jammerlijk steekt

hiertegen af het ordinaire behangselpapiertje, dat de in vakken verdeelde wanden bedekt. Achter dit behangsel is echter een groote verrassing verborgen: het papier is geplakt op zeer mooi goudleer. Een der paneelen is voor proef uit het vak genomen, het papier ervan verwijderd en het vrij gave goudleer, kennelijk naar de omsluitende ornamenten te oordeelen, voor deze zaal zelve vervaardigd, te voorschijn gekomen. Voorloopig wordt dit stuk opgerold bewaard, totdat de tijd aangebroken is, de geheele zaal te restaureeren. De zaak is bij het gemeentebestuur in overweging; moge zij niet afstuiten op financieele bezwaren.

Nu rest ons nog een bezoek aan de op de bel-etage gelegen kleine raadzaal;

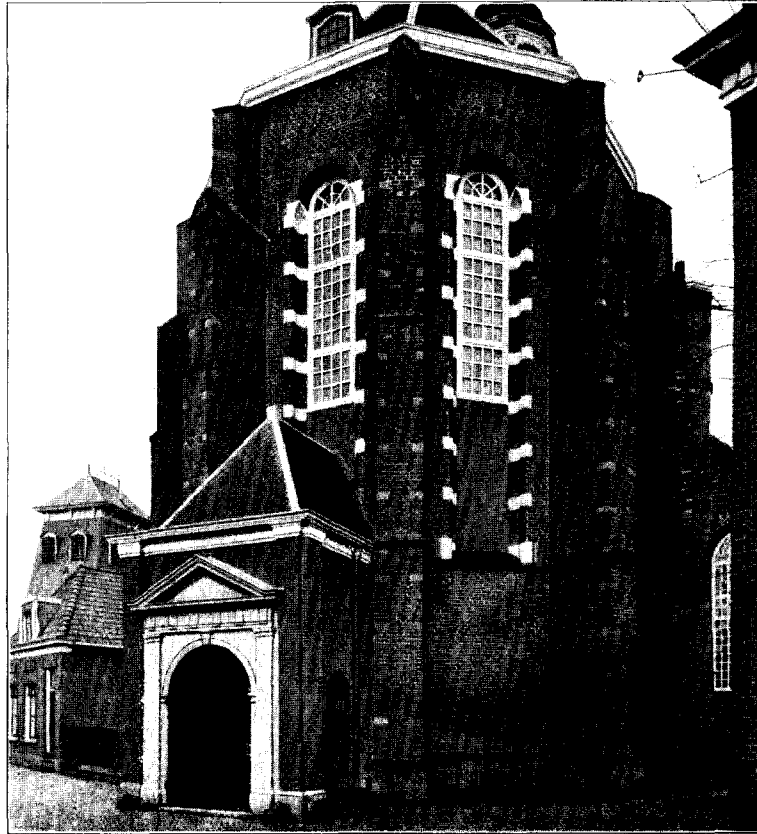
Afb. 5. De Nederl. Herv. Kerk, Sacristie en Klokkentoren.

aan de wanden hangen twee niet fraaie schilderijen, voorstellende de Ooster- en de Noorderpoort. In deze zaal bevindt zich ook een vitrine, waarin de aan de stad behorende kostbaarheden geborgen zijn. De stad bezit eenige schoone en kostbare staaltjes van Friesche zilversmeedkunst. Vooral de aandacht trekken twee zilveren drinkbekers, waarvan de een van fraai drijfwerk voorzien is, welke bekens in 1696 door Henriëtte Catharina, prinses van Oranje, Wed. van den Prins van Anhalt, aan de stad Sneek geschonken werden, als tegenbeleefdheid voor het burgerrecht, haar door het stadsbestuur vereerd.

Verder is nog eenig achttiende-eeuwsch zilverwerk aanwezig, als: 4 zilveren degens van de overheid, zilveren stadssleutels, een met zilver gemonteerde drinkhoorn van het grootschippersgilde en een dito van het kleinschippersgilde, een zilveren

bode-plaat, een zilveren insigne van den stadsomroeper en een zilveren brandewijns-kop met lepel, welke volgens inschrift aan het stadsbestuur behoorde.

In de vitrine liggen verder: een ijzeren helm, volgens de legende toebehoord hebbende aan Grooten Pier, een Hindelooper hoed (18^e eeuw), een gedreven koperen tabaks(?)pot, en eenige urnen, in de nabijheid van Sneek opgegraven.

Afb. 6. Ned. Herv. Kerk. Westelijke sluiting met portaal.

Op den zolder staan een drietal fraaie bronzen kanonnetjes op affuiten, volgens inschrift uit het jaar 1692.

Merkwaardige openbare gebouwen bezit de stad Sneek verder zeer weinige. Aan de markt (W 13 no. 21 en 22) staat een dubbel heerenhuis, nu ingericht tot Openbare Leeszaal. Het is een goede, achttiende-eeuwsche gevel met aardig gesneden versieringen.

Inwendig waren fraaie Lod. XV betimmeringen, schoorsteenmantels en plafonds. Bij de inrichting tot Leeszaal schijnt hiervan veel opgeruimd te zijn. De betimmeringen beperken zich tot eenige deuromlijstingen.

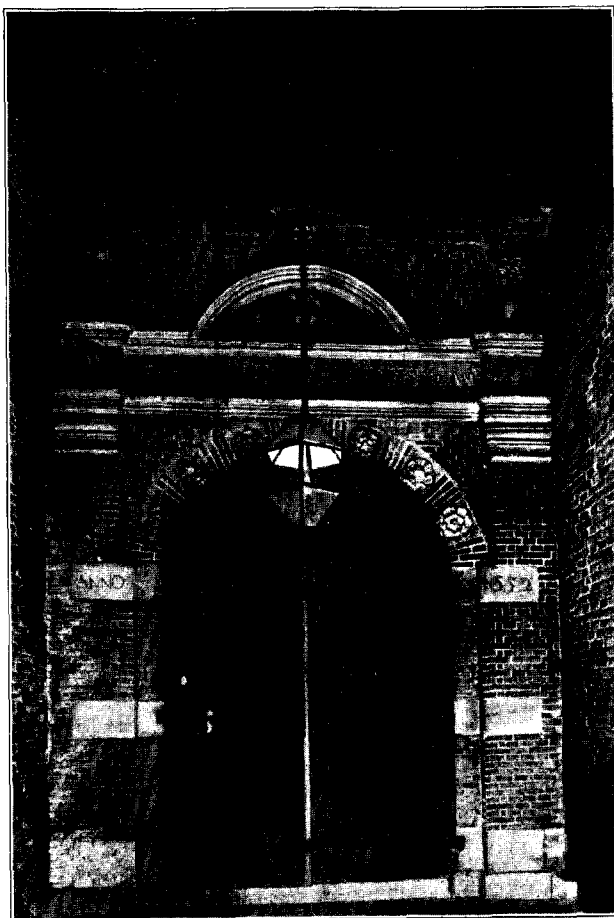
III. KERKELIJKE GEBOUWEN.

Indien men van het station de stad inwandelt, ziet men boven de lage huizen omhoogrijzen het hooge dak der Ned. Herv. Kerk, in den Katholieken tijd de hoofdkerk, aan St. Martinus gewijd. Het loont wel de moeite, om rondom de kerk wandelende, de buitenmuren in oogenschouw te nemen: zelden toch zal men een kerkgebouw vinden, waaraan zooveel verbouwdens verknoeid is. Zoo als de kerk er nu uitziet, is zij een staalkaart van allerlei bouwstijlen.

De vorm van de oorspronkelijke kerk is wel te reconstrueeren. Zij dateert vrij zeker van het einde der 15^e of het begin der 16^e eeuw, en bestond oorspronkelijk uit een middenschip met koor en twee lage zijbeuken. Aan het westeinde der zijbeuken zullen lage torens gestaan hebben, waartuschen een opgaande gevel. Ten zuiden dezer kerk bevindt zich een sacristie uit de 14^e of 15^e eeuw. Deze trekt de aandacht door vroeg-Gotische boogfriezen. Tot restauratie van het uitwendige dezer sacristie is besloten. Te wenschen ware, dat van deze gelegenheid gebruik gemaakt werd, om ook het inwendige in een waardiger toestand te brengen.

Vermoedelijk in het laatst der 17^e eeuw is men begonnen de kerk te verknoeien; de gewelven boven koor en zijbeuken werden uitgebroken en vervangen door een segmentvormig houten gewelf. Boven het middenschip welfde zich van ouds een houten gewelf, dat nu nog gedeeltelijk boven het hedendaagsche gestukadoord gewelf aanwezig is. Doch ook de houten gewelven boven de zijbeuken zijn verdwenen en vervangen door stucwerk. Het houten gewelf boven het koor is nog aanwezig. De westgevel met torens is afgebroken, de kerk aldaar met een travee ingekort.

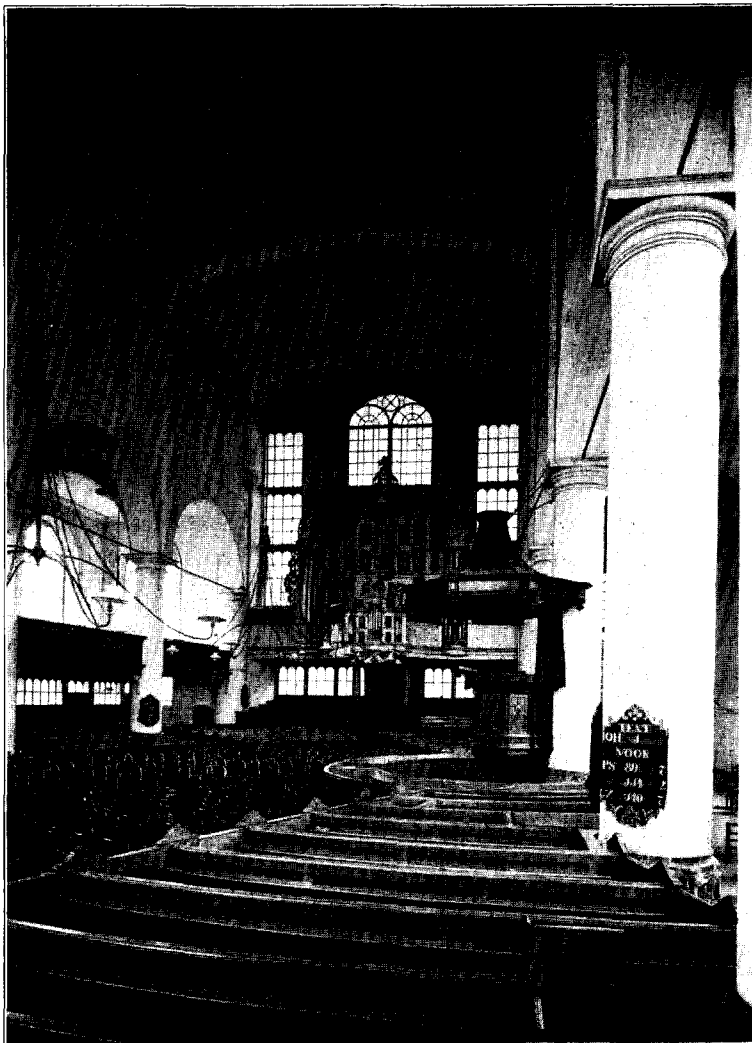
Bezien wij nu den noordelijken gevel, dan bemerken wij, dat daar $\pm$ 1800 een korte kruisarm uitgebouwd is in klassieken stijl met hardsteen pilasters en

Afb. 7. Ned. Herv. Kerk. Ingang van het Koor.

frontespies. In den hoek, gevormd door dit portaal en de kerk, verheft zich een oude traptoren met gemetselde trap, waarvan het bovineinde verdwenen is.

Ook het koor is niet gespaard: de ramen zijn voor de helft dichtgemetseld. In het koor is bovendien een latere ingang gemaakt, waarvóór in de vorige eeuw

Afb. 8. Ned. Herv. Kerk. Interieur naar het Oosten.

een buitenportaal is gebouwd. Hier toch is de hoofdingang tot de kerk. Om de kerk rondwandelen wij dus den loop der eeuwen mede: In het zuiden een 14e à 15e eeuwse sacristie geleund tegen een iets latere kerk; vervolgens ten westen een in de 17e eeuw verminkte gevel, waarop aan den noordelijken gevel een in klassieken stijl uitgevoerde uitwas voorkomt, en ten slotte het oude koor met een 19e eeuwse ingang.

Op de kerk bevindt zich een openbewerkte achtkante koepel met fraai beeldhouwwerk in Louis XV stijl. De koepel diende als speeltoren voor het aan de stad toebehoorende klokkenspel, in opdracht der stad in 1771 door den klokkengieter J. Burghoekte Enkhuizen gegoten. Daar de klokken ontstemd waren, zijn zij verwijderd en rusten nu op den vloer van het

koor der kerk. Vooreerst zal geen klokkenspel over Sneek klinken.

Uit het voorgaande blijkt, dat de kerk geen toren met luidklok rijk is. In dit gemis is voorzien door de twee luidklokken op te hangen in een houten klokkentoren op steenen voet aan de zuidzijde der kerk.

De hoofdtoegang tot de kerk is het voor het koor uitgebouwde portaal. Treden wij door de deur binnen, dan zien wij een gedeelte van de buitenzijde van het koor, waaraan de raamprofileeringen aan de renaissance herinneren. Vervolgens komen wij in het koor, van de kerk afgescheiden door een kermisachtig aandoende houten afscheiding. In het koor hangen drie groote borden met wapens van eikenhout, met fraai gesneden vleugelstukken en bekroning. Het middelste bord is bekroond door het beeld der Gerechtigheid. Het snijwerk is uit de 17^e eeuw. De wapens zijn van de wapenborden afgehakt. De kerk binnentredende valt ter linkerzijde op de toegang tot de hierboven beschreven sacristie. De deur naar de sacristie dateert uit het einde der 14^e of begin 15^e eeuw, is uitgevoerd in Gotischen stijl en is vervaardigd van blanke eikenhout, samengesteld uit kleine vierkante paneeltjes en is versierd met rosetjes.

De kerk is met hout bevloerd, waaronder vele fraaie grafzerken verborgen zijn. Het meubilair van de kerk is eenvoudig. De preekstoel met doophek, door Barteld Winsens in 1626 vervaardigd, is van eikenhout, zeer eenvoudig, slechts met eenig snijwerk versierd. Aan het westeinde onder de galerij bevindt zich nog een eenvoudige eiken regeeringsbank van 1680 met eenig snijwerk, alles met een verflaag overdekt.

Vroeger stond er in de kerk een fraaie vroedschapsbank met rijk snijwerk; deze is verkocht en is nu te Luik te bewonderen.

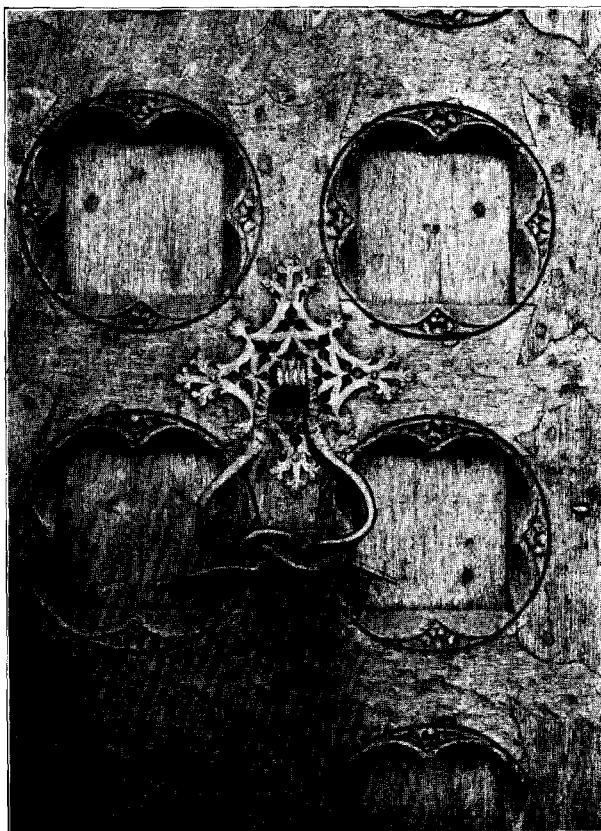
Oud avondmaalzilver bezit de kerk niet.

Aan den Singel staan nog een tweetal kerkgebouwen en wel:

een Rooms-Katholieke kerk, in het laatste kwartaal der 19^e eeuw door Dr. Cuipers gebouwd, en de doopsgezinde kerk uit het eerste kwart der 19^e eeuw met voorgevel in klassieke stijl.

IV. PARTICULIERE GEBOUWEN.

Een wandeling langs de aardige grachten en de straten der stad Sneek, in de hoop gave oude gevels aan te treffen, behoort tot de vruchteloze ondernemingen.

Afb. 9. Deur naar de Sacristie.

De zucht naar vernieuwing heeft niets gespaard. De gevels zijn uitgekapt om ruime ramen plaats te geven; aardige gevels zijn van hun onderstuk beroofd en op glazen voeten geplaatst; wat er nog restte van oude tijden is of verminkt of door een dikke verflaag bedekt. De opsomming kan dus kort zijn.

Een goeden 17^e eeuwsehen trapgevel met geornamenteerde boogsteenen bezit het huis Hoogend no. 15; zulk een gevel hebben ook eenige huizen in het Achterrom

Afb. 10. Gevel Hoogend 15.

en Grootzand no. 62. Een aardige rest van een renaissance-gevel vindt men aan het huis Suipmarkt 10. Min of meer verminkte trapgevels bezitten de huizen Kleinzand 1, 33, 68 en 96.

18^e eeuwse halsgevels, doch meestal verminkt, hebben nog vele huizen, o. a. Singel 76, 80 en 90, Peperstraat 1, Kleinzand 45, Grootzand no. 4, enz.

Verder bezitten nog vele huizen kleine details, welke wijzen op oorspronkelijk hooger ouderdom.

BOLSWARD.

GESCHIEDKUNDIGE INLEIDING.

Aan de westzijde van het zuidelijk gedeelte der oude Middellzee is het stadje Bolsward ontstaan. Oude kroniekschrijvers noemen als jaar van stichting 715, een verzonnen feit, immers steden worden niet gesticht doch groeien in een langzame periode van ontwikkeling van vlek of dorp tot stad. Zoo ook Bolsward. Ontegenzeggelijk gaat de geschiedenis dezer plaats tot ver in de middeleeuwen terug; eerst laat echter is zij stad geworden. Het levenwekkend beginsel is de scheepvaart geweest, niet alleen scheepvaart op de Friesche meren en wateren, maar ook scheepvaart over de wadden naar de kusten van Jutland en Noorwegen, streken, waarheen nu nog de Friesche tjalken den steven richten.

Scheepvaart en de daarmede verbonden handel waren zeer bescheiden; het gaat niet aan, met Dirks te spreken van machtige handelssteden als Bolsward, Dokkum, Uitgong, Leeuwarden, enz. Feiten, om deze conclusie van Dirks te ondersteunen, ontbreken geheel. Het archief van de stad Bolsward bezit geen enkel stuk, waaruit die oude handel tot ons spreekt; buitenlandsche bronnen vermelden Bolsward als handelsplaats nagenoeg nooit; wij zullen dus inwoners van Bolsward moeten zoeken onder de Friesche schippers en handelaars, reizende naar vreemde markten, waarvan de bronnen wel gewag maken. Te weinig gegevens, om daarop te bouwen een beschrijving van de handelontwikkeling van het middeleeuwsche Bolsward.

En toch, al is er van den handel van het oude Bolsward weinig bekend, al heeft de stad eerst in de 15^e eeuw het stadrecht verkregen, waarmede dat van Sneek nauw verwant was, toch zijn er gegevens, waaruit wij mogen besluiten, dat Bolsward reeds vroeg een invloedrijke plaats in Friesland heeft ingenomen. Het oude Bolsward, (Bodelswerde, Bodelswert, zooals het in den beginne genoemd wordt), is in de 13^e eeuw het hoofd van het dekanaat Westergo, dat in de 14^e eeuw onderverdeeld zal zijn in Bolsward, Franeker, waarbij later nog Winsum kwam. Maar nog verder kunnen wij teruggaan: uit de 11^e eeuw zijn munten, in Bolsward geslagen, tot ons gekomen, en daaruit mogen wij afleiden, dat toen reeds Bolsward het recht van munt bezat, dit recht ook uitoefende, en dat Bolsward dus marktplaats was en handel dreef.

Zooals gezegd, grooten buitenlandschen handel heeft Bolsward nooit gehad, en de handel over de wadden naar de kusten van Jutland en Noorwegen verminderde, ten eerste door het dichtslibben van de Middellzee, vervolgens ook, doordat steeds meer concurrenten, gunstiger gelegen om de grooter wordende schepen uit te rusten en in hun havens te ontvangen, aan het verkeer deelnamen. Bolsward wordt meer en meer een plattelandsstadje, belangrijk middelpunt van een district, waar landbouw en veeteelt uitgeoefend worden, markt voor een wijde omgeving, centrum ook van binnenscheepvaart met vertakkingen naar Holland, Zeeland en elders. Doch de buitenlandsche handel vermindert, al worden de oude relaties niet plotseling afgebroken. Als men omstreeks 1400 Bolsward juist van zijn verbindingen met het

noorden gebruik ziet maken, is het echter niet, om den handel uit te breiden: van haar oude betrekkingen maakt zij gebruik, om aan zich te verbinden de uit de Oostzee verdreven vitaliebroeders; gezamenlijk met deze gevreesde zeeroovers zal Westergo den strijd tegen den graaf van Holland opnemen. Kenmerkend nu voor de positie van Bolsward is het, dat 14 Augustus 1399 twee burgers van Bolsward, uit naam van Westergo, het verbond met de vitaliebroeders afsluiten. Gevolg is, dat de Zuiderzee, de weg naar het opkomende Amsterdam, voor den handel afgesloten is; de Hanze beklaagt zich ernstig over deze belemmering. Hier zien wij dus Bolsward in betrekking tot de Hanze, niet omdat het actief aan dien handel deelneemt, maar doordat het optreden van Westergo en de vitaliebroeders allen handel lamslaat.

Toch zijn er bewijzen bij te brengen, dat Bolsward in de 15^e eeuw nog buitenlandschen handel drijft. In 1466 werd een schip uit Bolsward in Noorwegen met sparren beladen, en in 1479 nam Gherd van Oldenburg een schip van Bolsward op de Elbe; het zijn echter sporadische gevallen en spoedig zal de tijd aanbreken, dat de naam Bolsward in den buitenlandschen handel niet meer genoemd wordt.

Hoe staat het dan met het lidmaatschap van Bolsward van de Hanze, zal men vragen. Het antwoord kan kort zijn: gedurende de opkomst, de ontwikkeling en den bloei der Hanze is Bolsward nooit op de stedenvergaderingen der Hanze verschenen; de stad hoort rechtens tot de Hanze, immers, zij behoorde tot het gebied, vanwaar in de vroege middeleeuwen de kooplieden uittrokken, om Oost- en Noordzee te bevaren, welke kooplieden deelden in de privilegiën, door de stedengemeenschap der Hanze verworven. Maar Bolsward heeft die rechten nooit opgeëischt. Eerst in de 16^e eeuw, in 1549, wenscht de stad erkend te worden als Hanzestad; de Hanze kent echter noch de stad noch haar rechten, vandaar dat het Keulsche derdedeel, te Keulen vergaderd, een verklaring afgeeft, dat Bolsward vele jaren lid der Hanze geweest is. Het lidmaatschap van de Hanze heeft Bolsward niet gebaat; van de Hanze kon Bolsward geen verjonging en verlevendiging van den handel verwachten; de Hanze toch was ten ondergang gedoemd.

Indien wij het bovenstaande samenvatten krijgen wij dit beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis der stad: Bolsward, opgekomen aan den oever der Middellzee, neemt deel aan den handel der Friezen in de Noord- en wellicht in de Oostzee. De Middellzee slibt toe en het langzame proces neemt een aanvang, waarin de stad steeds grooter invloed op de omgeving uitoefent als marktplaats der omwonende bevolking, doch haar buitenlandsche handel eerst ziet stilstaan, dan ziet verminderen, tot haar schippers nog slechts de binnenwateren, de Zuiderzee en de wadden bevaren.

Eén vraag dient nog beantwoord: hoe konden de schepen, nu de Middellzee niet meer bestond, de stad bereiken? In den beginne wellicht over Workum, later zeker over Harlingen. Vandaar het belang, dat Bolsward had bij de betoning van de Jetting, waarlangs de schepen van Harlingen het Vlie bereikten. Over het plaatsen der tonnen en bakens in de Jetting sluiten bijv. Bolsward en Harlingen in 1559 een overeenkomst.

Geducht heeft de stad geleden tijdens de twisten tusschen Vetkoopers en Schieringers, gedurende de Saksische en Geldersche overheersching. Een tijdperk van rust onder Karel V volgde, doch wreed werd deze rust gestoord door den godsdienst-

oorlog, welke ook Bolsward niet spaarde. Tijdens de republiek bleef alle oorlogsrumoer verre van de bolwerken der stad verwijderd; rustig ontwikkelde de stad zich weder; haar zuivel- en graanmarkten bloeiden, de schippersbevolking bevoer de binnenwateren der republiek; de nijverheid ontplooidde zich; welvaart heerschte in dit ver van het groote verkeer gelegen landstadje en tot deze welvaart droegen vooral bij de vele aanzienlijke en rijke families, welke in de stad woonden.

Haar geschiedenis gedurende de republiek is die van zoovele stadjes; niets kenmerkends onderscheidt haar van anderen. Maar Bolsward toont de verschillende perioden van haar bloei nog in eenige schoone bouwwerken, welke tot ons gekomen zijn als getuigen van een verleden vol ondernemingsgeest en voorspoed.

KORTE BESCHRIJVING VAN DE MONUMENTEN TE BOLSWARD.

Het aardige stadje Bolsward bergt binnen zijn grachten nog eenige schoone overblijfselen uit een welvarend verleden. Ook hier is veel afgebroken of verknoeid; het moderniseeren heeft geleid tot het vernietigen van oudheidkundig schoon, maar eenige kerken en openbare gebouwen benevens een aantal particuliere woningen leggen getuigenis af van den kunstzin van Bolswarder bouwmeesters en handwerkslieden uit vroeger tijden.

Van de ommuring is alleen een met boomen beplante wal over; de stadspoorten zijn geslecht. De rubriek „Verdedigingswerken” kan hier dus geen plaats vinden. Wij gaan dus over tot de beschrijving van de openbare gebouwen.

I. OPENBARE GEBOUWEN.

Het bestuur en de rechtspraak eener stad concentreert zich in het bolwerk van het stedelijk gezag: het stadhuis of raadhuis. Dit is ook in Bolsward het geval geweest, en we mogen veronderstellen, dat in het middel-euwsche Bolsward, de opkomende handelsplaats, een stadhuis gestaan heeft, dat door zijn grootte en bouworde, in overeenstemming geweest is met de trotsche gebouwen, de stinsen of huizen der Jongema's, Heerema's, enz. en de monumentale kerken. Van dit oude

Afb. 1. Raadhuis.

stadhuis is niets bekend. Het was in den aanvang der 17^e eeuw of bouwvallig, of het voldeed niet meer; het werd afgebroken en in de jaren 1614—1616 verrees het nieuwe stadhuis, dat nu nog de stad siert ¹⁾. Dit stadhuis, geheel in renaissance-stijl opgetrokken, is ontworpen door een burger van Bolsward, en grootendeels gebouwd door handwerkslieden uit de stad. Ontwerper was de schrijnwerker Jacob Gijsberts, de vader van den Frieschen dichter Gijsbert Jacobs. Het gebouw bestaat uit onderbouw,

Afb. 2. Raadhuis. Detail Voorgevel.

bel-etage en zolderverdieping. De onderbouw dient voor een gedeelte voor stadswaag. De tegenwoordige toegang tot de bel-etage is van later tijd; in 1768 is de dubbele stoep in rococo-stijl met balustrade, waarop fraai gesmede lantaarns en beeldhouwde schilddragende leeuwen aangebracht. De voorgevel bestaat in het midden uit een iets vooruitspringend gedeelte, bekroond door een topgevel. De ingang tot de bel-etage is omlijst door fraai beeldhouwwerk; er boven bevindt zich in een nis het beeld der gerechtigheid; aan weerszijden hiervan bevinden zich geloof en hoop, terwijl het geheel bekroond wordt door het beeld der liefde. Dit hoofdgedeelte van het gebouw is zeer kwistig versierd met beeldhouwwerk.

Ter zijde van het avant-corps bevinden zich de twee vleugels, ongelijk van lengte: de westelijke vleugel telt drie, de oostelijke twee ramen. Onder den westelijken vleugel bevindt zich de waag. De westelijke gevel wordt begrensd door een sierlijk

¹⁾ Zie: D. Bartstra, Stadhuis te Bolsward, in Het huis oud en nieuw, jaargang 7, aflevering 4 (April 1909).

bewerkt poortje, volgens oude rekeningen tegelijk met het stadhuis opgetrokken; boven dit poortje bevindt zich in een nis een beeldhouwde groep, voorstellende een geketende vrouw met een lam aan de voeten.

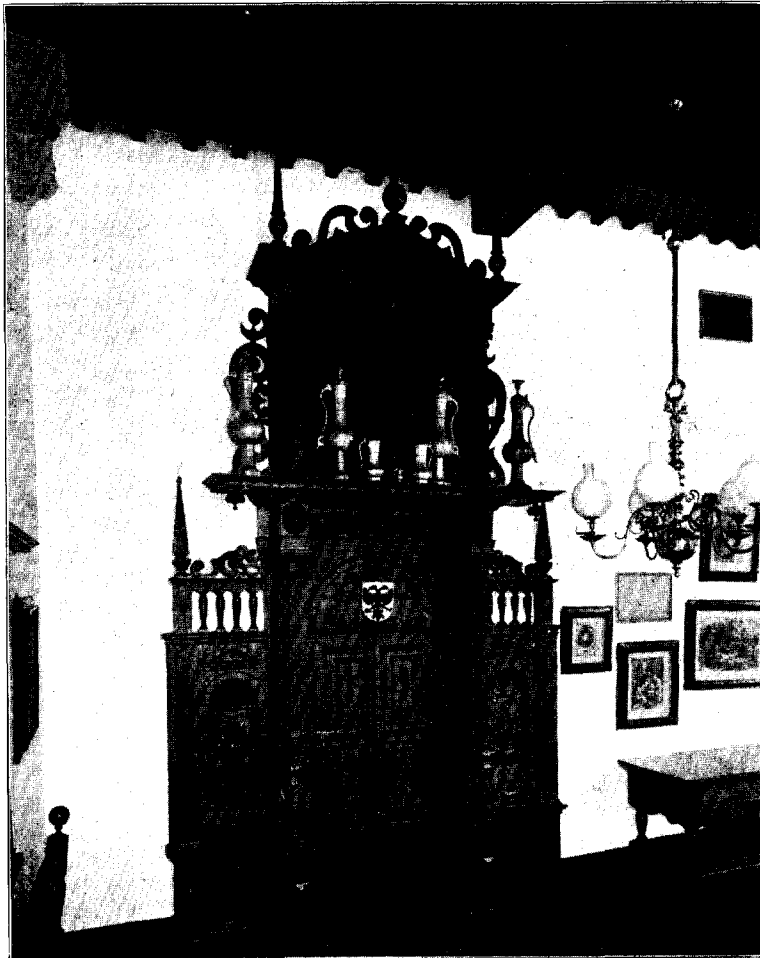
Het hooge dak wordt omlijst door een lijstgoot van zandsteen met beeldhouwde fries, waarop een balustrade van gedraaide balusters.

Sierlijk verheft zich boven het hooge dak de slanke, spitse toren; het benedengedeelte is gemetseld en draagt een opengewerkte zandsteen balustrade. En boven nog drie verdiepingen, waarvan de beide bovenste open zijn. Het geheel is bekroond door een slanke peer met windvaan.

In de negentiende eeuw dreigde dit fraaie bouwwerk ten gronde te gaan; het stond bloot aan geheele verwaarloozing. Dringend was het noodig, over te gaan tot een restauratie van het Bolswarder stadhuis. Ook hier echter stiet het af op geldelijke bezwaren. Deze werden evenwel overwonnen, toen de voogden van 't Sint Antoni-Gasthuis te Bolsward een subsidie voor de restauratie van het stadhuis toekenden, gelijk aan het geheele bedrag. In twee jaren tijd geschiedde het opnieuw bouwen der gevels en

18 September 1895 werd het vernieuwde stadhuis feestelijk ingewijd.

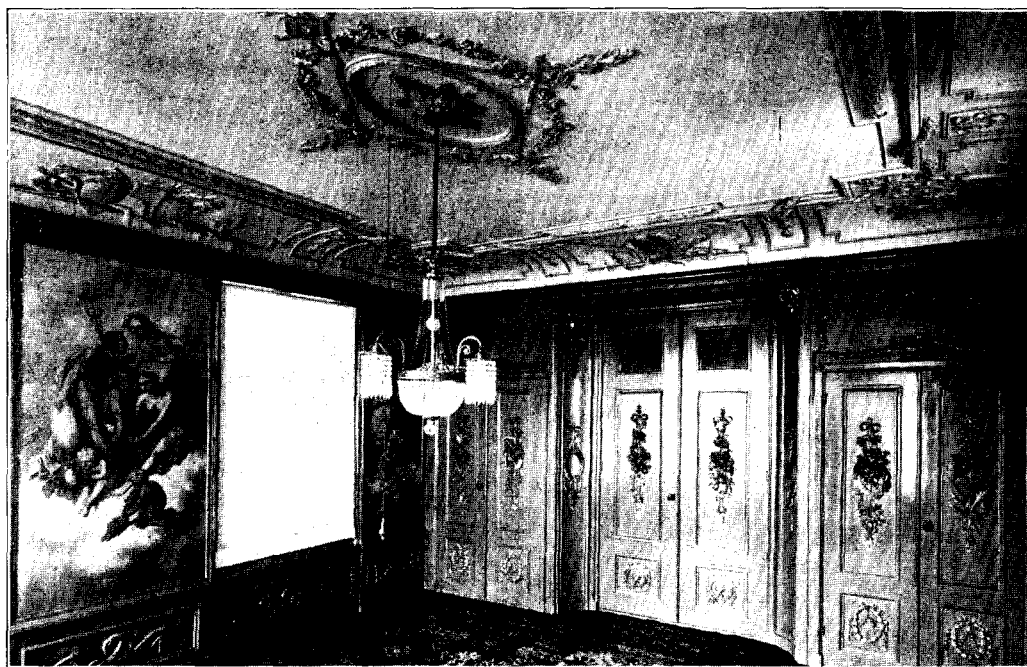
Het inwendige van het stadhuis is niet geheel in overeenstemming met het uitwendige: er is veel veranderd en gemoderniseerd. Als wij het bordes bestijgen en den hoofdingang binnentreden, bevinden wij ons in een groote vestibule, de oude „Vierschaar.”

Afb. 3. Deur van de Raadzaal.

In het midden is een hardsteenen kolom, daar geplaatst ter vervanging van een houten, dienende tot steun van den toren. Links voert een trap naar de in oorspronkelijken stijl hernieuwde raadzaal. Zeer fraai is de omlijsting aan de binnenzijde van de toegangsdeur van de raadzaal. Aan weerszijden gebeeldhouwde Ionische kolommen met zijvleugels, waarin in de paneelen fraaie bloemstukken uitgesneden zijn; boven de deur bevindt zich rijk snijwerk, en op een vooruitspringende richel zijn een zestal groote tinnen drinkkannen geplaatst.

Aan de westelijke zijde bevindt zich tusschen twee ramen de groote schouw, vervaardigd door Jos. Schünemann. Een gebeeldhouwde fries wordt gedragen door

Afb. 4. St. Antoni-Gasthuis. Regentenkamer.

twee zandsteenen caryatiden; er boven bevindt zich een houten mantel, waarin een voorstelling van koning Josaphat en de rechters.

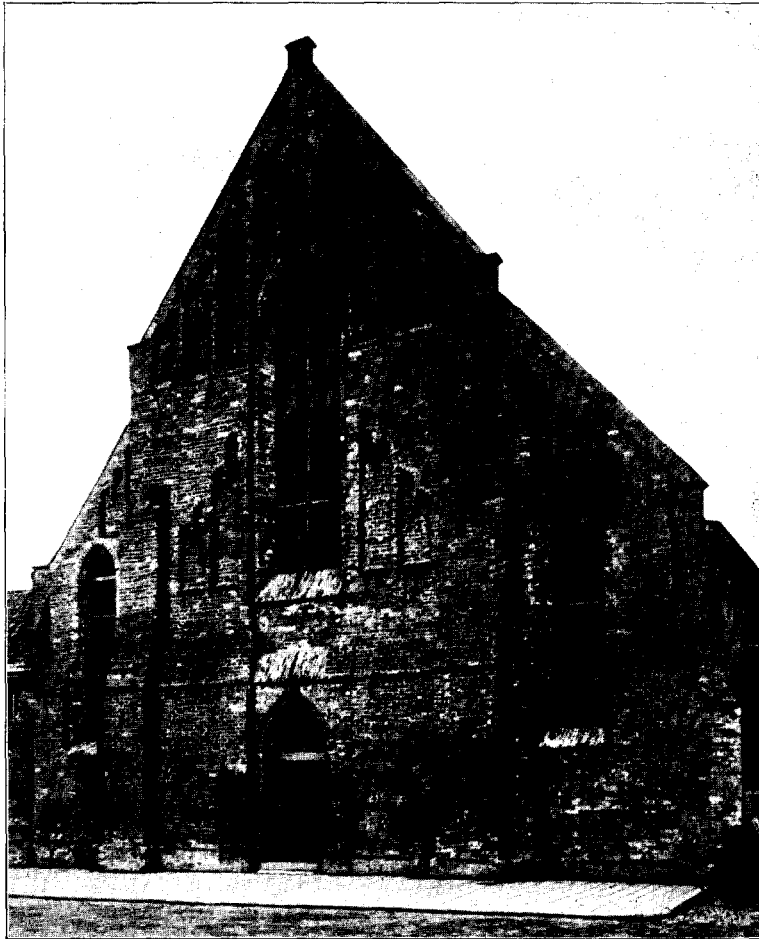
Onder de moerbalken der zaal zijn gebeeldhouwde kraagstukken aangebracht, waarop allegorische en bijbelsche voorstellingen. Een tweetal schilderijen versieren de wanden, de een voorstellende Salomo's eerste recht, de tweede volgens overlevering Prins Maurits bij Nieuwpoort.

Even moet hier nog de aandacht gevestigd worden op een aantal kopergravures, aan de wanden opgehangen. Zij zijn vervaardigd door de uit Bolsward afkomstige graveurs Schelte en Bote à Bolswert, Pieter Tanjé en Johan v. Mun-

nickhuys ¹⁾. De collectie behoort aan het St. Antoni-Gasthuis, en is aan het gemeentebestuur in bruikleen afgestaan.

SINT ANTONI-GASTHUIS.

Deze oude en zeer rijke instelling is het eerst gevestigd geweest in een gebouw, dat tusschen 1464 en 1474 gebouwd is. Van dit oude is niets over. Het

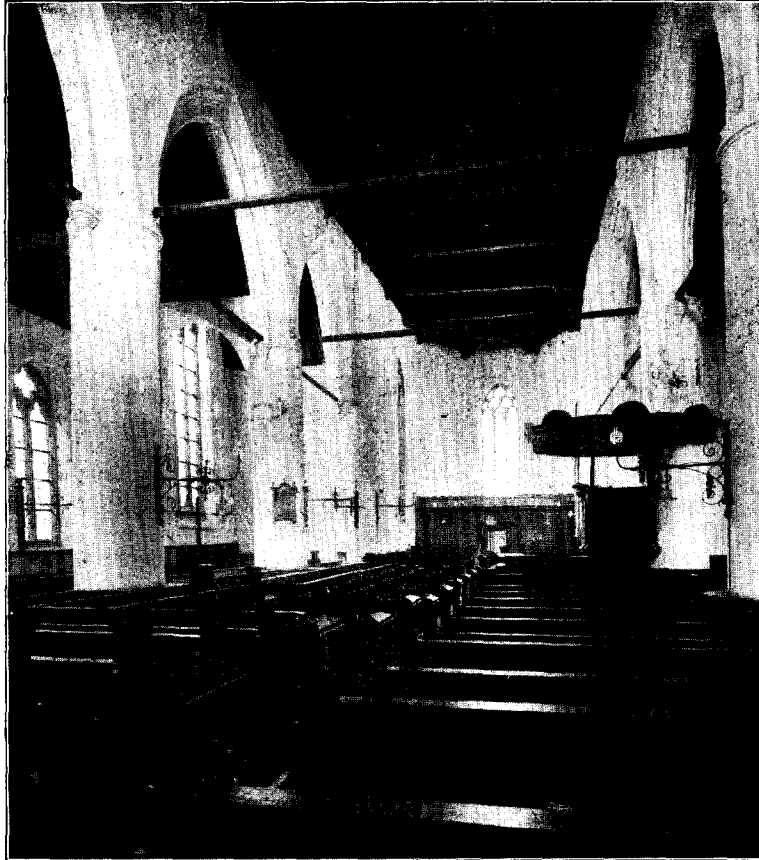
Afb. 5. Minrebroederkerk. Vorgevel.

tegenwoordige complex aan de Nieuwmarkt is in 1778 gebouwd. Aan den buitengevel is alleen de ingang van belang; hij is gehouden in klassieken stijl met zandsteenen pilasters, waarboven opgaande risaliet met aan weerszijden gebeeldhouwde vleugels en vaasbekroningen.

¹⁾ Zie: M. E. van der Meulen, Bolsward's Kunst en Kunstgeschiedenis, blz. 104 vlgg.

Het is de moeite waard, in dit gebouw de fraaie regentenkamer te bezichtigen. Deze zaal dateert ook van 1778. Boven een houten lambrizeering zijn de muren in vakken verdeeld; in elk paneel is een schilderstuk van een onbekenden schilder. De stukken stellen voor handel, kunsten, huwelijk en menschelijk leven; kind, man ouderdom en schikgodinnen. Rondom en boven de paneelen fraai snijwerk. In denzelfden stijl is de mooie schoorsteenmantel gehouden.

Afb. 6. Minrebroederkerk. Interieur naar het Oosten.

middenschip van vijf travees, met aan weerszijden door vier kolommen daarvan gescheiden lage schepen. Het koor heeft twee travees, en wordt gevormd door drie zijden van een achthoek.

De voorgevel, gemetseld uit zwaren gelen en rooden baksteen, heeft een sterk sprekenden vorm. In het midden is een groot spitsboogvenster, aan weerszijden voor de zijschepen geflankeerd door een kleiner; het geheel is versierd door rijke nisversiering en overhoeksche, schuin oplopende contraforten.

Boven het geheel welt zich een fraai gestukadoord plafond.

II. KERKELIJKE GEBOUWEN.

Als oudste der in Bolsward aanwezige kerken vraagt de Franciscaner of Minrebroederkerk onze aandacht. Het in Gotischen stijl opgetrokken gebouw is oorspronkelijk de kerk geweest van het verdwenen Minderbroederklooster. Voortdurende verwaarloozing had dit Gotische kunstwerk in een ruïne veranderd. In het einde der 19^e eeuw zijn de voorgevel en de buitenmuren evenals het dak hersteld. Als kerk doet het niet meer dienst; de Ned. Herv. kerk gebruikt het als evangelisatielokaal.

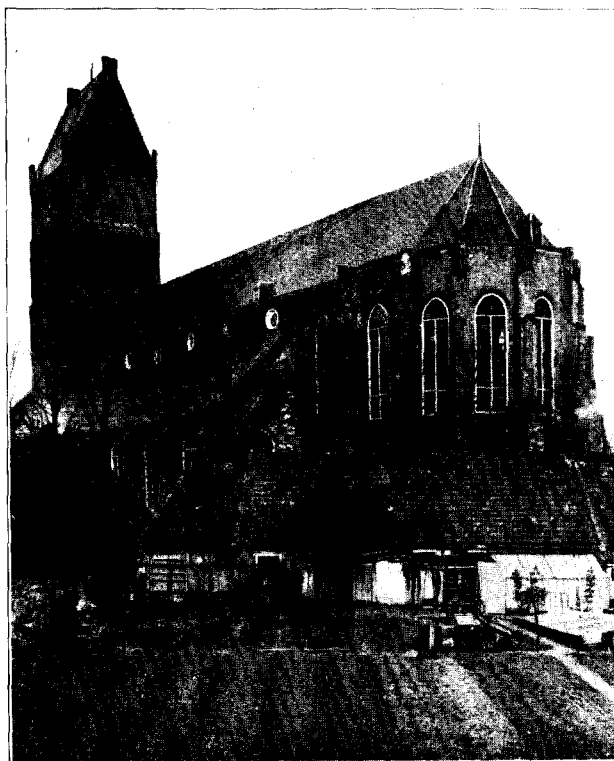
De kerk heeft een

Het inwendige verraadt in niets den hoogen ouderdom der kerk. Er is een betimmering in namaak-renaissance-stijl aangebracht en de kerk is overdekt met een houten gewelf.

Wat er restte van het oude kerkameublement is naar de groote of Martini-kerk overgebracht en daar in het koor opgeborgen. Bij de bespreking dier kerk zal er gelegenheid zijn eenige aandacht te wijden aan die overblijfselen van oude kunst.

De Groote of St. Martini-kerk.

Deze kerk, nu de groote Ned. Hervormde kerk, is gebouwd tusschen de jaren 1446 en 1459. Er zijn echter aanwijzingen, dat er een kleinere kerk gestaan heeft, die tusschen de genoemde jaren tot de nu nog bestaande grootere uitgebouwd is. De kerk met hoogen toren maakt een eenvoudigen indruk. Het front wordt gevormd door den breeden vierkanten toren, welke de geheele breedte van het middenschip beslaat. Onder den toren was de hoofdingang. De kerk bestaat uit een middenschip van zes travees, en twee lage zijschepen, waarvan het zuidelijke een en het noordelijke twee travees naar het oosten langer is, welke laatsten als sacristie dienst doen. Het koor bestaat uit drie travees afgesloten door vijf zijden van een tienhoek. De beide zijbeuken loopden langs den toren door. Aan de noord- en zuidzijde zijn portalen uitgebouwd om als ingangen te dienen. De 50 M. hooge vierkante toren bestaat uit drie telkens kleiner wordende kubussen, met nissen versierd, en is gedekt met een pannendak tusschen twee topgevels.

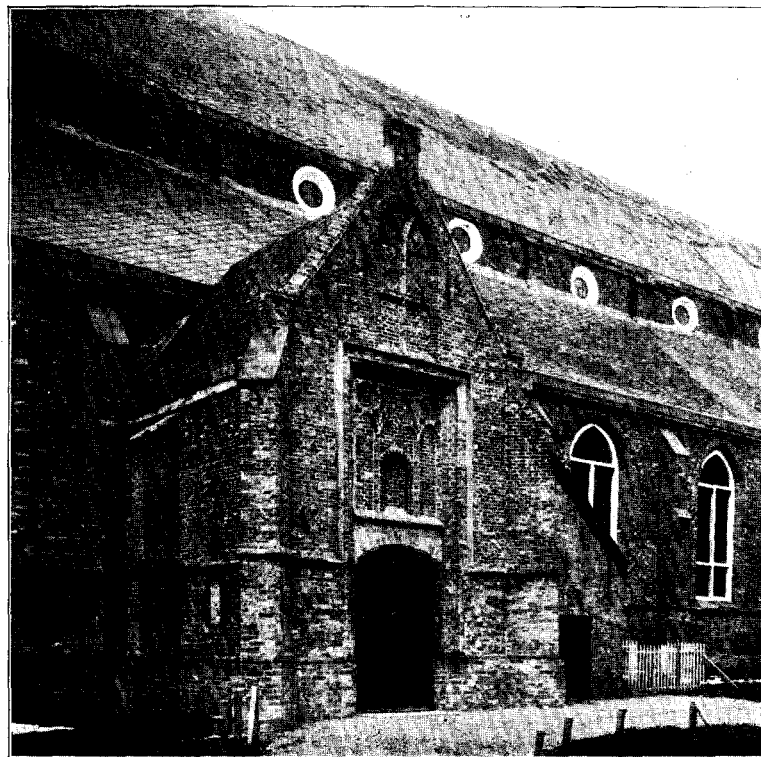

Afb. 7. Martinikerk n/h. Noordwesten gezien.

Het materiaal, waaruit kerk en toren opgebouwd zijn, is verschillend. De toren is gebouwd van grooten rooden en gelen baksteen, welke echter boven van kleiner formaat is; de kerk is eveneens uit baksteen opgetrokken, terwijl het koor voornamelijk uit tufsteen bestaat. De contreforten van het koor zijn afgedekt met zeer eenvoudige kleine pinakels.

Treden wij de kerk onder den toren binnen, dan voert ons een gemetselde wenteltrap naar den klokkenzolder, waar een viertal klokken hangen ¹⁾ t.w.:

1. de Maria-klok, door Goebel Zaal in 1523 gegoten, met fraai ornamentwerk;
2. een klok in 1618 vermoedelijk door Hans Falck gegoten uit het metaal van een oudere klok, welke in 1356 gegoten was. De klok van 1618 is versierd met het stadswapen;

Afb. 8. Martinikerk. Zuidportaal.

3. de grootste klok, in 1640 door Jacob Noteman te Leeuwarden gegoten; zij draagt een randschrift en het stadswapen;

4. een klok, in 1746 door Ciprianus Crans Jansz. te Amsterdam gegoten.

De geheele kerk is in steen overwulfd, het middenschip met stergewelven, de zijbeuken en sacristie met kruisgewelven. Het koor onderscheidt zich door rijkere gewelven.

De hoofdbogen van het middenschip gaan op uit klaverbladvormige, op de kapitelen boven de ronde kolommen rustende, kolonnetten. In de zijmuren zijn

¹⁾ Zie: M. E. van der Meulen, Bolsward's Kunst en Kunstgeschiedenis, blz. 27 vlgg.

nisversieringen waarboven ronde ramen, welke boven de daken der zijbeuken uitkomen, aangebracht.

Tegen de buitenmuren rusten de gewelven der zijbeuken op ronde muurkolonnetten, gedragen door kinder- of engelenkopjes en bekroond door kapiteelen. Naast de sacristie geeft een fraai gemetselde wenteltrap toegang tot de ruimte boven de gewelven.

Muren en gewelven zijn geheel door kalklagen bedekt, waarachter muurschilderingen verborgen zijn. In het midden der vorige eeuw zijn er eenige blootgelegd, doch daarna weer zorgvuldig overgewit.

De vloer der kerk is geheel bedekt met meer of minder fraai bewerkte grafsteenen. Hier zouden de steenen spreken, indien niet de voeten der tallooze kerkgangers met hun schuifelgang het relief der steenen geheel afgesleten hadden. Toch treft ons hier de afbeelding van een schip met volle zeilen, daar een graftombe met wapens, in den revolutietijd helaas afgehakt, ginds weer een steen versierd met huis- of handelsmerk. Gaver steenen echter zijn te vinden in het afgesloten koor. Een kunststuk van bewerking is de in 1620 door Hans Schunneman gebeeldhouwde steen, waarop de levensgrootte beelden van Goslik van Herema en diens tweede vrouw Syts van Cammingha, volgens sommigen van zijn derde vrouw Trijn van Heringa ¹⁾.

Een tweede, zeer fraaie steen van omstreeks 1710 dekt de graven van deftige Bolswarder burgers als de Monsma's, Lemstra's enz.

Nu wij toch in het koor vertoeven, kunnen wij den blik om ons heen slaan, en zien als getuigen van een ver verleden de oude, prachtig gesneden koorbanken, zoowel uit de Martini-kerk als uit de Broere-kerk. De fragmenten van één bank

Afb. 9. Martinikerk. Interieur n/h. Oosten.

¹⁾ Zie de uitvoerige beschrijving der voornaamste steenen in het koor in het reeds meermalen genoemde werkje van M. E. van der Meulen.

uit de Broerekerk toch zijn van verf ontdaan, tot een geheel vereenigd. Zij staat hier nu als een staaltje van prachtige houtsnijkunst van de 15^e of begin 16^e eeuw. Tevens heeft men in het koor geplaatst de banken en fragmenten van banken uit de Martinikerk, ook stammende uit denzelfden tijd. Het is hier niet de plaats, er een uitvoerige beschrijving van te geven; herhaaldelijk zijn zij beschreven en ik kan

dan ook volstaan met te verwijzen naar het werkje van van der Meulen.

Verder hebben in het koor een plaats gevonden een kast uit de 15^e eeuw, een zitbank met achterschot, waarop kolonnade met afdeklijst. Bij de ontruiming van de Broerekerk zijn in het koor der Martinikerk nog geplaatst:

1. Een orgel, in 1635 voor de Broerekerk vervaardigd door Antonie Verbeek; het rust op vier pilasters, is versierd met eenig snijwerk en heeft een balustrade, in paneelen afgedeeled, waarop schilderstukken aangebracht zijn. Vroeger was het geheel met groene verf bedekt.

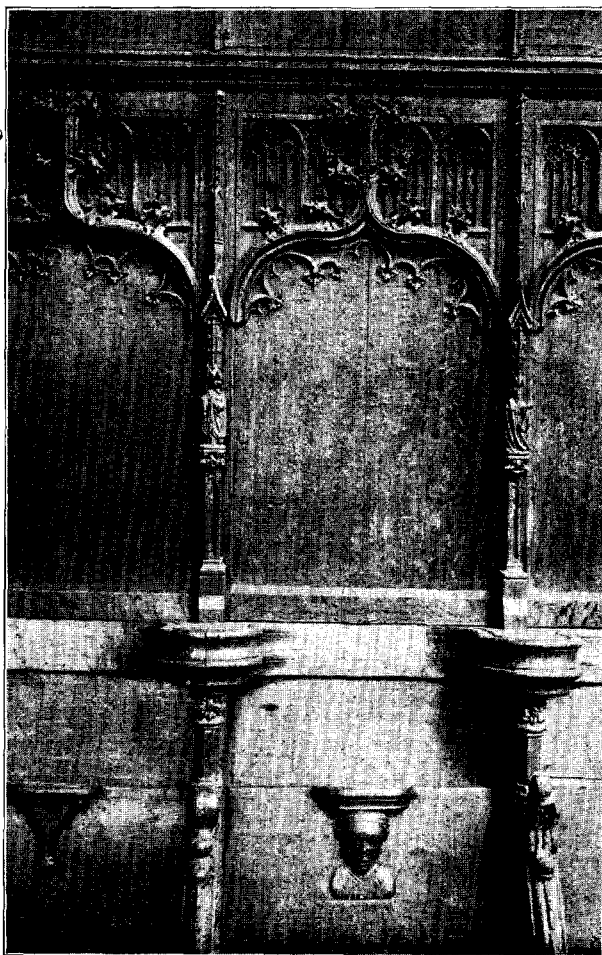
2. Twee familiebanken met snijwerk en met wapens bekroond achterschot.

3. Nog een paar dergelijke, doch eenvoudiger bewerkte banken.

4. Het doophek met balusters.

5. Eenig snijwerk van een preekstoel uit begin en eind der 16^e eeuw.

Keeren wij nu uit het koor naar de kerk terug. Bij den toren is de zogenaamde St. Maartensteen ingemetseld. Vroeger zat deze in den buitenmuur, en is in den loop der tijden geheel verweerd. De steen is gebeeld-

Afb. 10. Martinikerk. Detail koorbank.

houwd uit rooden Bremersteen; in half verheven zeer primitief beeldhouwwerk geeft hij voorstellingen uit het leven van St. Maarten. Het beeldhouwwerk is uit de 14^e eeuw.

Tegenover dezen steen heeft men in 1823 het marmeren borstbeeld van den Frieschen dichter Gijsbert Japicks († 1666) geplaatst.

De kerk zelve, zooals gezegd geheel witgepleisterd, is in het bezit van een

rijk gesneden preekstoel, in 1662 ontworpen door den Bolswarder „glazemaker” Gerben Wopkes en vervaardigd door de Bolswarder nijveren Pieter Jurjens, Pieter Pieters en Johannes Kinnema.¹⁾

Uit het jaar 1730 stamt de rijk gesneden vroedschapsbank met overhuiving met op de lijst drie sierlijk gesneden bekroningen, waarin vele wapenschilden. De wapens echter zijn afgehakt.

Het groote orgel is in de jaren 1778-1781 door A. A. Hinz te Groningen vervaardigd en is versierd met rijk beeldhouwwerk in Lod. XVI stijl.

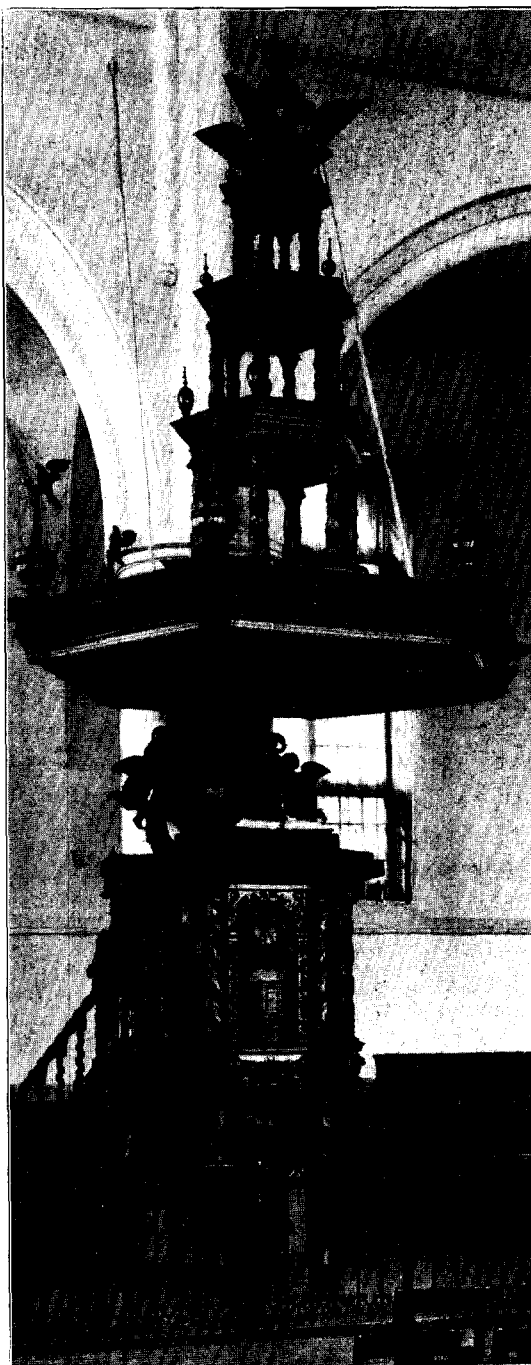
Ten slotte rest het kerkzilver. De kerk is in het bezit van twee eenvoudige zilveren bekers van 1627 en twee dergelijke van 1808; verder twee eenvoudige zilveren schenkkannen en twee kleine broodschalen van 1808; een groote zeer zware broodschaal met geslagen geornamenteerden rand d. a. 1767; twee kleine zilveren geldschalen met gedreven randen d. a. 1654; twee groote zilveren vaasvormige potten met deksels, rijk geornamenteerd, d. a. 1776, waarvan de een dient als doopbekken, de andere als offerschaal.

Verder bezit de stad nog twee Rooms-Katholieke kerken uit de 19^e eeuw, een doopsgezinde kerk en de voormalige synagoge in de Kerkstraat.

III. PARTICULIERE GEBOUWEN.

Ook in dit afgelegen stadje heeft de zucht naar moderniseering aan de uit oudheidkundig oogpunt merkwaardige gebouwen onherstelbaar nadeel berokkend. Slechts een enkele gave gevel, en dan uit

¹⁾ Een volledige en uitvoerige beschrijving van preekstoel en vroedschapsbank vindt men in van der Meulen, Bolsward's Kunst en Kunstgeschiedenis.

Afb. 11. Martinikerk. Preekstoel.

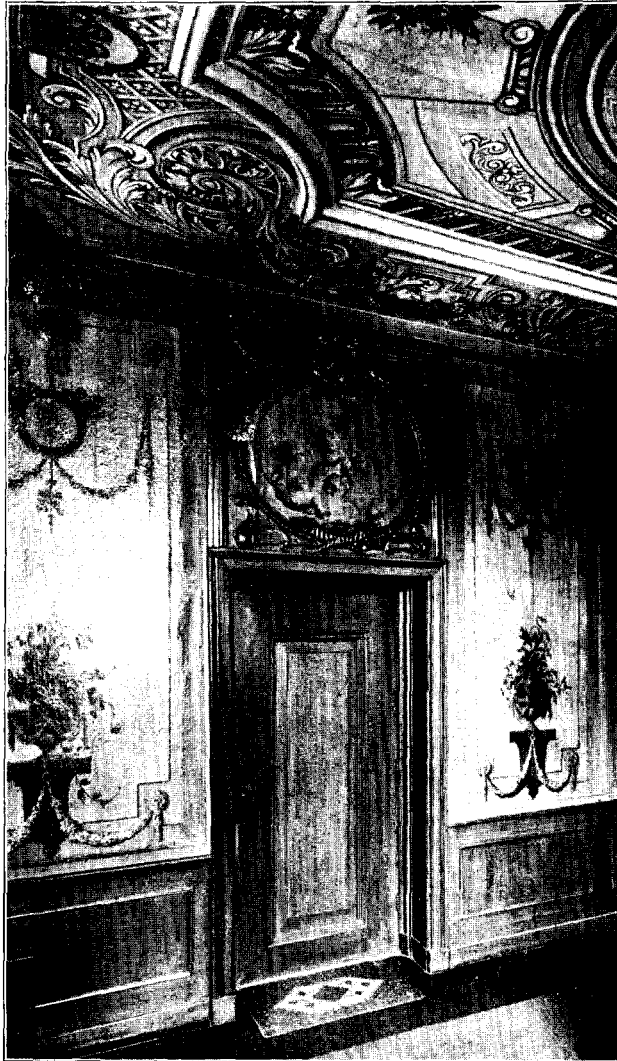
de 18^e eeuw, is over. Verder zijn er eenige, zeer mooie topgevels, doch de onderpui is gemoderniseerd. Een korte vermelding van de fraaiste gevels moge hier volgen.

Tegenover het stadhuis in de Polstraat staat een laag huis zonder verdieping

d.a. 1740, met mooi gesneden deur, kalf en bovenlicht, waarboven wapenschilden met cherubijntjes als schildhouders. De wapens zijn afgehakt. Boven het dubbel lichtkozijn bevindt zich een fraai bewerkt gesneden ornament lang + 3 en hoog 1 M., waarin jaartal. Boven de lijstgoot is een gesneden dakvenster geplaatst. Deze woning is onlangs door den burgemeester aangekocht.

Als wij nu de Groote Dijkakker opwandelen, treft het ons telkens huizen te zien met aardige details uit vroeger tijd. Hier een halsgevel, daaraan verminkten trapgevel, elders weer een gesneden deur of een mooi bewerkt bovenlicht. No. C. 27 heeft een bijzonder fraaie trapgevel, d.a. 1649. Wel is het benedengedeelte tot winkelhuis verbouwd, doch het bovengedeelte is nog vrij gaaf. De trapgevel is opgetrokken van baksteen en zandsteen, heeft beeldhouwdefriezen, geprofileerde raamomlijstingen, toppinakel op beeldhouwde consoles, afgedekt door een beeldhouwde topstuk. De trappen van den trapgevel zijn afgedekt door beeldhouwde dekstukken. Aan den gevel zijn fraaie sierankers.

Deze gevel helt bedenkelijk voor over. De eigenaar was van plan tot afbraak over te gaan, doch door in-

Afb. 12. R. K. Liefdegesticht. Rechtervoorkamer.

grijpen van den burgemeester is dit voorkomen. De gevel zal in den ouden toestand hersteld worden.

Een dergelijke, zeer fraaie trapgevel, siert het winkelhuis Dijkstraat A 162.

Vlak bij het zoeven beschreven huis Groote Dijkakker C 27 bevindt zich een huis C 29 met een fraaie Lod. XIV halsgevel d.a. 1729, met aan weerszijden beeldhouwde vleugelstukken, cartouche, onder de ramen beeldhouwde korfstukken, boven de ramen bloemguirlandes.

Een gevel in Lod. XIV stijl bevindt zich aan het huis Marktstraat A 114, bewoond door notaris Feitsma. De gevel is van 1715; onder de ramen bevinden zich guirlandes, onder het middenraam wapens.

Het burgerwoonhuis Grootte Markt A 124 heeft een fraaien ingang, t.w. een deurkozijn met boven- en zijlichten, waarboven gebeeldhouwde kroonlijst eind 18^e eeuw. De deur is van snijwerk voorzien, evenals de roeden in de zijlichten.

Een zeer fraaien Lod. XIV topgevel uit het begin der 18^e eeuw met groote gebeeldhouwde vleugelstukken en topstuk bezit het huis Grootzand B 128.

In het oog valt ook de halsgevel Grootzand

Afb. 13. Gevel Polstraat 13.

Afb. 14. Gevel Grootte Dijkakker C 29.

B 135, in Lod. XIV stijl met gebeeldhouwde aanzetstukken en topbekroning; op de holle afdekking vruchten en bloemen. In den gevel is een gedenksteen met wapens geplaatst.

Ten slotte gaan wij nog even naar de Kerkstraat E 109. De zijgevel, uit het water oprijzend, is uit de 16^e eeuw, en heeft onder een overkraging een boogfries.

Leeuwarden.

Dr. H. A. POELMAN.

DE EERSTE PHASE DER HERVORMING ONZER MUSEA.

Van de beginselen die in de laatste jaren aan de toekomstige hervorming der rijksmusea ten grondslag werden gelegd treedt wei het meest op den voorgrond een algemeene wensch om verzamelingen van kunst en historie grondig te scheiden.

Toenemende ontevredenheid over de inrichting van het Rijksmuseum te Amsterdam, op zich zelf de trots der Natie, was hier het punt van uitgang. In het manifest der dertien museumdirecteuren¹⁾ uit die wensch zich als een roep om afscheiding van het bloot historische, radicale zuivering der uitsluitend als kunstverzamelingen bedoelde afdelingen van het Rijksmuseum te Amsterdam.

De stellingen van onzen Bond, op 3 Juli 1913 te Haarlem aangenomen betreffende 's Rijks Historisch Museum hebben voormeld grondbeginsel der reorganisatie nader geformuleerd, dat in de bekende Bondsbrochure „Over hervorming en beheer onzer musea” in algemeen bevattelijken vorm is toegelicht. Niet te onpas werd daar herinnerd aan een opmerking in een Duitsch vaktijdschrift dat het grootste deel van de Duitsche „Museums-elend” veroorzaakt werd door het bijeenbrengen in het zelfde gebouw van voorwerpen, die voldeden aan de tegenstrijdige eischen van de wetenschap en van de kunst.

Na dezen gang van zaken hebben de praktische voorstellen van de Rijkscommissie van advies in zake reorganisatie van het museumwezen hier te lande mij verrast.

De groote daad waartoe zij als eerste phase der hervorming van het Nederlandsche museumwezen adviseert is de bouw van een Algemeen Kunstmuseum achter en verbonden aan het Rijksmuseum, waarmede ook in het vervolg van dit artikel steeds bedoeld is het tegenwoordige Rijksmuseumgebouw aan de Stadhouderskade te Amsterdam. De eerste groote lijn wordt niet terstond moedig getrokken tusschen historie en kunst, d. i., let wel, tusschen historische en kunstverzamelingen, maar men scheidt de allereerste kunst, de wereldkunst, van de nog goede, eerbiedwaardige²⁾ kunst, die tezamen naar den wensch der commissie de toekomstige bestanddeelen zullen vormen van de als organische eenheden erkende kunstmusea: het schilderijenkabinet, het tot kunstnijverheidsmuseum te hervormen Nederlandsch museum van geschiedenis en kunst en het prentenkabinet.

Men knipt als eerste daad doormidden, wat volgens eigen opvatting bij elkaar behoort.

In het stelsel der staatscommissie behouden de drie genoemde musea, die thans te zamen het Rijksmuseum vullen, hun zelfstandig karakter. Zij zullen ook in het vervolg elk hun eigen directeur behouden. Er wordt geen andere macht boven hen gesteld, behalve als van ouds de Regeering, gesteund door een nieuw te scheppen lichaam van adviseurs, de Museumraad, die ook in sommige gevallen als scheids-

---

¹⁾ Bulletin, 1912, blz. 170.

²⁾ Zie de Aanteekeningen van Dr. Jan Veth in „De Gids” Oct. 1921.

gerecht kan optreden. Het Algemeene Kunstmuseum krijgt en dat is zeer karakteristiek geen afzonderlijke directie, behalve wellicht voor de louter administratieve aangelegenheden. Een tot meer bevoegde directeur laat zich in dit kader ook nauwelijks denken.

In het Alg. Kunstmuseum zullen dan nog worden opgenomen afdeelingen van exotische en klassieke kunst afkomstig uit de Leidsche musea, doch die willen we voorloopig even buiten bespreking laten.

De afscheiding van de wereldkunst is dus de eerste groote lijn die de commissie trekt. Het nieuw en uitsluitend voor die hooge kunst te bouwen museum zal de scheiding zelfs voor de Amsterdamsche kruiers duidelijk maken.

Tegelijkertijd wil de commissie natuurlijk ook de kunst in het algemeen van de historie scheiden, maar die tweede lijn, waarop het toch zoo aankomt, wordt slechts in theorie scherp op den voorgrond geplaatst en ik ben er volstrekt niet van overtuigd, dat zij in de praktijk voor den museumbezoeker gemakkelijk waarneembaar zal zijn, gesteld al dat het inderdaad overal tot een scheiding komt.

Leest men het hoofdstuk over de toekomstige bestemming van het Rijksmuseumgebouw, dan blijkt dat de historische elementen, die men vroeger ter zuivering radicaal wilde verwijderen, in hoofdzaak in het gebouw zullen blijven, onder het van nature permanente motto „voorloopig”. Deze elementen zullen vormen de kiem van dat deel van het ontworpen Rijks historische museum, dat in het staatsrapport (blz. 47) wordt aangeduid met den naam „Centraal museum voor politieke, beschavings- en zedengeschiedenis te Amsterdam”. In het Rijksmuseum zullen tevens achtergelaten worden de stammen der drie voormelde kunstmusea, waarvan de afgehouden toppen of kronen naar het Alg. Kunstmuseum worden overgebracht. In theorie is het de bedoeling die stammen zoodanig te bekappen, dat al het overtollige en minderwaardige spint verdwijnt, evenals alles wat speciaal van historische draagkracht is (blz. 15) en er keurverzamelingen van minderen, hoewel nog hoogen rang overblijven. Voortreffelijk! Maar nu doopt de commissie die tweede soort kunstverzamelingen, „Kunsthistorische afdeelingen” en huisvest ze onder één dak met afdeelingen van het centrale historische museum. Men voelt, dat de tweede lijn, die de eigenlijke hoofdlijn had moeten zijn, onmogelijk heel scherp kan uitvallen.

Er is geen bezwaar, volgens de staatscommissie, om verschillende musea onder één dak te huisvesten. Dat is volkomen juist, wanneer het gelijksoortige musea betreft, wanneer voorts het complex niet te groot wordt en wanneer de scheiding ook uitwendig terstond voor de bezoekers duidelijk gemaakt wordt. Men herinnere zich de oorzaak van de Duitse „Museums-elend”. Met de eerste voorwaarde wordt al vast geen rekening gehouden en met de laatste hoogst gebrekkig daar op beide verdiepingen van het Rijksmuseum kunst- en historische zalen aan elkander zullen grenzen al staat ook de definitieve indeeling niet vast.

Bij dit alles werd nog verondersteld de krachtige wensch om historie en kunst te scheiden. Maar zal die wensch zoo krachtig blijven wanneer de beste kunst het Rijksmuseum heeft verlaten en levert ook niet de naam „kunsthistorie” het gevaar

op, dat hier, bij het door de berooving van de toppen toch reeds gedrukte deel der kunstverzamelingen veel zal worden geduld, wat stellig zoude worden verwijderd, wanneer de kunstmusea als één geheel voor den dag moesten komen?

Het distribueeren van het overvullige is ook een werk van jaren, een groot depot is er niet, en zoo zal hier de scheiding van kunst en historie verre van duidelijk zijn en het Rijksmuseum ondanks de beste bedoelingen een bron blijven van ergernis, het moeras waarin de wagen der hervormers onvermijdelijk vast moet loopen.

De groote verbetering, waaraan het Nederlandsche Museumwezen in het algemeen behoefte heeft, de oprichting van een zelfstandig centraal historisch museum te Amsterdam, gehuisvest in een eigen gebouw, zal het voorstel van de Staatscommissie ons dus niet brengen.

Zij is eerlijk genoeg ons dit zelf te erkennen, door de tot standkoming in een betrekkelijk verwijderd verschiep te stellen en dit is zeer te betreuren. Zoo ooit dan geldt hier een „nu of nooit”. Wanneer de kunst na de oprichting van het Alg. Kunstmuseum geen groot belang meer heeft bij een zelfstandige huisvesting der historische verzamelingen, dan missen deze daardoor hare machtigste pleitbezorgers en wat zou ook de bestemming moeten worden van het Rijksmuseum wanneer er behalve de wereldkunst later ook nog de historische verzamelingen uit verwijderd werden?

Wij weten nu wat de staatscommissie ons niet brengt en welke misstanden zij in gewijzigden vorm laat voortduren. Welke verbetering brengt zij dan wel? Een Algemeen Kunstmuseum, een synthese van wereldkunst.

Dit plan is inderdaad van grootsche conceptie, van verlokkeende schoonheid. Wie zou het mooiste dat onze musea bewaren niet eens bij elkaar willen zien?

Een schitterend plan voor een tijdelijke tentoonstelling, en dan ook zonder bezwaar. Het tentoonstellingsbestuur zou de directie vormen, die met geen andere belangen te rekenen had, maar bij blijvende tentoonstelling staat de zaak geheel anders.

Wanneer men het rapport van de Staatscommissie goed leest en het bovendien vergelijkt met de reeds aangehaalde brochure, die de nog recente stellingen van den Ned. Oudh. Bond toelicht, dan vallen twee merkwaardige zaken op: Ten eerste, dat de Staatscommissie de samenhuizing van Alg. Kunstmuseum en Kunsthistorische verzamelingen in beginsel gewenscht acht, maar ze in de gegeven omstandigheden onuitvoerbaar beschouwt. Ten tweede de verrassend snelle evolutie der opvattingen omtrent het programma en de opstelling der kunstverzamelingen van het Rijk; terwijl in beide rapporten bijkans de zelfde menschen aan het woord waren.

De Bond en hare adviseurs stellen aan het Rijks-kunstmuseum tot taak om in de eerste plaats meesterwerken op het gebied der Nederlandsche kunst te verzamelen en in de tweede plaats hoogstaande kunstwerken uit buitenlandsche scholen, om de plaats aan te toonen die de Nederlandsche kunst inneemt. Bovenal

moet elk museum een duidelijk omschreven programma hebben en aanbevolen wordt om de meesterwerken van eigen kunst te omgeven door stukken van minder hoogen rang, om de beteekenis der meesters te releveeren en hun invloed te laten zien.

Het Rijksrapport laat voor het Alg. Kunstmuseum de nationale taak geheel varen of liever „zwemmen” en stelt, met uitsluiting der recente hedendaagsche kunst, als eenige voorwaarde voor opneming, dat het werk een eminent kunstwerk moet zijn. Wij geven de voorkeur aan de formule van den Bond, niet alleen omdat die beter past bij onze beperkte budgetten, maar ook omdat het voor ons land kwalijk gaat de nationale kerngedachte van die formule prijs te geven, waar geen enkel ander rijk het zich tot taak stelt om een algemeene keurverzameling van Nederlandsche kunst bijeen te brengen. Dit stelsel behoeft geenszins te leiden tot onderschatting der waarde van buitenlandsche kunst voor onze nationale musea. Het derde hoofdstuk der Bondsbrochure toont dat duidelijk aan. Terwijl dan in het programma van het Alg. Kunstmuseum al heel weinig snit zit, zwijgt de Staatscommissie ten eenenmale over de taak van de gescheiden wederhelften van dat museum: de kunsthistorische verzamelingen. Alleen de kwaliteit en de opstelling worden geregeld. Van de door den Bond gewenschte groepeerings van kleinere meesters rondom de grooten kan na de oprichting van het A.K. geen sprake meer zijn, groot en klein wordt onverbiddelijk gescheiden, tenzij..... deze of gene directeur niet wil medewerken of zijne verzameling dit niet toelaat. De synthese der wereldkunst, zal dan ontaarden in een mengsel van wereldkunst en minder hooge kunst. De principieele scheiding tusschen den inhoud van Rijksmuseum en Alg. Kunstmuseum zal daarmede tevens veel van hare praktische beteekenis verliezen. Beide gebouwen vormen dan meer en meer een groot complex, een te groot complex en geen fraai geheel, waar de bezoeker door den eenvoud van den opzet gemakkelijk zijn weg vindt.

De laatst genoemde bezwaren zijn niet uit de lucht gegrepen. Het sterkst zullen zij zich wellicht voordoen bij het tegenwoordige Ned. Museum van Geschiedenis en Kunst, waarvan de directeur zich reeds in de Staatscommissie tegen het beginsel van afscheiding der wereldkunst verklaarde (blz. 36). Zijn voorganger, de gezaghebbende Dr. Pit, ging bij de ordening eveneens van andere opvattingen uit. Dr. Neurdenburg opperde onlangs in dit tijdschrift soortgelijke bezwaren en wie zal in de toekomst deze directeuren dwingen, de verzamelingen te ordenen tegen hunne overtuiging in, in strijd met een opvatting, die een paar jaar geleden nog door den Ned. Oudh. Bond werd gepropageerd? Door den directeur van het Alg. Kunstmuseum? Maar die komt er niet! Al was er trouwens ook een macht, zou het dan wel verstandig en liberaal zijn om een directeur in dezen dwang op te leggen of te willen verhinderen dat de museumschatten weer eens

uit een anderen hoek bekeken worden? De opvattingen omtrent het beste systeem van inrichten zijn ook verre van constant en is het dan wenschelijk de opvatting van heden te immobiliseeren door de oprichting van een Alg. Kunstmuseum in een afzonderlijk gebouw?

* * *

Het zou geen zin hebben de bezwaren die het werkplan van de Staatscommissie aankleven scherp naar voren te brengen, indien er niet tevens een andere oplossing tegenover te stellen ware. Wanneer wij de Commissie hooren verklaren, dat zij in beginsel is voor samenhuisvesting van Alg. Kunstmuseum en Kunsthistorische verzamelingen, dan voelen we plotseling, dat wij het in theorie eigenlijk wonderwel met haar eens en slechts wat minder streng zijn, wat optimistischer in de beoordeeling van de geschiktheid van het Rijksmuseum als kunstmuseum, waarvoor het is gebouwd. Want hoewel het misschien slecht is om het te denken, zoo rijst toch onweerstaanbaar de vraag of er nog wel van Algemeen Kunstmuseum en van Kunsthistorische verzamelingen als streng te scheiden bestanddeelen zou zijn gesproken indien men voor beide één nieuwbouw van voldoende grootte bereikbaar had geacht of wel voor elk kunstmuseum een afzonderlijk gebouw. Zou dan niet de één-en-ondeelbaarheid der verschillende kunstmusea ook in beginsel gehandhaafd zijn?

Toen er sprake was van een uitbouw voor het Drucker museum, drongen de dertien museumdirecteuren aan op zuivering van het Rijksmuseum. Zouden wij ons daaraan ook thans, in eerste phase van hervorming, niet kunnen houden? De door ons en anderen geschetste bezwaren komen dan alle te vervallen. Het voortaan uitsluitend voor zeer goede en allereerste kunst gereserveerde gebouw wordt harmonisch gevuld en de eerste groote lijn wordt getrokken waar het behoort, tusschen de verzamelingen van kunst en historie. Het geld nu gevraagd voor den bouw van een Alg. Kunstmuseum kan bestemd worden voor het dan noodzakelijk onmiddellijk te stichten Rijkshistorisch museum of beter voor het eenvoudige, maar doelmatige depotgebouw, waarvan de stichting aan de oprichting van het eigenlijke, betrekkelijk kleine Rijkshistorische museum dient vooraf te gaan en dat vanzelf volgt. Zien wij nu weer het Nederlandsche museumwezen, met de commissie, als een organisch geheel dan blijkt dat niet één enkel onderdeel éénzijdig zal worden gebaat, maar dat er automatisch een veel algemeenere verbetering tot stand komt en dadelijk de rechte, goede weg wordt ingeslagen, waarvan de bijkans verblindende schoonheid van het Alg. Kunstmuseumplan ons dreigt af te lokken.

* * *

De gebreken van het Rijksmuseum zijn niet voor het eerst door deze commissie opgemerkt, maar wel nimmer zoo sterk naar voren gebracht. Verschillende bezwaren als bontheid der vloeren, schelkleurige ornamenten, lichtgehouden gewelven, veelkleurige beschildering der steenen wanden, het ontbreken van behang van

stof, dat alles is afdoende en zonder bezwaar te verhelpen. Het minder goede en slechte licht in sommige gedeelten blijft een ernstig euvel, doch verbeteringen in den trant van de Nachtwachtzaal blijven mogelijk, daar het gebouw geheel vrij staat. Van de architectonische schoonheid zal wellicht iets, uiterlijk niet veel, opgeofferd moeten worden, maar het belangrijkste nationale museum heeft nu éénmaal als levend organisme, evenals het verkeer, zijn onafwijsbare eischen en het is maar de vraag wat in dezen het ergste kwaad is. Het ook in beginsel door de commissie wenschelijk geachte bijeenhouden der hier bedoelde rijkskunst-verzamelingen levert zulk een enorm voordeel op voor het museumwezen hier te lande, dat men daar wel iets voor mag opofferen. Niets is o.i. ook ongewenschter dan om het publiek te stellen voor zulk een reusachtig complex als door toevoeging van een nieuw Alg. Kunstmuseum aan het Rijksmuseum zal tot stand komen. Een behoorlijke plaatselijke verdeeling van het materiaal, gezonde decentralisatie moet voor den hervormer van ons museumwezen een hoofdbeginsel blijven.

Na de schifting der kunstverzamelingen van het Rijksmuseum zal er heel wat ruimte vrij komen. De slechtste zalen kunnen gevoeglijk gesloten en voor spreekkamers, atelier voor herstellingen en dergelijke doeleinden, zooals ook de commissie beoogt, worden bestemd. De rest blijft beschikbaar voor rijkskunst-verzamelingen, die thans te Leiden in het geheel niet tot haar recht komen. Het lijkt ons een der grootste verdiensten van de commissie dat zij voor die belangrijke verbeteringen den met veel hindernissen bezwaarden weg aanmerkelijk vereffend heeft. Voor de antieke kunst, vooral voor de weergalooze werken der Aegyptische beeldhouwers is er voorloopig wel geen betere oplossing te vinden. Wat de artistieke bestanddeelen van het Ethnografisch museum betreft kan men zich zoo noodig met de voorgestelde en met moeite bereikte oplossing vereenigen, die in elk geval een groote vooruitgang zal zijn, doch het blijft te vreezen, dat daardoor de kansen voor meer algeheele verbetering der toestanden van het Ethnografisch museum aanmerkelijk zullen dalen.

Het liefst zag ik naar den Haag overgebracht een keur van Ethnografie, doch alleen betrekkelijk ons overzeesch bezit en een keur van Aziatische kunst in het algemeen, beide gerecruteerd uit de Ethnografische musea te Leiden, met Nederland als groote koloniale mogendheid tot achtergrond. Wenscht men dat de voorhoede van het Ethnografisch museum werkelijk een groot centrum zal bereiken, dan dient reeds uit taktisch oogpunt de Aziatische kunst daarbij te blijven, als bezittende de grootste en waarschijnlijk onontbeerlijke trekkracht. Het gros van dit museum der aarde en hare volken behoeft als belangrijk wetenschappelijk instituut niet aan Leiden betwist te worden, dat er recht op heeft en het toch niet zal afstaan.

Praktisch lijkt reeds de overbrenging van deze enorme verzamelingen onbereikbaar, een geheel nieuwe behoorlijke huisvesting van dit alles evenzeer. Hebben alle leden van de commissie, die zich voor verplaatsing naar den Haag verklaarden het geheele museum wel eens afgewandeld? Een museum dat zich tot taak stelt

een inzicht te geven in de beschavingstoestanden van alle volken buiten Europa en dat in een landje, dat niet eens een rijksmuseum heeft voor onze eigen nationale beschaving. Gelukkig dat de ethnografie der planeten nog onbereikbaar is, anders zouden er wellicht nog meerdere Leidsche woningen aan hare bestemming onttrokken zijn!

* * *

Nog een enkel woord over de inrichting van het Centrale Historisch museum te Amsterdam. Eerst na de tot standkoming van een doelmatig historisch depot, tevens wetenschappelijk instituut en distributiekantoor voor de meer lokale verzamelingen, kan met vrucht een bouwplan gemaakt worden voor het eigenlijke museum dat wij ons betrekkelijk klein en voor uitbreiding vatbaar denken. De grootste beperking schijnt hier geboden in verband met den geweldigen omvang van het in aanmerking komende materiaal en de daarmee gepaard gaande kans dat er iets tot stand komt dat wel wetenschappelijk interessant is maar het publiek niet boeit. Wij kennen de zalen met muziekinstrumenten, met wapenen, met kleederdrachten, het volledige overzicht van vaarttuig-typen in model en teekening enz. enz. Dat te veel is te vermijden en kan alleen vermeden worden wanneer er eerst een groot depot komt. Een doorlopend, volledig overzicht in den trant van een geschiedenisboek is bij voorbaat onverteerbaar te achten. De geschiedkundige tentoonstelling van het Nederlandsche zeewezen in 1900 te 's Gravenhage gehouden gaf er een proeve van.

De Entos-tentoonstelling toonde o.i. gelukkiger inzicht. Een reeks suggestieve groepen — historisch pointilleerwerk — is wel het meest geschikt om in den geest van den bezoeker een harmonisch beeld der historie op te roepen en hem te verplaatsen in den sfeer van het verleden. Het historische museum spreke ook niet te veel in den armelijken taal der reproducties, gipsen en onpresentabele dingen. Deze commissie ziet dat nu ook in. Kunst is goddank in een historisch museum niet misplaatst! De toekomstige leider van het historisch museum zal niet alleen een ervaren historicus dienen te zijn maar ook een man van goeden smaak, een kenner van het publiek die weet te luisteren naar de roepstem van het leven.

Overlading van het menu, waaraan zoovele musea zich helaas schuldig maken, wordt het best voorkomen door wisselende tentoonstelling en opberging. Vooral de politieke geschiedenis leent zich voor tijdelijke exposities in verband met herdenkingsfeesten.

Van verstrekkende beteekenis voor de geheele hervorming zal voorts zijn de instelling van een Museumraad. Mr. Overvoorde heeft dienaangaande reeds eenige belangrijke opmerkingen gemaakt in verband met de positie der lokale musea.

Het college van adviseurs zal in samenstelling natuurlijk moeten wisselen naar gelang van de onderwerpen waarover advies verlangd wordt. De staatscommissie kan o.i. niet volledig erkend worden als een objectieve vertegenwoordiging van alle Nederlandsche Museumbelangen. Betreft het advies de inrichting van het centraal-historisch

---

museum, dan dient het element der rasechte behartigers der historische belangen meer op den voorgrond te treden. Gaat het over archaeologische verzamelingen en opgravingen, dan mag niet uitsluitend, zooals in het rapport, worden afgegaan op het oordeel van den directeur van het Rijksmuseum van Oudheden. Een afzonderlijke afdeeling van de rijksmonumenten-commissie of van den Museumraad ware voor deze zeer speciale onderwerpen in het leven te roepen. Ter wille van de ruimte moge, wat dit punt betreft, volstaan worden met deze zeer summiere aanduiding van onze meening. Ten aanzien van de reorganisatie der rijkskunstverzamelingen — dat willen wij niet nalaten hier te zeggen — kan ook o.i. de Staat kwalijk in den lande betere adviseurs vinden dan in een Raad, gevormd uit de leden der Staatscommissie, voor wier werk wij summa summarum het grootste respect hebben, al hebben wij ons ook veroorloofd voor de eerste phase der hervorming onzer musea een gewijzigd werkplan in overweging te geven.

A r n h e m, November 1921.

P. C. J. A. BOELES.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

ALGEMEENE VERGADERING

van den Ned. Oudheidk. Bond op 11 Maart 1922
in het Gebouw van K. en W. te Utrecht.

Aanwezig: de leden en corresp. leden Teding van Berkhout, Boeles, Bouricius, de Bussy, Byvanck, Coster, Jos. Th. Cuypers, Croockewit, Engelen, van Erven Dorens, Feith, Hofstede de Groot, Haslinghuis, Hintzen, Hoefler, Honig, de Jonge, Hudig, Kalf, Krom, Labouchere, Martin, Neurdenburg, van Notten, van der Pluym, van Riemsdijk, Singels, Staring, Schuylenburg, Vermeulen, Visser, Vogelsang; verder de heeren Plasschaert en Monnikendam.

De voorzitter, de heer Kalf, opent de vergadering en deelt mede, dat berichten van verhindering zijn ingekomen van de heeren Overvoorde en Roorda; eerstgenoemde voegde aan zijn bericht het verzoek toe te waarschuwen „tegen belemmerende voogdij over locale musea”.

De voorzitter geeft dan het woord aan den heer Staring om namens den heer van Gelder, die deze vergadering onmogelijk kan bijwonen, een memorie voor te lezen, welke deze heeft opgesteld naar aanleiding van de opmerkingen der heeren Plasschaert en Hudig in de vorige vergadering.

De heer van Gelder zegt hierin overtuigd te zijn, dat de heer Plasschaert de gedachte van een Algemeen Kunstmuseum toejuicht. Wel maakt de heer P. eenige voorbehouden, doch deze berusten, één uitgezonderd, op misverstand. De uitzondering is 's heeren P.'s opmerking, dat de maatregelen t.o. van de Leidsche musea en hun bruikkleenen niet ver genoeg gaan.

Als de heer P. de 35 vergaderingen van de commissie had bijgewoond, zou hij dankbaar zijn, dat de commissie op deze wijze eenstemmig tot het Algemeen Kunstmuseum kon adviseeren: wij zijn er vaak genoeg heel ver vandaan geweest en schr. voor zich had tegen zulk een concessie geen bezwaar, omdat hij overtuigd is, dat de juistheid van het beginsel, zoodra de uitvoering mogelijk wordt, duidelijk genoeg zal blijken om hen, die nu vreezen dat hun verzamelingen beroofd zullen worden, er toe te bekeeren. Schr. zal dit zoo aanstonds nader

uitwerken, wanneer hij in verband met dat woord „berooven”, nog een enkel woord tegen het betoog van den heer Hudig zal aanvoeren.

„Bepalen wij ons, zoo schreef de heer van Gelder verder, vooralsnog tot den heer Plasschaert. Zijn bezwaren zijn tweeërlei: het eene gaat tegen de wijze, waarop de kunst van het heden behandeld wordt, het tweede komt voort uit zijn koudwatervrees voor de vakgeleerdheid. Het is wel merkwaardig, dat wat het eerste punt betreft de hoofdzaak zeer juist is geformuleerd door den heer Hudig. Het is niet voorzichtigheid en vrees om domheden te doen, die de staatscommissie heeft bewogen om buiten het Algemeen Kunstmuseum de kunst van het heden te houden: het feit, dat men een deel der musea met de taak belast, die kunst wèl op te nemen, bewijst, dunkt mij, het tegendeel. Wij hebben het Algemeen Kunstmuseum een bepaalde taak toegewezen: in ons kleine land de plaats te zijn, waar het allerbeste, wat wij bezitten, in harmonie bijéén zou zijn. Daar behoort het nog-omstredene niet. Men kan de bepaling van de grenzen anders maken, maar het beginsel lijkt mij te eenvoudig om nog over te twisten, als men maar dit vasthoudt, dat de kunst van het heden niet wordt buitengesloten uit de musea, uit de kunstmusea: het heilige der heiligen! Maar bij de kunst van het heden moet voor de gewone kunstmusea toch nog een andere regel gelden dan voor oudere kunst. Niet in het belang der musea, niet voor het gemak der museum-directeuren, maar in het belang van de kunst. Dat duidelijk op den voorgrond gesteld te hebben moet, dunkt mij, der staatscommissie tot verdienste gerekend worden: op den voorgrond moet staan, dat de kunstenaar werke voor een levend doel, dat hij zijn zending volbrengt in onze openbare gebouwen, raadhuizen, gerechtzalen, schoolgebouwen.

De musea behooren in die reeks, ongetwijfeld, maar niet uitsluitend en niet in de éérste plaats. Deze opvatting is soepel, ze houdt een ruime kunstbevorderende werking der Overheid in en stelt den inzichtrijken museumleider in staat, voor de gemeenschap en op den duur voor zijn museum het beste werk van den tegenwoordigen tijd te verwerven.

De term „inzichtrijke” museumleider brengt mij op wat ik zoeven als de koudwatervrees van den heer Plasschaert aanduidde: zijn angst voor het genus der Nederlandsche museumdirecteuren. Het is mogelijk, dat hij gelijk heeft, maar een corps, dat zóó klein is en dat erop wijzen kan, dat het „zeldzamen” als Bredius en Pit als voorbeelden beschouwt, is er naar mijn idee nog niet zoo slecht aan toe. Wat wil de heer Plasschaert met zijn betoog over de opleiding van museumambtenaren? Voerde men zijn wenschen naar de letter uit, dan zou men tot de conclusie komen, dat het beter zou zijn alle opleiding voor museumambtenaren onmogelijk te maken.

Wil de heer Plasschaert dat niet, dan wil hij heusch niets anders dan de commissie, zij het ook dat deze het niet in zoo fraaie woorden uitdrukt.

Ik geloof, dat de heer Plasschaert zich de zaak te eenvoudig voorstelt, ook daarom, dat hij zich eigenlijk alléén een schilderijmuseum denkt. Hij spreekt telkens over schilders als de ware deskundigen en komt telkens weer op het schilderij terug. Dit is m.i. echter onjuist. Het museum moet door allerlei middelen aan de bezoekers schoonheidsontroering geven, en dat is niet alléén mogelijk door goede keuze van schilderijen: licht, plaatsing, achtergrond, omgeving met kunstwerken van anderen aard, samenstelling der kunstwerken onderling, kortom door wat ik dirigeren zou willen noemen. Ik gebruik dat woord opzettelijk, omdat ik voor mij niet de gaven van den schilder als geschikt voor museumleiding aanmerk, maar een andere categorie, welke zich tot die van de beeldende kunstenaars verhoudt als de gaven van den orkeststrijker tot die van de componisten”.

Vervolgens schreef dr. Van Gelder nog enkele opmerkingen naar aanleiding van de beschouwingen van den Heer Hudig.

„In de eerste plaats wil ik een woordje zeggen in verband met het door hem gebruikte woord *berooven*. Dat woord hebben wij in de vergaderingen der commissie wel eens vernomen, en het heeft zijn weg daarbuiten gevonden, zooals te verwachten was. Maar stelt men de zaak dan ook niet wat te scherp en tegenover de staatscommissie te onbillijk? Men bedenke wat haar taak was: niet meer of minder dan de reorganisatie van het geheele Nederlandsche museumwezen; een reorganisatie die intra et extra muros noodzakelijk werd geacht. Men kan toch niet denken, dat dat zou gaan met instandhouding van al het op mu-

seumgebied historisch geworden, en de leden van den Bond kunnen niet al te vreemd opzien van de gedachte, die door de commissie op den voorgrond geplaatst is. Immers deze is door mij reeds geformuleerd op de Bondsvergadering te Groningen in 1916 en terug te vinden in de Bondsbrochure (blz. 40). Wij zijn in een klein land en bovendien hebben wij een grooten achterstand in ons kunstbezit, behalve wat betreft onze 17e-eeuwsche schilderkunst, terwijl in de eerste tijden de hulpmiddelen om daarin tegemoet te komen schaarsch zullen zijn. Organisatie is dus niet alleen wenschelijk, omdat zij in het algemeen noodig is, maar ze is hier onontbeerlijk. Wij kunnen ons de weelde van het niet beslist noodige niet veroorloven. Stel, dat wij een reeks van noodzakelijke musea opgesteld hebben, waarbij het Algemeen Kunstmuseum op de eerste plaats staat, dan moeten de musea, die in latere orde komen, daaraan afstaan, wat voor het Algemeen Kunstmuseum onontbeerlijk is.

Ik kan mij begrijpen, dat op het eerste gezicht de leiders van het Ned. Museum te hoop loopen, omdat dit, naar zij vreezen, menigen „top” zal moeten afstaan; maar waar zij in den heer Hudig hun woordvoerder vinden, treffen zij het in zoverre slecht, dat deze het zwaartepunt van zijn betoog legt in een aanval op het geprojecteerde kunstmuseum, waarbij hij al dadelijk den heer Plasschaert tegenover zich moest zien.

Mijn inziens deed men beter de zaak van een anderen kant te bekijken: het Algemeen Kunstmuseum te aanvaarden als het begin eener nieuwe mogelijkheid en te zien, op welke wijze de gebruiks- en sierkunst daar een plaats kunnen veroveren, welke hun de waardeering en de liefde van brede kringen zou kunnen verschaffen. Wie het betreurt, dat in ons land de kunstbelangstelling zich zoo sterk op de schilderkunst richt, wie eenig geloof heeft in de groote waarde van vorm bij een meubel, van den kleurigen glans van een stuk ceramiek, van de gevoeligheid van een stuk drijfwerk in edel metaal, die dient zich, dunkt mij, voor het probleem onzer kunstnijverheids-musea het volgende af te vragen: Is men met de scheiding der kunstvoortbrengselen naar materiaal en techniek niet te ver gegaan, is men niet bezig er daardoor doode dingen van te maken? Elke indeelingsmethode heeft natuurlijk haar rechtvaardiging en, in den tijd gezien, haar oogenblik. Dat oogenblik was er voor de ordening naar technieken

in het eind der vorige eeuw, toen in het algemeen de specialisten-kritiek opkwam, die prachtige resultaten heeft opgeleverd, juist op het gebied van vorm en sierkunst. Maar reeds toen heeft een man als Justus Brinckmann, in de bekende inleiding van zijn Hamburgschen catalogus, er op gewezen, dat er een tijd zou komen, dat een andere in-deeling, die men de cultuurhistorische zou kunnen noemen, de aangewezen zou zijn. Men zal aanvoeren, dat men daarmede niet heel goede resultaten bereikte in München bijv. en in Neurenberg, maar moeten toegeven, dat het tegen de methode weinig bewijst, als zij niet juist wordt toegepast. Men moet namelijk de cultuurhistorische ordening niet als een andere, maar als een verdere beschouwen, als eene, welke in zich opneemt, al wat er in een vorige methode voortreffelijks is. Ik denk daarbij aan Brinckmann's eigen museum, dat thans onder leiding van Max Sauerland geheel is gereorganiseerd. Op eene m.i. voortreffelijke wijze vindt men daar telkens een keur van tot eenzelfde cultuurperiode behorende kunstvoortbrengselen tot mooie, indrukwekkende geheelen geschikt bijeen. Het gevaar van stijlkamers is vermeden, het gevaar van levenlooze, naast-elkaarplaatsing eveneens. Het eenige, dat ontbreekt, is voldoende gelijktijdige voortbrengselen der schilderkunst! Sauerland beklagt zich daarover; de Nederlandsche leider van een museum van kunstnijverheid zou de mogelijkheid hebben de leemte voor een deel aan te vullen. Zeker voor zijn Nederlandsche afdeling — en zijn buitenlandsche afdelingen zouden, samenwerkende met het schilderkunstmuseum, de in beide deelen bestaande leegten eer kunnen aanvullen, dan als ieder alleen stond.

Ik begrijp al wat men mij tegenvoert; de Duitse — de buitenlandsche — musea zijn heel wat rijker dan de onze, vooral in niet-inheemsche kunst. De heer Hudig heeft met wat al te theatrale nadruk onze armoede bezongen, maar ik geloof, dat wij in onze dagen toch ook wel mogelijkheden beleven, die ons den weg tot verwervingen banen, waarvan wij vroeger nooit hadden gedroomd. Dit aan den eenen kant; en aan den anderen zou ik willen zeggen, dat óók beter met de riemen, die wij hebben, geroeid kan worden dan thans gebeurt, door het elk op eigen gelegenheid werken en niet aan een gemeenschappelijk doel. Ten slotte, of liever, vóór alles is kunst toch niet een in vakjes verdeeld of te verdeelen geval, maar de verbeelding van den drang naar schoonheid,

welke leeft in de menschen van een land en een tijd; alles hoort bij elkaar, omdat het uit dien-zelfden drang geboren wordt. Als wij het willen begrijpen, niet om het te kennen, maar nog dieper en verder om het lief te hebben, dan moet het voor ons weer in de eenheid van het leven verschijnen.

Wat wij aan overgeleverde kunst hebben, van welke soort en in welken vorm ook, dat moet het tegenwoordige geslacht, dat door de maatschappelijke omstandigheden weggedrongen is van de natuurlijke, algemeene kunstrijke vormgeving, niet tot voorbeeld, maar tot opwekking zijn, tot stichting en opbouw. En daarvoor moet het aan ons geslacht geboden worden zoo werkzaam, zoo goed mogelijk. Als wij het zouden kunnen aanbieden in den band eener eenheidsgedachte, dan doen wij goed en noodig werk. Niet om knal-effecten te bereiken, om den burgers het zwijgen op te leggen, is het ons daarbij te doen, zooals de heer Hudig wat al te gemakkelijk veronderstelt, maar om een organisch verband te herstellen van ander en m.i. echter soort dan het zoogenaamde, dat in de technische ontwikkeling alléén gelegen is.

Onze materialistisch-intellectuele tijd heeft specialisten gekweekt terwille der specialiteiten. Wij zijn dankbaar maar willen hun kennis dienstbaar hebben aan het algemeene doel. Dat is het onderscheid tusschen de opvatting van den heer Hudig en die van de Staatscommissie of haar meerderheid. Het Museumwezen moet, wil het zich tot een cultuurinstituut van den eersten rang ontwikkelen, de speciale vakken dienstbaar maken aan de encyclopedische samenvatting. De kunsthistorie is onmisbaar, maar in het uiterlijk van het Museum mag men haar mekaniem niet zien; zij is een dienende wetenschap in dienst van een sociaal streven: een streven, dat erop gericht is het Museum te maken tot verheffings-instituut van ons volk".

Vervolgens is het woord aan den heer Hofstede de Groot. Deze weerlegt eenige bezwaren, door den heer P. en door anderen tegen het rapport uitgebracht:

1°. dat er in de commissie te weinig kunstenaars zaten. — In en buiten de commissie is echter vaak geklaagd over te grooten invloed der artisten (zie b. v. Oudh. Jb., artikel van den heer d. J. de Jong);

2°. dat de plaatselijke musea te zwak vertegenwoordigd waren (zie Oudh. Jb. 1921, blz. 139). —

Spr. antwoordt, dat naast de heeren Schmidt Degener en Baard in de commissie zitting hadden een lid der Commissie van toezicht op het Frans Halsmuseum, een lid van een dergelijke commissie voor het gemeente-museum te Amsterdam, de directeur van den Haagschen dienst van K. en W., en de heer S. Muller F.zn, deze laatste weliswaar in andere kwaliteit benoemd, maar tevens vervullend de functie van beheerder der Utrechtsche stedelijke verzamelingen en bekend als een der ijverigste verdedigers van de belangen der plaatselijke musea van geschiedenis en kunst.

Aangaande de strekking van de onderteekening van het rapport, zegt spr.: deze wil niet zeggen, dat ieder lid in alle opzichten en in alle onderdeelen geacht kan worden het met de genomen besluiten eens te zijn, doch dat hij erkent, dat het rapport den gang der beraadslagingen juist weergeeft, dus de besluiten juist motiveert en de meeningen der minderheden voldoende tot haar recht doet komen.

Een derde bedenking is de klacht in het Jaarboek van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, dat men het begrip „wetenschappelijke verzamelingen” genegeerd heeft „wier eigen scherp omlind karakter, nadat zij het stadium der rariteiten-kabinetten eenmaal ontgroeid waren, nimmer betwijfeld is.” Spr. merkt op, dat de commissie ook dit karakter niet betwijfeld heeft. Zij ruimde een groote plaats in aan wetenschappelijke en studiecollections, die blijven bestaan ten dienste der wetenschap, ter bevordering van wetenschappelijk onderzoek. In deze collections behooren evenwel niet thuis voorwerpen van hooge kunstwaarde. Evenmin als men de Nachtwacht zou plaatsen in een verzameling, bestemd voor de studie der schildertechniek der XVIIe eeuw of ter bestudeering van de chemische bestanddeelen der toenmalige verfstoffen of zelfs voor het vaststellen van Rembrandt's ontwikkeling als schilder, evenmin behooren voortbrengselen van hoogstaande exotische kunst in een verzameling, welke voor alles wetenschappelijk onderzoek ten doel heeft. Zij behooren vanwege hun artistieke eigenschappen, van wege hun schoonheid, tentoongesteld te worden in organisch verband met kunstwerken, die om dezelfde eigenschappen tentoongesteld worden. Het is niet hun wetenschappelijk merkwaardige inhoud of vorm, doch hun aesthetisch hoogstaande uitvoering, die hoofzaak moet zijn, die op tienduizenden kunstgevoelige bezoekers moet werken, niet op enkele

tientallen van geleerden. Hun tot dusver „nimmer betwijfeld scherp omlind bestaan als wetenschappelijk voorwerp” is ten einde.

Zij worden gebracht in de atmosfeer der kunst. Hun organisch verband met aesthetisch minder hoogstaande voorwerpen, dat een wetenschappelijk verband is, wordt verbroken ten gunste van een organisch verband van aesthetischen aard met eveneens hoogstaande kunstwerken van andere tijden en volken. Dit geldt van ethnografische en Egyptische voorwerpen, zoowel als van kunstnijverheidsproducten en voortbrengselen van beeldhouw-, medailleur- en prentkunst.

Is spr. dus zonder reserve voor het overbrengen van kunstwerken uit het ethnografisch milieu naar een verzameling van exotische kunst, zoo is hij geen aanhanger van het plan, het Algemeen Kunstmuseum aan te vullen ten koste van andere, ook aan de kunst gewijde musea, en wel hoofdzakelijk om utiliteitsredenen. Er zijn twee instellingen, die ons land niet tot eer strekken: het Ethnografisch museum en het Rijksmuseum van Schilderijen. Beide zijn niet veel meer dan pakhuizen. Dringend is verbetering gewenscht. Deze is bij geen van beide te verkrijgen in de bestaande gebouwen. Het Rijksmuseum is van den aanvang af ongeschikt gebleken voor een behoorlijke tentoonstelling van kunstwerken. De meesterwerken van schilderkunst, om welke de geheele wereld ons benijdt, kunnen er onmogelijk tot hun recht komen. Voor deze moet een nieuw gebouw worden gesticht. Het tot stand komen van dit gebouw is van de grootste beteekenis voor de geheele reorganisatie van ons museumwezen. Welnu, het totstandkomen van dit gebouw is alleen mogelijk, als de wil ertoe algemeen is. Geen regeering zal er voorstellen toe doen, geen volksvertegenwoordiging zal er gelden voor toestaan, indien niet uit belangstellende kringen een sterke, eendrachtige druk op haar wordt uitgeoefend. Deze eendracht is nooit te verkrijgen, indien het nieuwe gebouw ook bestemd wordt voor voorwerpen uit andere bestaande kunstverzamelingen. Niets zal spr. meer toejuichen, dan dat de kern van eersterangs-schilderstukken onzer oude meesters omgeven wordt door hoogstaande voortbrengselen van hetgeen het genie in andere landen en tijden en op ander gebied heeft voortgebracht, doch wie dit doel wil, aanvaarde ook de gevolgen. Hij breide dit museum uit door aankopen en geschenken, maar verrijke het niet door te trachten, uit onze andere musea te halen wat

daar van zijn gading aanwezig is. Dit moet aanleiding geven tot tweespalt, waar eendracht een gebiedende noodzakelijkheid is. De commissie heeft dit zelf gevoeld. Zij heeft niet willen beslissen over de vraag, of enkele meesterwerken in het Maurits-huis, die volgens haar theorieën onmisbare bestanddeelen van het te stichten Algemeen Kunstmuseum zouden vormen, uit het Maurits-huis daarheen zouden moeten worden overgebracht. Zeide zij neen, dan zou haar geheele stelsel overhoop zijn geworpen; zeide zij ja, dan voorzag zij een storm van verontwaardiging, welke ook haar te machtig zou worden.

Ten aanzien van den Museumraad merkt spr. het volgende op: Toen al vroeg bij de beraadslagingen gebleken was, dat de instelling van zulk een raad door den vertegenwoordiger der regeering gewenscht werd, heb ik mij hierbij neergelegd en zelfs niet op de opneming mijner afwijkende meening in het rapport aangedrongen. Persoonlijk gevoel ik niet veel voor commissies, zij werken langzaam, terwijl juist op museumgebied snelle beslissingen vaak nodig zijn. Het resultaat der bemoeiingen is meestal een compromis. Bij de keuze der leden moet een aantal directeurs worden buitengesloten. Dezen zullen het recht hebben te vragen: ben ik nu zooveel minder dan de collega, die wél benoemd wordt? Dit kan niet anders dan ontstemming over achteruitzetting wekken. Outsiders zullen geroepen worden, mede te spreken over belangen, waar zij ten slotte toch niet „in” zijn. In geen enkel ander land bestaat zulk een raad, op welks goede werking men zich zou kunnen beroepen. Overal leert de ervaring, dat waar de gestie aan één persoon — mits bekwaam — is toevertrouwd, de belangen beter behartigd worden dan daar waar zij commissoriaal worden behandeld. Mijn standpunt zou zijn: één deskundige aan het hoofd van het museumwezen, hetzij als directeur-generaal, hetzij als inspecteur- of adviseur-generaal, of hoe men hem anders noemen wil, bijgestaan al naar de behoeften van het oogenblik door kleine commissies ad hoc. De voornaamste eigenschap van dit hoofd zou moeten zijn, niet dat hij specialist-deskundige is op elk gebied, doch dat hij scherpzinnig genoeg is, om telkens voor ieder voorkomend geval de hulp der beste deskundigen tot zich te trekken. Zou het, om één voorbeeld te noemen, bij de stichting van een nieuw Ethnographisch museum niet veel wenschelijker voor de regeering zijn, de voorlichting te hebben van een

kleine groep van de beste deskundige ethnografen, dan van een museumraad, waarin toch ten hoogste plaats is voor één ethnografischen museoloog?

Een zeer gewichtig punt is de vraag, of de chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen ambtshalve voorzitter van den raad behoort te zijn of niet. De commissie heeft in bevestigenden zin geantwoord. Persoonlijk meent spr., dat de raad vrijer zou beraadslagen, onomwondener zijn meening zou kunnen uiten, indien hij dit deed buiten tegenwoordigheid van hem, die toch voor een zeker aantal der leden de ambtelijke chef is. Oppositie tegen den voorzitter van den raad wordt hier tevens oppositie tegen den chef. De minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen krijgt zelfstandiger en onpartijdiger adviezen, indien deze geheel vrij van ambtelijke invloeden worden opgemaakt.

Mej. Dr. Neurdenburg maakt, aan de hand van de drukproef van de notulen der vorige vergadering, eenige opmerkingen over de door den heer Roorda gemaakte onderscheiding van drie groepen (zie Oudh. Jb. 1922, blz. 94). Spr. gelooft niet, dat de leidende gedachte van het rapport daarmede goed is weergegeven.

Het trof spr., dat de heer Roorda wel iets gemeenschappelijks ziet tusschen zijn groepen 1 en 2, maar dat hij geheel negeert de overeenkomst tusschen zijn groepen 1 en 3, dus tusschen de beoefenaars der wetenschap, i.c. der kunstwetenschap, en hen, die — laten we het noemen — alleen maar willen genieten: Namelijk dat zij beiden genieten.

Vergeet de heer Roorda niet te zeer dat de echte kunsthistorici de kunst juist hebben gevonden door hun liefde voor de kunst? Getuige het feit, dat de meeste hunner uit een ander vak naar de kunstgeschiedenis zijn overgegaan.

Spr. wil hier nog eens nadrukkelijk zeggen, dat de ware kunsthistoricus zoowel door, als niet-tegenstaande zijn historische kennis geniet. En dat hij, tenminste voor de oudere kunst, de leidman is van hen, die alleen maar willen genieten, is spr.'s vaste overtuiging. Dit vergeet men te veel, omdat men al even onbewust als men van de voorwerpen geniet, steeds weer van de kennis en den smaak van den kunsthistoricus profiteert. Het mag nu toch wel eens uit zijn met de verouderde opvatting, dat een kunsthistoricus iemand is, die historische gegevens over kunstvoorwerpen verzamelt en verwerkt zonder meer.

Mr. Boeles wijst er op, dat de commissie het roerend eens is, dat aan het Rijksmuseum voor schilderijen tal van bezwaren verbonden zijn, waarvan echter sommige voor oplossing vatbaar zijn. Terwijl al die bezwaren unaniem worden toegegeven, is het den heer Pit e. a. niet mogen gelukken die bezwaren weg te nemen, ook niet die, welke voor verandering vatbaar zijn. De reorganisatie-commissie zal haar plannen zoo moeten maken, dat ze voor uitvoering in de praktijk geschikt zijn. Voorts merkt spr. op, dat de reorganisatie van het geheele museumwezen van dien omvang is, dat ze niet ineens, doch trapsgewijze zal moeten geschieden. Hij vond het daarom jammer, dat de commissie de oplossing van de zaak moeilijker heeft gemaakt door voorwerpen van Aziatische kunst uit het Ethnografisch museum te willen doen opnemen in het Algemeen Kunstmuseum. De verzameling voorwerpen van Aziatische kunst in dat museum is belangrijk genoeg om er een afzonderlijk museum van te maken. Ook op grond van de omstandigheid, dat Nederland een groote koloniale mogendheid is, komt hem dit gewenscht voor. Men wil het Ethnografisch museum verplaatsen naar Den Haag, doch begint met daaraan te onttrekken belangrijke voorwerpen van Aziatische kunst; dit nu acht spr. verkeerd. Verder herinnert hij er aan, dat reeds in 1913 de Bond uitgesproken heeft, dat in Nederland een historisch museum wenschelijk is. Er dient een radicale scheiding te komen tusschen de twee groepen: kunst en historie. Door de voorstellen der commissie komt er geen radicale scheiding. Wil men tot die scheiding geraken, dan is noodig, dat men in Amsterdam de beschikking krijgt over een groot depôtgebouw ten behoeve van het Rijksmuseum. Uit dit museum verwijdere men dan hetgeen niet tot de eigenlijke kunst behoort. Het Rijksmuseum beschikt thans niet over een voldoende depôt om overbodige stukken uit kunst- en historisch museum te bergen. Eerst moet er radicale scheiding komen tusschen kunstmuseum en historisch museum en daarna kan de kwestie van tentoonstellingen aan de orde komen. Zooals de commissie het voorstelt, krijgen we geen zuiver kunst- en geen zuiver historisch museum. Wanneer het overbodige in het Rijksmuseum verwijderd is, ga men na, wat er aan het gebouw te verbeteren is.

Ook inzake het Algemeen Kunstmuseum heeft spr. enkele bedenkingen. Hij kan zich b.v. niet voorstellen, dat deze instelling een directeur zou

kunnen krijgen; zoo'n directeurschap zal een bron worden van allerlei quaesties, en er zal moeilijk iemand te vinden zijn, die competent is voor alle onderdeelen.

De heer Bouricius zegt, dat bij uitvoering van het voorgestelde het volgende kan gebeuren. De directeur van het stedelijk museum te Delft b.v., die aan zijn museum gehecht is, weet de hand te leggen op een mooi doek, dat voor zijn museum een aanwinst is. De directeur van het Algemeen Kunstmuseum komt naar het doek kijken, beschouwt dit als van nationaal belang en doet het verhuizen naar het Algemeen Kunstmuseum; het museum te Delft krijgt het geld terug en ontvangt b.v. nog een derderangsstuk van een onbekenden Delftschen meester. Als het zoo gaat, wordt evenwel het museum te Delft tot een derderangsmuseum verlaagd. De invloed van het Algemeen Kunstmuseum zal bij dergelijke zaken duidelijk merkbaar zijn. Er zal een opperste kunstmuseum zijn; de andere inrichtingen zullen, vooral door vreemdeelingen, minder bezocht worden en daaraan zal dan ook minder geld worden besteed. Deze gevaren wil hij voorkomen. De kleinere musea acht hij noodig, daar het groote publiek moet leeren genieten. Het moet leeren, dat tweederangsschoonheid ook schoonheid is, en leeren zelfstandig te beoordeelen. Is het niet veel beter: hier dit, daar dat, dan alles bij elkaar?

Verder zegt spr., dat het voor iemand, die, als de Heer Plasschaert, de kunst bestudeerd heeft, haar om zoo te zeggen van A tot Z kent, aller-aangenaamst is de meest bewonderde in een klein bestek tezamen gebracht te zien en haar dan in een soort nirwana-stemming te aanschouwen. Met het groote publiek staat het echter anders: dit moet leeren genieten, het moet hierin zelfstandigheid leeren, en niet opgedischt krijgen, wat volgens de leidende opvattingen het hoogst te bewonderen is.

De heer v. Erven Dorens bepleit een uitspraak van den Bond over de hoofdzak van het rapport, n.l. scheiding tusschen kunst en geschiedenis; en verlangt een practisch begin hiermede.

Als er nu met hervormen wordt aangevangen, laat men dan den nieuwen Hoofd-directeur van 's-Rijks museum, in overleg met den Museum-raad, een eerlijke kans geven, om, met bijstand van zijn Amsterdamsche mede-directeuren, ook met die van de Leidsche musea, na ontruiming van een serie zalen in het Rijksmuseum, in te richten een proeve-

Kunstmuseum. Geen kostbaar damast of oudvelours, maar om der zuinigheids-wille eenvoudiger stof voor bekleeding en de vrijheid tot opstelling van hulpwanden en tot beschildering in kleuren, naar eigen keuze, kunnen voldoende hulpmiddelen zijn, — al moet ook het aesthetisch resultaat hier verre blijven onder het bereikbare in een nieuw te stichten Kunstmuseum, — om de waarde en het bestaansrecht van een Kunstmuseum treffend aan te toonen.

Wanneer dit geschiedt, volgt daaruit van zelf de mogelijkheid, een deel der overblijvende schilderijen in kunsthistorische schikking, als proeve, tentoon te stellen.

In een serie gelijkvloersche zalen richte men in, eveneens als voorloopige eerste proeve, de tentoonstelling van een geschiedkundige verzameling, gekozen in een kort, bepaald omsloten tijdperk. Omdat er nog geen directeur van een Centraal-historisch museum bestaat, zal voor de inrichting dezer tentoonstelling de tijdelijke medewerking van een voor dit doel aan te wijzen historicus in te roepen zijn.

Veel zal er geborgen moeten worden, om ruimte te maken, wanneer beide proefnemingen naar den eisch worden volvoerd. Doch niet alles zal blijvend voor het publiek aan bezichtiging behoeven onttrokken te worden, indien een groote hoeveelheid voorwerpen uit het Nederlandsch museum, — nog wel de meest omvangrijke — in bruikleen worden afgestaan aan die afdeling van het toekomstig Historisch museum, waar ze behooren, het Museum voor Volkskunde te Arnhem, thans Ned. Openluchtmuseum.

Spr. zou wenschen, dat deze vergadering zich hieromtrent uitsprak.

De heer Martin ondersteunt dit denkbeeld eener motie.

De voorzitter merkt op, dat de tijd is gekomen om een rustpoos te houden; hij verzoekt den heer v. E. Dorens in dezen tusschentijd zijn motie te formuleeren.

Na de pauze worden eerst eenige huishoudelijke zaken behandeld. De Secretaris deelt mede, dat een verzoek is ingekomen van het Weensche Natuurhist. museum (Praehist. verzamelingen) een ex. van het Jaarboek gratis te ontvangen, desgewenscht in ruilverkeer, aangezien de geldelijke omstandigheden geen abonnement meer toelaten. Besloten wordt dit verzoek in te willigen.

Verder licht de Secretaris toe een tweeledig bestuursvoorstel:

1°. aangaande de uitgave van het Repertorium van tijdschriftartikelen over de jaren 1917—1921. Het hiervoor aangevraagde krediet van f 500 wordt toegestaan.

2°. aangaande een veranderde wijze van uitgave van dit Repertorium voor wat de toekomst betreft. De publicatie van de afd. Documentatie der Kon. Bibl. is gestaakt. De redactie van het Jaarboek koesterde het plan tweemaal per jaar eene bibliografie betr. werken van kunstgeschiedenis te geven. Op voorstel van spr. is toen voorloopig overeengekomen het Repertorium op ruimer leest dan tot dusverre geschiedde jaarlijks te laten uitkomen in samenwerking met de afdeling Documentatie der Kon. Bibl.

De vergadering machtigt het bestuur de onderhandelingen in deze richting voort te zetten.

Het woord is dan aan den heer Vogelsang, die betoogt, dat vele meeningen over het rapport gebaseerd zijn op onjuist lezen. Dit bleek zelfs in de rede van den heer Visser v. IJzendoorn, welke hij gisteren in de Tweede Kamer hield, toen hij zeide, dat de Anatomische les van Rembrandt en het Gezicht op Delft van Vermeer worden genoemd als de kunstwerken, die naar het nieuwe museum zouden moeten verhuizen. Dergelijke redevoeringen, waartegen niet genoeg geprotesteerd kan worden, werken misleidend.¹⁾ In het rapport heeft men zich op een zeer breede basis gesteld, wel wetende, dat alles maar niet zoo in één kan worden verwezenlijkt. Spreker heeft er zich over verwonderd, dat de heer Hofstede de Groot zich zoo scherp stelde tegenover den Museumraad; de benoeming toch van een inspecteur-generaal is naar sprekers inzicht niet geheel zonder gevaar en bovendien uit den tijd. Het is daarom jammer, dat de Minister gisteren in de Kamer bakzeil haalde tegenover den zoo slecht gedocumenteerden speech van den heer Visser van IJzendoorn.

De bezwaren van den heer Bouricius acht spr. overdreven. Voor te groote bemoeienis van het Algemeen Kunstmuseum zal de Museumraad wel waken.

Wat de inleiding van den heer Plasschaert betreft, spr. begrijpt die, doch hij kan den heer

¹⁾ Uit de Handelingen der Tweede Kamer blijkt, dat de desbetreffende passage van het Museumrapport in haar geheel woordelijk door den heer Visser v. IJzendoorn is voorgelezen.

Noot van de Redactie van het Jaarboek.

Plasschaert niet toegeven, dat de schilder enkel de meest zekere, altijd doeltreffende persoon is voor het aanwijzen van aankoop van kunstwerken. Spr. erkent, dat de musea zijn voor de kunstgevoeligen, doch niet uitsluitend voor dezen; ook de „profanen” zullen binnentreden; den menschen, die iets zoeken, moeten we daartoe gelegenheid geven.

De rede van den heer Hudig beschouwt spr. als een apologie voor het Ned. museum voor geschiedenis en kunst. De heer Hudig heeft evenwel het rapport te zwaar opgevat. Hij verwacht, dat uitgezochte werken naar het Algemeen Kunstmuseum zullen toestroomen, maar dit is niet het geval. Het Rijksmuseum is niet geschikt voor Algemeen Kunstmuseum; daarom wil de commissie in de nabijheid van het Rijksmuseum een klein gebouw als Algemeen Kunstmuseum stichten.

Ten slotte verdedigt spr. de instelling van de groep der kunsthistorische verzamelingen, en zegt hij, dat hij het gevaar van een voorzitterschap van den museumraad, te bekleeden door den Chef van K. en W., niet inziet, al zou er wel wat voor te zeggen zijn den voorzitter geen stem te geven.

De heer R o o r d a, niettegenstaande zijn afseinen nog ter vergadering verschenen, vraagt nu het woord.

Allereerst komt hij op tegen de meening van den heer Hudig, waar deze zegt, dat de commissie wetenschap en beschaving verre wenscht te houden van het Algemeen Kunstmuseum. Wanneer er toch een instituut zal zijn, bij uitstek geschikt voor de ontwikkeling van de fijnere geestesbeschaving, wat heel wat anders is dan van buiten aangebrachte veelweterij, dan zal het zijn het geprojecteerde Algemeen Kunstmuseum. De heer Hudig bedoelt echter waarschijnlijk de beschavingsgeschiedenis, en inderdaad, deze zal niet doelbewust in dit Museum worden gedemonstreerd, omdat de kunstwerken daar niet in hun tijdelijke gebondenheid aan periode en ras, maar in hun eeuwige schoonheidsdracht tot het gemoed van den bezoeker zullen worden gebracht. Het organische verband in het Algemeen Kunstmuseum is niet een kunsthistorisch verband, maar een geestelijk, een stijlverband, dat de meesterwerken van alle landen en tijden in verschillend genuanceerde groepen vereenigt, groepen, die telkens tezamen worden gehouden door de gelijksoortige geesteshouding, waaraan de werken hun ontstaan te danken hebben, een verband, dat vaak zeer weinig te

maken heeft met den uiterlijken cultuurhistorischen samenhang.

Spr. bestrijdt verder een artikel in de 3de afl. van het Oudheidkundig Jaarboek Jg. 1921, dat den pakkenden titel voerde: Een aanslag op 's-Rijks Ethnografisch museum. Hierbij stipt hij o.m. aan, dat in het stelsel der commissie de studie- en onderwijsverzamelingen zoo goed als uitsluitend gericht zullen zijn op verstandelijke leering, terwijl de musea, ook de cultuurhistorische, een wijdere, zij het dan minder gedetailleerde, maar niettemin uiterst noodzakelijke, algemeene, de beschaving bevorderende strekking zullen hebben. Deze strekking zal duidelijk kunnen uitkomen, b.v. bij een te stichten Ethnografisch museum te 's-Gravenhage, wanneer dit museum geleid en beheerd zal worden door een directie, voor wie de tentoontestellen voorwerpen niet slechts materiaal zullen zijn van ethnologisch belang, maar objecten, die vóór alles zullen dienen, aan het publiek een inleidenden kijk op, en daarmee een beginnende belangstelling voor, andere rassen te geven, voor wier mentaliteit bij ons volk elke belangstelling en waardeering thans nog zoo ontbreekt.

Hoofddoel van het Ethnologisch museum worde echter de gelegenheid, welke het zal bieden aan het Nederlandsche volk, de bewoners der exotische landen, en in de eerste plaats die van zijn eigen koloniën, juist te leeren kennen. Een aldus opgevat Ethnografisch museum zal dan deel uitmaken van het harmonische museumcomplex, dat in zijn doordachte geleding gericht is op het voldoen aan de verschillende geestelijke en verstandelijke behoeften van de verschillende groepen der museumbezoekers. De tegenstanders van deze denkbeelden voeren nu aan, dat een dergelijke verzameling alleen ten koste der studiecollecties zou kunnen worden gevormd, een meening, welke spr. niet deelt. Wie slechts even een blik sloeg in onzen, thans reeds 15 deelen omvattenden, catalogus, werd getroffen door de overstelpende massa van gelijksoortige voorwerpen, waarvan vele als doubletten kunnen worden aangemerkt, en wie de verzamelingen verder kent, is van dezen overvloed overtuigd.

Voorts betoogt spr., dat de Museumraad een onafhankelijk college zal zijn, dat slechts één doel zal nastreven: den neutralen ambtenaar te adviseeren bij het nemen van de besluiten, gericht op de harmonische groepeerings, ontwikkeling en handhaving van het museale bezit van het Nederlandsche volk.

Spr. richt zich dan tegen het artikel Aesthetisch Intellectualisme van Roland Holst in *De Gids*, waarin de schrijver opkomt voor het recht der uit en voor den Ritus geboren kunst. Deze is ontstaan buiten alle gedachte aan tentoonstelling. Zeker, zegt spr., en in het museum is alle ritueel leven uit zulk een voorwerp geweken. Maar in zoover het kunstwerk is, heeft het nog een ander leven, dat te ervaren is buiten alle kennis van de rituele beteekenis. En van dit oogpunt uit kan men het zijn plaats in het museumverband geven.

De heer Monnikendam herhaalt, met verlof der vergadering, zijn vraag, of de kunstschepers door de commissie van het rapport voldoende erkend zijn. Verder zegt hij, dat voor hem de grond van alle euvel op het gebied der kunstbemoeiing ligt in het onvoldoende lager (bijz. teeken-) onderwijs.

Vervolgens deelt de voorzitter mede, dat de heer van Erven Dorens, na overleg met het bestuur, afgezien heeft van het indienen eener motie.

De heer Teding van Berkhout maakt eenige opmerkingen over het museum van het Boek, dat de commissie — en de heer Hudig was het hiermede eens — bij de Kon. Bibl. wil onderbrengen. Spr. zegt, dat het rapport onjuist is in zooverre als het den indruk geeft, dat de commissie te dezen eensgezind was. De zaak is, dat het onnoodig in het betoog werd geacht te vermelden, dat er oppositie was, mits niet meer werd geconstateerd dan dat de boekkunst niet in onze prentenkabinetten en kunstnijverheidsmusea wordt verzameld, waarbij de vraag, of zij daar al of niet thuis hoort stilzwijgend zou worden voorbijgegaan. De heer H. schijnt aan te nemen, dat boekkunst niet kan worden verzameld en in de Kon. Bibl. en in 't Prentenkabinet. Spr. meent van wel. Hoe de commissie ertoe kwam deze oplossing te verwerpen, mag spr. niet mededeelen. Zeker is, dat de besprekingen in de commissie hem sterkten in de overtuiging, dat een representatieve verzameling van boekkunst in het groote Amsterdamsche ensemble zeer gewenscht is. Spr. heeft het opnemen van de boekkunst in het P. K. uitdrukkelijk om praktische redenen aanbevolen, doch na te hebben verklaard, dat zij principieel in een museum van kunstnijverheid behoort. De kunst van het boek behoort haar verzamelcentrum in Amsterdam te hebben, zoo goed als alle andere gebruikskunst. In den samenhang met de Kon. Bibl., wier directeur dezen vóór alles als een wetenschappelijke instelling

beschouwt, ziet spr. een gevaar. Toch stemde hij vóór een Haagsch boekmuseum, omdat hij liever iets dan niets tot stand zag komen. Maar hij meent, dat er dan goede waarborgen moeten zijn, dat de boekkunst hier tot haar volle recht komt. Hieromtrent nu is spr. niet optimistisch, als hij bedenkt, dat de commissie den beheerder van zulk museum als eerste eisch stelt; bibliografisch onderlegd zijn, en pas vervolgens: inzicht in de aesthetische zijden van de „boekdrukunst” (lees: boekkunst, wat heel iets anders is).

Alsnu krijgt de eerste inleider, de heer Plaschaert, het woord ter weerlegging van de tegen zijn beschouwingen geopperde kritiek.

Deze begint met den door eenige sprekers ten opzichte van de schilders gebezigten term „outsiders” scherp te laken: deze betiteling verraadt den beroepstrots der kunsthistorici. Spr. vraagt, hoe het met de bekendheid van eenige dezer heeren zou staan, als schilders gelijk b.v. Rembrandt er niet geweest waren; toch zouden dezulken in staat zijn Rembrandt zeggenschap te weigeren in de behandelde kwesties. De waarde van mannen als Bredius en Pit b.v. ontkent spr. niet, maar wat hij betwist is, dat de kunsthistorische opleiding eenige zekerheid geeft van waarlijk doorvoelen der schilderkunst. De heer van Gelder vergist zich, als hij meent, dat spr. bevreesd is voor museum-directeuren — spr.'s kritieken toonen wel het tegendeel. Verder betoogt de heer P., dat de kunsthistorici, door gebrek aan aesthetischen zin het probleem te beperkt zien. Spr. bespreekt dan de uitingen van den heer H. de Groot. Hij verbaast zich over een beroepshoogmoed, die 2 kunstschilders op de 22 leden reeds te veel vond; verwondering wekte bij hem ook de opvatting, dat kunstwerken na catalogiseering (natuurlijk door kunsthistorici!) zouden worden gebracht in de atmosfeer der kunst — alsof de catalogiseering iets toe- of afdoet aan het werk. In 's heeren Bouricius' meening, dat critici bij de beschouwing van een kunstwerk zachtjes een nirwana binnen zeilen, herkent spr. het oordeel van den archivaris eener niet groote stad. Ten slotte beantwoordt spr. den heer Vogelsang. Met dezen is hij het geheel oneens aangaande de vertroebelende invloeden, die zich zouden doen gelden bij de beslissing omtrent werken van de eigen periode. Ook bij den heer V. constateert spr. het verkeerde gebruik van den term „outsiders” ten aanzien van degenen, die juist „insiders” zijn. Met genoegen heeft spr. van

het plan gehoord den chef van K. en W. alleen als schakel in den museumraad te houden en hem geen stem te geven.

De tweede inleider, de heer Hudig wil zich bepalen tot de voornaamste punten. Als hij in de vorige vergadering enkele zijner opmerkingen wat scherp stelde, geschiedde dit om weerlegging uit te lokken, maar in dit opzicht is spr. teleurgesteld. De woorden van de heeren Roorda en van Gelder geven spr. aanleiding nog eens den vinger te leggen op een wonde plek van het rapport: bij de definitie van het begrip museum tracht het den eenen onbekende te verklaren door een reeks andere: „voorwerpen”, „voorwerpen en kunstwerken”, „organisch geheel” (naar den inhoud? of naar den vorm? vraagt spr.), „beteekenis” (practische? didactische? aesthetische? ethische?); zoo er bij de 22 Commissieleden hieromtrent al niet 22 opvattingen zijn, dan toch minstens 2 lijnrecht tegenovergestelde: een zinnelijke en een geestelijke. Want hierop komt b.v. neer het verschil tusschen een „harmonieus” geheel en een geheel met „mystiek verband”. De heer Roorda acht het artistiek gevoel (zij het latent) bij het publiek groot genoeg om de mystieke werking te ondergaan. Spr. staat hier sceptisch tegenover; het begrip voor de cultureele ontwikkeling (het komt op begrijpen aan, niet op gevoelen alleen) kan niet beter bijgebracht worden dan door het toonen van het historisch verband.

Verrassend was voor spr. de mededeeling van den heer Vogelsang, dat met de „encyclopedische verzameling” niet dat indrukwekkend geheel was bedoeld, dat spr. gemeend had, maar slechts een bescheiden kleine verzameling.

Hierover schijnt de heer van Gelder dan toch wel anders te denken. Verder komt spr. op tegen de qualificatie „chaotisch”, toegepast op de bestaande musea, welke onbillijk is tegenover de vroegere directeuren. Met hun werk hebben wij rekening te houden, en als nieuwe plannen afbraak van het oude stelsel eischen, dan moet het nieuwe doel dat waard zijn — welke overtuiging het rapport spr. niet heeft bijgebracht. Verwijt men spr. het negatieve zijner kritiek, dan doet men dit ten onrechte; hij juicht verschillende plannen van de commissie toe: den aanbouw achter het Rijksmuseum, het hierin te vestigen Algemeen Kunstmuseum (mits beperkt tot schilderijen en prenten), het historisch museum, een nieuw ethnographisch museum, een architectuurmuseum. Naar aanleiding

van het betoog van den heer Teding v. B. omtrent het museum voor Boekkunst merkt spr. op, dat ook z.i. grondig onderscheiden moet worden tusschen bibliotheek en boekmuseum. Eigenlijk behoort de boekkunst in het museum van kunstnijverheid, maar praktische eischen (wijze van uitstalling, geschooldheid van het personeel) leiden ertoe het een afzonderlijke positie te geven. Daar echter vele boeken èn om hun inhoud èn om hun uiterlijke verschijning belangrijk zijn, bepleitte spr. het plaatsen van beide inrichtingen onder één dak, maar hij bedoelde hierbij een afzonderlijke leiding van het boekmuseum.

De kwestie van den Museumraad roerde spr. niet aan, omdat hij meende, dat dit buiten zijn onderwerp viel. Nu ze hier toch ter sprake is gekomen, wil spr. zeggen, dat de museumraad zeker wenschelijk is, maar dat de waarborg voor voldoende onafhankelijkheid ontbreekt, als de Minister of zijn vertegenwoordiger, die om advies vraagt, tevens de leden van dit lichaam kiest en de beraadslagingen ervan leidt.

Bij de replieken spreekt de heer Hofstede de Groot tegen, dat de commissie onbillijk is geweest voor de vroegere directeuren.

In het eene museum kan de voorbeeldigste orde heerschen, in het andere ook, — doch over het algemeen kan het in de veertig musea bij elkaar genomen toch wanorde zijn. Spr. betoogt, vervolgens, dat de vrees van den heer Overvoorde, dat de Rijksmusea de plaatselijke musea op den kop zullen gaan zitten, ongegrond is. Het geheele streven van de commissie is juist geweest de kunst niet te centralieeren. Die kleinere musea zullen echter in acht moeten nemen, hetgeen de regeering wenschelijk acht. Niettemin kunnen zich ook gevallen voordoen, waarin de minister ook bij niet-opvolging van die wenschen steun zal verlenen.

Prof. Vogelsang ontkent, dat er een veete tusschen schilders en kunsthistorici bestaat. Spr. heeft vroeger al eens tot een schilder gezegd: „in onzen hemel is ten slotte altijd nog plaats voor u, maar in den uwen nooit voor ons.”

De heer Plasschaert merkt hiertegen op, dat de openstelling van 's heeren V.'s hemel voor hen, die door dezen toch „outsiders” worden geacht, niet heel aantrekkelijk is.

De heer Boeles spreekt nog den wensch uit, dat de provinciale en locale musea in den museumraad vertegenwoordigd zullen zijn.

De Voorzitter sluit nu de discussie, en spreekt een woord van dank tot de inleiders en de andere sprekers. Spr. wijst op twee gewichtige nova, waarover wij thans door de besprekingen zoowel in den Bond als in de Kamer beschikken: 1°. dat de onderteekening van het rapport niet inhoudt onbeperkte instemming met alle erin afgedrukte meeningen en voorstellen; en 2°. de gisteren door den Minister afgelegde verklaring, dat de instelling van een „commissie van advies in museumzaken” geheel los blijft van de overige voorstellen van het rapport.

Nadat besloten is het verslag der hier gehouden besprekingen ter kennis van den Minister te brengen, wordt de vergadering gesloten.

De Secretaris,

E. J. HASLINGHUIS.

DE NOORDELIJKE MOND VAN DEN RIJN.

Het in het Oudheidkundig jaarboek verschenen artikel van prof. Byvanck over Romeinsche oudheden bespreekt den noordelijken mond van den Rijn in den Romeinschen tijd; de schrijver aarzelt in de keus tusschen de Vecht en de IJssel. Dit verwondert mij eenigszins.

De Vecht toch kan m.i. niet in aanmerking komen, daar wij weten, dat deze rivier eerst kort na 1148 met den Rijn verbonden is. Immers na het verhaal van den grooten Utrechtschen brand van 1148 zegt Heda (p. 163): „Tum futuris periculis prospectum est: pro aquarum commoditate undique acquirendi ordinatae fossae per urbem atque aquae a Rheno inductae, quae in Vectam flumen perpetuo decurrerent. Unde jam urbs et pontibus ornatior et sedandis incendiis vehendisque commerciis longe instructor apparatus.” Het handelsverkeer is dus toen naar de Vecht geleid, en de Rijntak door de Watersteeg is afgedamd en het terrein door de St. Jacobskerk ingenomen. Vóór 1148 was er echter geen verkeer van den Rijn met de Vecht, die uit de (nog op oude kaarten oostelijk van Utrecht aangewezen) Oude Vecht verder noordelijk stroomde door het tegenwoordige rivierbed. Verband tusschen Rijn en Vecht bestond dus in den Romeinschen tijd niet.

Over de IJssel zijn wij minder zeker. Maar wij weten toch, dat nog thans op alle kaarten voorkomt de Oude IJssel, die bij Zutphen in de IJssel valt. Dit is dus, dunkt mij, blijkbaar het oude bed

van de IJssel (zooals de Oude Vecht van de Vecht). Ik zal niet beweren, dat de sterk kronkelende rivier tusschen Arnhem en Zutphen een gegraven kanaal is, zooals de rechte verbinding van Rijn en Vecht, die in 1148 gegraven is. Maar al is dit stukje rivier denkelijk wel een natuurlijke stroom, dit water schijnt toch wel zeker jonger dan de rivier, die altijd bekend is geweest als de Oude IJssel.

Is er dan geen verband van den Rijn met het meer Flevo geweest? Ik durf het niet zeggen: het behoort niet tot mijn vak. Maar daar er van overoude tijden toch altijd van zulk een verband gesproken is, veroorloof ik mij gissenderwijs te wijzen op de Eem, die van ouds verband schijnt gehad te hebben met de zoogenaamde Geldersche vallei, het lage dal, dat zich van de Grebbe af naar het noorden wendt en nog altijd min of meer in verband staat met de Eem.

De gissing schijnt aanbevolen te worden door het (door Byvanck medegedeelde) feit, dat Germanicus „van het eiland der Bataven naar den mond van de Eems (lees: Eem) gevaren is”.

Ik waag slechts deze gissing: deskundigen mogen na onderzoek beslissen.

S. MULLER Fz.

MUNTVONDSTEN.

Muntvondst te Boekel (N. Br.). Te Boekel (N. Br.) is begin van dit jaar door een landbouwer bij graafwerk een potje gevonden, inhoudende een aantal, haast uitsluitend Noord-Nederlandsche zilveren munten. De jongste zijn de beide 50-stuiversstukken van het Koninkrijk Holland met borstbeeld van Lodewijk Napoleon van 1808 zoodat het zeer waarschijnlijk is, dat de munten in den Franschen tijd zijn begraven.

De vondst bestond uit de volgende stukken:

Gelderland. Rijksdaalder 1707, Gulden 1705, 1709, Statenschelling 1681, Dubbele stuiver 1679. 7 stuks.

Nijmegen. 28 stuivers van 168 (?), Statenschelling 1685, 86, 88, 89, 91. Dubbele stuiver 1688. 18 stuks.

Zutphen. Statenschelling 1688, 1691. 4 stuks.

Holland. Gulden 1713, Scheepjesschelling 1679 (2 stuks), Dubbele stuiver 1677, 1678, 1700. Samen 6 stuks.

West-Friesland. Scheepjesschelling 1677 en 1678. 2 stuks.

Zeeland. Rijksdaalders van 1674, 1694,

1695, 1703, 05, 06, 14, 50, 60, 61, 62, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 95. (58 stuks).

Daalders van 1678, $\frac{1}{8}$ rijksdaalder 1777, Hoedjeschelling van 1681, 1685, 1707. Dubbele stuiver van 1699 en 1735. Samen 70 stuks.

Utrecht. Daalder 1686, Gulden 1793, Statenschelling van 1675, 79, 80, 81, 86. 10 stuks.

Friesland. Snaphaanschelling 1622, Dubbele stuiver van 1664 en 1673. 3 stuks.

Overijsel. Achtentwintigstuivers 1685, Gulden 1724. Statenschelling 1686, 89, 91, 92, koperen Duit van 1766. 11 stuks.

Deventer. Achtentwintigstuivers 1684, 85, 86, Gulden 1698, Statenschelling 1686, 88, 90, 91. 33 stuks.

Kampen. Dukaton 1679, Achtentwintigstuivers 1681, Schelling met den titel van keizer Matthias (1612—1619) en keizer Ferdinand III (1637—1657), Statenschelling van 1682, 90, 91. 19 stuks.

Zwolle. Achtentwintigstuivers met den titel van Matthias (1612—1619), en onder de Geünieerde Provinciën geslagen, Schelling met den titel van keizer Rudolf II (1576—1612) en keizer Matthias (1612—1619), Statenschelling van 1680, 85, 86, 88, 89, 90. 19 stuks.

Groningen. Achtentwintigstuivers van 1690, 92. Statenschelling van 1681, 82, 83 en 1691. 11 stuks.

Koninkrijk Holland. 50 Stuiversstuk van Lodewijk Napoleon 1808. 2 stuks.

Brabant. Dukaton van Albertus en Isabella 1619 te Brussel geslagen. Dukaton van Filips IV 1636 te Antwerpen geslagen. 2 stuks.

Doornik. Patagon van Albertus en Isabella zonder jaartal. 1 stuk.

A. O. v. K.

Muntvondst te Uchelen (Geld.). Te Uchelen (nabij Apeldoorn) zijn in December door den landbouwer J. Luitjes in een akkermaalsboschje een aantal munten gevonden, die in een z.g. baardmanskruikje waren geborgen. De jongste munt in de vondst voorkomende is de Hollandsche leeuwendaalder van 1577, zoodat de stukken waarschijnlijk kort na dien datum zullen zijn begraven. Eene opgave van het gevondene laten wij hier volgen, alle stukken zijn van zilver, behalve de enkele gouden, waarbij dit is vermeld.

Gelderland. Karel van Egmond (1492—1538)

Halve Stuiver, zonder jaar, v.d. Chijs¹⁾ pl. XVII. 30.

Filips II. (1555—1576) Filipsdaalder 1557 v. d. Chijs pl. XXV. 9. Halve Filipsdaalder 1563. 1564. v. d. Chijs pl. XXVI. 16. (2 stuks). Vijfde Filipsdaalder, zonder jaar (4 stuks), 1563 (1 stuk), 1564 (2 stuks), 1565 (3 stuks), 1566 (10 stuks), 1567 (4 stuks), 1571 (4 stuks), 1572 (1 stuk), v. d. Chijs pl. XXVII. 32. Na de pacificatie van Gent. Standaardalder 1577. de Voogt²⁾ 3.

Batemburg. Gijsbert IV. (1516—1525), Cnapcoek, goudgulden van zeer laag gehalte. v. d. Chijs, pl. IX. 1⁴⁾.

Nijmegen. Peerdeke, of derde Snaphaan, zonder jaar, de Voogt³⁾ 25 en 25^e (2 stuks). Cnapcoek, goudgulden van zeer laag gehalte, de Voogt 41^d en f, (2 stuks).

Holland. Filips de Schoone meerderjarig (1496—1506) Stuiver. 1499. v. d. Chijs pl. XXIII. 32—37 (5 stuks). Karel V (1515—1555) Stuiver zonder jaar, v. d. Chijs pl. XXVII. 28 en 29, (3 stuks). Filips III (1555—1581) Vijfde Filipsdaalder zonder jaar (16 stuks), 1571 (5 stuks), 1572 (1 stuk). Na de Pacificatie van Gent. Leeuwendaalder 1576 (3 stuks), 1577 (1 stuk), en nabootsing van een Leeuwendaalder met het jaartal 1575 (1 stuk). Verkade⁵⁾ pl. 48. 3.

Utrecht. Filips II als Heer van Utrecht (1555—1576). Halve Bourgondische Kruisrijksdaalder 1568. v. d. Chijs pl. XXIV. 21. Vijfde Filipsdaalder 1571. v. d. Chijs pl. XXIII. 5.

Overijsel. Filips als Heer van Overijsel, (1555—1580). Halve Filipsdaalder 1566. v. d. Chijs pl. XIX. 8. Vijfde Filipsdaalder van 1563 (1 stuk), 1566 (8 stuks, waarvan 1 ingestempeld met het wapenschildje van Zeeland), 1567 (3 stuks). v. d. Chijs pl. XIX. 9—11. Bourgondische Kruisrijksdaalder 1567. v. d. Chijs pl. XIX. 15. (2 stuks).

Deventer, Kampen en Zwolle. Drie Butgens of 12 Plakken 1560. v. d. Chijs pl. VIII. 53, 57 en 59 (4 stuks).

Deventer. 1534. Dubbele Gosseler. v. d. Chijs pl. X. 10.

¹⁾ P. O. van der Chijs. De munten (der Nederlanden) van de vroegste tijden tot de Pacificatie van Gent. Haarlem 1851—1866. 9 dln.

²⁾ W. J. de Voogt. Geschiedenis van het Muntwezen der Vereenigde Nederlanden. I. Gelderland. Amst. 1874.

³⁾ W. J. de Voogt. Bijdragen tot de Numismatiek van Gelderland. Arnhem. 1867.

⁴⁾ Aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

⁵⁾ P. Verkade. Muntboek. Schiedam. 1848.

Brabant. Filips de Schoone Meerderjarig (1494—1506) Dubbele stuiver te Antwerpen geslagen 1500 de Witte ¹⁾ 609. (1 stuks), Sol (Patard) te Antwerpen geslagen (6 stuks), Karel V minderjarig (1506—1515) Gros te Antwerpen geslagen (2 stuks), Demi Patard (1 stuk). Karel V. meerderjarig (1515—1555) Sol (Patard) te Antwerpen geslagen, de Witte 608 (1 stuk). Filips II (1555—1576) Halve Bourgondische Kruisrijksdaalder te Antwerpen geslagen 1568, 1570 de Witte 738. (2 stuks) Filipsdaalder 1575, 1577 te Antwerpen geslagen de Witte 713. Idem te Maastricht geslagen 1559. de Witte 715. (1 stuk). Vijfde Filipsdaalder van 1556 (1 stuk) 1563 (3 stuks), 1565 (10 stuks), 1567 (2 stuks), 1571 (1 stuk), 1572 (5 stuks) alle te Antwerpen geslagen. de Witte 722. Idem 1567 te Maastricht geslagen de Witte 726.

Vlaanderen. Filips II (1555—1576) Halve Gouden Reaal zonder jaar. Heiss ²⁾ III pl. 174. 96. Bourgondische Kruisrijksdaalder 1568. Heiss III. pl. 174. 103. Vijfde Filipsdaalder van 1566 (4 stuks), 1567 (8 stuks), 1571 (1 stuk).

Luik. Bisschop Robert de Berghes (1557—1564). Sprenger (5 Patards) zonder jaar. de Chestret ³⁾ 586 (2 stuks). Gerard de Groisbeeck (1564—1580). Thaler van 1570. 8e Chestret 514.

Thorn. Margaretha van Brederode abdis (1531—1577) Thaler 1570. v. d. Chijs pl. XIX. 23. Halve Thaler 1569. v. d. Chijs pl. XXXI. 2. ⁴⁾

Stavelot. Christoph de Manderscheid (1546—1576). Daalder 1568, Schulthess Rechberg ⁵⁾ 5218. Twee exemplaren verschillend, met SEM' en SEMP' ¹⁾ in het omschrift der voorzijde.

Frankrijk. Louis XII (1498—1515). Ecu au Soleil te Parijs geslagen. Goud. Hoffmann ⁶⁾ pl. XLIII, 1. Henri II (1547—1559). Teston te Toulouse geslagen. Hoffmann pl. LXIX. 67.

¹⁾ Alph. de Witte. Histoire Monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire Romain. Anvers 1894—1900. 3 vols.

²⁾ A. Heiss. Discription general de las monedas Hispano—Christianas des de la invasion de los Arabes. Madrid 1865—1869. 3 vol.

³⁾ de Chestret de Hanefte. Numismatique de la Principauté de Liège et de ses dépendances. Bruxelles 1890.

⁴⁾ Aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

⁵⁾ von Schulthess Rechberg. Thaler-Cabinet. Wien 1840. 3 thle.

⁶⁾ H. Hoffmann. Les monnaies royales de France depuis Hugues Capet jusqu' à Louis XVI. Paris. 1878.

Spanje. Ferdinando en Isabel (1474—1506). Real zonder jaar (11 stuks), Medio Real (1 stuk) Juana en Carlos I. (1516—1555). 2 Reales.

Aragon. Juana en Carlos I. (1516—1555) Real.

Navarre. Fernando II. (1510—1516). Grueso zonder jaar. 3 stuks.

Brunswijk—Wolfenbüttel. Heinrich der Jüngere (1514—1568). Thaler 1568. Knyphausen ¹⁾ 103. Schulthess Reichberg 6412.

Gulik, Kleef, Berg. Wilhelm (1539—1592) Thaler 1567. Cat. Reimann ²⁾ 4137. Madai ³⁾ 1304. Twee exemplaren verschillend ¹⁾, met MON' ☉ en met MONTE in het omschrift der voorzijde. Halve Thaler als voren 1567 met MONTE' ☉ in het omschrift der voorzijde.

Hohnstein. Volkmar Wolfgang. (1562—1580). Thaler 1570. Met VOLCMAR ☉ WOLF ☉ CO ☉ D ☉ HONST. Verg. Cat. Reimann III 9366 ¹⁾.

Munster. (bisdom) Johann III, graaf van Hoya, (1516—1574.) Thaler 1570 Cat. Reimann I. 2664 Madai 837 ⁴⁾.

Reggio. Ercole II d'Este (1534—1559). Grosso zonder jaar ⁴⁾.

Saksen—Meissen. Friedrich, Johann en Georg (1507—1525). Engelgroschen zonder jaar. Onleesbare ¹⁾/₅ Filipsdaalder, (1 stuk).

A. O. v. K.

PLATENARCHIEF.

Het door den heer Haslinghuis in het vorig Nummer geopperde bezwaar tegen het verplichtend stellen van afgave der fotografische platen bestaat wel en is ook niet het eenige. Ik heb dit middel daarom ook slechts als overgangsmaatregel aanbevolen, totdat de musea en andere instellingen door samenwerking instaat zullen zijn, het fotografeeren geheel zelf in handen te nemen. Intuschen is het bezwaar van den heer Haslinghuis niet zoo groot, als hij dit voorstelt. Voor den lichtdruk worden de platen gewoonlijk gekeerd, omzodoende

¹⁾ Münz- und Medaillen-Kabinet des Grafen Karl zu Inn- und Knyphausen. Mit Nachtrag. Hannover. 1872—1877.

²⁾ F. Reimann. Münz- und Medaillen Cabinet. Zweite Auflage. Frankfurt a/Main 1891—1892. 3 thle.

³⁾ D. S. Madai. Vollständiges Thaler-Cabinet. Königsberg. 1765—1768. 4 thle.

⁴⁾ Aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

een positieve reproductie te verkrijgen; drukt men ze na deze bewerking weer als negatief af, dan hebben zij aan scherpte verloren. Soms wordt de gelatine ook chemisch verhard. Het is voor den drukker echter een kleine moeite, om naar een afgedrukte fotografie voor zijn gebruik een nieuw negatief te maken, in vele gevallen zal hij dit zelfs moeten doen, om op het voor zijn druk gewenschte formaat te komen. De oorspronkelijke plaat blijft in dit geval geheel buiten spel.

F. H.

De Heer F. H. vergist zich, wanneer hij meent, dat het voor den drukker een kleine moeite is om naar een afgedrukte fotografie een nieuw licht-drukcliché te maken. Met een dergelijk cliché zal men steeds veel minder goede resultaten bereiken dan met de oorspronkelijke naar het origineel zelf opgenomen plaat. Wordt dus het afgeven der fotografische plaat verplichtend gesteld, dan zal de fotograaf in vele gevallen twee opnamen moeten maken in plaats van één. Meestal zal dit te kostbaar wezen. Een uitgaaf als de „Noord-Nederlandsche Miniaturen” zou, wanneer alle musea en bibliotheken deze eisch hadden gesteld, onmogelijk zijn geworden.

A. B.

LEIDEN. STEDELIJK MUSEUM DE LAKENHAL.

Den vijfden April werd het Stedelijk Museum de Lakenhal op plechtige wijze heropend door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in tegenwoordigheid van den Burgemeester, den Directeur Mr. Overvoorde, Notaris J. H. Bosch als vertegenwoordiger van Mr. C. P. D. Pape, de Museumcommissie en tal van genoodigden. Door den aanbouw, geschenk van Mr. Pape, heeft het sierlijk en zoo wel geproportioneerd bouwwerk van 's-Gravesande helaas veel van zijn uiterlijk schoon op niet te herstellen wijze ingeboet. De schuld van de Museumdirectie was dit, gelukkig, niet, maar héél jammer blijft het, dat dit zoo heeft moeten komen. Gelukkig staat hier tegenover, dat het gebouw als museum, m.a.w. wat betreft de binnenverdeeling, aan vele eischen zeer goed voldoet. Er is een prettige verbinding tusschen 't oude en 't nieuwe gedeelte, er is goed licht, de circulatie is gemakkelijk. De Directie heeft, zeer terecht, het oude gebouw, de eigenlijke Lakenhal, ingericht voor historisch

museum der stad Leiden, terwijl het nieuwe gedeelte, met de reeds bestaande bovenlicht-zaal (de zoogenaamde Harteveltzaal) het kunstmuseum bevat. Bovendien is een groote zaal voor tentoonstellingen en voordrachten beschikbaar.

Bij de openingsplechtigheid voerde, behalve de Minister (die Mr. Pape prees en mededeeling deed van diens benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau), de Burgemeester het woord als voorzitter der Museumcommissie. Deze bracht o.m. hulde aan Mr. Overvoorde, aan den onderdirecteur A. Coert en aan den ijverigen concierge Broekhuizen en diens gezin, voor hun toewijding. Mr. Overvoorde gaf een belangrijk overzicht van de wordingsgeschiedenis van dit Museum, dat nu een der grootste en belangrijkste stedelijke musea van ons land is geworden en waarin nog ruimte is voor groote uitbreiding der verzamelingen. In de overtuiging, dat het Museum door schenking en erflating, en door bruikleen op langen termijn (vooral uit Rijksmusea) weldra nog rijker zal worden dan het reeds is, heeft de Directie evenwel het gebouw niet met eenige ledige zalen willen openen. Zij vond eenige verzamelaars, o. a. den Heer Chabot en Mr. Cremers, volgaarne bereid tot het afstaan van fraaie schilderijen en aquarellen in bruikleen, en zoo kon men er Rembrandt's Pauwen, mooie aquarellen van Bosboom, ja zelfs een zeer goed interieur van A. van Ostade (ter opluistering door den Heer Ant. W. Mensing gezonden) bewonderen, terwijl de tentoonstellingszaal werd ingewijd met een zeer belangrijke expositie van werken van Konijnenburg.

Zoo begon dit nieuw bestaan van het museum de Lakenhal onder die gunstige auspiciën, waaronder, naar de Redactie van harte wenscht, het nog lang moge voortleven.

NIJMEGEN. RIJKSMUSEUM-G. M. KAM.

Op Woensdag 17 Mei had te Nijmegen de opening van het Rijksmuseum G. M. Kam plaats door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in tegenwoordigheid van provinciale en gemeentelijke autoriteiten en van een groot aantal belangstellenden, museumdirecteuren van elders, enz. De directeur van het museum, Dr. M. A. Evelein, begroette de aanwezigen en gaf een overzicht van het ontstaan der verzameling, hetwelk geheel te danken is aan het persoonlijk initiatief van den Heer G. M. Kam,

die zijn collectie vervolgens aan het Rijk ten geschenke gaf en thans de kroon op zijn werk zet door ook nog te zorgen voor een passende huisvesting. Spreker stelde het bijzonder belang van dit museum in het licht, deelde een en ander aangaande den inhoud mede, en gaf rekenschap van de principes, waardoor hij zich bij de inrichting had laten leiden. Nadat de Commissaris der Koningin in Gelderland het woord gevoerd had en de Burgemeester van Nijmegen namens het gemeentebestuur een borstbeeld van den schenker, reeds in het museum opgesteld, had aangeboden, verrichtte de Minister de eigenlijke openingsplechtigheid met een rede, waarin hij hulde bracht aan de verdiensten van den heer Kam en deed uitkomen, het museum vooral belangrijk te achten om de mogelijkheid, dat temidden van deze overblijfselen der Romeinsche cultuur ook nog eens de sporen der Christelijke beschaving voor den dag zouden komen. Aan het slot zijner rede deelde de Minister de bevordering van den Heer Kam tot commandeur in de orde van Oranje-Nassau mede.

Thans kreeg de Heer G. M. Kam zelf gelegenheid om uiting te geven aan zijn gevoel van voldoening, het museum voltooid en ingericht te zien, en van dankbaarheid tegenover al degenen, die ertoe hadden meegewerkt om het zoover te brengen. De Minister nam nogmaals het woord om het geschenk der gemeente te aanvaarden en zijn beste wenschen uit te spreken voor den bloei van het museum onder het beheer van Dr. Evelein. Deze laatste geleidde tenslotte de autoriteiten door de verzameling, waarop ook de overige aanwezigen, na hun handtekening gezet te hebben, in een daartoe vervaardigd album, zich konden verspreiden om het museum en zijn inhoud in oogenschouw te nemen.

Het gebouw, opgetrokken door den Nijmeegschen architect Oscar Leeuw, maakt een zeer fraaien indruk en voldoet wat opstellingsmogelijkheid en belichting betreft aan hoge eischen. In de hal, aan welks achterzijde een trap naar boven voert, vindt men als overzichtscollectie de uit verschillende grafvelden afkomstige typen van aardewerk bijeen en in een vijftal om die hal heen gebouwde zalen zijn dan verder de vondsten chronologisch gerangschikt. De achterste zaal bevat ook de muntcollectie. Boven bevindt zich langs drie zijden van de hal een doorlopende gaanderij met glaswerk, bronzen enz., en naar beneden kan men nog afdalen in een vertrek voor de zware stukken,

beschreven steenen, pannen en derg.; daarnaast zijn de Middeleeuwsche oudheden ondergebracht. Ongetwijfeld heeft op deze wijze de terecht vermaarde collectie Kam een huisvesting gevonden, die harer waardig is.

ZUTPHEN.

In het begin van dit jaar werden door Mejuffr. A. Lucieer te Utrecht aan de Gemeente Zutphen twee portretten in olieverf op doek geschilderd geschonken. De schilderijen hebben zonder lijst een hoogte van 105 c.M. en een lengte van 82 c.M. Het zijn levensgrootte kniestukken van Arnold Wentholt, burgemeester van Zutphen, † 1704 en Elisabeth ter Behm, geschilderd door Derk van Loonen.

Arnold Wentholt draagt een goudkleurige wijde jas van zijde met losse kanten das en een lange donker bruine pruik. Elisabeth ter Behm is gekleed in een roodachtig bruin zijden gedecolleteerde japon met wijden rok; witte ruches zijn aan hals en mouwen aangebracht; zij draagt een parelsnoer en oorbellen van parels; het haar is op het hoofd tot een wrong samengebonden.

De figuren zijn pendanten, zij zijn zittend geplaatst bij een balustrade, die bij den man rechts, bij de vrouw links te zien is; op deze balustrade staat bij beide portretten de naam D. v. Loonen, 1683. Bij den man hangt boven links een roode draperie en links in het midden is het mannelijk wapen der familie Wentholt aangebracht; bij de vrouw hangt de draperie rechts en ook rechts staat het vrouwelijke wapen der familie ter Behm.

Het mannenportret is beter geschilderd en warmer van koloriet dan het vrouwenportret, beide stukken zijn in goede conditie. Zij zijn in de Raadzaal opgehangen.

Derk van Loonen (Theod. à Lonen of D. van Loonen) schijnt een portretschilder te zijn, die meer in Zutphen gewerkt heeft. Van hem is bekend een familiegroep van Barthold van Diemen, burgemeester van Zutphen (1682—1714), geschilderd in 1701, toen de schilder 81 jaar oud was; de schilderij hangt in Huize Empe, gem. Brummen. Een portret van J. de Beaulieu, chirurg (1651—1714), hing vroeger in het Oude en Nieuwe Gasthuis te Zutphen en werd naar het Ziekenhuis overgebracht.

Het portret van Arnold Wentholt vertoont dezelfde manier van werken als het portret van Barthold van Diemen. Ook de compositie is nagenoeg de-

zelfde: een balustrade, waarop D. van Lonen pinxit aetatis 81, anno 1701, de achtergrond een landschap. (Voor D. van Lonen? zie No. 76 Nav. 1893, p. 462; Bijdr. en Meded. v. Gelre dl. XIV, p. 229—231; Catalogus v. d. Oudh. Kamer v. Zutphen en de Graafsch., 1916, No. 71 en 76).

C. E.

DE KERKTOREN TE RHEDEN.

Deze kerktoren, eigendom der burgerlijke gemeente, is een merkwaardig Romaansch bouwwerk uit omstreeks het begin der 13de eeuw.

De kerk, welke bij dezen toren behoorde, bestaat niet meer. Zij is in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw door de tegenwoordige vervangen ¹⁾, welke in 1901—1904 onder leiding van Joseph Cuypers is gerestaureerd.

De toren, geheel uit tufsteen opgebouwd, bestaat uit vier verdiepingen. De kap, in den vorm eener vierzijdige pyramide, is door leien gedekt. Het steenwerk heeft eene hoogte van 18 M., de kap van 8 M., terwijl het grondvlak van den toren een vierkant is van 7.40 M. zijde. De toren verjongt zich van 7.40 M. op 6.80 M.

Elk vlak der benedenverdieping heeft vier lisenen, waartusschen telkens eene serie van drie rondboogjes [en elk vlak der tweede vijf lisenen, verbonden door enkele rondbogen. Aan de zuidzijde van den toren zijn tusschen die bogen een viertal gebeeldhouwde kopjes aangebracht, welke door regen en vorst veel hebben geleden. De derde verdieping heeft vier lisenen en drie bogen, op dezelfde wijze als laatstgenoemde geconstrueerd, doch zonder de koppenversiering, terwijl ieder veld der bovenste verdieping eenvoudig in twee deelen is verdeeld.

Daar bevinden zich tevens aan elke zijde twee rondboogvensters, waaruit echter het middenzuiltje is verdwenen. De hoofdingang der kerk was oorspronkelijk onder den toren, doch men heeft daar een gevangenhok gemaakt en den doorgang versperd.

De oorspronkelijke toegang onder den toren is toen weggebroken en door één van gebakken steen vervangen, waarboven een lichtvenster is uitgebroken. Ook zijn de beide bovenste verdiepingen

¹⁾ In 1900 gaf ik in de N. R. C. eene korte beschrijving van kerk en toren te Rheden. In den oostwand van den toren bevinden zich nog te moeten van de oorspronkelijke kerk.

en de gootlijst op eenige plaatsen met gebakken steen gelapt.

B. en W. van Rheden hebben den 16^{den} Jan. 1922 aan den gemeenteraad een voorstel ingediend, om tot restauratie van den toren volgens een plan van den architect Wolter te Riele Gzn over te gaan. In diens plan is ook het verplaatsen der wijzerborden van het uurwerk begrepen, welke thans het uiterlijk van den toren zeer ontsieren.

De totale kosten dezer restauratie zijn op pl.m. f 18.000.— geraamd.

Den 20sten Januari j.l. heeft de gemeenteraad dat voorstel aangenomen.

J. GIMBERG.

BOEKBESPREKING.

C. H. Peters. Oud-Groningen. Stad en Lande. 's-Gravenhage (1921). 40.

Sinds zijn artikelen in den Groningschen volksalmanak heeft de schrijver van het hier besproken boek het onderwerp zijner belangstelling, de bouwkunst van de stad Groningen en van de Ommelanden, niet losgelaten. Resp. in 1907 en 1912 verschenen zijn rijkelijk geïllustreerde en breedvoerige artikelen „Oud-Groningen” en „Oud-Groningerland” in het tijdschrift der Maatschappij voor bouwkunst, en in 1917 zijn „Beschrijving van Oud-Groningerland” in het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond.

Nu krijgen we, in een welverzorgden band, dit boek van 386 blz. met over de 500 afbeeldingen, voor een deel teekeningen van den schrijver zelf. Met groote belangstelling nam ik het ter hand, en in de verwachting, hier de bekroning te vinden, het corollarium van 's heeren Peters' studiën over een onderwerp, waarin hij zoo goed thuis is en waaromtrent hij een ontzagwekkende hoeveelheid gegevens, vooral in den vorm van afbeeldingen, bezit. Al dadelijk moet ik verklaren, dat de lezing van het nieuwe boek ten zeerste dient te worden aanbevolen aan hen, die de vorige studiën van dezen schrijver niet kennen. Aangezien de artikelen in „Bouwkunst” uitverkocht zijn, valt deze uitgave dan ook warm toe te juichen.

Maar voor degenen, die de bedoelde artikelen wel kennen, brengt dit boek eene teleurstelling, want zij bemerken al spoedig, dat wat hun wordt voorgezet een opkooksel is van een gerecht waarvan zij reeds smaakten. Ik kom er rond vooruit, dat

ik boven den hazepaper van vandaag den haas van gisteren verkies.

De billijkheid gebiedt rekening te houden met de omstandigheid, dat ook hier het „kennelyk ongeheval” van den oorlog en zijn gevolgen storend is tusschenbeide gekomen; de heer Peters heeft, zooals hij in zijn slotwoord verklaart, zich moeten beperken, „eene beperking, die in zooverre hinderlijk is geweest, dat veel, wat reeds in beeld was gebracht of schriftelijk uitgewerkt, moest worden teruggenomen.” Dit mag ons niet beletten hier te signaleeren, wat de oorlog dan aan de de geschiedenis der bouwkunst heeft kunnen afhandig maken: een werk n.l. waarin de Groningsche bouwkunst werd beschouwd in verband niet slechts met die van Oost-Friesland, maar ook met die van het binnen onze landsgrenzen gelegen Friesche gebied, West-Friesland niet uitgesloten; een werk verder, dat in het bijzonder den vroegen baksteenbouw beschouwde teneinde na te gaan, of deze even autochtoon is als haar materiaal in den meest letterlijken zin kan heeten, dan wel in betrekking staat (zoo ja, in welke betrekking) tot de Romaansche baksteenarchitectuur van Z.W. Frankrijk, van enkele Midden- en Zuid-Duitsche streken, misschien wel van Noord-Italië? ¹⁾

Zonder den oorlog zou het den schrijver niet gebeurd zijn, zoo nemen wij aan, ruim 30 blz. te wijden aan het gebied tusschen Groningen en Oldenburg en — te zwijgen over de architectuur van kerkjes en torens als die te Edens, Hichtum, Oostrum, Opeinde, Schalsum, alle in baksteen; te zwijgen ook over die te Boer, Bozum, Hoogebeintum, Jorwert, Marsum, Oudega, Rinsumageest en nog meer, alle in tufsteen. Zeker ware dan ook een kerk als die te Roden in Drente, met hare merkwaardige steenen tongewelven, niet zoo vluchtig behandeld als op blz. 38 het geval is.

Maar de „force majeure” wàs er. En dies aanvaardden wij erkentelijk, wat de schrijver ons uit de volheid zijner kennis omtrent de Groningsche bouwkunst toch nog wist te bieden. Wij verhelen ons daarbij niet, dat die volheid zich moeielijk schijnt te hebben laten regeeren. Want een vraag,

¹⁾ De heer Peters spreekt wel terloops van een extensieve kolonisatie door Groningers en Friezen in de 12e en 13e eeuw, maar het zal hem toch niet onbekend zijn, dat men b.v. een gedeelte van den Dom van Brandenburg reeds aan de 10e eeuw toeschrijft?

welke zich bij de lezing van dit werk telkens opdringt, is deze: ware binnen het vernauwde kader, dat de heer P. zich zag voorgeschreven, niet grooter stelselmatigheid mogelijk geweest?

Reeds bij een eerste doorbladeren van dit boek treft het, dat er zich twee systemen, als het ware, kruisen: een beschrijving van den tegenwoordigen staat der monumenten en eene ontwikkelings-geschiedenis. Deze laatste wordt ons b.v. bij den gewelfbouw gegeven, — maar wel heel summier. Van hoeveel belang ware hier eene groepeerings- en dateering op grond van de monumenten zelve en niet van tamelijk algemeene beschouwingen, en niet in alfabetische volgorde. En wat zouden we dankbaar geweest zijn voor een nauwkeurige behandeling van de techniek van den gewelfbouw en hare ontwikkeling. Juist op dit gebied is men nog teveel afhankelijk van Fransche en Duitsche handboeken, die trouwens onderling, zelfs in de terminologie, niet altijd overeenstemmen.

Het tweeslachtig karakter van het boek spreekt ook duidelijk uit het register op blz. 373. Dit is in hoofdzaak op de topografische ¹⁾ orde gebaseerd, maar er loopen toch op eenigszins vreemde wijze draden van een systematische ordening doorheen. Wat het Overzicht der overwelfde kerken (blz. 357 v.v.) betreft, overigens een zeer prijzenswaarde bijdrage, vallen er nog al wat storende tegenstrijdigheden t. o. van den tekst te constateeren. Zoo wordt b.v. Aduard een kwarteeuw later, Bedum en Eenrum een heele eeuw vroeger gedateerd dan in den tekst. Oldenzijl heet „XIIa” in dit register, maar „laat XII^{de} eeuwsch” in den tekst, Oosternijland „XIII^d” tegenover „vroeg XIII^{de} eeuwsch”; bij Winschoten is het juist andersom enz. (de laatstgenoemde gevallen kunnen drukfouten zijn).

Ontbreekt aan dit werk dus in het algemeen systeem — op één punt huldigt het de stelselmatigheid. Als de lezer hierachter is gekomen, zal hij zijn ergernis tegen den schrijver, die hem voortdurend verwijst met een „zie de afb.” zonder meer (zonder nr. van blz. of figuur dus), voor een deel voelen wegzakken. Stelselmatig is n.l. de volgorde der afbeeldingen, althans voor zoover Groningerland aangaat: ze zijn geplaatst in de orde van het alfabet, te beginnen met Aduard, en te eindigen met Zuidwolde.

En dit zet ons ten slotte den gezichtshoek uit,

¹⁾ Waarom komt Andel (Den) vóór Aduard?

waaruit we dit boek hebben te beschouwen, n.l. als een plaatwerk, een zeer aantrekkelijk plaatwerk, dat ons doet verlangen naar verder publicatie uit 's heeren Peters' schatten aan afbeeldingsmateriaal. Zulk verlangen zal de schrijver, die zoo berustend verklaart: „men leest bijna niet meer”, ons zeker niet euvel dulden.

E. J. HASLINGHUIS.

Paul Durrieu. La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne (1415—1530). Bruxelles, 1921.

Met dit werk heeft Graaf Durrieu ons een samenvattende bewerking geschonken van de miniatuur-schilderkunst in Zuid-Nederlandsche handschriften. Hijzelf had reeds vroeger in verschillende artikels veel uit deze handschriften bekend gemaakt; naast hem was het vooral Dr. Friedrich Winkler, die zich met deze kunst heeft bezig gehouden; maar voldoende aandacht was daaraan nog niet gegeven. Er is dus alle reden om Graaf Durrieu ten zeerste dankbaar te zijn voor dit werk.

Het boek bevat 103 platen, voorafgegaan door een inleiding, een korte beschrijving en karakteristiek der handschriften. Wellicht zou men hier en daar een meer uitvoerige beschouwing hebben gewenscht en een wat nauwkeuriger dateering der handschriften, maar bij een eerste samenvatting als deze mag men niet te veeleischend zijn.

Vooraf gaan 2 platen uit het verbrande Getijdenboek te Turijn. Graaf Durrieu betitelt deze platen als werk van „Van Eyck”, en hij vermeldt niet eens de nieuwe theorie van Dvorák, die dit handschrift omstreeks 1435 wil dateeren, maar houdt vast aan de oude dateering omstreeks 1415. Op die wijze vallen deze platen eenigszins uit het kader van het werk, want de volgende handschriften beginnen eerst omstreeks 1445. Men vindt daarbij werk, toegeschreven aan de bekende schilders van miniaturen uit Zuid-Nederland: Willem Vrelant, Jean le Tavernier, Loyset Lyédet, Jean Hennecart, Simon Marmion, Philippe de Mazerolles, Alexander Bening en zijn zoons Paul en Simon, Jan van der Moere en andere meesters, van wie men de namen met nog minder zekerheid weet. Besloten wordt de reeks door de groote groep van handschriften, waartoe ook het Breviarium Grimani te Venetië en de Hortulus animae vroeger (?) te Weenen behooren, die door Graaf Durrieu de „Ecole ganto-brugeoise” wordt genoemd.

Tot hoe ver in de 16de eeuw men nog handschriften van dien aard heeft gemaakt, weten wij niet; maar in elk geval dateeren de laatste voorbeelden, die hier worden gegeven, uit de tweede helft van deze eeuw.

Behalve het Getijdenboek te Turijn is van de hier afgebeelde handschriften nu ook vernietigd het Missale van Dixmuide, met de groote miniatuur geschilderd door Simon Bening in 1530 en 1531.

Van de handschriften uit Zuid-Nederland, die thans in ons land zijn, vinden wij afbeeldingen uit het Getijdenboek van Philips den Goede met miniaturen van Jean le Tavernier en uit een handschrift met statuten van het Gulden Vlies, beide in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Daarentegen ontbreken afbeeldingen uit het handschrift der Vie de St. Hubert met de miniaturen van Loyset Lyédet in deze zelfde Bibliotheek, waaruit onlangs een aantal platen zijn opgenomen in het werkje van Henry Martin, Saint Hubert, in de serie l' Art et les Saints, en uit het Pontificale van Bisschop David van Bourgondië in Teijlers Kunstverzameling, dat nog niet lang geleden werd vermeld in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond (1920, blz. 71) door Dom Paul Séjourné.

Ook zijn enkele afbeeldingen opgenomen uit handschriften, die zonder twijfel Noord-Nederlandsch zijn. Op plaat XXIII vindt men de miniatuur met Maria Boodschap uit het Getijdenboek der Universiteitsbibliotheek te Leiden (B. P. L. 224) en de miniatuur met St. Michiel uit het Getijdenboek van het Museum Meermanno—Westreenianum (12°. 12). Volgens Graaf Durrieu wijzen de heiligen in den kalender van deze handschriften naar de streek aan de Maas tusschen Maastricht en Luik; maar de kalenders zijn zuiver Utrechtsch en naar alle waarschijnlijkheid zijn beide handschriften in de stad Utrecht zelf vervaardigd.

Utrechtsch is ook de kalender in het handschrift uit het Britsch Museum (Harley 2943), afgebeeld op pl. LIV. Het behoort tot de handschriften, die met den naam „Spierinck” zijn geteekend; wellicht zijn deze handschriften in Amsterdam ontstaan.

A. B.

VERSLAGEN.

Museum voor Land- en Volkenkunde en het Maritiem Museum „Prins Hen-

drik" te Rotterdam. — De directeur klaagt over verwarring van het „Maritiem Museum" met het „Technisch Scheepvaartkundig Museum"; aan deze (zeer begrijpelijke) verwarring is zelfs de Museum-Commissie niet ontkomen (verg. haar Rapport, blz. 75). Het Verslag over 1921 vermeldt een aantal aanwinsten. Daarbij vindt men afbeeldingen van het model der „Zeelandia", het admiraalschip van Jan Evertsen, van eenige ethnographische voorwerpen, enkele instrumenten en een schilderij met de afbeelding der factorijen te Canton.

Museum te Zutphen. — Het jaar 1921 heeft voor dit Museum weinig belangrijks opgeleverd, daar met den herbouw van het Wijnhuis nog steeds niet is begonnen. Toch kan de Secretaresse een niet onbelangrijk aantal aanwinsten vermelden. Later hoopt zij een beroep te doen op de inwoners van Zutphen en de Graafschap om fraaie voorwerpen af te staan om den door brandschade bedorven inboedel van het Museum aan te vullen.

KORTE BERICHTEN.

Het oude Delft. Aan den gemeenteraad van Delft is het volgend adres gezonden:

„Het Dagelijksch Bestuur van den Bond Heemschut richt zich andermaal tot Uwe vergadering inzake de tram langs het Oude Delft. Zoo niet alles bedriegt zult gij weldra staan voor deze keuze: óf geen tram door Uwe stad, óf langs die gracht, aan welker gewijde schoonheid thans zoo velen met vreezen en beven denken.

Welnu dan, roep het U nog eens voor den geest: het statig geboomte, opgesnoeid tot akelige staken; de bevallige, lichtgebogen golving der lijnen van de gracht voorgoed bedorven door brutale palen en draden; straks, in plaats van de schilderachtige verscheidenheid van stoepen en bordessen, de eentonigheid van een nuchter trottoir, ja, de schoonheid der licht overhangende oude walsnaren vernield door nieuw metselwerk, dat zich opdringt. Vooral, de stille rust van het geheel reddeloos verstoord door het onophoudelijk heen- en wederrijden der treinen, waardoor en de schoonheid zelve dezer alom beroemde plek en het genot er van voor altijd zullen verloren gaan.

Spreek dan Uw luid en moedig veto uit, waarop duizenden in het land angstig wachten. Toon U

een getrouw bewaarder van dezen nationalen schat, door de geschiedenis aan Uw handen toevertrouwd. Gedenk, dat uit alle oorden der wereld reizigers in de eerste plaats Uw Oude Delft komen bewonderen, maar gedenk nog liever, dat landgenooten ter bedevaart gaan naar deze plek, niet slechts om haar liefelijke, nooit overtroffen schoonheid, maar omdat daar Prins Willem heeft geleefd en is gevallen voor de heilige zaak, omdat daar de geschiedenis van eeuwen omwandelt en fluistert van een grootsch verleden.

Beroof het Nederlandsche volk niet van zoo kostbare schatten! Handhaaf, wat zulk een oorzaak is van geestelijk genot, opdat niet het nageslacht opsta in het gezicht, vragende wat Gij met U toevertrouwd grond gedaan hebt.

Besluit kort en kloek: geen tram door de stad, totdat beter tijden een lijn zullen mogelijk maken, die geen zóó verrukkelijke schoonheid zóó deerlijk schendt. Geef een voorbeeld aan het gansche land, door geestelijke schatten boven stoffelijke belangen te stellen. Dat land wacht in angstige spanning Uw antwoord. Wat zal het zijn? Een vonnis des doods? Neen, een uitspraak van redding en behoud."

De Maasbode, 22 April, 1922.

De Nieuwe Kerkstoren te Delft. De gemeenteraad stelde onlangs, zooals bekend, ruim f 10.000.— beschikbaar voor een dringend noodige restauratie van den Nieuwe Kerks-toren.

Ofschoon aanvankelijk het voornemen bestond den toren een grondige restauratie te doen ondergaan heeft men — met het oog op de tijdsomstandigheden — zich beperkt tot een zeer sobere restauratie van den ingang, van het portaal en van het onderste deel van den toren.

De plannen daarvoor werden ontworpen door den architect ir. F. Klijnen, te 's-Gravenhage en goedgekeurd door de rijkscommissie voor de monumentenzorg.

De restauratie zal bestaan in een vernieuwing der deuren van den hoofdingang en van de beide onooglijke deuren ter weerszijden daarvan. Met de noodige herstellingen aan het metselwerk zal een aan den bovenbouw aanpassend geheel worden verkregen.

Aanvankelijk werd overwogen, het groote raam in den voorgevel weder te openen en te voorzien van glas in lood. Op aesthetischen grond werd echter besloten, dit niet te doen. Wel zullen de beide bestaande raampjes in den voorgevel, thans

voorzien van onooglijke ruitjes, worden gerestaureerd en van glas in lood voorzien.

De zolder, waarop nu het orgel gedeeltelijk en het windmechanisme, dat door trappen wordt bewogen, geheel rust, zal worden weggebroken. In de plaats van de trapbeweging zal een electromotor nabij het orgel worden geplaatst.

Het houten schot achter het orgel zal mede worden verwijderd, zoodat het licht uit de kerk ook door het orgel in het portaal zal vallen.

De bovenste zolder van het portaal, thans ruw hout, zal worden bijgewerkt door betimmering.

In het portaal zal slechts een smalle van een balustrade voorziene overloop naar het balcon boven den ingang worden aangebracht.

Het leelijke houten schot met toegangen tot toren, nieuwe vergaderkamer, enz. zal eveneens worden uitgebroken.

Daar het waarschijnlijk niet mogelijk zal zijn, de baksteen muren van het portaal in hun oorspronkelijke kleur te brengen en te laten, wordt het portaal geheel met kalk gewit.

De mooie oude doopkapel ter rechterzijde van den toren zal van luiken en vensters worden voorzien en grondige restauratie ondergaan. Er zal een deur worden aangebracht, welke toegang geeft tot de vergaderzaal van den kerkeraad, waardoor dit lokaal beter dan thans te bereiken zal zijn.

Aan den bovenbouw van den toren zullen enkele herstellingen worden uitgevoerd, die niet langer uitgesteld kunnen worden.

Ten einde de schoonheid van den toren beter te doen uitkomen en den overgang uit het felle buitenlicht naar het gedempte licht in het portaal der kerk niet zoo groot te doen zijn, zal het noodig zijn wat loofhout voor den hoofdingang op de Markt te planten. Thans staan er nog slechts twee boomen ter weerszijden, zijnde de laatstovergeblevenen van een rij, die er vroeger stond.

Met niet al te groote kosten zal aldus het fraaie bouwwerk aanmerkelijk verbeterd worden, hetgeen met het oog op den tegenwoordigen toestand niet overbodig mag worden genoemd.

Nieuwe Kerk te Delft. Het blijkt uitgesloten dat in de naaste toekomst voor de restauratie van het kerkgebouw zelve gelden beschikbaar komen, hoezeer blijkens een ingesteld onderzoek ramen en muren in een staat verkeeren die het dringend noodzakelijk maakt, dat met herstel worde begonnen.

Om in dezen nood van het eerbiedwaardig gebouw te voorzien heeft zich een uitgebreid comité gevormd, waarvan Jhr. Mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck, Minister van Binnenlandsche Zaken en Dr. J. Th. de Visser, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen eereleden zijn, 't welk de dagelijksche leiding van zaken in handen heeft gelegd eener uitvoerende commissie, met, als voorzitter, de heer C. v. d. Voort v. Zijp te 's-Gravenhage en als penningmeester Jhr. W. H. van Loon te Amsterdam.

Deze commissie doet in een circulaire een beroep op het Nederlandsche volk, teneinde althans de restauratie van het koor der kerk ter hand te kunnen nemen, en, waar de tijdsomstandigheden moeilijk zijn, door kleine en groote giften het benoodigd bedrag van drie ton bijeen te krijgen voor een zaak, die de eer van ons volk raakt.

In een door het comité gehouden vergadering op 3 April l.l., waarin de bestuursverkiezingen plaats vonden, werden de heeren Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Prof. Dr. H. Evers, C. B. Posthumus Meyes, Prof. J. A. G. van der Steur en Prof. Dr. W. Vogelsang, uitgenoodigd bij beoordeeling en uitvoering der restauratie te willen dienen van advies. Besloten werd met de Monumenten-Commissie en het Bureau van Monumentenzorg nauw contact te houden.

De architect, de heer Van der Kloot Meyburg, heeft drie plannen gemaakt, met het oog op de binnenkomende gelden.

De restauratie van den middenbeuk is begroot op f 75.000; die van de zijbeuken op f 88.000 en die van de bijgebouwen aan het koor op f 25.000, terwijl voor restauratie van den vloer, het koorhek, enz. waarschijnlijk een bedrag van 60 à 80.000 gulden is te begrooten. Comité's zullen worden gevormd te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag; en bovendien Provinciale comité's.

Maria Magdalena kerk te Goes. Met de restauratie der Groote of St. Maria Magdalena kerk is een aanvang gemaakt.

Het plan der restauratie-commissie is door de Rijkscommissie voor monumentenzorg goedgekeurd. De commissie meent dat de plannen nog niet ver genoeg gaan waar zij slechts beoogen het behoud van het bestaande en het voorkomen van verval.

De architect, de heer van der Kloot Meyburg, is van oordeel dat de muren en het houtwerk niet

meevallen en dat het hoog tijd was om met de restauratie te beginnen.

Alg. Handelsblad, 4 Mei, 1922.

De restauratie der Goudsche Kerk. Kerkvoogden der St. Janskerk te Gouda hebben in verband met de restauratie van het geschilderde glasraam no. 28, dat in 1601 de stad Rotterdam aan deze kerk heeft geschonken, een brief aan den Rotterdamschen raad gezonden. Het raam stelt voor: de overspelige vrouw en is van den Rotterdamschen schilder Klaas Janz. De restauratie van het kerkgebouw is thans zoo ver dat dit raam ten behoeve van het herstel van den gevel tijdelijk weggenomen moet worden. De kerkvoogden meenen daarom, dat thans de tijd van herstel is aangebroken en vragen of Rotterdam als schenker de herstelling van dit kunstwerk op zich zou willen nemen. Met het geheele herstel zullen elf tot vijftien duizend gulden gemoeid zijn.

Rijk, Provincie, gemeente Gouda en Kerkvoogdij dragen 't laatste jaar voor pl.m. f 28.000.— bij, particulieren schenken gemiddeld per jaar f 1000 voor de restauratie van de geheele kerk. Voor het herstel der ramen, waarmede tot op heden f 73.300 is gemoeid geweest, rust op kerkvoogden de plicht te trachten gelden bijeen te brengen. Een onderzoek en een nauwkeurige vergelijking van de nog bestaande oorspronkelijke ontwerpen met het raam hebben de overtuiging doen post vatten, dat het Rotterdamsche geschenk, al heeft het door den tands des tijds en onoordeelkundige restauratie geleden, groote kunstwaarde heeft.

De Rotterdamsche Commissie voor het Museum van Oudheden adviseert, daar het hier geldt het in stand houden van een der onderdeelen van een terecht wereldberoemd monument — een schitterend kunstvol geheel uit de geschiedenis van Nederland — tevens omdat zij de aanhangige vraag beschouwt als een zaak van goede nabuurschap en van saamhoorigheid der steden van het voormalige gewest Holland onderling, het daarheen te mogen leiden, dat de gemeente Rotterdam ten hoogste f 10.000, te verdeelen over drie jaren, voor dit doel beschikbaar stelt en uitkeert aan Kerkvoogden.

Het raam moet wegens den zorgvollen toestand, waarin het verkeert, binnen enkele dagen worden afgenomen.

Het Vaderland, 22 April, 1922.

Kapelle. Eenige jaren geleden werd besloten den toren der Ned. Herv. kerk te Kapelle op

Zuid-Beveland te restaureeren, waarvoor geraamd was f 26.000 door het Rijk, f 10.000 door de Provincie en f 17.000 voor de gemeente. Nu men met de restauratie bezig is, heeft dezer dagen in een raadszitting een der leden aangedrongen op soberheid bij de uitvoering in verband met de hoge kosten.

De toren van deze kerk is de mooiste uit geheel Zuid-Beveland, want, zoo merkte de oudheidkundige Dr. Ab Utrecht Dresselhuis reeds op, de zware torens van Kruijningen en 's Heer Arendskerke, om van de geheel of ten deele reeds vernielde maar te zwijgen, verheffen zich nog wel met waardigheid, ter zijde van de meer sierlijke te Kloetinge en Nisse, doch geen van deze draagt een krans om de hoofdspits, als de grijze toren der „Kapelle”, die op elken hoek nog met een kleine torenspits prijkt, als waren deze teekenen van zekeren rang of waardigheid, boven anderen.

Men meent, dat dergelijke krans het teeken van een moederkerk is, maar dit is niet het geval te Kapelle. Anderen meenen, dat dergelijke spitsen het teeken zouden zijn van een kapittelkerk, maar dat kan niet, omdat hier het kapittel in de kerk van Kapelle eerst dagteekent van 1503, toen de toren zich reeds lang in de beemden van Zuid-Beveland verhief. Kapelle zou de oudste hoofdplaats zijn van het Zuid-Bevelandsche decanaat, wat op verschillende gronden aanleiding geeft, dat daarmede een en ander betreffende den toren van Kapelle kan verklaard worden.

In elk geval is het gelukkig, dat dit merkwaardig stuk van oude kunst in het Zeeuwsch Paradijs in eere hersteld wordt.

N. Rott. Ct. 3 Mei, 1922.

Maastricht. Naar „De Maasgouw” mededeelt is de stad Maastricht in het bezit gekomen van twee 18-d'eeuwsche vaandels, die gebruikt werden bij het plechtig inhalen van den „primus uit Leuven” en van een fraai bewerkt burgemeesterszwaard, dragende aan beide zijden het opschrift: „R. W. D. Pillera: is tot borgemeester gekoosen: den 22n 8 bris: 1754”.

Beide schenkingen zijn afkomstig uit de nalatenschap van wijlen Jhr. Mr. A. L. E. de Stuers, in leven Nederlandsch gezant te Parijs.

De Utrechtsche Dom. De werkzaamheden in de Domkerk, meldt het Utr. Dagblad, vorderen naar wensch. De geheele houten ommanteling tusschen de pilaren, de ommanteling

die tevens de gaanderijen droeg, is reeds weggebroken; deze afschuwelijke omkisting, die jaren lang onze mooie Domkerk heeft ontsierd en een ergenis is geweest voor velen, is onder slooper's handen weggehakt en de Dom toont thans hetzelfde fraaie beeld als de Buur- en Jacobiekerk.

Voor het ongelooflijk groote kapitaal, dat men voor deze ommanteling (die geen voordeelen bracht) over had, heeft men de kerk als bouwwerk van hooge kunstwaarde, naar hartelust bedorven. Er werden in de pilaren heele brokstukken weggeslagen, om er de houten betimmering in te kunnen vastzetten, pilaren die daardoor zóó werden verzwakt, dat men het nu verwonderlijk mag heeten dat zij deze ondermijning hebben kunnen dragen.

De zwaar geschonden pilaren zullen worden bijgewerkt. De preekstoel in den Dom is óók opgeruimd, men zal dezen stoel bewaren, om hem mogelijk te kunnen gebruiken als in een onzer buitenwijken nog eens een nieuwe kerk wordt gebouwd. Aan alle predikanten der Hervormde Gemeente is een photo aangeboden van den Dom-preekstoel vóór deze werd afgebroken; voor alle predikanten heeft deze preekstoel toch de herinnering aan een gewichtig uur; het was op den Domkansel dat zij hun intree-preek in deze gemeente hielden! Of in het nieuwe kerk-interieur wederom een preekstoel terug zal komen, wordt betwijfeld; er wordt, naar wij vernemen, ernstig gedacht aan een platform met trappen aan weerszijden.

Men heeft bij het opruimingswerk in de Domkerk eenige merkwaardige vondsten gedaan; er is n.l. een bisschopsmijter voor den dag gekomen en een bisschopsring. Tevens heeft men een mozaïekvloer ontdekt en de fundamenten van den ouden Romaanschen Dom, die men tot dusver altoos op een ander punt wilde zoeken. Het moet in de bedoeling liggen alles zorgvuldig bijeen te verzamelen, teneinde er in 't klein een museum van te kunnen inrichten.

De bouwmeester die de kerkrestauratie leidt, de heer D. F. Slothouwer, moet het plan koesteren den Dom met 1 Januari 1924 wederom op te leveren voor den gewonen eeredienst.

Alg. Handelsblad, 25 April, 1922.

Wijnhuistoren te Zutten. Nu de minister van Onderwijs, K. en W. geen stellige zekerheid heeft willen geven dat een eerste termijn voor subsidieverleening in de kosten van wederopbouw van den Wijnhuistoren en het daarin aan

te brengen uurwerk op de begrooting van 1923 zal worden gebracht, en de provincie Gelderland de toekenning van een subsidie afhankelijk heeft gesteld van subsidieverleening door het rijk, waar voorts noch het rijk noch de provincie willen bijdragen voor het carillon, stelden B. en W. „met een zwaar hart, doch in de overtuiging dat het onvermijdelijk is” den raad voor, voorloopig van de aanschaffing van het nieuwe carillon af te zien. Voorts achten zij zich onverantwoord thans ingrijpende verbouwing van het Wijnhuis, als waarop het voorstel van 2 September 1921 doelde, in overweging te geven. Daarentegen zouden B. en W. de herstelling van het bouwwerk willen aanbesteden en c. q. gunnen. Hiervoor bleken na aftrek van de kosten van het carillon destijds rond f 75000 noodig te zijn, waar zonder de subsidiën en assurantiepenningen bijkans f 30000 aan voorhanden baten tegenover staan. Zoo eenigszins doenlijk vroegen B. en W. dan inmiddels nog het crediet voor de heel- en halfuursklokken. Zij spraken daarbij het stellig vertrouwen uit dat de minister aan zijn voornemen gevolg geven en het rijkssubsidie zal aanvragen.

In zijne vergadering van 8 Mei jl. heeft de gemeenteraad van Zutten, overeenkomstig dit voorstel van B. en W., met algemeene stemmen besloten tot herbouw en aanbesteding van den toren. In den raad gingen stemmen op, om de helft van het door burgerij en belangstellenden bijeengebrachte fonds voor den toren, te besteden voor aanschaffing van een carillon.

De Apostel Paulus van Lambert Jacobz. De heer A. J. A. Flament, rijksarchivaris in Limburg, schrijft in het Nieuws v. d. Dag.

De „Apostel Paulus van Lambert Jacobsz. op advies van dr. Bredius voor het Friesche Museum te Leeuwarden aangekocht, is niet alleen een indrukwekkend, maar in meer dan een opzicht, b.v. uit kunst-historisch oogpunt, belangwekkend schilderij. De heer C. B. van Bohemen, wien, ook op advies van dr. Bredius, de verdoeking en restauratie opgedragen is, was wel zoo vriendelijk ons de gelegenheid te geven, het doek in oogenschouw te nemen. Wie was Lambert Jacobsz? Hij was vóór hij zich aan de kunst ging wijden een Mennonieten prediker in Leeuwarden en aan dit feit knoopt zich nog een aardige bijzonderheid vast. Want toen de schilder, die o.m. de leermeester was,

behalve van zijn zoon, die later den tegennaam van Van den Tempel kreeg, ook van Jacob Bakker, Joris van Schooten en Govert Flink, zich te Kleef bevond, moet zijn eerbiedwaardigheid den doorslag hebben gegeven, aan de vraag of Govert Flink, wiens ouders tegen het vrij gevochten artistenbestaan bezwaren maakten, schilder mocht worden of niet.

De ouders van Rembrandt's lateren leerling zagen toen, dat men schilder kon zijn en toch een respectabel man.

Het merkwaardige van dit portret is nu de invloed van Rembrandt, welke er uit blijkt. Bijna ten volle en face het gelaat even naar links gewend, zit de waardige apostel-figuur met zijn prachtige baard, in purperkleurigen mantel, een goudkleurigen doek over de knieën, voor ons, bezig met een veeren pen zijn, hem door de goddelijke inspiratie geopenbaarde gedachten op te teekenen. Aan de linker zijde staat zijn zwaard met een handvat in kruisvorm. Men weet niet wat men

meer bewonderen moet, den indruk van eerwaardigheid welke van deze imposante apostelfiguur met zijn prachtigen denkerskop uitgaat, of de meesterlijke schildering en ordonnantie die de grootsten der 17e eeuwse schildersschool al dermate aankondigt, dat men zich af gaat vragen of Lambert Jacobsz misschien niet later toch werken van Rembrandt of Lievens gezien moet hebben, zóó opvallend is de overeenstemming in menselijke karakteriseering. Een karakteriseering, welke bij Rembrandt dan later al dieper is geweest, maar toch in dezelfde lijn zich is blijven ontwikkelen, vooral daar waar hij zulke kloeke baardige en toch geestelijke heroën konterfeitte.

De aankoop voor het Friesche Museum heeft ook een historisch belang, wijl Lambert Jacobsz daar doopsgezind prediker is geweest. Immerzeel o.a. vermeldt hem en Vondel wijdde aan hem een vers, bij gelegenheid van zijn huwelijk met Aachtje Antonius in 1620.

ALGEMEENE VERGADERING

VAN DEN N. O. BOND OP DONDERDAG 22 JUNI 1922, DES AVONDS OM ACHT UUR
IN DE DOOPSGEZINDE KERK TE SNEEK.

Orde van den dag:

1. Opening door den voorzitter.
2. Notulen en Jaarverslag van den secretaris.
3. Verslag der commissie voor het nazien der rekening. Na goedkeuring décharge van den penningmeester.
4. Bestuursverkiezing wegens de periodieke aftreding van de heeren Dr. H. P. Coster, F. A. Hofer, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Prof. W. Vogelsang.
5. Benoeming van een voorzitter.
6. Aanwijzing van de plaats der volgende vergadering.
7. Benoeming eener commissie voor het nazien der rekening in 1923.
8. Benoeming der commissie van redactie van het Jaarboek.
9. Verslagen der Bondscommissies.
10. Lezing van Dr. A. E. van Giffen over „De Nederlandsche Hunebedden en hun onderzoek.”
11. Rondvraag en sluiting.

Leden, die voorstellen wenschen te doen, worden verzocht deze uiterlijk 17 Juni in te dienen.

De agenda dezer vergadering en het programma voor 23 en 24 Juni zijn den leden per circulaire reeds medegedeeld.

De secretaris van den N. O. B.
E. J. HASLINGHUIS.

IN MEMORIAM PROF. Dr. A. E. J. HOLWERDA.

Den 29sten Augustus overleed te Leiden de oud-hoogleraar in de archaeologie en de oude geschiedenis, tevens oud-directeur van 's Rijks Museum van Oudheden, Dr. A. E. J. Holwerda. Het is zijn uitdrukkelijke wensch geweest, dat er van hem geen levensberichten zouden worden uitgegeven. Wij bepalen ons dus ook hier tot een kort bijschrift bij zijn portret.

Het ambt van hoogleraar heeft Holwerda den 29sten April 1896 aanvaard. De taak, die hij toen op zich nam, was zwaar. „Sedert bijna vijftig jaar, zoo zegt hij het zelf in zijn inaugureele oratie, werd aan de Universiteit van Scaliger en Perizonius geen oude geschiedenis meer onderwezen. Een 60 of 70 jaar geleden stond de Leidsche archaeologie hooger dan aan bijna alle Universiteiten van Europa. Sedert den dood van den uitnemenden Reuvs in 1835 werd een studie, die een vlucht had genomen zooals slechts uiterst weinige, aan de beroemde Leidsche Hoogeschool volkomen verwaarloosd, en een wetenschappelijke verzameling, die de meeste buitenlandsche Universiteiten ons benijden, werd dood voor de studie. De academische bibliotheek nam sinds een 70 jaar bijna geen kennis van de talrijke publicatiën, die aan het onderzoek steeds nieuwe en nieuwe stof toevoeren. Het zal niet gemakkelijk vallen een toestand te scheppen, waardoor wij niet meer met recht tot spot zijn voor den vreemdeling.”

Prof. Dr. A. E. J. Holwerda.

Reeds lang vóór zijn benoeming had Holwerda gestreden voor de classieke archaeologie om aan deze wetenschap de plaats te bezorgen, die haar ook in Nederland aan de Universiteiten toekwam. Toen het eindelijk gelukte voor hem een leerstoel te stichten, kon hij zich geheel aan die taak wijden. Men kan niet zeggen, dat het pleit thans reeds volkomen is gewonnen. Nog steeds heeft de archaeologie, evenmin als de kunstgeschiedenis, de volledige erkenning gevonden van haar beteekenis als wetenschap. Maar wanneer althans de eenzijdig philologische opleiding der studenten in de classieke letteren heeft afgedaan, dan is dat vooral aan Holwerda te danken. Hij is in Nederland een der eersten geweest, die heeft begrepen, dat het classieke verleden ook tot ons spreekt door de monumenten, die uit oude tijden tot ons zijn

gekomen, en hij heeft zich moeite gegeven om de taal van die monumenten te leeren verstaan. Als hoogleeraar is het hem ook mogelijk geweest die kunde aan anderen mede te deelen. Zijn succes daarbij dankte Holwerda aan zijn geestdrift voor de zaak, die hij voorstond, en aan zijn doorzettingskracht. De studenten wist hij tot zich te trekken, hun belangstelling te wekken voor de vakken, die hij doceerde, en hen aan te zetten tot eigen wetenschappelijke arbeid.

Holwerda is bij ons een voorganger geweest op het gebied der classieke oudheid, waar het gold de monumenten te leeren kennen en waardeeren. Voor degenen die na hem kwamen, heeft hij den weg geopend; de moeilijkheden, die hij moest overwinnen, bestaan thans grootendeels voor hen niet meer. Reeds daarom alleen zouden wij hem moeten herdenken. Maar bovendien is aan Holwerda te danken de herleving van het *Museum van Oudheden te Leiden*.

Dit Museum, gesticht onder het professoraat van Reuvens als een instelling der Universiteit, had onder Reuvens' opvolger, Leemans, het contact met de Universiteit verloren en was er langzamerhand zelfs van vervreemd. Tegen het einde der 19de eeuw was het volkomen ingeslapen. Aanwinsten kwamen bijna niet meer voor en veranderingen in de opstelling werden niet aangebracht. Het was een geheel verwaarloosde instelling geworden. Na het overlijden van Pleyte, in 1903, is Holwerda opgetreden als directeur en daarmee was hem ook eerst de gelegenheid gegeven om zijn professoraat werkelijk vruchtdragend te maken.

Het is nauwelijks nodig er hier nog eens aan te herinneren, hoe het Museum van Oudheden onder Holwerda's beheer is hervormd. Alles werd gereorganiseerd; de collectie's werden geordend en met zorg opgesteld, voor zoover de localiteiten dit toelieten; een reeks van catalogi begon te verschijnen en een nieuwe wetenschappelijke publicatie werd ter hand genomen. Ten behoeve vooral van het onderwijs werden de gipsafgietsels bijeengebracht in een galerij en ook daaraan werd de noodige zorg besteed. Een werkkamer werd ingericht aan het Museum en de overgrootte lacunes in de boekenschat der Universiteit op het gebied der archaeologie werden door speciale credieten zoo goed mogelijk aangevuld. De Nederlandsche afdeeling werd geheel opnieuw geschapen en een dienst van opgravingen aan het Museum verbonden; Mededeelingen, waarin de resultaten der opgravingen werden te boek gesteld, begonnen te verschijnen. Bijgestaan vooral door de onderdirecteuren Dr. P. A. A. Boeser en Dr. J. H. Holwerda, kon Holwerda zijn hervormingen, die met zooveel geestdrift waren ontworpen en met zooveel energie werden doorgezet, tegen alle moeilijkheden in, tot een goed einde brengen. Het Museum kreeg een volkomen nieuw aanzien en, toen Holwerda met het begin van 1919 aftrad, kon hij voorzeker ook op dit deel van zijn arbeid met tevredenheid terugzien.

Voor ons, die thans de voordeelen genieten van zijn werkzaamheid, zal de naam van Holwerda in dankbare herinnering blijven leven.

A. W. BYVANCK.

JAN STEEN'S KIPPENHOF VAN 'T HUIS OUD TEILINGEN ¹⁾).

Het is lang een puzzle geweest, welk kasteel is afgebeeld op den achtergrond van Jan Steens beroemden Kippenhof. Indertijd vroeg (Bulletin VI, blz. 93 vlgg.) Prof. Six, of het meisje op den voorgrond mogelijk Prins Willem III zou kunnen zijn in lange kleeren. Daarbij ging hij uit van de onderstelling, dat het kasteel op den achtergrond Honsholredijk is.

Dat dit niet uitkomt, vermeldde ik in den Catalogue Raisonné van het Mauritshuis, uitgave 1914, blz. 353. Dat het geen bedacht kasteel kan wezen, is duidelijk: het is evengoed een portret van iets bestaands als de figuren en de beesten op den voorgrond.

De vergelijking van het kasteel op den Kippenhof met het hierbij afgebeelde prentje geeft de oplossing. Het is het Huis Oud Teilingen of Lokhorst bij Warmond, zooals het, naar zijn uiterlijk voorkomen in 1745, staat afgebeeld onder no. 297 in deel I van „het Verheerlijkt Nederland” ²⁾, naar een tekening van Abraham de Haan. Vergelijking met den Jan Steen toont, dat, behoudens kleine veranderingen, het uiterlijk toen hetzelfde was als in 1660, toen Jan Steen zijn schilderij maakte.

In 1745 was de hoek links tot een toren opgetrokken, die de trapgevelafsluiting vangt, welke bij Steen te zien is. Bovendien blijkt midden boven den hoofdingang een toren te zijn toegevoegd, die in Jan Steen's tijd niet bestond, terwijl in den hoektoren rechts de ramen van twee verdiepingen gedicht zijn, hetgeen ook met één raam aan den linkerkant het geval is. Voor het overige is alles hetzelfde gebleven: in den voorgevel 4 ramen ter weerszijden van de vlak afgedekte deur; 5 dakvensters aan den voorkant, en dezelfde eenvoudige houten brug als bij Jan Steen. Opvallend is het hoektorentje links achter, dat boven het water afgeschuind is. Zoowel op de prent in „het Verheerlijkt Nederland”, als ook op een tekening van Roeland Roghman in de verzameling van Dr. C. Hofstede de Groot, is deze afschuining duidelijk te zien. Op de schilderij van Jan Steen is ze minder duidelijk, maar toch ook onmiskenbaar.

Afb. 1. J. Steen, Kippenhof.

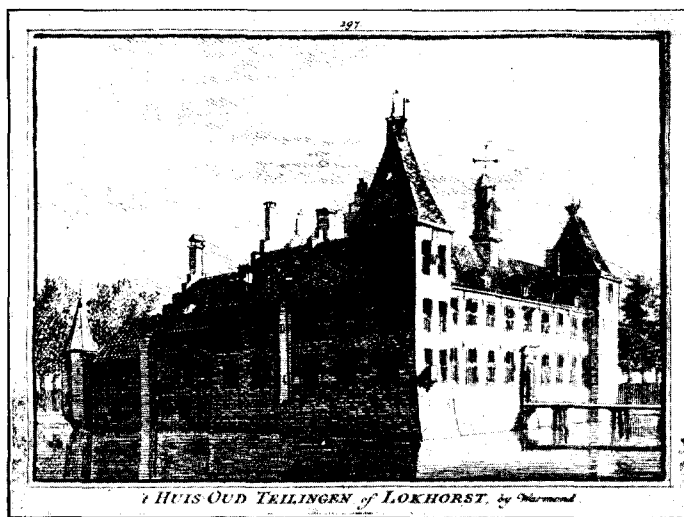
¹⁾ De Heer W. J. J. C. Bijleveld te Leiden, die het eerst de indentiteit van het kasteel vaststelde, wenschte de publicatie van zijn vondst en van zijn toelichtende genealogische gegevens aan schrijver dezes over te laten.

²⁾ Amsterdam, Isaak Tirion, 1745.

Den Kippenhof bereikte men blijkbaar, door de gracht en den singel over te steken, daarna een sloot over te gaan door middel van een houten bruggetje met een hek (zie Jan Steen) en vervolgens door de poort te gaan, die de schilder afbeeldt en waarboven een groote oude overschildering zichtbaar is.

Ik vermoed, dat daaronder het wapen van den bewoner van het Huis Oud Teilingen zal zijn aangebracht. Misschien is dit door Röntgenonderzoek uit te maken.

Het huis was in 1660 bewoond door den weduwnaar Jan Baron van Wassenaar van Warmond¹⁾ met zijn eenig dochttertje Jacoba Maria, geboren omstreeks 1650 en toen dus ongeveer tien jaar oud. In September 1661 hertrouwde haar vader²⁾ en verhuisde naar het huis Warmond, dat hij in 1658 had geërfd.

Afb. 2. Oud-Teylingen, prent.

Deze omstandigheden zullen hem denklijk aanleiding hebben gegeven om, bij wijze van herinnering voor zich en zijn dochttertje aan den tijd dat ze daar na den dood van haar moeder (1656) met zijn beidjes hadden geleefd, den Kippenhof te laten schilderen.

In het voorjaar van 1660 heeft dit plaats gehad: want dat het voorjaar is blijkt uit tal van details: de kuikens, het lammetje, het ruien van den fazantenhaan, het geboomte, enz. Daar Jan Steen noch door kippen-, noch door portret-schilderen be-

kend was, rijst de vraag, hoe Baron van Wassenaar op de gedachte kan zijn gekomen, deze opdracht te geven aan Jan Steen. Het antwoord is vermoedelijk, dat van Wassenaar, die katholiek was evenals Jan Steen, aan een katholiek schilder de voorkeur wenschte te geven. Door deze merkwaardige coincidentie ontstond voor Jan Steen de gelegenheid, op zoo aangrijpende wijze iets te schilderen op een terrein, waarop hij zich slechts zelden had gewaagd en waarop hij nooit weer zulk een hoogte heeft bereikt.

Het kleine meiske is reeds 9 Augustus 1683 gestorven. Zij was, door hare

¹⁾ Geboren 1622. Zoon van Jacob Baron van Wassenaar van Warmond (1592—1658). Jan had van zijn Moeder Oud-Teilingen geërfd, en niets is natuurlijker dan dat hij er is gaan wonen na zijn huwelijk (1649) met freule Isabella Maria van Haestrecht, vrouwe van Drunen en Gansoyen. Deze stierf 1656 en liet één dochttertje na.

²⁾ Met Maria Isabelle van Liere van Immerzeel, dochter van den graaf van Bochoven en de prinses van Montmorency.

moeder, vrouwe van Drunen en Gansoyen en ligt te Drunen met 8 kwartieren begraven. Den 13 Mei 1674 was ze te Warmond gehuwd met Floris Carel Baron van Beyeren Schagen, sergeant majoor van een regiment cavalerie, die overleed in 1697. Hij was in België graaf van Warfusée, en het is niet onmogelijk, dat in de papieren op Warfusée nog iets naders over dit onderwerp te vinden is. Maar hoe dit zij, wij weten thans, dank zij de vondst van den Heer Bijleveld, welk kasteel en welk meisje Jan Steen in 1660 op zijn onvergetelijk doek afbeeldde.

De lotgevallen der schilderij zijn niet verder terug te vervolgen dan het jaar 1774, toen ze zich bevond in het kabinet van stadhouder Willem V. Het is dus voorsnog niet bekend, hoe zij uit het bezit van de Wassenaars in het stadhouderlijk kabinet gekomen is.

W. MARTIN.

EEN MARMEREN RELIEF IN HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Bartolommeo Bellano, een leerling van Donatello, gold onder zijn tijdgenooten als de grootste beeldhouwer van Noord-Italië. De lofrede, die Vasari, ingelicht door zijn Noord-Italiaansche vrienden, in zijn *Vite*¹⁾ op den kunstenaar houdt, legt daar getuigenis van af.

Uit het leven van Bellano zijn ons maar weinig feiten bekend en niet eens de data van zijn geboorte en dood kunnen met zekerheid worden aangegeven. Voor werkzaamheden aan het altaar in de cathedraal van Sant' Antonio te Padua moet hij in Donatello's dienst getreden zijn. Daarna is hij met dezen meester naar Florence gegaan en heeft waarschijnlijk meegewerkt aan de bronzen spreekgestoelten in San Lorenzo²⁾; misschien was hij in 1458 ook met Donatello in Siena werkzaam aan de deuren voor den Dom, die niet tot uitvoering gekomen zijn. Vast staat, dat hij in 1466 een oproep naar Perugia kreeg. De volgende datum, die door documenten wordt gestaafd, is die waarop hij in Padua in de sacristie van Sant' Antonio de omlijsting maakte voor de schrijnen, waarin de relikwieën zijn geborgen, van 1469 tot 1472. In 1479 was Bellano in Venetië en maakte daar zijn testament³⁾ alvorens zich naar Constantinopel in te schepen, waarheen hij met Gentile Bellini ging aan het hof van Mohamed II. In 1484 vinden wij hem weer in Padua bezig aan de uitvoering van de reliëfs, die de afsluiting van het koor versieren; in 1488 waren deze gereed. Daarna heeft hij Padua niet meer verlaten en is daar waarschijnlijk

1) Vasari, ed. Milanese vol. II, p. 603-8.

2) De medewerking van Bellano aan deze spreekgestoelten is door Semrau, *Donatello's Kanzeln in San Lorenzo*, aangetoond. In dit boek werd ook voor het eerst het verdere oeuvre van Bellano, naar den stijl beoordeeld, saamgebracht. De laatste studie over Bellano brengt Planiscig in zijn „*Venezianische Bildhauer der Renaissance*“, Wien 1921.

3) Gepubliceerd door Cecchetti in het *Archivio Veneto*, vol. XXIII.

niet later dan in 1498 gestorven, want in dat jaar voltooit zijn leerling Andrea Briosco (Riccio) de tombe voor Roccabonella, die door den meester in 1491 was begonnen.

Het marmeren relief, dat in het jaar 1919 met de medewerking van twee vrienden door het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst werd aangekocht, werd door den vroegeren eigenaar voor een Donatello gehouden. Een afdruk in geperst

Bartholommeo Bellano.

nog onder invloed van den vlakken reliëfstijl van Donatello. De figuren zijn niet opgesteld voor een neutralen achtergrond, maar de voorstelling is als 't ware van de buitenzijde van het marmerblok naar binnen opgebouwd. Daardoor liggen de hoogste punten van het relief in een denkbeeldig vlak, dat samenvalt met de buitenste laag van het marmer.

leder in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn, die wellicht nog in de werkplaats van den beeldhouwer zelf naar het Amsterdamsche origineel is gemaakt, werd echter aan Bellano toegeschreven. Deze toeschrijving aan Bellano is nu wel algemeen erkend en het is niet alleen de vergelijking met het terracotta-relief in Berlijn (Maria met Kind en twee engelen), de navolging van een origineel, dat vroeger in de verzameling Jacquemart—André te Parijs was, die haar aannemelijk maakt.¹⁾ Men moet bovendien een hoofdwerk uit Bellano's jongen tijd (vóór 1479) in de vergelijking opnemen, „het wonder van den ezel in Rimini” aan de omlijsting van den relikwieschrijn in de sacristie te Padua, want dit is evenals het Amsterdamsche relief veel zorgvuldiger bewerkt dan de terracotta in Berlijn.

Bellano staat bij deze werken

¹⁾ De eerste toeschrijving van het Amsterdamsche origineele werk aan Bellano naar aanleiding van een vergelijking met dit terracotta-relief deed in 1904 Frieda Schottmueller volgens een brief van Bode uit dit jaar, die zich in het archief van het Ned. Museum bevindt.

Verder dan Donatello gaat Bellano door het ondersnijden der omtrekken. De behandeling van het binnenwerk kan afgeleid worden uit den stijl van Donatello's laatsten tijd. De vlakke plooiën, zoo eigenaardig voor deze periode (vgl. b.v. het kruisigings-reliëf in het Bargello), ziet men ook bij Bellano, maar niet met de hardheid van den snel modelleerenden bronswerker; men kan er Bellano's liefde voor het detail in herkennen. Wel laten zij niet zoo duidelijk als bij Donatello den bouw van het lichaam zien, het zijn meer vaste ornamentmotieven geworden. De ruige haarstrengen van Donatello zijn verfijnd, de aureool in den vorm van een schelp en de borduursels der gewaden zijn precieser en ingewikkelder uitgewerkt. De oplettendheid, waarmede hij alle onderdeelen behandelt, heeft ten gevolge, dat hij in de oogen iris en pupil teekent met cirkel en punt. Zoo zijn bij de handen nagels en rimpels duidelijk aangegeven; de huidoppervlakte geeft hij echter niet weer, want het ontbreekt hem aan werkelijken tastzin.

Het motief van de Moeder Gods, wier kind naar haar sluier grijpt en zijn wang tegen haar wang drukt, is een Italiaansch motief, dat aan Bellano reeds uit overlevering in het atelier van Donatello bekend was. Hij heeft het alleen in zoover veranderd, dat het Kind niet meer door de Moeder wordt gedragen, maar naast haar zit en alleen wordt ondersteund. De aandacht is van de vereeniging der beide figuren op de hoofd- en armhouding overgebracht. Bellano, dien wij naar zijn hoofdwerk, de reliëfs voor het koorhek van Sant' Antonio in Padua, eerder epische dan lyrische gaven zouden toekennen, maakt hier door de keus van het motief en de fijnheid van de uitvoering den indruk van een gevoelsmens, zoodat wij hem hierdoor van een nieuwe zijde leeren kennen.

Het stuk is een uitstekend voorbeeld uit Bellano's eersten, nog sterk door Donatello beïnvloeden, werktijd vóór zijn vertrek naar Constantinopel in 1479. De technische uitvoering is bijzonder verzorgd en aangezien dit het eerste marmeren reliëf uit Italië van het Nederlandsch Museum is, mag op deze technische qualiteit wel de nadruk gelegd worden.

Voorgesteld is Maria met haar Kind. Als borstbeeld naar rechts gewend zien wij haar in driekwart profiel met het hoofd wat voorover gebogen. Zij draagt een onderkleed met nauwe mouwen en daarover een mantel. Een doek bedekt haar achterhoofd en hangt af op haar rechter schouder. Het gegolfde haar is in het midden gescheiden en wordt door een over het voorhoofd loopend lint bijeen gehouden. De zoomen van mantel en mouwen zijn met palmetranken versierd. Een schelpvormige nimbus omgeeft het hoofd van Maria. Het Kind zit, in profiel gezien, op den mantel der Moeder en houdt de beentjes voor zich uitgestrekt. Het grijpt met zijn rechter handje naar de hoofddoek der Moeder en drukt zijn wang tegen de hare, zoodat wij het hoofdje in driekwart profiel zien. Maria ondersteunt den rechter schouder van het kind met haar rechter hand; haar linker hand heeft zij, naar beneden gericht, met de slip van den mantel op den rug van het kind gelegd. Het Kind Jezus draagt een kort hemdje met halflange mouwen, dat onder de armen met een breeden band omgord is, en aan de voeten met palmetten versierde laarsjes. Achter zijn hoofdje ziet

men den aureool met het kruis. De aureolen, de zoomen der gewaden en de ornamenten aan de schoenen waren oorspronkelijk verguld.

De groep heeft den vorm van een driehoek met scherpen tophoek en is ongeveer 35 c.M. hoog. Zij is ingelaten in een rechthoekige marmeren plaat van ca. 33 bij 41 c.M. De samenstelling der twee stukken marmer is waarschijnlijk reeds in de werkplaats van den kunstenaar geschied.

Over het oorspronkelijk gebruik van het relief valt met zekerheid niets te zeggen, waarschijnlijk was het voor intiem gebed binnenshuis bestemd.

MARG. HUDIG-FREY.

DE TWEE MAJOLICA-TEGELS UIT HET REFUGIUM VAN DE ABDIJ VAN ADUARD IN DE STAD GRONINGEN.

Toen de kunstlievende abt van Aduard, Joannes Rekamp, die zich de 30ste in de rij van de Aduarder abten noemt, in den jare 1547 het refugium, dat de abdij in de stad Groningen bezat, liet restaureeren en verfraaien, heeft hij de herinnering aan die restauratie vastgelegd door het in metselen van twee kleurige majolica-tegels. Deze beide tegels, de eene met het wapen van Aduard, de andere met het wapen van den abt zelve, zijn bijna 350 jaar later, in 1892, in bruikleen van H. H. Voogden van het Aduarder gasthuis te Groningen, uit het gebouw in de naar de monniken genoemde Munnekenholm, het latere Aduarder gasthuis, overgebracht naar het Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen; zij worden er thans in een vitrine in een der benedenzalen bewaard.

Het zijn de aan ceramiek liefhebbers zoo wel bekende tegels, die door de kracht van hun kleuren en de verzorgdheid der teekening bewondering wekken, maar die al even geheimzinnig als bewonderenswaardig waren.

Waar de abt Joannes Rekamp de tegels had laten maken was maar niet zoo te zeggen. Wel bezat de Aduarder abdij een „pannen- ende tyegellwarck” te Roden. En het is dan ook wel zeer belangrijk te weten, dat, terwijl wij zoo heel weinig schriftelijke gegevens over de vroege aardewerkbakkerijen hebben, er juist een acte is bewaard gebleven, waarbij het recht om „cley- offt potteerde” te graven „verhuurd” wordt aan Johan Recamp, abt van Aduard. Maar wij kunnen hier nog niet denken aan het vervaardigen van majolica-tegels. Het zijn wel zeker de met loodglazuur overtrokken relieftegels, van de soort die men ook onlangs weer in den grond van het nog bestaande gebouw van de abdij in zoo groote hoeveelheid heeft gevonden, en natuurlijk ook potten en pannen, welke in het „pannen- ende tyegellwarck” van de Aduarder abdij te Roden ten tijde van dezen abt werden gemaakt ¹⁾.

¹⁾ Men meent zelfs dat de gevonden tegels nog van heel wat ouderen datum zullen zijn dan van den tijd, waarin de abt Joannes Rekamp „cley- oft potteerde” liet graven, d.i. 1531. We kunnen dit hier in het midden laten, maar nemen voor de curiositeit eenige regels uit den tekst van het

Dat majolica of aardewerk met tinglazuur in dien tijd reeds in de Noordelijke Nederlanden zou zijn vervaardigd, is niet waarschijnlijk. Van het latere zoo bekende werk met het kleurige palet van blauw, geel, oranje tot bruin, groen en soms ook mangaanpaars, is heel wat, hoewel meest in fragmenten, overgebleven of in de laatste jaren teruggevonden, maar allereerst kan men geen stuk met zekerheid omstreeks het midden der 16de eeuw dateeren en ten tweede kunnen wij zoo vroeg geen majolicabakkers in ons land aanwijzen. Tot nu toe wisten wij bovendien alleen iets over een van hen door de bekende mededeeling van Karel van Mander, die in zijn Schilderboek van den vader van Hendrik Cornelissen Vroom te Haarlem vertelt, dat hij in Hendrik's jeugd, dus toch pas tusschen 1570 en 1580 „hem begaf „tot de const van plateelen of Porceleynen te maecken” en „bracht wonder te „weghe van vreemde drinckvaten, daer men niet wist waer den mond aan stellen „en dergelijcke versieringen uytnemende in zijn dinghen en coleuren wesende”¹⁾.

Maar tegels van het jaar 1547 konden niet door Vroom's vader te Haarlem zijn gemaakt. En aan het feit dat dit jaartal inderdaad het jaar der vervaardiging van de tegels aangeeft, valt niet te twifelen. Wel gebeurt het vaak, en wellicht meer dan men wel denkt, dat op tegels of tegeltableaux of vaatwerk, welke naar prenten zijn beschilderd, een jaartal te lezen staat, dat op de prent voorkwam, niet echter het later, ja soms wel meer dan 100 jaar later, vervaardigde aardewerk dateert. Maar dit is hier niet het geval. Het opschrift op de tegels geeft het zoo duidelijk mogelijk aan, te zamen met de wapens van Aduard en van den abt Joannes Rekamp, die de restauratie deed plaats vinden. De tegels zijn om dien herinneringsdatum vast te leggen gemaakt, in ieder geval vóór of omstreeks 1549, het sterfjaar van dien abt. Bovendien komen ook op een deurboog, eveneens uit het Refugium naar het museum van oudheden overgebracht, dezelfde wapens voor niet alleen, maar eveneens het jaartal der restauratie 1547.

Het feit nu dat de tegels + 1547 moeten zijn gemaakt, terwijl het onmogelijk was dat ze van Noord-Nederlandschen oorsprong zouden kunnen zijn, maakte, dat men mede om de teekening en het palet, die niet geheel overeenkwamen met de

---

bedoelde document over. Men vindt het ook vermeld in H. Brugmans, Kroniek van het klooster Aduard (overgedrukt uit de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XXIII). Wij zien daar eenige volmachten van Lothyngewoldt en van het Kerspel Roden verhuren aan Joannes Rekamp, abt van Aduard, het recht „den cley- oft potteerde, soe hem tott oeren pannen- ende tyegellwarck in die „marcke van Roden geleghen dyenen mach toegraven”. Dat het klooster van Aduard een „pannen- ende tyegellwarck” te Roden bezat, dat geruimen tijd bestond, bewijst de ook ter zelfder plaatse aangehaalde acte, waarin in 1558 hetzelfde consent wordt gegeven aan den opvolger van Joannes Rekamp, Godefridus Aernhem, en de kloosterlingen van Aduard. De origineele documenten bevinden zich in het Rijksarchief te Groningen.

¹⁾ Wij halen hier de zoo wel bekende passage uit van Mander's boek nog even aan, omdat ze, ook al vinden wij thans andere aanknoopingspunten met Italië en kunnen wij nu ook aanwijzen dat elders, bijv. in Middelburg, reeds eerder majolica werd gebakken (waarover straks nader), van Manders' mededeeling voor de majolica of het aardewerk met tinglazuur in ons land nog altijd van veel betekenis blijft, zoowel om de woorden „de const van plateelen of Porceleynen te maecken”, als om de „wonderlijke drinckvaten”.

Noord-Nederlandsche van eenigszins lateren tijd, geneigd was de tegels als Italiaansche majolica te beschouwen. Wel kwam telkens de twijfel aan dien Italiaanschen oorsprong weer boven. Allereerst lijkt het vreemd, dat een abt van Aduard in de provincie Groningen in Italië tegels zou laten maken. Immers de beide stukken zijn maar niet gewone geïmporteerde waar, die men in Italië kocht en van de reis mee-

Afb. 1. Tegel, afkomstig uit het Refugium van de Abdij van Aduard te Groningen. ¹⁾

bracht of die door kooplieden hier werden verkocht, zooals de bekende vormen van Italiaansche zoowel als Spaansche kannetjes en albarelli, die men wel op de schilderijen en de miniaturen van omstreeks 1500 vindt. De wapens en de opschriften op de omringende linten geven duidelijk genoeg aan dat de tegels op bestelling zijn gemaakt. Twee voorbeeldteekeningen zouden dus naar Italië zijn medegenomen. Van zenden

¹⁾ Op de afbeeldingen lijken de tegels grover dan ze inderdaad zijn. De penseelstreek spreekt lang niet zoo sterk op de tegels als op de afbeeldingen.

immers kan men in dien tijd feitelijk niet spreken. En de tegels zouden vervolgens naar Aduard moeten zijn overgebracht. Het kwam mij vreemd voor. En ook telkens als ik de tegels weer eens onder de oogen kreeg, kwam de twijfel aan hun Italiaanschen oorsprong bij mij op, omdat er toch aan de stukken zelf al heel weinig is, dat hun Italiaanschen oorsprong meer dan alleen maar waarschijnlijk maakte, omdat geen andere aanwijzing was gevonden. En noch de kleuren, noch de verwerking der kleuren en evenmin de teekening, bijv. van het hertje, hebben een uitgesproken Italiaansch karakter. Intusschen was juist de tamelijke zuiverheid van de teekening een argument van degenen, die de tegels als Italiaansche majolica meenden te moeten beschouwen. De teekening zou te goed zijn om Hollandsch te kunnen zijn. Maar daarom behoeven de tegels nog niet in Italië te zijn gemaakt. Trouwens met de beschouwing van de teekening op een tegel moet men altijd eenigszins voorzichtig zijn. We weten immers, hoe de tegelschilders met schablonen werkten, al zal de uitvoering ook altijd verschillend zijn, al naar gelang de tegelschilder een kunstenaar is of slechts een penseelvoerder zonder meer. Maar aan deze toch belangrijke tegels, die op bestelling werden geleverd, zal in ieder geval wel de noodige zorg zijn besteed om ze aan hun doel te doen beantwoorden van kleurige wapens van klooster en abt, die in het gerestaureerde bouwwerk, het Groningsche refugium van de Aduarder abdij, moesten worden ingemetseld om de herinnering aan het heugelijke feit der verbouwing voor het nageslacht te bewaren.

Intusschen was aan de tegels zelf alleen dit duidelijk, het was geen Italiaansch werk, maar het was al evenmin Hollandsch. Feitelijk stond het tusschen beiden in. Het lag haast voor de hand naar een verbindende schakel tusschen de majolica der beide landen te zoeken, om de tegels hun plaats te kunnen aanwijzen. Maar de aanleiding was er niet en ik was, hoewel de beide stukken mij steeds interesseerden, niet verder er mede gekomen, toen ik als van zelf er toe werd gebracht mij op de hoogte te stellen van de nieuwste gegevens over de oude majolica in de Noordelijke landen. Reeds had ik van verschillende zijden ¹⁾ gehoord, dat men in België in de archieven naar gegevens over oude majolicabakkers had gezocht en daarover belangrijke dingen en wel speciaal voor de stad Antwerpen had gevonden. Ik was juist bezig aan een boek ²⁾ over Oud-Hollandsch aardewerk en moest dus ook het hoofdstuk herzien, dat ik in mijn „Oud Aardewerk” indertijd schreef naar aanleiding van de beschouwingen, die Dr. Pit erover in verschillende tijdschriftartikelen had neergelegd. Toen de berichten op zeer belangrijke vondsten wezen, ging ik naar België. Niet alleen zag ik in Antwerpen nog eens het bekende indertijd aan het atelier van den Italiaan Guido Savino toegeschreven tableau met de bekeering van Paulus, dat ook

---

¹⁾ De heer F. W. Hudig maakte mij het eerst opmerkzaam op die onderzoekingen.

²⁾ Dit boek, waarvan de tekst thans gereed is, en dat door mij in het Hollandsch is geschreven en door Mr. Bernard Rackham van het Victoria and Albertmuseum in het Engelsch is vertaald en zal worden uitgegeven, zal in het voorjaar van 1923 verschijnen.

het jaartal 1547 draagt, maar ik kreeg ook mededeeling van de nieuwste archiefvondsten ¹⁾).

Gebleken is, dat reeds in het jaar 1512 een zekere Guido Andries, van origine een Italiaan en blijkbaar dezelfde, die Piccolpasso, in zijn „Tre libri dell' Arte del Vasajo, Guido Savino noemt, zich in Antwerpen heeft gevestigd. Men schrijft hem

Afb. II. Tegel afkomstig uit het Refugium der Abdij van Aduard te Groningen.

thans, en naar mij voorkomt met vrij groote waarschijnlijkheid, het pavement van Herckenrode toe, waarvan de fragmenten in de musées du Cinquantaire te Brussel

¹⁾ M. M. Laurent, directeur van de Musées du Cinquantaire te Brussel, betuig ik hierbij mijn dank voor zijn zoo welwillende inlichtingen over de gegevens, welke hij op verzoek van Mr. B. Rackham heeft verwerkt tot een artikel voor de Burlington magazine. Daar dit artikel nog niet is verschenen, moet ik hier aanknoopen aan de mondelinge mededeelingen van M. Laurent met verwijzing naar een van de volgende nummers van genoemd tijdschrift.

worden bewaard, en waarvan de tegels met portretkoppen inderdaad een niet meer zuiver Italiaansch karakter hebben.

Deze Guido Andries nu stierf in 1541. Het tableau met de bekeering van Paulus en verschillende vrijwel overeenkomstige tegelfragmenten in Antwerpen kunnen dus niet meer van Guido zijn. Maar zijn zonen hebben de fabriek voortgezet. Ook Piccolpasso geeft daarvan getuigenis. Aan die zonen schrijft men thans het groote tableau toe.

Uit alles blijkt ondertusschen, dat in Antwerpen een belangrijke majolica-industrie heeft gebloeid reeds lang, voordat we in ons land iets kunnen aanwijzen. Ja zelfs wordt reeds in een acte van het jaar 1530 een Italiaan vermeld, die in Antwerpen apothekerspotten maakte. En juist uit het feit, dat het steeds Italianen zijn die worden genoemd, blijkt duidelijk dat het majolica of tinglazuuraardewerk was, dat reeds zoo vroeg in Antwerpen werd gemaakt. Voor het gewone grès of ander aardewerk behoeften geen Italianen zich te komen vestigen.

Ligt het niet voor de hand aan Antwerpen te denken, waar de majolica-industrie zoo zeer bloeide, wanneer we den abt van Aduard in 1547 tegels zien bestellen, die noch een geheel Italiaansch, noch een Noord-Nederlandsch karakter vertoonen? Ja, zal in Antwerpen wellicht de verbindende schakel te vinden zijn tusschen Italië en Noord-Nederland, welke we tot nu toe nog misten? Ik meen dit zelfs te kunnen bewijzen. En hoewel het mij feitelijk even afvoert van mijn eigenlijk onderwerp, wil ik wat ik toevalligerwijze dezer dagen vond, nadat ik bovenstaande feiten over Antwerpsche pottenbakkers was te weten gekomen, hier laten volgen, meteen ook als bewijs van de beteekenis, die de Antwerpsche industrie had, en als een aanvulling van wat in België werd gevonden.

Hadden wij tot nu toe steeds vergeefs naar Italianen gezocht, die zich in de 16de eeuw in ons land waren komen vestigen, op Antwerpenaren, van wie in de laatste jaren wel bekend was, dat er zich in ons land hadden neergezet, was de bijzondere aandacht niet gevallen, ook al waren er documenten te vinden. Men verwachtte niet dat ons van die zijde majolica kon worden gebracht. Nu we echter den naam Guido Andries kennen en voorts weten dat zich onder diens zonen een George bevond, nu krijgt een acte ¹⁾ uit het Middelburgsche archief een zeer bepaalde beteekenis. Daar toch lezen wij:

„Wij burgemeesters, scepenen ende raedt der stadt van Middelburgh in Zeelandt „bekennen op huyden date deser veracordeert te wesen met Joris Andriesz, van „Antwerpen gheboren, geleyerspottebacker ²⁾, dat hij met zijne familie hier commen

¹⁾ Dit stuk kwam mij toevalligerwijze in handen door de welwillendheid van de heeren Gallois en Unger, welke laatste het voor mij liet afschrijven. Het was een aardige verrassing er den naam Joris Andriesz in te vinden, zoo kort na mijn bezoek aan M. Laurent.

²⁾ Kiliaen geeft voor gleyerswerck: Vasa scintillante etc. „vas fictile Balearicum, Maioricinum”, majolica dus. De woordenboeken trachten dit woord te verklaren door de gissing dat het woord òf samenhangt met verglazen, glazuur, òf, als geleyerswerk uitgesproken, samenhangen zou met het woord galeien, de schepen waarop dergelijk aardewerk uit Italië werd ingevoerd (vergelijk kraakporselein en

„wonen zal ende binnen deser stadt doen de voorscr. neringhe van galeyersche „potten te backen, ende dat dezelve neringhe omgaen zal als paveysels ende andere, „ende en zal binnen deser stadt ende daerbuyten ander gheen werck slyten oft „vercoopen, dan dat binnen deser stadt ghemaect zal wesen by hem ende zijnen „volcke, midts dat hij van de stadt Middelburgh voorscr. ghenieten ende profiteren „zal drie jaren langh ghedurende 7 ponden gr. Vl. tsjaers ende naer de drie jaren „gheëxpireert zullen wesen, zullen wy regart nemen op de augmentatie van de „neringhe, deur dien voorscr. Joris hier ghedaen commen, ende naer advenant van „dien dienzelven continueren de voorscr. profite ofte ontzegghen, naerdad wij bevinden „zullen des stadts profijt ende oorbar te wesen. Des toorconde hebben wij dese den „voorscr. Joris Andriesz. doen geven onder de signature van onsen secretaris Zagarus, „op den XVIII^{en} Januarij anno 1564, stijl hofs van Hollandt.”

In de rekeningen komt dan Joris Andriesz. „geleyersbackere” van 1565 tot 1567 voor. Wij hadden geen gelegenheid nadere nasporingen naar zijn persoon en werkzaamheid zoowel in Middelburg, als te voren in Antwerpen, te doen. Het is ondertusschen wel vrij zeker, dat een van de leden van de Antwerpsche majolica-bakkersfamilie, vermoedelijk Guido's zoon George, die in 1552 in het gilde van St. Lucas te Antwerpen was ingeschreven, zich in Middelburg heeft gevestigd in het jaar 1564. De Middelburgsche apothekerspotjes van vóór 1570, in het Nederlandsch museum te Amsterdam bewaard, zullen dus wel zeer waarschijnlijk in Middelburg en door Joris Andriesz. zijn vervaardigd, mogelijk ook door Adriaen Engelsz, die daar ter zelfder tijd „geleyerspottebacker” was.

Maar we moeten terugkeeren tot de Groningsche tegels, waarvan we in het jaar 1564 al te ver zijn afgedwaald, aangezien ze reeds in 1547 zijn vervaardigd, zoodat ze dus niet uit Middelburg kunnen zijn, wel echter uit Antwerpen. Het komt mij voor, dat dit ook bij vergelijking van onze tegels met Antwerpsch werk kan worden aangewezen. Voor zoover het mogelijk is overigens overeenkomstige kleuren te vergelijken op een afstand van Antwerpen tot Groningen leek mij inderdaad de overeenkomst zeer groot. Bij onze beschouwing komen vooral fragmenten van tegeltableaux en afzonderlijke tegels in aanmerking. Het zoo bijzonder verzorgde tegeltableau van de bekeering van Paulus is wat fijner van uitvoering. Dit zal ook wel de reden zijn, dat de heer Pit, die alleen dit tableau kon vergelijken, indertijd de verbindende schakel tusschen Italië en Holland niet in Antwerpen meende te moeten zoeken. Bezien wij nu de Antwerpsche tegels, dan vinden we daar

---

kraak). Bij mij is de gedachte opgekomen of gleyers niet eenvoudig zou samenhangen met het Fransche „glaize” = klei, potaarde of leem. Immers in de vertaling van Piccolpasso's „Tre libri dell'arte del vasajo” lezen we dit woord als vertaling van het Italiaansche „genga” op blz. 8: „J'entends à Anvers, où porta cest art ung certain Guido di Savino de ce pays-cy, et le mainctiennent mes huy, ses filz. Adoncques, c'est à sçaveoyr, que là où sont les terres blanches, ou qui contiennent de la glaize, en tous ces lieux dis-ie, se treuve la terre à fayre les vases.” Een derde gissing dus, die niet veel nader tot de oplossing brengt; maar dat met geleyerswerk aardewerk met tinglazuur reeds toen bedoeld is, is wel duidelijk uit Kiliaen's „Maioricinum”. Verg. Van Mander (1604) fol. 239 r°: „gleyes-potbacker”.

hetzelfde palet als bij de twee Groningsche, en wel een sterk geel naast de overige bekende kleuren. Verder treft ons de eigenaardige manier waarop in het masker, dat het eene wapen draagt, het geel en het blauw dooreen zijn gewerkt, maar vooral ook de neiging tot het geven van perspectivische werking, zoowel in de omkrullingen van de schilden als in de wendingen van de omringende linten, — een eigenaardigheid die vermoedelijk op de ornamentteekenaars in de Zuidelijke Nederlanden zal teruggaan, welke trouwens altijd ornamentaler hebben gevoeld dan de Noord-Nederlanders. — Bovendien een strengheid in de teekening als wij gewoonlijk in de Noordelijke Nederlanden niet aantreffen.

Wij zullen de tegels even nauwkeurig beschrijven om de bedoeling van wat wij opmerkten duidelijk te doen uitkomen en de beide stukken ook verder met Antwerpsch werk te kunnen vergelijken.

Gezien de meest voorkomende maat 13×13 c.M. die men bij de tegels van de bekende Oud-Hollandsche soort van ietwat lateren tijd vindt, zijn de beide Groningsche exemplaren vrij groot, en wel $\pm 16.5 \times 16.5$ c.M. en bovendien zeer dik, d.i. 2 tot ruim 2 c.M. De aarde van den tegel met het wapen van Aduard lijkt door en door geel. Bij den andere schijnt over een rossige kern een gele kleilaag te zijn gelegd van dezelfde soort als waaruit de 1ste tegel geheel bestaat, of schijnt te bestaan. Dit verschil vindt men wel meer bij geheel overeenkomstig beschilderde en uitgevoerde tegels. Trouwens het is ook mogelijk dat een tegel, die voor het oog door en door van gele aarde schijnt vervaardigd, toch een rossige kern zou blijken te hebben.

De teekening op beide tegels is in blauw uitgevoerd. Op donkerblauwen grond staan de schilden. Het wapen van Aduard, wit gehouden met wat geel in de drie voluten en hier en daar wat zachtblauwe schaduw, vertoont een in drie rijen van donkerblauw en oranjegeel geschakeerde schuinbalk, schuin links overkruist door een gelen abtstaf, (of bisschopsstaf?)¹⁾. Het masker, waaraan het schild is opgehangen, is in geel en blauw op den witten fond uitgevoerd.

De tweede tegel draagt een schild, waarop een springend hert, een woordspeling op den naam, Rekamp, zooals men op zoovele wapens vindt. Op het wapen, gedeeld van groen en wit, is de ree, in blauwe teekening en schaduw op wit, geplaatst in springende houding over de deelingslijn heen. Ook hier weer lichtblauwe schaduw in de rechterhelft van het schild, waarvan de linker licht grasgroen is, en voorts weer gele randjes in de voluten, terwijl het schild aan een gelen ring hangt.

Op beide tegels is het wapen omlijst door een wit lint met blauwe letters, dat telkens bij het omslaan aan de hoeken en aan de omkrullende einden oranjegeel vertoont, zoodat het lint als aan de voorzijde wit en aan de achterzijde oranjegeel is voorgesteld. Op deze linten leest men op beide tegels:

---

¹⁾ Het vaste embleem voor de kloosters van de Cistercienser orde is ditzelfde wapen met abtstaf. Jhr. Mr. W. G. Feith was zoo vriendelijk mij eenige aanwijzingen voor de beschrijving der wapens te geven.

„Dominus. Joannes. Rekamp. Abbas. 30. in. Adewart. hanc. Domum. restaurari. „fecit. Anno. Domini. 1547.”

Na deze beschrijving van de tegels behoeven wij wel niet meer terug te komen op wat hen als Antwerpsch in ons oog kenmerkt. Wij willen alleen nog wijzen op het gebruik in de stad Antwerpen om enkele tegels, niet zooals vaak later bij ons tegeltableaux, o.a. als gevelsteen, in muren van huizen in te metselen. Nog heden vindt men in Antwerpen in de gevels van oude huizen vrij groote tegels; ze zijn wel iets grooter, maar niet eens zoo bijzonder veel grooter dan onze wapentegels. Zoo zag ik er o.a. nog een met een olifant en een met een bosje bloeiende violen ¹⁾. Ook in het museum te Antwerpen bevinden zich dergelijke gevelsteen of geveltegels. Dit gebruik van tegels was dus in Antwerpen in de 16de eeuw in zwang. In het Victoria and Albert Museum te Londen bevindt zich een wapentegel van de familie Bacon, waarop een varken, welke men thans eveneens als uit Antwerpen afkomstig beschouwt.

Bedenken wij tenslotte hoe belangrijk de tegelfabricatie in Antwerpen moet zijn geweest, en zien wij, dat in de laatste jaren steeds meer tegels in die stad aan het licht komen, terwijl de fabriek van Guido Andries in 1547 reeds 35 jaren bestond en zijn zonen toen wel zeer waarschijnlijk het tableau van Paulus' bekeering bakten, dan kunnen wij wel aannemen, dat deze Antwerpsche majolicabakkerij bekend genoeg moet zijn geweest. Abt Joannes Rekamp heeft zijn bestelling niet in Italië behoeven te doen. In Antwerpen zal hij de beide wapentegels hebben laten maken, waarmede hij de herinnering aan de restauratie van het refugium der Aduarder-abdij binnen de stad Groningen tot op heden heeft levendig gehouden.

ELISABETH NEURDENBURG.

DE NOORD-NEDERLANDSCHE GRISAILLES EN DE „MEISTER DER LIEBESGÄRTEN”.

Prof. Byvanck maakte mij opmerkzaam op gravures van den „Meister der Liebesgärten”, die door Lehrs zijn uitgegeven in zijn monografie over dezen meester ²⁾, en die geheel overeenstemmen met de, door hem behandelde, grisaille-groep. Hij verzocht mij na te gaan, welk verband bestaat tusschen gravures en grisailles, omdat hem de tijd daartoe ontbrak.

De „Meister der Liebesgärten” is de oudste Nederlandsche graveur, dien wij kennen, hij werkte waarschijnlijk tusschen 1440 en 1450. Lehrs heeft in zijn werk reeds gewezen op de overeenkomst van sommige zijner gravures met getijdenboeken te Brussel (21636) en te Antwerpen (Museum Plantin 49), en ter vergelijking heeft

¹⁾ De heer F. Claes te Antwerpen was zoo vriendelijk mij deze gevelsteen aan te wijzen.

²⁾ Max Lehrs, *Der Meister der Liebesgärten* (1893); en Lehrs, *Geschichte u. kritischer Katalog der Deutsche, Niederl. u. Französische Kupferstiche im 15^{en} Jahrh. I.* 308. (1908).

hij tevens de grisailles uit het Brusselsche handschrift gereproduceerd ¹⁾). Hij was eerst van meening, dat de miniaturen gecopieerd waren naar de gravures, maar in zijn „Kritischer Katalog” is hij zelf daarvan teruggekomen. Terecht; want in de eerste plaats zijn de gravures veel slechter dan de grisailles, en vervolgens vertoonen zij copiïstenfouten, die in het Brusselsche handschrift niet voorkomen. Zoo heeft de „Meister der Liebesgärten” b.v. niet begrepen, wat op de kruisdraging het blok voor Christus’ voeten beteekende, en laat een bloem daaruit opgroeien ²⁾). Lehrs heeft trouwens

Afb. 1.

Afb. 2.

dezen meester reeds naar waarde geschat, en er op gewezen hoe vaak hij copieerde.

Omgekeerd waren echter de miniaturen van het Brusselsche hs. ook niet het voorbeeld van den „Meister der Liebesgärten”. Immers, vergelijkt men gravures en miniaturen met elkaar, dan vinden wij op de miniaturen allerlei figuren, die wij op de gravures niet terugvinden, en die een dergelijk copiïst, als de „Meister der Liebesgärten”, zeker niet achterwege gelaten zou hebben. De overeenstemming tusschen beiden is echter zoo groot, dat er nu nog maar één mogelijkheid overblijft: beiden gaan terug op een zelfde voorbeeld, en de compositie van den „Meister der Liebesgärten” staat dichter bij het oorspronkelijk voorbeeld, dan die van het Brusselsche handschrift.

Dat de „Meister der Liebesgärten” niet de Brusselsche miniaturen vereen-

¹⁾ Zie over de hss. dezer groep de artikels van Prof. Byvanck en Dr. Knuttel in dit Tijdschrift, Serie 2, XIII, 232—239; en Serie 3, I, 4—15.

²⁾ Verg. afb. 1 (Brussel, hs. 21696, fol. 39 v.) en afb. 3 (Antwerpen, Museum Plantijn; hs. 49, fol 76 v.).

voudigd heeft, bevestigt het handschrift van het Museum Plantijn te Antwerpen, dat iconographisch met de gravures overeenstemt ¹⁾. Prof. Byvanck heeft dit hs. slechts vermeld, Lehrs heeft er wel over geschreven, maar op de nauwere verwantschap niet gelet. Vergelijken wij nu de andere hss. van de groep daarmede, dan zien we, dat ook het hs. van het Victoria and Albert Museum (Nr. 32) iconographisch met de gravures overeenstemt, en ook stilistisch nauw verwant is met het Antwerpsche hs.; dezelfde groote monden, de krulletjes van de haren, enz. Hun stijl is grover dan die der andere hss., zwaarder van lijn. Ik durf naar de fotografiën niet vast te stellen, of een zelfde hand beide boekjes heeft versierd; onmogelijk is het niet. Zeker gaan zij op de zelfde voorbeelden terug, misschien gravures; maar dat zijn zeker niet die van den „Meister der Liebesgärten”, want juist in deze hss. is zeer duidelijk te zien, hoe het blok aan het kleed van Christus bevestigd is, (afb. 1).

Kleine variaties op de voorstellingen van deze laatste handschriften geven die te Leiden (B P L 224), Brussel (21696), Parijs (Bibl. Maz. 500), Oxford (21822), die van Yates Thompson en Rev. Loftie (en — volgens de beschrijving van dr. de Vreese — ook dat te Petrograd), die ook onderling weer eenigszins verschillen. Wij hebben hier blijkbaar te doen met miniatoren, die vrijer stonden tegenover hun voorbeeld; en dit geldt niet alleen de iconographie van hun onderwerp, maar ook hun stijl. Zoo heeft de miniator van het Brusselsche hs. achter de groep van de kruisdraging Johannes en Maria geplaatst, zooals men hen vaak bij deze voorstelling aantreft. Vergelijk ook de verschillende voorstellingen van de doodenmis en geeseling, waarbij in enkele dezer hss. toeschouwers voorkomen, die in andere boekjes ontbreken. En, in tegenstelling met dr. Knuttel, geloof ik niet, dat de Drieëenheid by Yates Thompson een vervlakking is van de Leidsche, maar dat, integendeel, de miniator van de Leidsche grisaille, die een grooter kunstenaar was, zijn voorbeeld heeft verrijkt.

Vervolgens hooren tot deze groep nog drie kleine boekjes uit Den Haag, Haarlem en Kopenhagen, die voor de waardeering van de groep niet van groot belang zijn. De twee eerste dragen duidelijk de kenteekenen van hun copie-schap; vooreerst geeft het Haagsche hs. telkens het spiegelbeeld, en dan is, b.v. de draagstok van de lijkbaar op de doodenmis geworden tot een rand op het kleed van den drager ²⁾. De miniator van het Haarlemsche hs. vult zijn leege ruimte met roode en gouden blokken, die zeer storend werken; b.v. op de kruisdraging, waar zij, geplaatst boven den arm van den sprekenden man, geheel het effect van het gebaar wegnemen.

Het handschrift te Kopenhagen, Kgle. Samlung 3445 der Koninklijke Bibliotheek,

¹⁾ De heer Maurits Sabbe was zoo vriendelijk mij foto's en een uitvoerige beschrijving van het hs. te zenden. Het bevat 186 fol. (158 × 107 mM.; spiegel 90 × 59). De miniaturen, niet volkomen gelijk van grootte zijn 95-7 mM. hoog, 65-9 mM. breed; f. 3 v. aankondiging; f. 56 v. gevangenneming, f. 68 v. Christus voor Pilatus, f. 72 v. geeseling, f. 76 v. kruisdraging, f. 80 v. kruisiging, f. 84 v. kruisafdoening, f. 84 v. graflegging, f. 168—178: Petrus, Andreas, Johannes de Dooper, Hieronymus, Barbara, Agnes.

²⁾ Zie afbeelding bij prof. Vogelsang, Holl. Miniaturen, afb. 12. De Hieronymus in dit hs. is van een latere betere hand.

door dr. Hoogewerff aldaar gevonden, werd mij, op mijn verzoek, toegezonden. Het bevat 160 fol., (123 × 35 m.M.; spiegel 73 × 52); Utrechtsche kalender, en 3 miniaturen, (72 × 48 m.M.), op losse blaadjes: f. 55v. de kruisiging, in zeer slechten staat, f. 77v. de doodenmis, gelijk aan die in het Haagsche hs., zonder de genoemde fouten, en f. 130v. de 10.000 martelaren gespietst aan een boom (afb. 4.) Een zeer vereenvoudigde voorstelling! Gewoonlijk ziet men hen vallen van een rots of muur, zoodat zij in boomen blijven hangen en door takken worden doorboord ¹⁾. Het

Afb. 3.

Afb. 4.

handschrift is met zorg uitgevoerd, goed geschreven, vaak versieren kalligrafische rankjes den rand, die langs den text loopen, of zich wentelen om een streep; aardig doet daar de afwisseling van gouden, roode en blauwe kolfblaadjes. De 3 miniaturen zijn middelmatig; het beste is de doodenmis. De figuren staan tegen een zacht, licht blauw fond; geel is gebruikt voor het hout, goud voor de kandelaars, boek en aureolen. Op de slotpagina staat: „Dit buyck hoert toe aen: Jacob Gherytysz”, enz. Deze namen werden echter pas in de 16e eeuw ingeschreven, alleen voornamen, die voor de herkomst van het boekje geen aanwijzingen kunnen geven. Gewichtiger is, dat het hs. op de tabel van de Zondagsletter gedateerd is: 1442 ²⁾.

Tenslotte nog enkele opmerkingen van algemeenen aard, naar aanleiding van het artikel van dr. Knuttel. Ik zou deze groep niet zoo direct in verband willen brengen

¹⁾ B.v. in de Heures d'Anne de Bretagne, bibl. nat. Parijs, lat. 9474, f. 177; het Laatste Oordeel van Bosch te Weenen, de muurschilderingen te Maastricht en te Bathmen, het Martelarenaltaar te Graz, enz.

²⁾ Het Leidsche hs. werd zeker te Utrecht versierd; verg. het ornament op f. 14a, 39a en 56a met de hss. 83, 90, 110, 119, 299 e.a. der Utr. Univ. Bibl., alle afkomstig uit het Regulierenklooster.

met het Turijnsch-Milaneesch Getijdenboek. Wat compositie betreft hebben deze miniaturen met dit werk en met de Vlaamsch-Bourgondische school heel weinig verwantschap. De compositie heeft hun niet geïnteresseerd, en hun voorstellingen staan nog dichter bij de geijkte, eenvoudige voorbeelden ¹⁾. Daarentegen toonen

Afb. 5.

Prentenkabinet te Amsterdam, die men evenwel niet tot onze groep kan rekenen, daar er hier verschil is in kleeding en houding, waar de anderen precies overeen-

¹⁾ Verg. o.a. Duitse houtsneden en gravures, b.v. Heitz, Einblattdrucke: Dresden no. 73; Praag no. 5, enz., die echter zeer inferieur zijn. Verg. voor de algemeene verspreidheid van deze voorstellingen: Campbell Dodgson. Cat. of early German and Flemish Woodcuts I. 7.

²⁾ Weale. H. and J. v. Eyck. pag. 100, 102.

³⁾ Ik geloof niet, dat Joh. met Joh. den Dooper door de zelfde hand werd uitgevoerd, deze min. is minder goed; verg. de wijze waarop de elleboog is aangegeven, de behandeling van het haar; misschien voorbeelden van éénzelve hand door twee verschillende handen gecopieerd.

zij wel verwantschap in het uitbeelden van figuren en gewaden, tenminste daar, waar zij hun beste werk leveren. Ongetwijfeld geldt dit voor de, door Knuttel besproken, Johannes en Maria uit het Leidsche hs., waar de Madonna opvallend veel overeenkomst vertoont met de teekeningen van Van Eyck in de Albertina en te Neurenberg ²⁾. Maar bij Van Eyck is Maria de begenadigde vrouw, die haar waarde kent, bij den Hollander is zij een „vrouwtje”. Men zou nog vele verschillen kunnen aantoonen, maar tegenover onzen eenvoudigen talentvollen, Hollandschen meester zou dit niet billijk zijn. Aan een vergelijking met de Londensche Arnolfini en het Gentsch altaar zou ik mij in het geheel niet willen wagen ³⁾.

Belangrijk is verder een vergelijking van onze miniaturen met de, door Byvanck genoemde, tekening in het

stemmen. Ook is hier de stal niet aangegeven, zoodat de verhouding tot de ruimte een geheel andere wordt ¹⁾. Noord-Nederlandsch is deze teekening zeker; hiervoor pleit de uitdrukking der gezichten, het sterk geaccentueerde loodrecht in de figuur van den koning met den hoed in de hand, ook de oversnijding van de Jozef-figuur. Andere teekeningen, die hiermede te vergelijken zijn, heb ik niet gevonden, niet tenminste in het Prentenkabinet, of in de verschillende publicaties van Duitsche musea en kabinetten, van de Albertina, van het Louvre of van de Vasari-Society.

Volledigheidshalve wil ik nog twee Nederlandsche hss. met grisailles vermelden, die echter alleen technisch met onze groep in verband staan en ook pas later vervaardigd zijn: Leiden Univ. Bibl. Letterk. 289, en Oxford Bodl. Libr. 3083, de randversiering in dit laatste hs. is echter Engelsch ²⁾. (c. f. Byvanck en Hoogewerff. Noord-Nederlandsche Miniaturen, pl. 15, 16, 37 en 38). Zie afb. 5.

Recapituleerende kom ik dus tot de volgende conclusie: Alle handschriften van deze groep gaan terug op een zelfde voorbeeld; zij hebben alle dit voorbeeld nauwkeurig gecopieerd, en alles wat het gaf onveranderd overgenomen. Zoo zijn de gravures van den „Meister der Liebesgärten”, en de grisailles in het Victoria and Albert Museum en van het Museum Plantijn dan ook volkomen gelijk aan het origineel. Dit origineel kennen wij niet, want de gravures zijn zeker copiën, maar niet gecopieerd naar een der bekende hss., daarop wijzen de copiefouten. De miniatoren van de andere hss. dezer groep hebben vaak kleine toevoegingen of verfraaiingen aangebracht, die echter aan het geheel niet veel veranderen. Stilistisch zijn zij over het algemeen vrij veel beter, dan de drie eerst genoemde boekjes, maar ook hun waarde is zeer verschillend.

J. D. HINTZEN.

NOORD-NEDERLANDSCHE MINIATUREN.

IV. Twee Misboeken uit Almkerk ³⁾.

Versierde misboeken uit de Middeleeuwen zijn ons slechts in een betrekkelijk klein aantal bewaard gebleven. Er is dus alle reden om een oogenblik aandacht te schenken aan twee misboeken uit het begin der 15de eeuw, die thans in de bibliotheken der Groot-Seminarie's van Warmond en van Haaren bij Oisterwijk worden bewaard.

¹⁾ Zie Moes, Oude teekeningen van de Holl. en Vlaamsche school in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. (1904) pl. 32.

²⁾ Een volkomen gelijke randversiering van de zelfde hand heb ik gevonden in hs. 27 van Yates Thompson; Horae, afkomstig van de familie de Grey of Blysworth, dat zeker in Engeland is versierd. Zie reproductie in Illustrations from 100 Mss. in the library of H. Yates Thompson, illustrating 16 Mss. of English origin. (1914). pl. LXXI en LXXII.

³⁾ Nr. III van deze onderzoekingen is verschenen in het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond 2de S. XIII (1920), blz. 218 e. v.

Beide zijn zij, volgens overlevering, afkomstig uit Almkerk, in het land van Heusden en Altena, en zij zouden uit de Parochiekerk van dat dorp zijn gered tijdens den Sint-Elisabethsvloed (18 November) in 1421. Wat den tekst aangaat, zijn de boeken zeer nauw met elkander verwant. Het zou zeker de moeite loonen om aan dezen tekst een studie te wijden en vast te stellen, wat men daaruit over de liturgie kan leeren. Maar bovendien bevatten de beide deelen een groot aantal aanteekeningen, geschreven op den rand en op oorspronkelijk onbeschreven bladzijden. Deze aanteekeningen zijn niet zonder belang voor de historie en zij verdienen zonder twijfel een nauwkeurig onderzoek ¹⁾. Voor dit alles is het hier evenwel niet de plaats; wij moeten ons bepalen tot een beschrijving van het uiterlijk.

I.

Het Missale te Warmond is een deel van 300 bladen perkament, groot 368×284 millimeter; op elke bladzijde zijn twee kolommen van 34 regels met 20 millimeter tusschenruimte; de voor het schrift omljnde ruimte is 267×188 millimeter groot. Het bestaat uit katernen van acht bladen en is geschreven met een zeer fraaie en statige letter uit het begin der 15de eeuw ²⁾. De beide deelen van het Missaal, die door den Ordo Missae, de Praefationes en den Canon worden gescheiden, hebben elk een oude folieering. Van het eerste deel, genummerd II—CXXXI (fol. 9—114), ontbreken evenwel het eerste blad en drie katernen, fol. XLI—LXIV, maar de twee katernen fol. LVII—LXIV en XLIX—LVI, zijn te vinden in het tweede genummerde deel van het handschrift (fol. 135—262 = I—CXII) vóór fol. LVII van dat deel (thans fol. 191). Verder ontbreken, zooals beneden zal worden uiteengezet: één blad uit de Praefationes, één blad met de Canonplaat en het eerste blad van den Canon. — Met fol. 288 begint een gedeelte, dat uit ander perkament bestaat, en het blijkt ook, dat de aanteekeningen in dit laatste gedeelte van het handschrift evenals de aanteekeningen bij den kalender, uit later tijd zijn dan de eigenlijke tekst. — Het handschrift is gestoken in een band van gemarmerd kalfsleer met gouden stempels uit de 18de of het begin der 19de eeuw, met gegraveerde zilveren sloten en gemarmerde schutbladen. Op den rug staat de titel op zwart leder: „P e r a n t i q u u m m i s s a l e R o m a n u m”. Karakteristiek is een stempel op den band, bestaande uit een springenden leeuw, wiens voorpooten en staart uitloopen in een tak met bladeren.

Het handschrift bevat een Latijnsch Missaal voor het geheele jaar met den volgende inhoud:

Fol. 1—6. — Kalender.

Fol. 7—8 vo. — Dominicis diebus benedictio salis et aquae.

¹⁾ Wijlen de Heer A. A. J. Karthon, R. K. priester en rustend pastoor te Heusden, had het plan een uitvoerige studie aan deze handschriften te wijden.

²⁾ Onbeschreven zijn gebleven: fol. 8, 88 vo., 114 vo., 166 vo.

Fol. 9—88. — Proprium de tempore, Dominica I Adventus — In Sabbato Pasche ¹⁾).

Fol. 89—114. — In die Sancto Pasche — In octava Penthecostes.

Fol. 115—134 vo. — Ordo Missae, Praefationes, Canon ²⁾).

Fol. 135—166. — Proprium de tempore, Dominica I post octavas Penthecostes — Dominica ultima ante Adventum.

Fol. 167—227 vo. — Proprium Sanctorum.

Fol. 228—229. — In dedicatione ecclesiae.

Fol. 229 v.—254 vo. — Commune Sanctorum.

Fol. 255—258 vo. — Missae votivae et speciales.

Fol. 259—262 vo. — In obitu episcopi vel sacerdotis vel in praesentia defuncti etc.

Fol. 262 vo.—287 vo. — In summis festis (geheel met zangnoten).

Fol. 288—300. — Verschillende aantekeningen.

Over de herkomst van het handschrift leert de kalender ons niets bijzonders. De gewone heiligen, karakteristiek voor het Bisdom Utrecht, waartoe ook Almkerk behoorde, zijn daarin met roode letters geschreven. Belangrijker voor ons evenwel zijn eenige aantekeningen bij den kalender, die blijkbaar niet veel later zijn dan het misboek zelf. Men vindt daar de sterfdagen der familieleden van Willem van Wijck: van zijn vader Jan van Wijck „op Sente Brictius-dach” (13 November) 1386, van zijn moeder Agnese van Rijswijk „op Onser Vrouwen avont Purificatio” (2 Februari) 1409, van zijn eerste vrouw Lijsbeth van Heeswijck „op Alre Kynderdach” (28 December) 1392, en van zijn tweede vrouw Lijsbet Kocs van Nederinen „des Vridachs voer Meydach” 1424 ³⁾).

Deze zelfde sterfdagen vindt men terug onder de aantekeningen aan het slot van het handschrift op fol. 290—290 vo. Daarbij is ook de sterfdag van Willem van Wijck zelf en van zijn derde echtgenoot Marie, maar datum en jaar zijn daar niet ingevuld. Het blijkt nu uit een aantekening bij den kalender, die zonder twijfel uit later tijd stamt dan de zoeven genoemde, dat Willem van Wijck is overleden „op Sinte Gregorius avont” (12 Maart) 1439, en wij mogen op die wijze vaststellen, dat deze aantekeningen alle vóór 12 Maart 1439 zijn geschreven. Ook kunnen wij

¹⁾ Van dit gedeelte ontbreekt het eerste blad en één katern van acht bladen.

²⁾ Van dit gedeelte ontbreken drie bladen en het overige is gedeeltelijk verkeerd gebonden. — De volgorde is aldus te herstellen:

Fol. 121—123. — Ordo sacerdotis praeparantis se ad Missam.

Fol. 128—128 v. — Prefatio a Nativitate Domini usque ad Epyphaniam — Infra actionem a vigilia Pasche usque ad Sabbatum inclusive. [Expl.:] Eodem die. Hanc igitur oblati[onem].

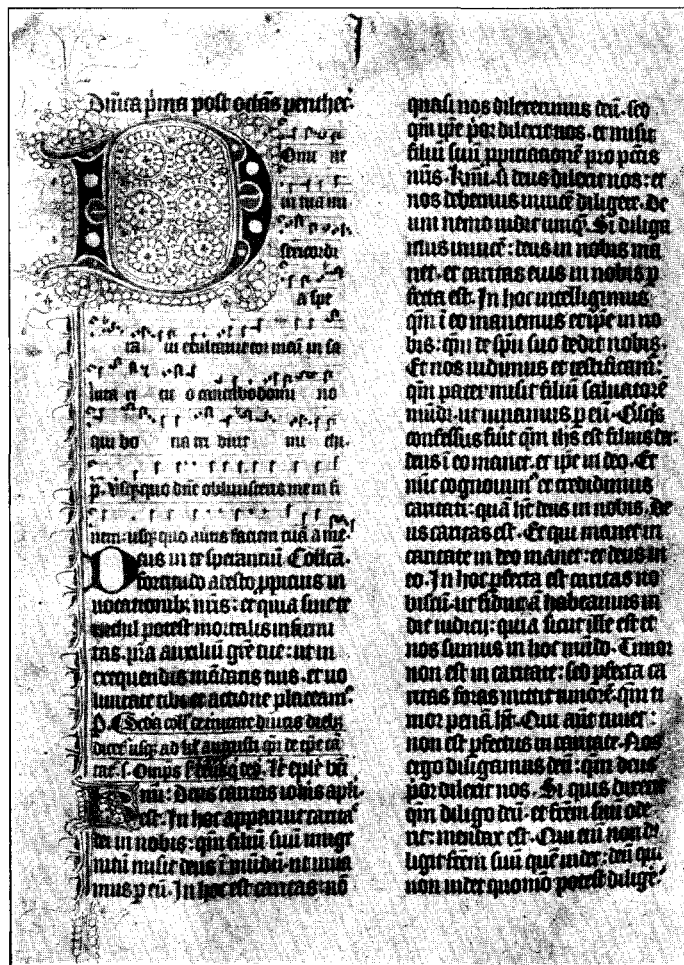
Daarna ontbreekt één blad; dan moeten volgen fol. 115—120 in de volgorde 115, 116, 119, 120, 117, 118:

Fol. 115—118 v. — et memoriam. In festo Penthec. et per totam octavam — het slot der praefationes. Daarna ontbreekt een blad met den canonplaat en het eerste blad van den Canon.

Fol. 129—134 v. — venerabiles manus suas. [Rubr.] Hic sursum respice — het slot van den Canon.

³⁾ De letter in den kalender bij 1 Mei is B. Voor 1424 was de Zondagsletter A (verg.: Grotefend. Zeitrechnung I 2, blz. 132); Vrijdag vóór 1 Mei was dus 28 April.

wel met zekerheid aannemen, dat het Missale aan Willem van Wijck heeft behoord, die er de voornaamste feiten uit zijn familiechroniek en afschriften van stukken, voor zijn geslacht van belang, in liet opteekenen.

Afb. 1. Misboek uit Almkerk te Warmond, fol. 135.

Willem van Wijck heeft het handschrift gered bij den Sint-Elisabethsvloed. Dat vernemen wij uit een ander versje, dat men op fol. 290 vo. leest:

Doe men screef XIII C, XX ende een,
 Viel Suythollant van water in grooten ween.
 Dit missale is comen van den Alm tot Wyc
 Bider goeder luide raet ende Willems van Wyc.
 Die van der Alm en haddens niet laten gaen,
 En had dat inbreken van den dyck gedaen.

Deze afschriften, aan het slot van het handschrift, worden voorafgegaan door een vierregelig versje:

Hier en dorf nyemont in
 scriven,
 Want ten sal daer niet
 in bliven,
 Dat segge ic u in waerre
 woert,

Anders dan dat Willem
 van Wyc toehoert.

Daarop volgt een afschrift van de stichtingsbrief van de kerk te Aelst bij Wijck, gegeven door Andries, Bisschop van Utrecht, in 1125, met de vertaling in het Nederlandsch, en daaronder staat:

„Willem van Wyck Heren
 Jans zoon ridders heeft dit
 doen verscriven.

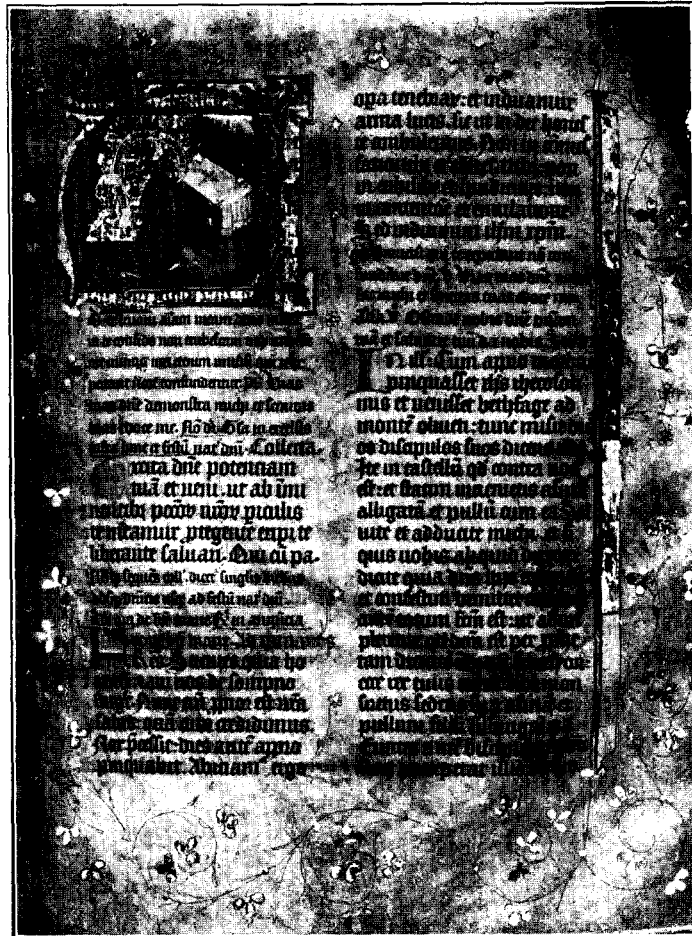
Ewelike moet hi met Gode
 bliven.

Anno Domini M^o CCCC^o
 XXXIII, XIII die Mensis
 Augusti.” — Heeft men niet
 het recht om te gelooven, dat
 deze aantekeningen ook dien
 dag zijn geschreven, zeker
 kan men in elk geval zijn,
 dat zij niet vóór 13 Augustus
 1434 zijn te boek gesteld.

Te Wijk is het misboek gebleven tot 1588. Na de plundering bij de beeldstormerij is het toen in het bezit gekomen van de Protestantsche Familie Hardeveld, die het bewaarde tot 1820. Het is in dat jaar, na den dood van Carolus Hardeveld, predikant te Made, geschonken aan J. Th. Wynen, Burgemeester van die plaats, zooals is te lezen in een aanteekening voor in het deel. — Den 17^{en} November 1850 is het Missaal geveild te Amsterdam en gekocht voor f 100.— door J. E. Bonnike, die het heeft geschonken aan zijn neef Theodorus Borret, Hoogleeraar aan het Seminarium te Warmond. Daar is het sedert gebleven.

Van de versiering van het handschrift ontbreekt, door het verlies van de Canonplaat en van de eerste bladzijde van den Canon en van het Temporale, zeker het voornaamste. Maar door het krachtige schrift met de mooi geteekende initialen vormt iedere bladzijde, ook zonder verdere versiering, reeds een zeer fraai geheel. — Een versierde letter is bewaard telkens op fol. 89, 102 v., 135, 167, 228, 229 v. Deze letters zijn geschilderd met sterk rood

en blauw en verder versierd met ornamenten, die met de pen zijn geteekend. Van de letters daalt langs den tekst een blauwe lijn af met kleine ornamenten, afwisselend in roode en blauwe kleur. Fol. 135 met zijn versiering vindt men op onze eerste Afbeelding. Evenals het geheele handschrift moet deze versiering ouder zijn dan het jaar 1421.

Afb. 2. Misboek uit Almkerk te Haaren, fol. 9.

II.

Het Missale te Haaren is een deel van 318 bladen perkament, groot 386 × 275 millimeter, geschreven met zeer krachtige letters in twee kolommen van

32 regels met 19 millimeter tusschenruimte; de voor den tekst omljnde ruimte is 252×178 millimeter groot. Het handschrift bestaat uit katernen van acht bladen met verwijzingen. Er ontbreken geen bladen ¹⁾. Het is nog gestoken in den oorspronkelijken band van bruin leder over hout, die zeer is beschadigd en met een omslag van perkament is bedekt.

Afb. 3. Misboek uit Almkerk te Haaren, fol. 185 vo.

Het is een Missaal voor het geheele jaar met den volgenden inhoud:

Fol. 1—6 — Kalender.

Fol. 7—8 vo. — Gloria, Credo, Exorcismus salis et aque.

Fol. 9—133 vo. — Proprium de tempore, Dominica I Adventus. — In festo Sacramenti.

Fol. 134—168 vo. — Proprium de tempore, Dominica I post octavam Penthecostes. — Dominica ultima ante Adventum.

Fol. 169—184 vo. — Ordo Missae, Praefationes.

Fol. 185 vo. — Canonplaat.

Fol. 186—192 vo. — Canon.

Fol. 193—258 vo. — Proprium Sanctorum.

Fol. 258 vo. — 260. — In dedicatione ecclesiae et altaris.

Fol. 260—275 vo. — Commune Sanctorum.

Fol. 275 v.—289. — Missae et orationes votivae et speciales.

Fol. 290—303. — Sequentiae.

Over de herkomst van het handschrift geven ons de

namen van de Heiligen in den kalender geen bijzondere gegevens. Wij vinden slechts de Heiligen, die karakteristiek zijn voor het Bisdom Utrecht. Ook de talrijke aantee-

¹⁾ Onbeschreven zijn: fol. 307—307 v., 312—315, 316—318; later met aantekeningen gevuld zijn: fol. 185, 288 v., 303 v.—306 v., 308—311 v., 315 v.

²⁾ In het Misboek te Warmond zijn de Gradualia en Sequentia meer uitgewerkt dan in het Misboek te Haaren. De Heer Karthon vermoedde daarom, dat het handschrift te Warmond oorspronkelijk meer bestemd was voor de zangers in het koor en het handschrift te Haaren voor den priester op het altaar.

keningen bij den kalender zijn voor ons niet van belang. Opmerkelijk zijn: 27 Maart, Resurrectio Domini, en 5 Mei, Ascensio Domini. Op 27 Maart viel Paschen in 1345, 1407, 1418, 1429, 1440 en 1502. Is de overlevering juist, dat het handschrift uit Almkerk afkomstig is, dan is het naar alle waarschijnlijkheid in 1418 ontstaan.

De versiering van het Missale omvat een aantal letters in roode en blauwe kleur met een daarbij behorende eenvoudige randversiering aan het begin der

Afb. 4. Misboek uit Almkerk te Haaren, fol. 185 vo., detail.

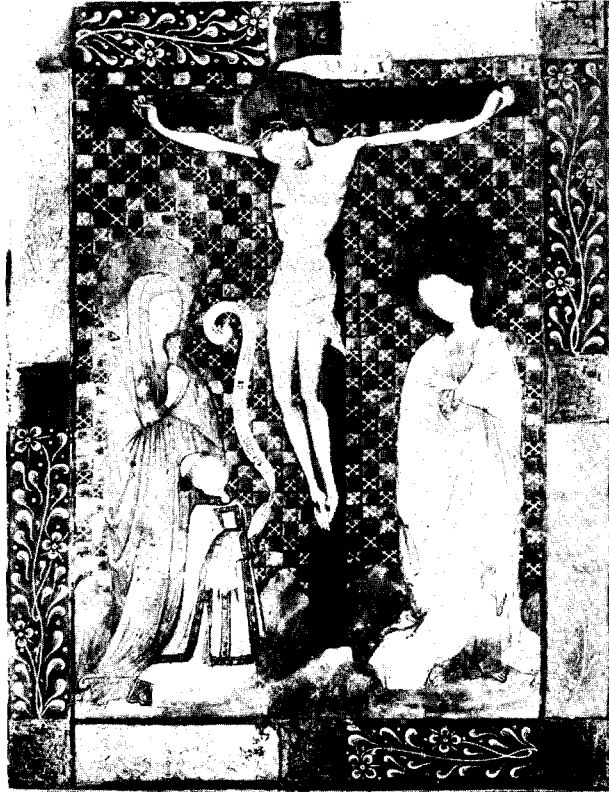
voornaamste onderdeelen van het misboek (op fol. 18 v., 107, 120, 125, 171, 193, 260). Belangrijker is de versiering op de voornaamste bladzijden.

Fol. 9. — Gehistorieerde letter A (beginletter van Psalm XXIV: „Ad te levavi animam meam”) in blauwe kleur met witte ornamenten op gouden grond (zie onze tweede Afbeelding). In de letter is Koning David afgebeeld, de kroon op het hoofd, in blauw gewaad, geknield voor een altaar. Een band, met de woorden: „Domine ante te omne desiderium meum”, gaat uit van zijn handen. — Verder is er op de bladzijde rechts van den tekst een dubbele band, gedeeltelijk verguld en gedeeltelijk gekleurd. Van dezen band en van de versierde letter gaan met de pen geteekende ranken uit, die kleine vergulde blaadjes dragen.

Fol. 185 vo. — Canonplaat (groot, binnen de lijst 215 × 144 millimeter). Zooals gewoonlijk is afgebeeld Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes tegen

een vergulden achtergrond. De voorstelling is omgeven door een breede lijst, rood en blauw gekleurd met witte ornamenten, terwijl gouden vakken met rosetten op de hoeken staan en in het midden van iedere zijde. Van deze lijst gaan weer fijne ranken uit met kleine blaadjes. Een kruis in een cirkel staat aan den voet der bladzijde (zie onze derde en vierde Afbeelding).

Fol. 186. — Gehistorieerde letter T (beginletter van den Canon: „Te igitur, clementissime Pater”), in blauwe kleur met witte ornamenten op gouden grond.

Afb. 5. Misboek te Brugge.

In de letter is een priester afgebeeld bij het bedienen van de Mis. De randversiering op deze bladzijde is dezelfde als op fol. 9.

De indruk van deze versiering wordt, jammer genoeg, zeer bedorven door den slechten toestand der miniaturen. Het goud van den achtergrond is immers grootendeels verdwenen, zoodat de onderlaag van wit „plaaster” zichtbaar is. Het goud van stralenkransen en gouden voorwerpen, dat zonder onderlaag direct op het perkament is gezet, is beter bewaard gebleven.

Bij de miniatuur met Christus aan het Kruis is de indruk van het oorspronkelijke nog minder fraai dan op de foto's. Toch komt de compositie van het geheel goed tot zijn recht en ook de uitdrukking van het smartelijk lijden bij de figuur van Christus en van medegevoelen bij Maria en Johannes is zeer geslaagd. Maar oorspronkelijk moet deze plaat met de lichte kleuren tegen den glanzenden

achtergrond, afgezet door de stemmige omlijsting, een zeer fraai effect hebben gemaakt. Tracht men dit effect te reconstrueeren en zich een voorstelling te maken van de oorspronkelijke waarde in lijnen en kleuren, dan verkrijgt men een beeld, dat voorzeker van waarde is voor onze kennis der Noord-Nederlandsche miniaturschilderkunst.

III.

Het laatst genoemde handschrift heeft voor ons evenwel nog een bijzondere beteekenis, daar wij thans ook het atelier kennen, waarin het is ontstaan. Het

moet zijn vervaardigd in het werkhuis te Utrecht, waar ook de groote Historiebijbels zijn verlucht en het handschrift met een tractaat van Nicolaus de Lyra, dat vroeger ter sprake kwam¹⁾. Dat wordt bewezen door de bijzondere manier van versieren en nog nader bevestigd door twee andere misboeken, uit de zelfde werkplaats afkomstig. Deze misboeken moeten wij hier nog kort vermelden.

Het eerste, dat niet meer is dan een fragment, wordt bewaard in het Museum van Sint Salvator te Brugge²⁾. Het bevat misgebeden voor allerlei feestdagen en den Canon. Van de versiering zijn bewaard de groote plaat tegenover het begin van den Canon en twee gehistorieerde letters.

De plaat tegenover het begin van den Canon (zie Afbeelding 5) vult de geheele bladzijde. Afgebeeld is Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes met een geestelijke in biddende houding. De achtergrond is hier niet verguld, maar ingevuld met ornamenten. De omlijsting is geheel dezelfde als in het zoeven beschreven

Afb. 6. Misboek te Brugge.

handschrift. Alleen de manier van voorstellen is anders; men mist daarbij volkomen het pathetische element, dat ons bij het missale uit Almkerk treft.

Een gekleurde letter op gouden grond vindt men aan het begin van den Canon. In deze letter is een priester afgebeeld, die de mis bedient.

Een dergelijke letter, die men op onze zesde Afbeelding aantreft, staat aan het begin van de Missa pro defunctis. Daar zijn in de letter eenige geestelijken afgebeeld bij de lijkbaar.

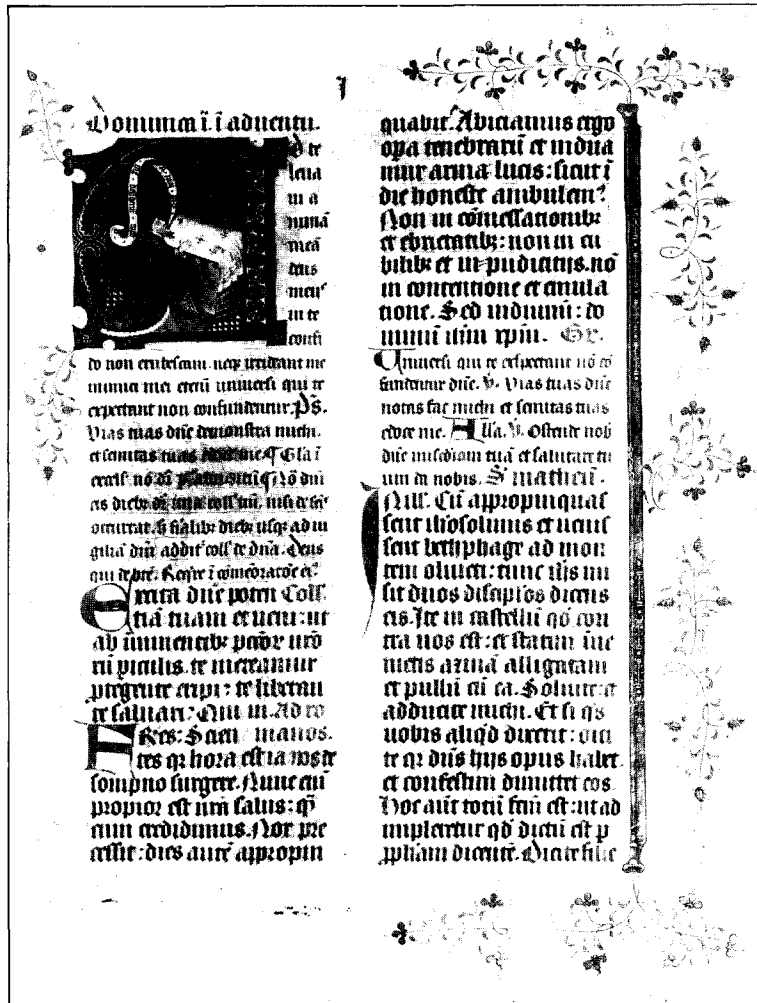
Het tweede handschrift bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht³⁾.

¹⁾ Oudheidkundig Jaarboek I (1921), blz. 225 e. v.; een studie over de „Utrechtsche” miniaturen zal binnenkort elders verschijnen.

²⁾ Brugge, Museum van Sint Salvator, hs. A. 140 van het Kapittel van Sint Salvator. — Perk. 18 bl. 292 × 221 (208 × 162), 2 col. van 26 regels groot schrift met 18 m. tusschenruimte, band der 17de eeuw. — Foto's dank ik aan den Heer Leo van Puyvelde.

³⁾ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 402; Catalogus I, blz. 138, II, blz. 63. — Perk. 320 bl. 400 × 297 (276 × 188), 2 col. van 32 regels met 22 m. tusschenruimte, nieuwe band. — Het Missale is „ad usum diocesis Traiectensis.”

Dit missale is nog volledig bewaard. De inhoud geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. De versiering bestaat ook ditmaal slechts uit de groote plaat tegenover

Afb. 7. Misboek te Utrecht, Hs. 402, fol. 7.

noemen. Vooral het handschrift te Haaren, dat uit vroeger tijd stamt, is belangrijk voor de kennis van dit atelier.

het begin van den Canon en gehistorieerde letters aan het begin van het Temporale en den Canon met eenvoudig randwerk. Deze versiering stemt geheel overeen met de miniaturen in de handschriften, die wij zooeven noemden. Bovendien is het volkomen duidelijk, dat dit laatste missaal afkomstig is uit het „Utrechtsche” atelier. Het randwerk, de grootere en kleinere initialen, alles vertoont het karakter van deze werkplaats. Alleen bespeuren wij in dit geval meer gelijkenis met handschriften, die omstreeks 1445 tot 1455 zijn ontstaan. Wij moeten dus het Missale in de Utrechtsche Bibliotheek aan den tijd omstreeks 1450 toeschrijven.

Met groote zekerheid kunnen wij nu ook de beide vroeger genoemde misboeken „Utrechtsch”

A. W. BYVANCK.

DE ACHTTIEN OUDE WIJNKANNEN DER ILLUSTRÉ LIEVE VROUWE BROEDERSCHAP TE 's-HERTOGENBOSCH.

In 1919 verscheen over dit onderwerp een artikel van mijn hand in het tijdschrift „Oude Kunst.”

Sedert hadden deze uiterst merkwaardige wijnkannen, die, voor zoover ik weet, in Nederland hun weêrga niet vinden als tinnen voorwerpen van historische en cultuurhistorische beteekenis, voortdurend mijn aandacht. Ik meen dat er reden bestaat het vroegere artikel aangevuld en van nieuwe reproducties voorzien op nieuw te doen verschijnen.

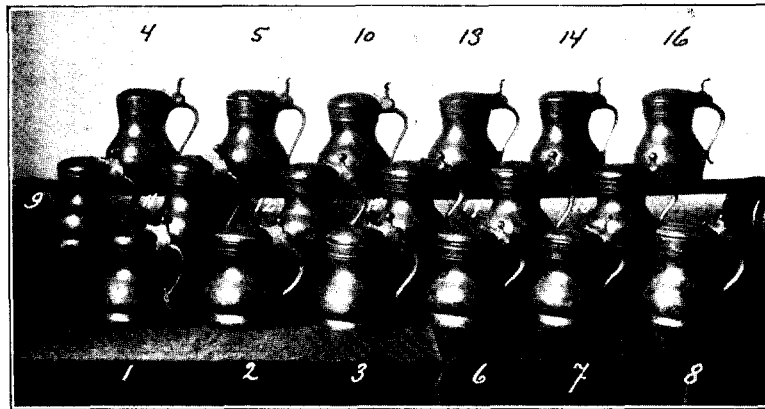
De hoofdreden daarbij is om nogmaals de vroeger door wijlen den heer Aug. Sassen — destijds Redacteur van het tijdschrift voor Noord-Brabantsche Geschiedenis, taal en letterkunde — mijns inziens klakkeloos geopperde verdenking (1e jaargang febr. 1884) te niet te doen.

De heer Sassen schrijft n.l. „het is niet met zekerheid uit te maken, of de drinkkannen met opschriften, ouder dan even gemeld jaar (bedoeld is 1615 zie vervolg) en welke nog aanwezig zijn, zijn te beschouwen als toen gespaard of later zijn hermaakt, al is het laatste het waarschijnlijkst.”

De heer Sassen baseert deze opvatting op het volgende: „Het zou al

weinig kennis van den aard onzer voorouders verraden, indien men eraan twijfelde, dat de leden der Ill. Broederschap ook in eigen kring vroolijk feest vierden.”

Reeds de oudste rekeningen brengen ons kondschap van opgewekte feestmalen, waar heerlijke spijzen werden gebruikt en de beker lustig rond ging.¹⁾ Het was van ouds een gebruik, dat voor die maaltijden een of meer zwanen werden bereid, welke de broederschap van voorname edellieden tot dat doel ten geschenke ontving. Die

Afb. 1. De 18 tinnen wijnkannen van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch.
Midden en benedenrij Groep I. Bovenrij Groep II.

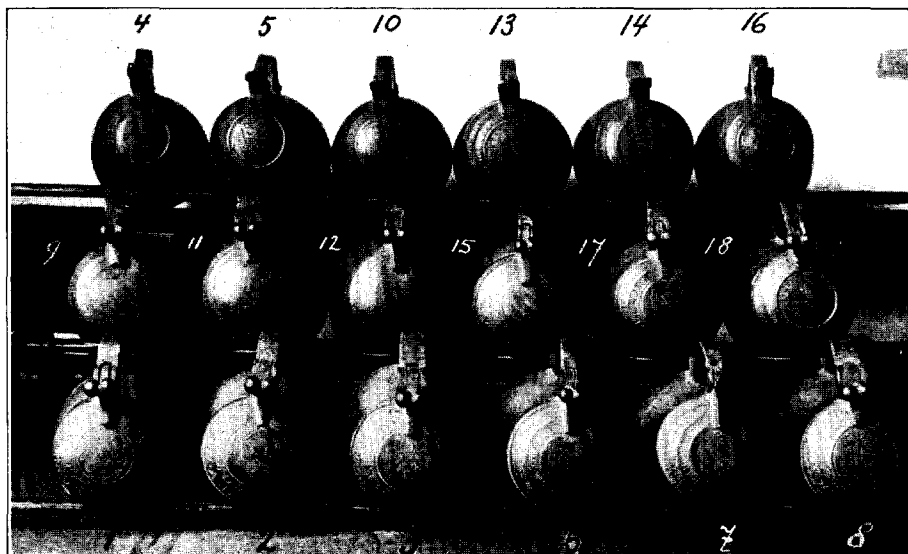
¹⁾ Deze maaltijden hadden eenige malen per jaar op gezette tijden plaats; rekeningen hierover in den geest als onderstaande komen herhaaldelijk voor. — Rekeningen der Ill. Lieve Vrouwe broederschap van het jaar 1618. Deel 23. fol. 11 recto. Vuijtgeven allerhande saecken.

Item betaelt Jacoppen Zegers voor Salmen Steur Kerpers berm snoecken als anderen visch op den vis maeltijt gegeten ende bij hem geleverd volgens zijne specificatie LII gld. XVII st.

Item voir het inne brengen van den wijn mitte vaeten als oyck het draegen van ettelijke stooepen XV st.

personen werden dan, als belooning, tot eereleden benoemd en ontvingen den naam Zwanebroeders. De wijn werd op die maaltijden gedronken uit tinnen kannen¹⁾, waarvan er nog een achttiental zijn overgebleven. In 1615 werden, teneinde het te kort in de kas te dekken 34 oude drinkkannen versmolten en te gelde gemaakt.

Uit dit laatste concludeert nu de heer Sassen met betrekking tot de nog aanwezige achttien kannen, waarvan — volgens de daarop voorkomende namen, er inderdaad 16 van vóór 1615 moeten zijn, dat de oorspronkelijke allerwaarschijnlijkst versmolten zijn en dus de nu nog aanwezige exemplaren — behoudens dan de twee kannen van na 1615 als hermaak te beschouwen zijn.

Afb. 2. De 18 kannen met dekselinscripties.

Het is mij — na mijn eerste artikel — gebleken, dat de heer Sassen waarschijnlijk niet uit persoonlijk onderzoek tot de wetenschap — de versmelting der 34 kannen — gekomen is, althans de rekeningen der broederschap vermelden het feit anders, hetgeen uit het hier volgend uittreksel blijkt.

„Item alsoo zekere sorteeringe van tenen schootelen grootelijcs van doen waren ende een groot getal van drinckpotten wordden bevonden, daar van men wel eene goede partij totte maeltijden heeft connen missen, soo sijnder 34 potten om te wisselen uitgesondert geweest, gewoogen hebben — 83 ponden, waarover is gelevert in nieuwen ten — 81 ponden $\frac{1}{2}$ tpont te wisselen I oort, alsoo aan Ghijsbert Janssen tengieter betaelt III gl. VI st. I oort.”²⁾

¹⁾ Er werden blijkbaar ook wijnsoorten uit glazen gedronken, daar meermalen in de rekeningen posten voorkomen in den geest als: 1619. Deel 23 fol. 9 recto. Item voor gebroken wijngelassen betaelt sestien stuyvers.

²⁾ Rekeningen der broederschap van het jaar 1615 Register 23 fol. 18 recto.

De reden is dus een andere, begrijpelijker en ook gunstiger voor den toestand van de broederschap in die dagen, terwijl uit de zinsnede „soo sijnder 34 potten uitgesondert gewesen” blijkt dat men die kannen niet voetstoots genomen heeft, maar een bepaalde keuze gedaan heeft.

Waar het aantal blijkbaar zeer groot was — de broederschap is een instelling van 1318 — heeft men uitteraard de oudste kannen genomen, waartoe toen zeker niet in de eerste plaats het meerendeel der nu nog aanwezige kannen behoorde.

Nochtans het spreekwoord „men noemt geen koe bont, of er is een vlekje aan”, wordt hier helaas bewaarheid. De verdenking, door den heer Sassen geopperd, meen ik weliswaar op te heffen, maar ten koste van drie exemplaren, die ik aan de hand van doorslaande bewijzen als hermaak moet beschouwen, terwijl de overige 15 stuks door mij als de origineele met vaste overtuiging aanvaard worden. Ik heb sedert mijn vroeger artikel aanwijzingen gevonden die mijn bewering, althans voor de hermaak der 3 kannen, nog staven, welke ik hierbij inlasch, terwijl ik door het tijdelijk verwijderen der ketting¹⁾ gelegenheid had tot een andere groepeerings, die mij overzichtelijker leek, maar waarbij ik voor mij zelf genoodzaakt was de vroegere nummering te behouden, hetgeen weliswaar een klein ongemak veroorzaakt bij de beschouwing, dat echter wel niet zoo heel zwaar zal wegen.

Vooraleer ik nu overga tot staving van mijne bewering, ontleen ik aan gegevens, welke ik dank aan het onderzoek van Mr. H. C. Gallois, eenige bijzonderheden van meer algemeenen aard. Het betreft hier de ordonnantie van het roosmerk in deze landen.

De roos — het embleem van de Tudors — komt oorspronkelijk uit Engeland. Men gebruikte het daar in de 16e eeuw uitsluitend op exportwaren als gehalte-merk. De oudste datum, waarop in Nederlandsche bescheiden van een roosmerk gewaagd wordt, is 1544 (in het register der Statuïjten enz. van het Kramersgild te Maastricht), terwijl Middelburg in 1548 en Delft in 1581 de roos als gehalte-merk voorschrijft.

Naar aanleiding van deze gegevens heb ik de 18 tinnen kannen in twee groepen verdeeld n.l.

Groep I bestaande uit de nummers: 1. 2. 3. 6. 7. 8. 9. 11. 12. 15. 17 en 18;
Groep II bestaande uit de nummers: 4. 5. 10. 13. 14. en 16.

Groep I.

No.	1. Erasmus vá Grevenbroeck, Heer tot Mirloe en Santvliet. Fr. jurat' Ao 1581.	Scharnier driekakig. Twee-knoppige klauw. Tinmerk de boom.
„	2. Zegers Dns. de Groysbeeck Fr. jurrat' Ao. 1559.	idem idem
„	3. Francisc' Soni eps. buscoducencis juravit Ao. 1562.	idem idem
„	6. Geradt van Horne Baenre Heere van Boxtel Banssihny Ao. 1588.	idem idem

¹⁾ Ten einde diefstal te voorkomen, zijn de kannen aan een ketting vereenigd.

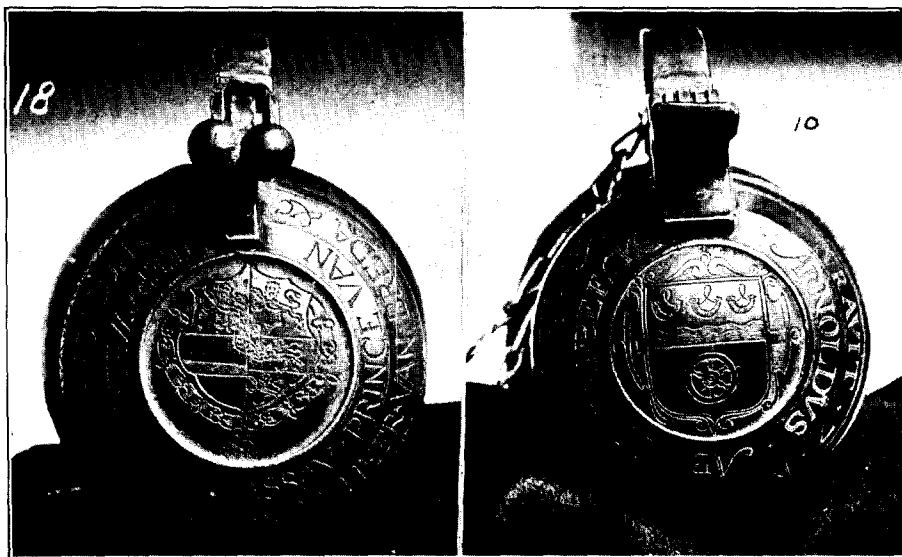
No. 7.	Heer Maximilien van Egmont Grave van Bueren ende To Lerdam Heer van Ijsselstein To Cranendonck	Scharnier driekakig. Vreemdsoortige niet tot den stijl behoorende, gladde klauw, zonder twijfel een reparatie van lateren datum. Tinmerk de boom.
„ 8.	Florentinus van Merode. Marquis der Stadt Rode en van Lande van Deynse. Baron van Duffele Leedael en Vossum. Heer van Oirschot ende Hilvarenbeck Fr. cigni.	Scharnier driekakig. Tweeknoppige klauw. Geen tinmerk.
„ 9.	Theodorus Comes de Bronchorst in Anholt. Baro de Batenborch Millendonck.	Scharnier driekakig. Tweeknoppige klauw. Tinmerk de boom.
„ 11.	H. Goedaert van Aer. D. O. Comadur tot Gemert. Fr. juravit Ao. 1592.	Scharnier driekakig. Tweeknoppige klauw. Geen tinmerk.
„ 12.	Clemens Crabeels Epus Buscoducen Ao. 1588.	idem idem
„ 15.	Adolf van Cortenback Heere van Helmont Ao. 1588.	idem idem
„ 17.	Joncker Jacop va' Brecht. Fr. juratus Ao. 1558.	Scharnier driekakig. Tweeknoppige klauw. Tinmerk de boom.
„ 18.	Heer Willem van Nassau Prince van Orange Grave van Nassau Heer van Breda Ec Gouverneur van Hollandt Seelant Frisland Ec.	idem idem

Groep II.

No. 4.	Johan van Zutphen. juravit 1637.	Scharnier vijf k a k i g r e c h t e klauw, tinmerken boom en roos.
„ 5.	Heer Johan Grave van Horn Heere tot Weert Altena.	idem idem
„ 10.	Arnoldus Ab. Horenbeeck juravit 7 July Anno 1613.	idem idem
„ 13.	Heer Florentius van Egmont Grave van Buere Heer tot Isselstin.	idem idem
„ 14.	Heer Frederich van Egmont Grave van Buere Heere tot Isselstin.	idem idem
„ 16.	Henderick van den Broeck Licenciaet in beyde Rechten 1634.	Als merkwaardige uitzondering en terugkeer tot het vroegere gebruik is hier het scharnier driekakig, rechte klauw, tinmerken boom en roos.

Van groep I zijn de nummers 3—12 en 15 aan den binnenkant van het deksel van het tinwerk voorzien n.l. boom met . De overige kannen dezer

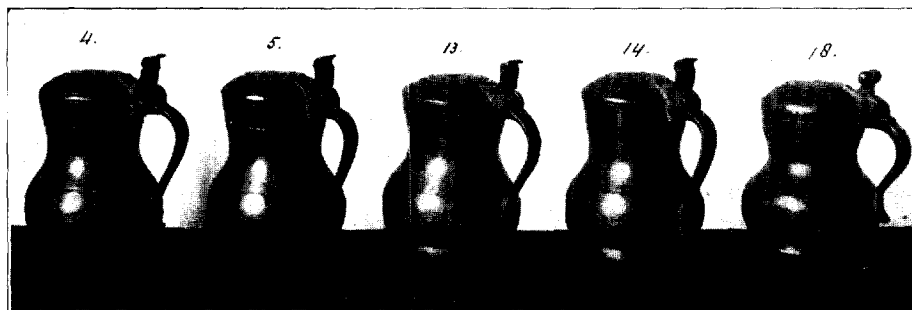
groep vertoonen — voor zoover nog zichtbaar — het boommerk met gothieke kleine M op den bodem.

Afb. 3.
Deksel van Kan No. 18 behoorende tot groep I. Tweeknoppige klauw en driekakig scharnier.

Deksel van Kan No. 10 behoorende tot groep II. Gladde klauw en vijfakig scharnier.

Van groep II valt nog op te merken, dat de nummers 4, 5, 13 en 14 in het roosmerk de letters D. H. hebben, terwijl in het boommerk de letter D en een

Afb. 4.
No. 4 origineel model van na 1600; No. 18 model vóór 1600; No. 5, 13 en 14 als hermaak te beschouwen ¹⁾.

egvormig embleem voorkomt. Omtrent de initialen D. H. durf ik het vermoeden uitspreken, dat hiermede bedoeld is Denis Henrixsen die in 1647 keurmeester

¹⁾ In plaats van verwant te zijn aan Kan 18, zooals volgens het tijdperk waarin de bezitters leefden het geval zou moeten zijn, gelijken ze in alle opzichten, model, oor, vijfakig scharnier, gladde klauw, dekselvorm alsook roos en boommerk met de initialen DH op Kan No. 4 van 1637 (Groep II).

was van het Tin- en loodgietersgilde te 's Hertogenbosch. De rekeningen van de broederschap van 1621 tot 1657 ontbreken, zoodat ik mij hieromtrent geen zekerheid kon verschaffen. Ook zonder deze bevestiging valt hier echter reeds een overtuigend bewijs te trekken omtrent den hermaak der drie kannen. De tinmerken welke op bovengenoemde 4 kannen voorkomen zijn n.l. afslagen van de zelfde stempels. De tingieter D. H., die de kan No. 4 van 1637 gemaakt heeft, is dus dezelfde die de andere 3 kannen maakte. Dit nu zou natuurlijk onmogelijk zijn, indien die kannen, waarvan de vroegere bezitters in 1540 — 1539 en 1521 overleden zijn, de origineele waren.

Commentaar is hier overbodig.

Kan No. 6 dezer groep vertoont in roos- en boommerk de letter A en rechts naast den boom een onduidelijk embleem, dat mij een kroon lijkt.

Wanneer wij de kannen van groep I aandachtig beschouwen, dan constateeren wij daarbij een duidelijk eigen model, waarvan alleen No. 8 eenigszins afwijkt. Ook het oor dier kannen is van een kloeker en schooner vorm dan bij de kannen van groep II. Alle kannen hebben het driekakig scharnier en de tweekoppige klauw (uitzondering op dit laatste is kan No. 7, waarbij de afwijkende stijlooze klauw een herstelling is van lateren datum). Alle deze kenmerken zijn weliswaar geen stellige bewijzen voor de originaliteit dezer kannen, maar pleiten er toch sterk voor, terwijl het oudere boommerk (stempel van den Bosch) en de afwezigheid van het roosmerk bij groep I en de aanwezigheid van de roos op alle kannen van Groep II, bijna onomstootelijk vaststelt, dat kannen van Groep I gemaakt zijn vóór dat het roosmerk te 's Hertogenbosch voorkomt, hetzij dan ingevolge stedelijke verordening of als usance. Buitendien zijn de genealogische gegevens betreffende op de deksels voorkomende namen etc. volkomen in overeenstemming met het tijdperk waarin deze kannen gemaakt werden. Zoolang het tegendeel dan ook niet bewezen wordt op grond van doorslaande bewijzen, houd ik deze kannen zonder eenige aarzeling voor de origineele dus van vóór 1600.

Groep II omvat daarentegen slechts kannen die, naast het boommerk van later type, een roosmerk vertoonen. Zij wijken alle zeer merkbaar af van het vroegere model, hebben alle den gladden klauw en het vijfakig scharnier (dit laatste behoudens No. 16) en zijn zonder twijfel van een latere periode. Ik durf die, evenals het gebruik van het roosmerk te 's Hertogenbosch uit overwegingen ontleend aan de praktijk, omstreeks 1600 dateeren. Uit een onderzoek door den heer Ebeling, Stadsarchivaris van 's Hertogenbosch, gedaan, blijkt helaas dat de stukken die hier het bewijs hadden kunnen brengen, verloren zijn gegaan. In ieder geval kan dit feit nooit zooveel vroeger te stellen zijn, dat het aanneembaar wordt, dat de kannen 5, 13 en 14 in overeenstemming te brengen zijn met de daarop voorkomende namen. Aangezien Johan Grave van Horn (No. 5), Florentius van Egmont (No. 13) en Frederich van Egmont (No. 14) resp. overleden zijn in 1540, 1539 en 1521, is het duidelijk dat deze drie kannen als hermaak beschouwd moeten worden. Opmerkelijk is het verder dat deze drie exemplaren volgens de

namen der schenkers juist de alleroudste zouden moeten zijn der nog aanwezige kannen, waaruit misschien valt af te leiden, dat de origineele behoord hebben tot de 34 in 1615 versmolten kannen, dus van die Zwanebroeders wier verscheiden het verst in het verleden lag. Later heeft men dan tot hermaak dier kannen besloten, vermoedelijk omdat het herinneringen gold aan zeer voorname schenkers.

Moge deze mededeelingen er toe bijdragen de belangstelling te verhoogen voor een groote merkwaardigheid van 's-Hertogenbosch.

KAREL AZIJNMAN.

MIDDELEEUWSCHE MUURBESCHILDERING IN HET KERK- GEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE NISSE. Z.

In het vroeg gothische schip van het kerkgebouw zijn tijdens de restauratie groote fragmenten van muurbeschilderingen ontdekt op het bovengedeelte van den koorboogwand, de binnenzijde van den boog en het groote wandvlak boven de noordelijke ingangdeur. De fragmenten van beschildering op den koorboogwand hebben betrekking op de H. Maagd Maria, aan wie het Godshuis was gewijd. Drie voorstellingen zijn hier afgebeeld: links in den hoek van het kapiteel naar boven: de stamboom Jesse; de tweede aan de rechterzijde: de boodschap van den engel Gabriël aan Maria. De eerste geeft den oorsprong, de tweede 't leven en de derde de verheerlijking van de heilige Maagd. Deze laatste der voorstellingen is wel het eerst geschilderd, aangezien blijkbaar bij de andere met de overgebleven ruimte rekening is gehouden en de compositie daarbij aangepast is. De groote voorstelling, die het geheele wandvlak boven den boog inneemt, is een eenvoudige afbeelding eener zaal, wier breedte 5,5 meter en wier hoogte 3 meter is, afgesloten rechts en links door een zuil en boven door een breede dwarsbalk, welke in rose kleur zijn gehouden. Boven den balk is als bekroning een gele fries met afwisselende palmetten en klaverblad-motieven. Beneden is een schuin aflopende zwartwitte tegelvloer die alleen de diepte in de zaal geeft. Overigens is alles vlak gehouden.

In de zaal zitten twee figuren: rechts een vrouwenfiguur, Maria, in eenvoudigen rooden mantel en rose onderkleed. Waarschijnlijk hield zij het kind op den schoot. Hare houding en de enkele rose plekjes bevestigen dit vermoeden. Om den hals draagt ze een dunnen ketting. Van het aangezicht is alleen nog de omtrekslijn, en van de haren een geelachtige kleur zichtbaar, terwijl het hoofd door een stralenvormigen geornamenteerden nimbus omgeven is.

Links van haar zit God de Vader. Zijn kleeding van geel brokaat was rijk geornamenteerd. Op het hoofd draagt hij de kroon en violette mitra, welke door een eenvoudigen nimbus is omgeven. Van het aangezicht is hier ook alleen de plaats te herkennen. In het midden voor de borst hangt een roodachtig geel kruisje, terwijl

even daar beneden rose sporen de plaats der handen aangeven. In de handen houdt hij een kroon, waarvan nog de gele ring overgebleven is: de kroon voor Maria.

De ruimten beiderzijds der figuren worden onderbroken door twee emblemen. Nevens Maria is een eigenaardige harp met zeven in de breedte gespannen snaren geplaatst, en anderzijds een roode stok met gele vlag en roode wimpel, waarvan het bijbehorende heraldisch schild ontbreekt.

Deze beschildering getuigt van een grooten compositiegeest, de figuren en emblemen hebben geen onderling verband, ze zijn los naast elkaar geplaatst en

Afb. 1. Muurbeschildering te Nisse.

vullen zoo de zaalruimte. Daardoor spreken ze niet als een lijnenspel, maar als groote kleurvlekken op het rose omraamde witte vlak.

Het overgebleven rechthoekig benedengedeelte der rechterzijde is 2 M. hoog en 1.60 M. breed, beiderzijds door een smallen grijzen band en boven door een breed grijs vlak afgesloten. Het stelt een eenvoudig binnenhuis voor, in den hoek rechts boven een klein raampje met glas in lood, en beneden een violet met witte tegelvloer. Het middengedeelte wordt ingenomen door twee figuren, waarvan door enkele kleurbrokken de stand aangegeven wordt. Links Maria en rechts de engel

Gabriël, terwijl enkele letters, naast het hoofd van den engel, de plaats aanduiden van een spreukband.

Beneden op het muurvlak der linkerzijde, geheel vrij, zonder eenige omlijsting of bodem, was Jesse geschilderd. Een klein gedeelte van den rugwand van een zetel in sterke roode en gele kleuren maakt de plaats nog kenbaar. Vandaar uit rijst naar boven eene bijna 5 meter hoog opklimmende lijn, voorstellende een groene rank met bladeren; bladeren met afgeronde bladpunten, waarvan enkelen omgeslagen. De stengel en bladeren zijn sterk met zwart gecontoureerd, doch 't meest de schaduwzijde, die nog door dwarse streepjes versterkt wordt. Aan de einden der zijwaarts in ronden vorm afbuigende ranken zijn rood violette bloemen met omgeslagen bladen. Uit deze bloemen komen de borstbeelden en daar tusschen zijn spreukbanden aangebracht. De bloem met borstbeeld is ongeveer 50 c.M, hoog.

Het eerste borstbeeld links boven Jesse is dat van Koning David, voorgesteld als een jongeling zonder baard, dragende een kroon en een rooden mantel, tokkelend op de harp, terwijl rechts van het hoofd de naam duidelijk geschreven staat. Meer naar boven zijn nog drie gekroonde koningen, waaronder Josaphat en Joam met lang haar, mantel en wijde mouwen. Verder opwaarts zijn nog twee borstbeelden welke hoofden met hoeden bedekt zijn, de eene met de armen over elkaar geslagen de ander met een knots op den schouder. De bloemen rijken tot de benedenkant van de zaal. De rank gaat aan de buitenzijde der zuil nog verder opwaarts, splitst zich in tweeën en vormt een spits ovaal, waarin beneden een bloem en op deze een staand vrouwenfiguurtje. Het verdwenen aangezicht was naar de zaal gekeerd. Ze draagt een rooden mantel, die nog duidelijk de van de zijde geziene stand aangeeft. Zeker is wel, dat met deze vrouwenfiguur Maria bedoeld is, de laatste spruit uit den huize Davids.

Bij al het onbeholpene der tekening, zoowel in figuur als ornament, vormen de eenvoudige breede lijnen der borstbeelden met de bloem een gesloten silhouet, daar de sterke kleuren tot een geheel geworden. In houding en kleur verschillend geven ze voldoende afwisseling. Uit dit fragment blijkt dat het onregelmatig veld door deze compositie regelmatig verdeeld is. De stam loopt opwaarts en de ranken slingeren zich om de gesloten silhouet van de borstbeelden en bloemen. De hoeken en openingen zijn evenredig met bladeren gevuld. Daardoor is deze compositie rustig en toch vol afwisseling. Een bijzonderheid bij deze voorstelling van den stamboom Jesse zijn de brandende kaarsen, die naast verschillende borstbeelden geplaatst zijn. Door deze toevoeging wordt de zinnebeeldige beteekenis verdubbeld. Niet alleen het rijsje uit den afgehouden tronk van Isai wordt afgebeeld, doch ook het woord uit 1 Kon. 11 : 36^b „opdat mijn knecht David altijd eene lampe voor mijn aangezicht hebbe in Jeruzalem”, is hier verzinnebeeld.

Op het groote wandvlak boven de lage noorderingangsdeur is een groot fragment van zeer vroegen tijd gevonden. Het vlak schijnt door de groote vormen en kleurvlakken grooter dan het werkelijk is. In het midden is een zeer groote

figuur, St. Christophorus, geplaatst, staande in de rivier. Op den achtergrond links twee rijen palmboomen, rechts een gebouwtje met ronden koepel en vierkanten toren. De poort is geopend, en de heremiet in een geplooiden gelen mantel gehuld, treedt naar buiten en ziet hoe Christophorus zijn raad opvolgt.

Dikwijls hebben schilders dezen heilige afgebeeld; niet alleen is hun werk onder den invloed van tijd, plaats en ontwikkeling verschillend, maar ook de voor-

Afb. 2. S. Christophorus.

stelling van het tafereel is meest een andere. Soms wordt Christoffel afgebeeld als een zinkende of met de golven worstelend, ook wel met een bloeienden staf. Deze beschrijving geeft het oogenblik aan, waarop hij met het Christuskind over de rivier gaat en de heremiet vol verwondering uit zijn cel naar buiten treedt. Christophorus houdt met beide handen een afgeknotten boomstam vast, terwijl het hoofd op den linkerschouder rust en het fijn geteekende oog eenigszins naar rechts boven is geslagen, naar de plaats waar het in het fragment ontbrekende Christuskind geplaatst moet zijn geweest. Hij heeft een langen goudgelen baard en op het rijke krullende haar een tulband.

Bij eene vergelijking met de St. Christoffel in Breda is een groot verschil in compositie, kleur en uitvoering opmerkelijk. Daar is de teekening veel realistischer, de compositie meer ingewikkeld, in het landschap is perspectivische verkorting, waardoor op den achtergrond ruimte voor bedrijvige scheepjes is. Hier is het geheel uit groote vlakken in eenvoudige

lijnen opgebouwd, zonder veel stoffage, de vlakke kleuren in een rood en violet grijze kleurgamma. Ginds met meer kleuren en licht en schaduwen. Ginds is Christoffel niet in het midden van het tafereel geplaatst, maar eenigszins ter zijde, waardoor eenerzijds groote ruimte voor de stoffage der geschiedenis is. Hier een andere groepeeringswijze, Christophorus in het midden; het middelpunt der voorstelling, in breede

vlakken aangegeven met stijf geteekende drapeering der kleederen. Met eenige zwakke contouren, waarvan enkele iets breeder geteekend de geheele schaduw moeten weergeven. De perspektivische verkortingen ontbreken hier dan ook bijna geheel.

Hierdoor wordt duidelijk dat deze beschildering niet alleen onbeholpener is doch ook van vroegeren tijd. Hier een Christophorus als hoofdpersoon zijner mythe. Ginds temidden der afgebeelde doorbrekende werkelijkheid van het leven, aan de grens der middeleeuwen.

Deze vroege muurbeschildering munt niet uit door een gedetailleerde teekening, die alle onderdeelen in eene goede onderlinge verhouding weergeeft. Ze is het werk van een eenvoudig schilder, die evenwel door de eigenaardige fijne zachte kleuren, en de plaatsing van den grooten Christophorus tegenover de kleine boomen en den kleinen heremiet een aantrekkelijk werk wist te maken, — voor zijn volk een beeld van den grooten heilige der middeleeuwen.

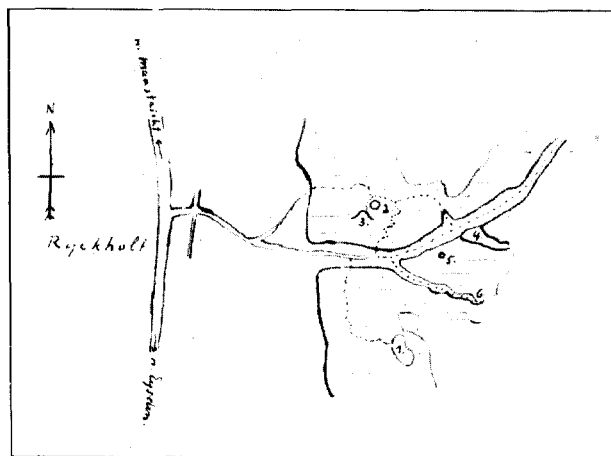
Den Haag 1921.

JACOB POR.

BEWERKTE VUURSTEENEN VAN RYCKHOLT (L.).

Ongeveer halfweg Maastricht—Eysden ligt het dorpje Rijckholt. Vandaar voert een weg naar het Oosten de heuvels op door het z.g. Rijckholder ravijn naar het plateau, waar het dorp Ekkelrade het meest nabij is.

We gaan nu vooraan aan den zuidrand van het ravijn een eind het bosch in en komen bij een geweldige vuursteenmassa, die met onregelmatige ovale omtrek in zijn grootste lengte ongeveer 50—60 meter is en $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ M. hoog (kaartje no. 1). Men vindt er groote blokken en ook kleinere scherven en daartusschen een enkel duidelijk bewerkt exemplaar, doch bijna alle steenen vertoonen bewerking en dragen lange slagen. Dat de mooie exemplaren zoo zeldzaam zijn, is niet verwonderlijk. Omstreeks

Afb. 1.

1885 werd het terrein door C. Ubaghs nauwkeurig afgezocht en verzamelde hij hier en op de naastbijzijnde velden reeds ongeveer twee duizend voorwerpen ¹⁾.

¹⁾ M. de Puydt, Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme 3e Serie tome II 1885, p. 449—452; M. de Puydt, Bull. de la Soc. d'Anthrop. de Bruxelles 1886 p. 85; M. de Puydt, Quelques constatations relatives à la station néolithique de Saint Gertrude. — Rurmonde 1887; Cas. Ubaghs,

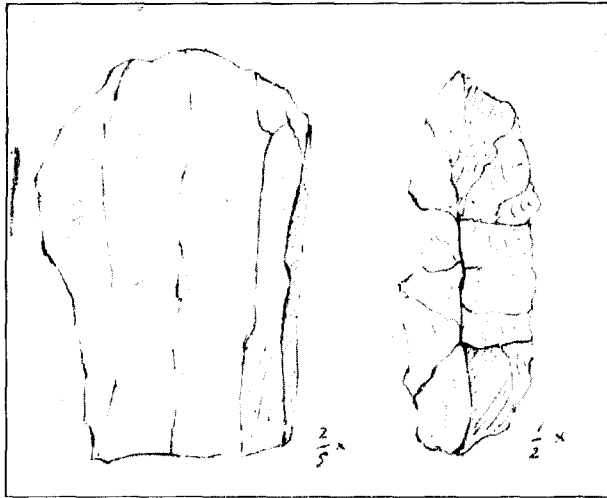

De vuursteen van dit z.g. atelier zijn bedekt met een verweeringslaag, die er uit ziet als een witte verf. Deze verweering ontstaat in de vochtige en koolzuurrijke omgeving, die het bosch biedt, veel sneller dan in de klei op het open veld, zoodat elders gevonden exemplaren deze laag niet of niet zoo dik vertoonen.

Er zijn aanwezig drie verschillende soorten vuursteen, die afkomstig zijn uit even zoovele op verschillende hoogte liggende lagen in het krijt; verder één soort vuursteen en enkele blokken kwartsiet uit het Revinien en conglomeraat uit het Burnotien, die tot het maasdiluvium behooren en uit naburige kiezellagen op het

plateau afkomstig kunnen zijn. Deze geologische bijzonderheden laten alleen deze verklaring toe, dat die massa steenen van verschillende plaatsen uit de buurt daar bijeengebracht is. Thans willen we het „atelier” verlaten en gaan weer naar het ravijn terug.

Ik volgde het pad, dat in oostelijke richting geleidelijk stijgt, een eind en klom dan tegen de steile Noordhelling op. Boven op het plateau voert het pad plotseling voor een diepe opening: de z.g. Henkeput (kaartje No. 2). Het is een put, die van boven trechtervormig daar met een doorsnede van 8 meter begint en dan met een doorsnede van 1.50 M. door een

Afb. 2. Een vuursteen nucleus met lange slagen en een voorwerp met korte schelpvormige slagen.

laag grind en tufkrijt uitkomt in een grot die 8.50 M. hoog en 10 tot 12 M. in doorsnede is. De heele diepte van den Henkeput tot den bodem der grot toe is ongeveer 12 M.

Het hol schijnt geheel onregelmatig met een houweel uitgehouwen te zijn. De sporen hiervan zijn op sommige punten duidelijk te zien. Omstreeks 1886 liet de Graaf de Geloës uit Eysden dezen Henkeput leeggraven en vond in de 4 meters dikke puinlaag beenderen van menschen, paarden, runderen, herten, vossen, schapen en honden; 3 M. diep in deze laag vond men Romeinsch aardewerk, verder eenige stukken ijzer, waarvan er een nog op een stuk van een lans geleek. De menschenbeenderen kunnen aan een honderdtal personen toebehoord hebben. Resten van

Les Ateliers du station dits Préhistoriques de St. Gertrude et Ryckholt près de Maastricht. 1887; Dr. V. Jacques, Compte rendu de l'excursion de Maastricht les 17, 18 et 19 Septembre 1887. (extrait du Bulletin de la Société d'anthropologie de Bruxelles t. VI. 1887—1888; Casimir Ubaghs, Mes Théories. Réponse à la Notice de M. de Puydt intitulée Les Théories de M. Cas. Ubaghs dans sa brochure intitulée Les Ateliers etc. 1888.

kleedingstukken werden niet gevonden. In een hoek van de grot waren een aantal vuursteenblokken opgestapeld en duidelijk bewerkte vuursteenlagen in den put en in de omgeving verspreid ¹⁾.

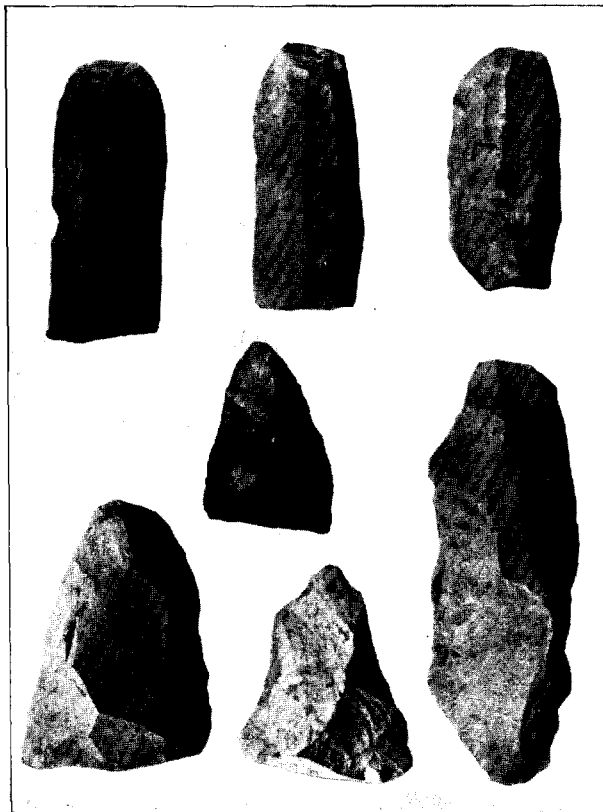
Wanneer men vanaf den Henkeput een twintigtal meters langs den heuvelrand afdaald, komt men aan een hooggewelfde grot, die eenvoudig in den wand van den heuvel op onregelmatige wijze uitgehouwen is (kaartje No. 3).

De vondsten, die men hier deed, wijzen er op, dat deze grot waarschijnlijk van lateren oorsprong is dan de Henkeput.

Meer oostwaarts in het dal treft men een massa vuursteen aan, die langs de andere helling a.h.w. als een stroom naar beneden komt alsof ze uit een grooten zak van den bovenrand van het plateau af naar beneden gestort zijn (kaartje No. 4). Ik vervolgde dezen grooten hoop vuursteen tot boven toe en vond onder de groote en kleine scherven, waarvan de meeste weer lange slagen vertoonden, eenige duidelijk bewerkte driehoekige vormen en schrapers. De „stroom” begint vlak aan den bovenrand van het plateau, terwijl boven op den heuvel zelf in die buurt een vuursteen slechts met moeite te vinden is.

Ik vond onder deze vuursteen wederom de zwarte soort, die in het dal zelf gevonden kan zijn, verder de grijze die tot een hooger niveau behoort en eenige gele hoornsteen van pleistoceene afzettingen afkomstig; alle min of meer bewerkt en de meeste met de typische „witte verf” erop.

Bij No. 5 van het kaartje kwam ik in een hol in de mergel uitgegraven, waarin men gebukt kan gaan. Het geheel gaf den indruk van pas gemaakt te zijn. Het hol is onregelmatig en ongeveer vijf meter diep; aan de wanden steken de typische zwarte vuursteen uit. Ongeveer in het midden lag een hoop klei en stukken vuursteen, naar beneden gekomen uit een vrijwel ronde pijp van een halve meter doorsnede, die in het plafond van het hol uitkomt en klaarblijkelijk de oor-

Afb. 3. Bewerkte vuursteen te Rijckholt gevonden.

¹⁾ De voorwerpen worden bewaard op het kasteel Eysden.

spronkelijke toegang vormde. De wanden van de pijp vertoonden duidelijke sporen met een spits voorwerp uitgehouwen te zijn. Ik haalde met een puntigen stok een laag van een decimeter dikte over de geheele oppervlakte van de vulling der pijp af. De klei zat vol met vuursteen scherven, die er frisch uitzien en zelfs de koolzure kalkkorst, die de vuursteen dragen, had nog weinig van de atmosferische werkingen te lijden gehad. Het is duidelijk dat deze scherven dus slechts korten tijd bovengronds gelegen hebben, voordat ze bij het dichtgooien van de opening tusschen de klei kwamen. Zooals ik van eenige bewoners van Rijckholt vernam, kwamen geregeld Belgische heeren in deze buurt ijverig graven naar rariteiten; zoo zijn ze toevallig door den zijwand dit hol binnengeboken.

Aan den ingang van dit hol vond ik een tiental bewerkte vuursteen. Ik ging nu iets verder westwaarts het kleine zijdal in. Er waren hier op tal van plaatsen kuilen gegraven en aan het einde gekomen kort bij het bouwland vond ik een groote opening van een meter doorsnede en evenzoo diep in de mergel uitgegraven. Aan den kant lagen wel dertig tot veertig mooi bewerkte vuursteen; ze waren allen in nat mergelgruis gewenteld, dat onder sommigen op de donkere klei duidelijk afgedropen was! (kaartje no. 6.).

Tot zoover wat mijn bevindingen in de buurt van Rijckholt zelf betreft. Toen ik nu thuisgekomen de steenen nader bekeek, bleek mij dat de exemplaren, die ik zoo netjes bij elkaar gevonden had aan den ingang van het nieuw ontdekte hol en bij de opening in het zijdal, in verschillende opzichten afwijken van de andere exemplaren. Vooreerst bezaten geen van allen die typische witte verweeringslaag, doch zagen er zoo frisch uit alsof men ze juist uit het krijt gehaald had; vooral ook de stukken koolzure kalkkorst, die aan sommigen nog zat, had absoluut niets te lijden gehad in kleur en dikte. Verder waren alle steenen aan beide zijden toegespitst-cylindervormig, terwijl ik elders vooral veel de driehoekige, aan één kant afgeknotten vorm vond. Lange slagen in de richting van de lengte-as van de exemplaren komen bij dezen niet voor; daarentegen zijn het alleen korte schelpvormige stukken langs den rand afgeslagen en loodrecht op de richting van den steen.

Wanneer men dan tenslotte hierbij bedenkt, dat de exemplaren uit het zijdal zeer kennelijk door nat mergelgruis gesmeerd waren, raakt men allicht eenigszins in twijfel omtrent de echtheid van deze schijnbaar oude voorwerpen (zie fig. 2, waar de twee typen naast elkaar geteekend zijn.).

Ik weet niet of deze bijzonderheden, die mij opvielen, van eenig belang zijn, doch meende ze niet te mogen verzwijgen.

J. H. F. UMBGROVE.

oud-dordrecht en de verzameling—van Gijn.

Op 5 Mei j.l. overleed te Dordrecht de 85-jarige verzamelaar Mr. Simon van Gijn. Zijn testament bleek een bepaling te bevatten, waarbij zijn huis en eenige aangrenzende perceelen, zijn verzamelingen en een som gelds werden vermaakt aan de Vereeniging Oud-Dordrecht, die hij had helpen oprichten en waarvan hij jarenlang de patroon bij uitstek was geweest. Hierdoor zijn voor Dordrecht op museaal gebied uitzichten geopend, die aandacht ook buiten die stad verdienen. De verzameling van Oud-Dordrecht, zooals zij in den loop der jaren geworden is, mag wel als type worden beschouwd van die plaatselijke oudheidkundige collecties, waar om eenige stukken van werkelijk historisch of oudheidkundig belang, een groote hoeveelheid curiositeiten is opgestapeld, die de geringe beschikbare ruimte tot berstens toe opvult en den indruk van de goede voorwerpen verstoort. Ontegengesteld heeft ook zulk een verzameling haar eigen bekoring; men kan er ontdekkingen doen. Voor den gemiddelden bezoeker spreekt ook de stem van het verleden sterker uit een gescheurde stoelzitting, uit een verkleurde teekening in een gebroken lijstje, dan uit een welonderhouden meubel in een reine kamer of uit een goed bewaard blad in een portefeuille. Wetend dat een bron van zoete romantiek voor een deel van het publiek verloren gaat, kunnen wij toch niet anders als verheugd zijn, dat weer een groote provinciestad een waardig historisch museum zal krijgen, waartoe de gebouwen, door Mr. van Gijn aan de vereeniging gelegateerd, de mogelijkheid openen.

Alvorens de vraagstukken aan te roeren, door de samenkoppeling der beide verzamelingen, die van Oud-Dordrecht en die van den legataris, geschapen, moet een enkel woord worden gewijd aan de tot nog toe niet voor het publiek toegankelijke verzameling- Van Gijn.

Mr. S. van Gijn is in 1836 te Vlaardingen geboren, maar verhuisde reeds als zesjarige knaap met zijn ouders naar Dordrecht, waar het bankiershuis van zijn moeder's familie, Hoogwinkel & Co., den vader een nieuwen werkkring bezorgde. Later, sinds 1864, was ook hijzelf firmant tot hij in 1892 zich terugtrok om zich verder geheel aan zijn verzamelaarsbezigheden te wijden. Reeds als knaap in samenwerking met zijn moeder begon hij historieprenten te verzamelen. Langzamerhand is dit verzamelen zijn voornaamste bezigheid geworden en breidde met den omvang der collecties ook haar gebied uit. Allereerst ontstond de bekende Historische Atlas.

Deze Atlas, met dien van Van Stolk, de laatstovergebleven groote particuliere verzameling van dien aard, is rijk niet alleen door het aantal eenlingen of zeldzame prenten, maar evenzeer door de voortreffelijke exemplaren, waarin de meer bekende prenten daarin voorkomen; want de heer Van Gijn had in zijn prenten niet alleen het document van de hem in alle details zoo bekende Groote en Kleine Geschiedenis lief, hij hield ook van de prent als voorwerp, als uiting van graveertechniek en drukkunst; hij was een van die verdwenen oude garde van historievrienden, wien de historie dubbel lief was als zij tot kunstuitingen aanleiding gaf. Deze Atlas is

vaak dienstbaar gemaakt aan de vele historische tentoonstellingen, waarvoor de eigenaar steeds, ook wanneer hij niet zooals bij de tentoonstelling van het Nederlandsch Zeewezen tot de inrichters behoorde, met de grootste bereidwilligheid zijn geliefkoosde schatten ter beschikking stelde. Deze verzameling, geleidelijk ontstaande in dezelfde jaren, waarin de kennis van de Nederlandsche historieprent en portretgravure werd vastgelegd in de Beschrijvende Catalogi van Fred. Muller en Van Someren, was niet zelden de bron, die zeldzame prenten voor die beschrijvingen opleverde. Hoewel hij, buiten zijn „Dordracum Illustratum”, geen belangrijke geschriften van wetenschappelijken aard heeft nagelaten, is de uitgebreide historische kennis, die hem bij het bijeenbrengen van dezen Atlas diende, vruchtdragend geweest voor historischen arbeid van anderen. Toen in de laatste jaren velerlei oorzaken ten gevolge hadden, dat de uitbreiding van den Atlas vrijwel tot stilstand was gekomen, was het voor den grijzen verzamelaar met het verzwakte lichaam maar het nog helder hoofd en het nog jeugdig hart een genoegen, wanneer een der zeldzame bezoekers met historische belangstelling hem aanleiding gaf nog eens een portefeuille te voorschijn te laten halen en, prent voor prent de revue latende passeeren, oude herinneringen op te halen, van de geschiedenis van ieder exemplaar in het bijzonder en van de vroegere vrienden der verkoopingen, alle vóór hem overleden. Hoe kameraadschappelijk is toen de verhouding geweest in de kleine broederschap van koopers en verkoopters, toen de verzamelaars nog geen snobs en geen speculanten en de handelaars nog broeders in de wetenschap waren en alle waren bezielde door die gemeenschappelijke liefde voor: de Prent. Dan werden Van der Kellen, Frederik Muller, R. W. P. de Vries weer sprekend ingevoerd; dan werden de berijmde onderschriften, naar den eisch brallend of zalvend, geciteerd en historische anecdotes verteld. Dan tintelden de oogen, en leefde in zijn eigen verleden het verleden van het land weer op: dan sprak de historieprent.

Naast dien Historischen Atlas werd de niet minder belangrijke en door zijn vele teekeningen onvervangbare atlas van Dordrecht, „Dordracum Illustratum” tot stand gebracht, die verzameling, door hemzelf in een model-beschrijving van vier deelen vastgelegd, waar zoovele vrienden in meeleeften, die verkleurde teekeningen aandroegen, waardeloos geachte prullen, waar Van Gijn nog wat aan had en die samen een eenig geheel hielpen vormen, zooals in geen andere stad is bijeengebracht. Eenige jaren geleden is deze verzameling aan de stad overgedragen en werd zij uit het oude huis, waar zij met zooveel liefde was bijeengebracht en werd bewaakt, naar een kille kamer in een kil nieuw archiefgebouw getransporteerd. Misschien kan de zekere toekomst, die nu voor huis en inboedel is weggelegd, aanleiding geven tot een terugkeer in de oude sympathieke omgeving.

Deze beide waren de bekende verzamelingen, die ieder oudheidliefhebber althans bij naam bekend waren. Maar, waar zijn vermogen in den tijd, toen de prijzen nog redelijk waren, hem weinig tot beperking dwong, leidde de belangstelling voor het geheele leven onzer voorouders in al zijn uitingen Mr. Van Gijn op telkens nieuwe zijwegen. Zoo ontstond een vele portefeuilles vullende verzameling „Zeden

en Gewoonten', een rijke mijn van ook zeldzame prenten en fraaie teekeningen. Zoo groeide een verzameling Nederlandsche Portretten, werden Houbraken's oeuvre, de gravures van en naar Troost, schepenafbeeldingen in gravure en tekening (waarbij de geboren Vlaardinger, afstammeling van haringreeders, in actie kwam) bijeengebracht; werd een bescheiden kast op zolder gevuld met een verzameling Fransche historieprenten, caricaturen en portretten, waaronder kostbare kleuredrukken talrijk zijn; zoo stapelden zich in alle beschikbare bergruimte portefeuilles op, die men opent om een document te zoeken en om, verrast, een voorwerp van kunst te vinden. Wat eerst was aangelegd als een handbibliotheek voor den historicus en verzamelaar groeide tot een uitgebreide historische (ook kunsthistorische) boekerij, die nog zeer weinigen kennen, maar die voor een provinciestad als Dordrecht een zeldzaam en benijdenswaardig bezit is.

Sinds 1864 bewoonde hij het deftige dubbele heerenhuis aan de Nieuwehaven 39, in 1729 voor burgemeester Johan van Neurenberg gebouwd. Uitmuntend door zijn ruime verhoudingen, met een fraaie zaal met goede betimmering en tapijtbehangsels voorzien, was het toch niet een dier huizen, zooals Dordt er meerdere heeft bezeten, waar ieder opvolgend geslacht weer een nieuwe kamer met een betimmering verrijkte en die aldus een overzicht der stijlontwikkeling in hun vertrekken hielden vastgelegd. Zoo kwam hij ertoe in 1886 eenige vertrekken met nieuwe stijlbetimmeringen te doen voorzien; hoewel zij voor den tijd waarin zij ontstonden goed ontworpen en goed uitgevoerd zijn, moet men het toch betreuren dat niet een nóg fraaier perceel het voorrecht heeft genoten met zooveel liefde te zijn verzorgd en met zooveel kunstvoorwerpen gevuld. Komende uit een milieu, dat reeds vele goede oude meubelen, porcelein, zilver, bric à brac en aardige schilderijen van Dordsche meesters voor zijn inboedel opleverde, was hij er op uit door aankoop van meubels, voorwerpen, scheepsmodellen, wapens, schilderijen en betimmeringsfragmenten aan zijn ruime kamers, gangen en trappenhuis de aankleding te geven, die erbij paste. Onder de schilderijen, op eenige historische en topografische stukken, na enkel ter decoratie uitgekozen, zijn goede werken van W. v. d. Velde den j., P. de Putter, Pieter Claesz., en een klein portret van Aert de Gelder, verder een aantrekkelijke verzameling van werk dier meesters, die de Dordsche kunst van het begin der vorige eeuw zoo onderhoudend maken.

Zoo ontstond een geheel, dat steeds nieuwe verrassingen oplevert voor wie de vitrinekasten nader bekijkt, de boekenrijen nagaat of de portefeuilles opent. Sinds 1889 weduwnaar, was hem het verzamelen een vervulling geworden in de huiselijke eenzaamheid, die weliswaar door vele goede vrienden van tijd tot tijd werd verbroken maar toch voor dezen vriend van menschen en kinderen vaak drukkend moet zijn geweest. Zijn laatste jaren van hulpbehoevendheid, toen weinige der oude vrienden meer in leven waren en nog minder nieuwe den weg naar zijn kamer wisten te ontdekken, werden dragelijk gemaakt door de hartelijke zorg van Mej. Fijnvandraat, die haar toewijding voor den patiënt ook uitbreidde tot wat hem het dierbaarst was: zijn prenten.

Hun, die het interieur hebben gekend, is het een aangename zekerheid te weten, dat het zal kunnen blijven voortleven en zij, die het nog zullen leeren kennen, zullen er niet minder dankbaar voor zijn. Maar de nieuwe bestemming van het huis, Museum van de Vereeniging Oud-Dordrecht, brengt ook gevaren mede. Immers de waarde van het geheel ligt, behalve in de onderdeelen van den inboedel, zeker niet minder in het cachet van met zorg onderhouden aanzienlijk heerenhuis. Wie de resultaten kent, waartoe pogingen om zulk een cachet in een museum te bewaren geleid hebben, weet hoezeer slagen afhankelijk is van details, die slechts door iemand van zeer grooten tact en goeden smaak kunnen worden overzien. De eischen van bewoning, persoonlijke souvenirs voor den bewoner van waarde, hebben elementen binnengebracht, die hun zin verliezen bij een verandering tot museum en dan storend werken; het wegnemen daarvan is niet moeilijk, maar wanneer dit met ruwe hand geschiedt, wijkt met het ontsierende tevens het levende uit het huis. De enkele goede stukken (meubels, schilderijen, scheepsmodellen, gildezilver, de penningverzameling), die Oud-Dordrecht reeds bezit, zullen meer tot hun recht komen en tot verrijking van het geheel bijdragen, wanneer zij tusschen den aanwezigen inboedel worden gevoegd; het gevaar van overvulling ontstaat daardoor. Wenschelijk is dat zooveel mogelijk personen van het nieuwe museum genieten; toch zouden voortschuifelende drommen de atmosfeer schenden en een goed onderhoud bemoeilijken. Het scheppen van een goed historisch museum met bibliotheek en prentenkabinet, onder behoud van het tegenwoordig cachet van rijk gemeubileerde woning zal voor den inrichter een kiesche maar boeiende taak zijn. Gelukkig geven eenige vertrekken zonder waardevollen inhoud gelegenheid voor ruime opstelling en zelfs voor het plaatsen van eventueel te verwerven betimmeringen. Zoude niet de grootste dier kamers kunnen dienen als blijvende rustplaats voor de prachtige wildemannenschouw van Oud-Dordrecht en voor de schilderijen van oude Dordsche meesters uit Dordrechts Museum, die, gedeeltelijk van beperkte kunstwaarde, hier de sympathieker omgeving en het verlangde zijlicht kunnen vinden, die in het schilderijmuseum ontbreken?

Waar centralisatie van het museumwezen wordt nagestreefd, mag men zulk een samenwerking der beide locale musea niet in beginsel uitgesloten achten. Met belangstelling ziet men tegemoet hoe Dordrecht van de nieuwe benijdenswaardige mogelijkheden profiteeren zal.

A. STARING.

DE R. K. KERK TE TERHEIDEN VERBRAND.

De woorden van rechtmatige verontwaardiging, die onze voorzitter, Dr. Jan Kalf, dezen zomer, in zijne openingsrede te Sneek deed hooren, over de wijze waarop de Tweede Kamer — in hare gewone onverschilligheid voor hogere beschavingsbelangen — het na den brand der Oude Kerk te Delft met te prijzen spoed ingediende wetsontwerp betreffende loodgieterswerkzaamheden, heeft behandeld ¹⁾, die zoo volkomen billijke woorden worden thans op wel tragische wijze onderstreept door de ramp, die 26 October l.l. de R.K. Kerk van den H. Antonius Abt te Terheiden (N. B.) heeft getroffen.

Want andermaal is het roekeloos loodgietersgedoe, dat hier een zoowel architectonisch als historisch buitengemeen kostbaar monument onherstelbaar vernielde. Wat hier aan schoonheid, aan cultureele waarden, in enkele uren voor altijd verloren ging, leert ons Kalf's Voormalige Baronie van Breda; en het zij mij vergund, bij dit eenvoudige in memoriam de volgende bijzonderheden in hoofdzaak aan genoemd werk te ontleenen ²⁾.

11 November 1400 sloot Breda, waar de parochiekerk — de tegenwoordige Groote Kerk — voor deze geheele streek stond, met de schepenen en ingezetenen der vierschaar van Hertel eene overeenkomst, waarbij zij toestond, dat dezen ten behoeve der inwoners van Hertel, Schijnmaer, Terheiden en Wagenberch eene kapel zouden „funderen en doen wijen”, daar zij dikwijls van de sacramenten verstoken moesten blijven, omdat zij te ver woonden van hunne parochiekerk te Breda. Jan van Beieren, bisschop van Luik, tot welk diocees Breda toenmaals behoorde, hechte in 1401 zijn goedkeuring aan deze overeenkomst, onder bepaling, dat de doopvont in de nieuwe kapel ieder jaar door den pastoor van Breda of diens gemachtigde opnieuw gewijd moest worden, ten teeken van de afhankelijkheid der kapel van hare moederkerk te Breda.

De bouw dezer „kapel” werd blijkbaar ruim opgevat. Tegen een toren, die, blijkens zijn geringen omvang, ouder is en bij een vroegere, kleinere kerk behoorde, heeft men „aus einem Gusz” een kloeke, rank-oprijzende driebeukige kruiskerk, met een door een halven tienhoek gesloten priesterkoor gebouwd. Inwendig droegen twee rijen slanke, ronde zuilen van baksteen met bergsteenen banden, bekroond door pittig gebeeldhouwde koolblad-kapiteelen, de zijmuren van den lichtbeuk, overdekt met een korfbogig houten tongewelf, dat, sinds een storm in 1603 de oorspronkelijke overwelling verwoestte, naar gothische voorbeelden werd hersteld. Dit dus wel zeer merkwaardige gewelf is thans geheel verbrand.

In 1637 voor de Katholieken gesloten, werd de kerk door de Hervormden voor hun eeredienst ingericht, maar ingevolge de Staatsregeling van 1798 weer aan de Katholieken teruggegeven, die het gebouw in 1801 betrokken. Kerk en toren zijn in

¹⁾ Men vindt deze rede elders in dit nummer afgedrukt.

²⁾ Jan Kalf, a. w. blz. 335—345.

1876 gerestaureerd onder leiding van wijlen Dr. P. J. H. Cuypers, bij welke gelegenheid o.a. de toren verhoogd en van een nieuwe spits voorzien is, en het dwarspand, de zijbeuken en het priesterkoor zijn overkluisd met gemetselde gewelven. Boven deze

R. K. Kerk te Terheiden inwendig, na den brand.

Foto Ryksbureau v/d. Monumentenzorg.

en zeventiend'eeuwsche koperen kandelaars en lichtkronen. Slechts een mooi koperen kroontje, versierd met het beeld eener vrouwelijke heilige, en dateerend uit de 15^e eeuw, werd gered.

Ook de toren is geheel uitgebrand. Spits, klokkestoel en gewelf zijn ingestort, en de drie klokken, met middellijnen van onderscheidenlijk 0,825, 0,93 en 1,03 M., blijkens opschriften in 1759 gegoten door Alexius en Petrus Petit, zijn gesmolten.

nieuwe gewelven bevond zich in de kruising van dwarspand en schip een uit de doorsnijding van twee houten tongewelven ontstaan kruisgewelf. In de koorsluiting stond op het gewelf geschilderd: *Dese Kerck is beschote int jaar 1769 doe kerkm. was L. Leenders.*

Deze gewelven, de steenen zoowel als de houten, zijn met het brandende dak in de kerk gestort, geheel het inwendige vergruizend tot den troosteloozen puinhoop, dien de foto van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te zien geeft.

Daarbij zijn verschillende oude kunstvoortbrengselen verloren gegaan: een zestiend'eeuwsch houten beeld van den H. Antonius abt, een zeventiend'eeuwsch lindenhouten beeld, denzelfden Heilige voorstellend, en eenige zestiend'

Al deze oude schoonheid is weer grootendeels onherstelbaar vernield. En daarmee ook het zoo kostelijke dorpsbeeld, dat ieder in herinnering zal hebben, die deze niet zonder weidschheid toch zoo gevoelig in het dorpskarakter gehouden kerk zag van uit het noorden, waar de hoofdstraat ombuigt langs een meertje, zooals zij daar stond op een kleine hoogte, met rondom haar saamgegroept de huisjes, spiegelend in den groen-omzoomden plas.

Grootendeels onherstelbaar, ook dit. Want men dient toch te begrijpen, dat zelfs de beste „restauratie”, zelfs de knapste herbouwing nooit of nimmermeer het voorbije kan doen herleven. En onafwijsbaar, voor nu en altijd waar blijft het, wat John Ruskin in een zijner nobelste, sterkste bladzijden hierover gezegd heeft: „it is impossible, as impossible as to raise the dead, to restore anything that has ever been great or beautiful in architecture; . . . . that spirit which is given only by the hand of the workman, never can be recalled. Another spirit may be given by another time, and it is then a new building; but the spirit of the dead workman cannot be summoned up, and commanded to direct other hands, and other thoughts.”¹⁾

Hierin, dat wat aldus verloren ging aan geestelijke waarden nimmer kan worden teruggeroepen, ligt de maatstaf der grootte van het verlies, de maatstaf tevens der grootte van de schuld dergenen, die dit verlies veroorzaakten.

En dat zijn hier niet enkel de loodgieters! Middellijk staan medeschuldig degenen, wier laksheid, onverschilligheid en gebrek aan goeden wil tot nog toe de maatregelen ter voorkoming van dergelijke rampen tegenhielden. Medeschuldig staan ook die leden der Volksvertegenwoordiging, wier optreden de spoedige aanvaarding van een zeer bruikbaar en afdoend wetsontwerp in den weg kwam.

Daarom zij hier de vraag herhaald, die ik reeds in de Nieuwe Courant van 27 October l.l. stelde: Zal het nu eindelijk genoeg zijn? Zal men nu, óók in de Volksvertegenwoordiging, gaan begrijpen welke belangen hier op het spel staan, en er eenvoudig aan gewaagd worden, op onverantwoordelijke wijze, door verder uitstel? Of moeten eerst nog meerdere onzer kostbaarste monumenten, merkteekenen onzer nationale cultuur, in rookend puin liggen?

Moge de vuurgloed der kerk van Terheiden het algemeene verantwoordelijkheidsgevoel hebben opgeschrikt, opdat thans met den meest mogelijken spoed die wetten ter bescherming onzer monumenten tot stand komen, wier ontbreken een schande is voor een land, dat „beschaafd” wil heeten.

FRANS VERMEULEN.

---

¹⁾ Seven lamps of architecture, ed. 1913, p. 199.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

JAARVERGADERING TE SNEEK.

Van ver en van nabij, maar allermeeft toch wel van ver, kwamen de deelnemers aan den Bondstocht van den afgelopen zomer getogen naar Friesland's tweede stad, het aardige „Snits”, met zijne „constlievende luyden”, zooals het in de oude kroniek heet, om, vriendelijk geleid door de commissie van ontvangst, de heeren Houwink, Dr. Wumkes, Priester en de Hoop, elkander te treffen in de vestibule van het deftige achttiend'eeuwsche heerenhuis, dat het raadhuis is. In de kleine raadzaal genoodigd, werden zij verwelkomd door den burgemeester P. de Hoop. Nadat de voorzitter dezen welkomstgroet beantwoord had, en de eerewijn gesavouereerd was, besloot een rondgang door het raadhuis en een stilstaan op Gerben Nauta's gebeeldhouwd bordes, voor de fotografische lenzen, deze joyeuse entree. Eene wandeling langs de monumenten van Sneek volgde, en daarna een pauze, waarin de reizigers gelegenheid hadden zich door een maaltijd te verkwikken, om tegen klokke acht weer samen te zijn tot het bijwonen der

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN
NED. OUDHEIDKUNDIGEN BOND IN HET
KERKGEBOUW DER DOOPSGEZINDE
GEMEENTE TE SNEEK.

(22 Juni 1922).

Aanwezig waren de volgende leden: Mr. L. G. N. Bouricius, Prof. Dr. A. W. Byvanck, J. L. van Dalen (Oud-Dordrecht), Jvr. C. Engelen, Jhr. W. G. Feith, (Ned. Leeuw, Die Haghe), F. A. Hofer, (Gelre), G. J. Honig, (Zaanl. Oudh. Ver.), Dr. J. Kalf, G. M. Kam, Prof. Dr. N. J. Krom, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Dr. W. S. Unger, F. A. J. Vermeulen, Mej. R. Visscher (Friesch Genootschap), gewone leden; en Mr. D. J. Cuipers, J. J. van Deinse, R. van Delden, Dr. M. A. Evelein, Dr. A. E. van Giffen, J. Gimberg, M. J. F. van der Haagen, J. A. Hesterman Jr., J. C. Meischke, J. A. P. Montijn, C. de Mooi, Dr. H. A. Poelman, J. W. van Rooyen, J. D. J. Smit, W. P. van Stockum Jr., H. Weimar, Mej. C. J. Welcker, corr. leden.

De voorzitter, Dr. J. Kalf, opent de vergadering met eene rede, die men elders in dit nummer in extenso terugvindt.

De notulen der vorige algemeene vergadering, in het Oudh. Jaarboek verschenen, worden goedgekeurd.

De voorzitter geeft in overweging den waarn. Secretaris te ontslaan van het voorlezen van het jaarverslag, aangezien dit toch in het Jaarboek zal worden gepubliceerd. Goedgevonden.

Vervolgens deelt de voorzitter mede, dat een telegram is ontvangen van den heer B. W. F. van Riemsdijk, waarmede deze bericht geen herbenoeming tot bestuurslid te zullen aannemen; dat de secretaris de heer Haslinghuis, als zoodanig wenscht af te treden; dat, waar hij verhinderd is deze vergadering bij te wonen, zijne functie tijdelijk wordt waargenomen door den heer Vermeulen; en dat het rijkssubsidie, ten bedrage van f 1500 is ontvangen. Op verzoek van den voorzitter doet de waarnemende secretaris hierna mededeeling van enige ingekomen stukken: *a.* een adres van J. J. Gerstel te Rotterdam, e.a., inzake de slooping der Waalsche kerk te Rotterdam, inhoudende verzoek om medewerking bij de pogingen tot redding van dit monument; *b.* een verzoek van de Boerenhuiscommissie uit de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden, om geldelijke medewerking bij het onderzoek naar het boerenhuis in Nederland, ingesteld door den heer K. Uilkema; *c.* een adres der Verfraaiings-Vereeniging „Delfia” te Delft, inhoudende een verzoek om eenige financieele tegemoetkoming, in verband met den strijd tegen de voorgenomen schending van het Oude Delft.

Na eenige discussie wordt besloten, zoowel aan de Boerenhuiscommissie, als aan de Ver. „Delfia”, elk een bijdrage van f 25.— te verstrekken.

Hierop brengt de commissie voor het nazien der rekening, bestaande uit de heeren Bouricius en Feith, verslag uit van hare bevinding. Naar aanleiding hiervan wordt de rekening goedgekeurd en de penningmeester gedéchargeerd. Namens de vergadering betuigt de voorzitter de beide genoemde heeren dank voor hunne bemoeiingen.

Aan de orde komt nu punt 4: bestuursverkiezing wegens de periodieke aftreding van de

heeren Dr. H. P. Coster, F. A. Hofer, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Prof. W. Vogelsang. De heeren Coster, Hofer en Vogelsang worden bij acclamatie herkozen. Ter vervanging van den heer van Riemsdijk, die blijkens zijn telegram niet meer in aanmerking wenscht te komen, wijst de vergadering den heer Prof. Dr. A. W. Byvanck aan, die de benoeming aanvaardt.

Bij de verkiezing van een nieuwen secretaris, wordt de groote meerderheid der stemmen uitgebracht op Mr. A. Staring te 's Gravenhage. De voorzitter, dezen uitslag mededeelend, wijdt een woord van warme hulde en dank aan den aftredenden secretaris. Den heer Staring, die niet aanwezig is, zal ten spoedigste gevraagd worden, of hij de benoeming wenscht te aanvaarden.

Bij acclamatie wordt hierop de heer Kalf wederom tot voorzitter benoemd.

Bij de besprekingen omtrent punt 6: aanwijzing van de plaats der volgende zomervergadering, gaan uit de vergadering stemmen op, die pleiten voor een meer in het centrum des lands gelegen plaats. De heer Hofer betoogt ten gunste van Nunspeet, vanwaaruit men de belangwekkende plaatsen in de omgeving, zooals Elburg, Harderwijk, Ermeloo zou kunnen bezoeken. Andere leden noemen Twente. Besloten wordt het bestuur de keuze te laten tusschen Nunspeet en een plaats in Twente, bijv. Ootmarsum of Oldenzaal.

In de commissie tot nazien der rekening in 1923 worden benoemd de heeren Bouricius en Feith.

De commissie van redactie van het Jaarboek wordt in haar geheel herkozen.

Wat betreft de verslagen der Bondscommissies kan verwezen worden naar het in dit nummer voorkomend jaarverslag van den Secretaris.

Alsnu vraagt de voorzitter de aandacht der vergadering voor Dr. A. E. van Giffen, die dan zijne lezing aanvangt over „De Nederlandsche Hunebedden en hun onderzoek”. Jammer genoeg blijken de zoo belangwekkende uiteenzettingen des heeren van Giffen, toegelicht met talrijke mooie lichtbeelden, moeilijk te volgen, door de hinderlijk gebrekkige acoustiek der zaal.

Wanneer spreker zijn voordracht heeft beëindigd, sluit de voorzitter met een hartelijk woord van dank, na rondvraag de vergadering.

En toen . . . . Als allertijdelijkst en zeer waarnemend geheimschrijver durf ik niet meer aandacht

van den lezer, noch ruimte van dit Jaarboek vergen voor relazen van al wat in de beide volgende dagen gezien, geleerd, genoten werd. Hoe mooi, hoe genoeglijk . . . en hoe nat het was, naar Workum en Bolsward, met de zoo hoofsche ontvangt ten stadhuize, begroet door een stoet van gracelijke Friesche jofferen; hoe allergezelligst de feestmaaltijd was, waar, tusschen de „keallesop” en de „neipriuwkes”, oude vriendschapsbanden werden beklonken en nieuwe gelegd; hoe schitterend de tocht ook naar Hindeloopen, dank zij bij dit alles het organiseerend talent van den heer Houwink, die in een handomdraaien mailboot- en autotractie-diensten schiep. Het zij hier slechts aangestipt. En de vluchtige schets moge de herinnering kleurig verlevendigen, waar uitvoeriger schildering wellicht zou vermoeien.

FRANS VERMEULEN.

REDE VAN DEN VOORZITTER.

Dames en Heeren,

Bij de opening van een vergadering, waarvan de toch al lange dagorde een zoo boeiend punt vermeldt als de lezing van Dr. van Giffen over het onderzoek der Nederlandsche hunebedden, zou een lange rede van den Voorzitter stellig misplaatst zijn. Toch zult ge mij, hoop ik, toestaan, op het „welkom in Friesland”, dat ik U gaarne en van harte toeroep, enkele beschouwingen te laten volgen over hetgeen het afgelopen Bondsjaar op ons gebied aan gedenkwaardigs bracht.

Als mijn voorgangers, heb ook ik dan te gewagen van leden, die ons ontvielen. Ik denk daarbij aan den Rijksarchivaris in Friesland, Mr. Berns, aan den populairen schrijver en historicus, Generaal Fabius, en vooral aan den in ruimeren kring weinig bekenden, maar toch zoo verdienstelijken, pastoor Rutten, die in Limburg voor kunst en oudheidkunde zoo hartelijk heeft geijverd, aan wiens toewijding de stichting van de teekenschool in Maastricht is te danken geweest, en die ook de ziel was van de belangrijke reorganisatie van het museum aldaar. Inderdaad is deze bescheiden priester ook werkzaam geweest op het struweelige terrein van de museum-reorganisatie, waar men nauwelijks zou verwachten een zoo beminnelijke en vreedzame figuur te ontmoeten, sinds het museumrapport zoovele voortrekkers op dit gebied naar de strijdbijl deed grijpen.

In zijn Jaarboek en twee afzonderlijke vergaderingen heeft de Bond de noodige aandacht gewijd aan deze nieuwe grondwet voor ons museumwezen, met welker uitvoering weldra een begin gemaakt zal kunnen worden, nu de Museumraad inmiddels benoemd werd. Dat noch het rapport noch de samenstelling van den Raad algemeene instemming heeft gevonden, schijnt mij een waarborg, dat zij nuttig zullen werken, want een regeling en een regeering voor een zoo uitgebreid en zoo moeilijk gebied, die „tout le monde et son père" bevredigenden, zouden of een mirakel of een karakterloos onding geweest zijn.

Wij buitenstaanders hebben niet verzwegen wat wij op het hart hadden — laten wij nu verder voorloopig het beste ervan hopen, scherp toezien, en, als Mr. Boeles reeds deed, niet nalaten te trachten door opbouwende critiek de ongetwijfeld uitnemende bedoelingen der Regeering zooveel mogelijk tot haar recht te doen komen.

De financieele nood zal de uitvoering der grootsche plannen van het rapport niet weinig bemoeilijken en zeker vertragen. Met des te grooter erkentelijkheid valt daarom te vermelden de krachtige en offervaardige belangstelling, door vermogende particulieren in den laatsten tijd aan onze musea betoond.

Ik behoef U niet te herinneren aan het vorstelijk gebaar van den heer Kam, die zijn belangrijke verzamelingen, met een weidsch gebouw erbij, aan den Staat schonk. Maar een warm woord van hartelijke hulde aan dezen nestor, dien wij het voorrecht hebben hier in ons midden te zien, mag ik niet achterwege laten.

Nog zeer onlangs bleek, dat Mr. S. van Gijn aan de Vereeniging Oud-Dordrecht zijn fraaie patriciërswooning met al de daarin bewaarde kunstschatten heeft gelegateerd.

Ook aan een derden Maecenas, inmiddels overleden, voegt onze hulde, ik bedoel Mr. Pape, die het Leidsche museum in staat stelde tot den aanbouw van een ruimen nieuwen vleugel. Jammer genoeg schijnt bij het ontwerpen van dit gebouw wel iets te hebben gehaperd aan het overleg tusschen bouwmeester en museumdirectie. Het feit, dat de nieuwe vleugel het prachtige oude gebouw van de Lakenhal geheel in de verdrukking heeft gebracht, schijnt althans moeilijk anders te verklaren.

Aan een dergelijke omstandigheid moet het te wijten zijn, dat ons derde nieuwe museum, het

centraal museum in Utrecht, zoo bitter is tegengevallen. Ook al zou men meenen, dat de tegen dit museum geuite critiek zachter gestemd had kunnen zijn, men moet toch erkennen, dat het een zeer ongelukkige gedachte geweest is aan het nieuwe gedeelte het karakter te geven van een kloostergebouw, omdat het oude deel vroeger klooster geweest is, en aan dezen, zoo geheel verkeerd begrepen, eisch van harmonie tusschen nieuw en oud, de eerste behoeften van een museum: licht en ruimte, geheel op te offeren.

Ook in Leiden heeft men tevergeefs getracht oud en nieuw te doen samenstemmen, door het nieuwe de vormen te laten volgen van het oude. Beide mislukkingen hebben dan voor ons de waarde van een sterke vermaning: trouw te blijven aan het reeds zooveel jaar geleden door onzen Bond geformuleerde beginsel, dat alleen de vormtaal van den eigen tijd past aan de moderne uitbreiding van een oud monument.

Mogen wij niet rusten, vóór dit gezonde inzicht algemeen aanvaard is, ook in ander opzicht heeft onze Bond op het gebied der Monumentenzorg nog een zware taak. Hoezeer ook de belangstelling voor onze oude gebouwen, zoowel bij de Overheid als bij particulieren, in de laatste jaren is toegenomen, het gebeurt toch maar telkens, dat onze monumentenschat ernstige verliezen lijdt of daarmee bedreigd wordt. Sterke staaltjes van wat nog mogelijk is leverden Spijk, Dongen en Rotterdam. Het schilderachtige, en ook inwendig zoo aantrekkelijke, kerkje van Spijk had dringend herstelling noodig. Het Rijk beloofde daarvoor een belangrijke bijdrage, maar Kerkvoogden, naar het schijnt ook onder den invloed van een onder-officier der Genie, die meende architect te kunnen spelen, gaven er de voorkeur aan op eigen houtje hun kerkje op te knappen, met het gevolg, dat het afdoende verknoeid werd.

De geschiedenis van Dongen is te lang om haar hier te vertellen. Maar haar eind is, dat daar, trots de beschikbaarstelling van een ruim Regeeringssubsidie, een mooie vijftiende-eeuwsche dorpskerk bezig is in te vallen.

Men kan, ten aanzien van zulke landelijke gemeenten, nog een verzachtende omstandigheid vinden in de geringe ontwikkeling der betrokken besturen. Maar wat te zeggen van een burgemeester en een Raad van Rotterdam, die tot den verkoop voor slooping besloten van den toren der Waalsche kerk, mooi op zichzelf om zijn zoo fijn zich ver-

slankenden opbouw, zijn vereenigen van kloeken hoofdvorm met speelsch détail, en van onvervangbare waarde voor het stadsgezicht, waar hij het accent, het boeiende hoogtepunt van was. Ik ben mij bewust, dat deze plaats mij zekere reserve oplegt, maar over dit vandalisme, stiekem voorbereid, zonder de verplichte waarschuwing aan de Regeering, en hals over kop, trots het uitnemend protest van den heer Van Ravesteyn, beklonken, moet ik toch mijn hevige verontwaardiging uitspreken.

Met nog erger verlies bedreigen ons de plannen tot electricificatie der Delftsche tram, die een van de mooiste Nederlandsche stadsgeheelen, het Oude Delft, gruwelijk dreigt te verminken. De laatste berichten, die ik vertrouwelijk vernam, laten nog hoop, dat financieel voordeel van eenige aandeelhouders hier niet zal praevaleeren over een nauwelijks naar waarde te schatten cultureel belang van geheel het Nederlandsche volk.

Zulke gevallen als ik hier noemde — en hoeveel andere komen er niet voor — doen toch wel heel zwaar verlangen naar de wettelijke bescherming der monumenten, waarop Nederland, vrijwel alleen onder de beschaafde naties, nog altijd wacht. Ambtelijk is mij bekend, dat aan een monumentenwet hard is en wordt gewerkt. Ik weet ook hoe groote moeilijkheden daarbij zijn te overwinnen. Maar opdat het Parlement, dat ons ten slotte zulk een wet moet geven, onze stem moge hooren, wil ik toch niet nalaten, nu ik hier als Uw woordvoerder sta, nogeens luide te verkondigen, dat een monumentenwet dringend noodzakelijk is, wil ons heele land worden behoed voor een geestelijke verarming en vervlakking, zooals wij die hier in Sneek reeds moeten betreuren.

De wijze, waarop de Tweede Kamer het wetje tegen het loodgietersgevaar heeft behandeld, met zoo prijselijken spoed door de Ministers van Onderwijs en Justitie ingediend, toen de brand in de Oude kerk te Delft nogeens de roekeloosheid der loodgieters had aangetoond, doet helaas zien, dat onze Volksvertegenwoordigers de geestelijke beteekenis van de nationale kunstschaten nog altijd niet voldoende beseffen.

Wij van onzen kant moeten begrijpen, dat ook aan de mogelijkheid van het bewaren van oude schoonheid grenzen zijn gesteld. De gemeente Den Haag heeft met hare monumentenverordening een uitnemend voorbeeld gegeven, maar zulke verordening is op den duur alleen te handhaven,

indien degenen, die haar hebben toe te passen, wezenlijk gegrond eischen van het moderne leven weten in het oog te houden, en dus berusten, zelfs in de verdwijning van een oud gebouw, als dit voor nieuwe omstandigheden een belemmering zou worden, mits het oude worde vervangen door iets nieuws, dat zoo goed is als onze tijd het kan maken. Wij moeten, bedoel ik, niet willen conserveeren à outrance.

Zoo zullen wij er ons bij moeten neerleggen, dat tal van oude molens verdwijnen. Een molen, die niet meer maalt, is een paskwil, en het is sentimentaliteit te gelooven, dat wieklooze rompen van molens het bewaren nog waard zouden zijn. Laten wij dus niet vechten voor buiten bedrijf gestelde molens, maar al onze krachten erop concentreeren om het molenbedrijf in het leven te houden, door te blijven aandringen op een zoodanige, trouwens reeds toegezegde, wijziging der Arbeidswet, dat de molenaar, die afwisselend den wind en de electriciteit als beweegkracht wil gebruiken, daarin niet gehinderd wordt. Dan zullen wij niet vruchteloos tegen, maar, met hoop op succes, vóór windmolens vechten.

Ik heb nu nog enkele woorden aan onze internationale betrekkingen te wijden. Op den Denkmalsplegetag, verleden jaar in Münster gehouden, heeft de secretaris, Dr. Haslinghuis, ons vertegenwoordigd. Ik zelf had verleden week gelegenheid, onze Fransche zustervereniging, de Société française d'archéologie, in Maastricht namens U te begroeten. Duitschers en Franschen bleken ons te vertrouwen en onze beleefdheid op prijs te stellen; mochten wij het weldra beleven, dat wij, op ons terrein, de vijandige naties tezamen brengen.

Het is misschien wat wijd gereikt voor onzen Bond, maar onder de Fransche inrichters van het Kunsthistorisch congres, dat verleden jaar in Parijs bijeenkwam, waren er, die voor toenadering tot de Duitsche collega's wel voelden. Verbindingen met het buitenland kunnen aan ons eigen werk niet anders dan ten goede komen, want, laten wij het bekennen, onze oudheidkunde is al te lang wat benepen geweest, wat uitsluitend „oudheid” en „kundig”, wat weinig levend en kunstzinnig.

Laat ik mogen eindigen met den wensch, dat onze Bond, als hij over enkele jaren zijn 25-jarig jubileum viert, zijn Duitsche degelijkheid zal hebben behouden, maar daaraan ook iets toegevoegd van de deugd der Fransche gratie.

Ik heb gezegd.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS.

Het aantal leden, dat verleden jaar 590 bedroeg, ging met 15 vooruit en bedraagt dus thans 605; tegenover een verlies van 25, tengevolge van bedanken en overlijden stond een aanwinst van 40 leden.

In de samenstelling van het bestuur kwam eenige wijziging, doordien de heer van der Pluym, wiens driejarige periode ten einde was, als voorzitter werd opgevolgd door den heer Kalf, en de heer Coster, die zijn functie van penningmeester moest neerleggen wegens drukke ambtsbezigheden, als zoodanig werd vervangen door den heer Hofer.

Het bestuur bestaat dus thans uit de heeren: Dr. J. Kalf, voorzitter; Dr. E. J. Haslinghuis, secretaris; F. A. Hofer, penningmeester; Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Prof. Dr. W. Vogelsang, Dr. H. P. Coster, Jhr. Mr. B. van Riemsdijk, Jhr. Mr. A. van Sasse van Ysselst, Prof. W. van der Pluym.

De Secretaris vertegenwoordigde het Bondsbestuur op den „Tag für Denkmalpflege“ te Munster (22—24 Sept. 1921) en bij de opening van het Museum Kam te Nijmegen (Mei 1922).

Bondscommissies.

Omtrent het repertorium van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten bericht de commissie ad hoc het volgende:

„De proefbeschrijving van teekeningen in het Rijksprentenkabinet, verleden jaar aangevangen onder toezicht van Jhr. Teding van Berkhout, wordt door Mej. R. van Oven onafgebroken voortgezet en is zóóver gevorderd, dat thans van ongeveer 1000 teekeningen de kaarten getypt worden. Uit de genomen proef kunnen eerst, wanneer de kaarten alle getypt zijn, gevolgtrekkingen omtrent duur en kosten van het werk worden gemaakt.

De Commissie wenscht de voltooiing van den arbeid van Mejuffrouw van Oven af te wachten, om, na bestudeering van het dan vergaarde materiaal, in het a. s. najaar voorstellen aan het Bondsbestuur te doen”.

In het vóór-vorig verslag is eenigszins uitvoerig melding gemaakt van de werkzaamheden der commissie voor het woordenboek van bouwkundige termen. De heer A. Mulder, de eenige architect in deze commissie, nam in het afgelopen jaar zijn ontslag. In zijn plaats trad een ander architect, de heer G. de Hoog Hz. De leden Haslinghuis en De Hoog,

hebben nu, volgens de richtingslijnen, welke waren vastgesteld in de vergadering van 1920 (zie Bulletin 1920 blz. 154) een gedeelte van den tekst bewerkt. Dit gedeelte wordt op het oogenblik overgetikt en, met de toelichtende teekeningen (in reproductie) aan de leden der commissie toegezonden. De beide genoemde heeren vleien zich, dat op dezen grondslag een bruikbaar en niet omvangrijk (dus ook niet kostbaar) woordenboek in den gewenschten zin tot stand kan komen.

De samenstelling der redactie van het Jaarboek onderging geen verandering.

Gaan wij thans in het kort de bemoeiingen van den Bond met de kwesties van den dag na, dan moeten zeker wel in de eerste plaats worden genoemd de besprekingen en discussies, welke de Bond in twee vergaderingen (gehouden resp. 17 December 1921 te Amsterdam, en 11 Maart 1922 te Utrecht) wijdde aan het rapport der Rijkscommissie voor de reorganisatie der musea.

Een ontzagwekkend stuk arbeid vertegenwoordigt dit rapport. De Bond moge met eenigen trots terug zien naar de rapporten en theses, waarin hij voor eenige jaren de museumproblemen liet stellen en onderzoeken, maar verder komt het leeuwendeel der eere toe aan de mannen, die het in den zomer 1921 verschenen museum-rapport hebben samengesteld, na een reeks van moeizame vergaderingen en onderzoekingen. Zulk werk zonder meer „ad acta” te leggen, ware van Bondswege een schromelijke negligentie geweest. Daarom besloot het Bondsbestuur eenige der in het rapport behandelde hoofdzakelijke punten (— van kritiek op onderdeelen is natuurlijk het einde weg —) aan een beschouwing en bespreking te onderwerpen. Het bestuur noodigde voor de wintervergadering te Amsterdam twee sprekers uit: den kunstcriticus A. Plasschaert en den onderdirecteur van het Ned. Museum voor geschiedenis en kunst, F. W. Hudig. De discussies, waartoe de uiteenzettingen dezer heeren, die lang niet vrij waren van kritiek, leidden, konden te Amsterdam wegens tijdsgebrek slechts ingezet worden; te Utrecht, eenige maanden later, konden zij zich in den breede ontvouwen. De in het Jaarboek verschenen notulen en de gedrukte teksten der redevoeringen van de twee genoemde heeren geven den belangstellenden een inzicht in de opvattingen van oudheidkundigen en kunsthistorici omtrent eenige punten van het rapport, en, wat den heer Plasschaert

betreft, ook een besef der gevoelens van iemand, die zich niet tot die historisch-gerichte categorieën rekent. De Utrechtsche vergadering besloot een afdruk van de redevoeringen en van de notulen aan Z. E. den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te doen toekomen.

Enkele kleinere bemoeiingen ten behoeve van bedreigde monumenten van niet overwegend belang ga ik hier stiltzwijgend voorbij. Niet onvermeld mag het volgende blijven:

Een der te Rotterdam woonachtige Bondsleden vestigde de aandacht van het bestuur op het feit, dat in den stadhuistoren van Veere belangrijke archiefstukken onbeheerd lagen en dientengevolge aan plundering blootstonden.

Ons bestuur wendde zich tot den Alg. Rijksarchivaris en ontving spoedig daarop van dezen, met zijn betuiging van erkentelijkheid, een afschrift van het rapport van den Rijksarchivaris, naar aanleiding van een door dezen ingesteld onderzoek. Hieruit was gebleken, dat zich inderdaad in den toren eenige honderden charters, dagteekend uit de 15e—19e eeuw, bevonden en dat deze in uiterst verwaarloosden toestand verkeerden. Natuurlijk zijn dadelijk maatregelen getroffen om deze stukken te redden.

De Secretaris van den N. O. B.
E. J. HASLINGHUIS.

MUSEA.

De Verzameling-Bredius te 's-Gravenhage. — Bij zijn vertrek uit Den Haag en het vaderland heeft Dr. A. Bredius ten bate der stad, die hij dertig jaar bewoonde, een bijzondere vrijgevigheid getoond. Hij heeft namelijk aan de gemeente in bruikleen afgestaan gedurende zijn leven en bij testament vermaakt de geheele rijke kunstverzameling, welke in zijn woning Prinsegracht 6 is tentoongesteld, terwijl hij reeds terstond een der belangrijkste schilderijen — Jan Steen's „Satyr bij den Boer” — aan de gemeentelijke verzamelingen ten geschenke gegeven heeft.

De gemeente heeft bovengenoemde woning aangekocht teneinde de verkregen verzameling te kunnen tentoonstellen. Zoo zal dus de Verzameling-Bredius voorloopig in de eigen omgeving kunnen worden bezocht en bewonderd. Het intiem karakter der woning zal er niet weinig toe bijdragen om den indruk, dien de verzameling

maakt, te versterken en daardoor het genot te verhoogen, dat een rustig zich verdiepen in de gebodene schoonheid geeft.

In aflevering IX der Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der Gemeente 's-Gravenhage geeft Dr. van Gelder van dit nieuwe Museum een overzicht in den vorm van een rondgang en voert de belangstelling achtereenvolgens naar de vestibule, de gele kamer, de groote zaal, de eetkamer, de galerij, het kleine kabinet en de studeerkamer. Het verslag is met een reeks fraaie afbeeldingen geïllustreerd.

Een nieuw museum voor Egyptische en Grieksche Kunst in Den Haag. — In Den Haag zal een museum worden gesticht voor de studieverzameling van Prof. Dr. F. W. von Bissing, den nieuwen hoogleraar in de Egyptische Kunstgeschiedenis te Utrecht. Deze collectie, de vrucht van jarenlang verzamelen in Egypte zelf, is volgens een vooraf vastgesteld plan opgebouwd. Het doel was de verschillende typen, zij het ook in fragmenten, zoo volledig mogelijk bijeen te brengen, waarbij er gelijktijdig naar gestreefd is soortgelijke stukken uit een zoo groot mogelijk aantal verschillende plaatsen te verkrijgen, teneinde de verbreiding van een bepaalden stijl te kunnen demonstreeren. Zoodoende kan de geheele kunstontwikkeling van de eerste tijden af tot aan de Arabische overheersching er worden bestudeerd.

Daar de opstelling der verzameling zeker niet binnen 1½ jaar gereed zal komen (de definitieve rangschikking zal uiteraard eerst geruimen tijd daarna gereed zijn) bestaat het voornemen een kleine tentoonstelling te houden van een aantal der belangrijkste stukken.

In hetzelfde gebouw als deze collectie zal een Haagsche verzameling van Grieksche kunstnijverheid een plaats vinden. Deze verzameling, die volgens dergelijke beginselen is aangelegd als die van den Heer von Bissing, sluit volkomen daarbij aan. Zoo zullen b.v. de series terracotta's, vazen en bronzen uit de klassieke periode haar voortzetting vinden in de vele specimina der Graeco-egyptische kunst, welke in de verzameling-von Bissing aanwezig zijn.

De collecties, die voor publieke bezichtiging zullen worden opengesteld, worden in bruikleen gegeven aan de Haagsche Academie van Beeldende Kunsten.

's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. — In zijn oratie tot overdracht van het rectoraat op 18 September 1922, heeft de af-tredende Rector-Magnificus, Dr. C. Snouck Hur-gronje, „de vele decenniën oude jammerklacht over de erbarmelijke huisvesting van 's Rijks ethno-graphische verzameling” nog eens herhaald. Maar, zoo voegt hij daaraan toe, „de arbeid der Rijks-commissie van advies in zake reorganisatie van het Museumwezen hier te lande heeft niet gestrekt om hierin verbetering te brengen. Men kan zelfs vragen, of de ondergang dezer collectie door vocht, stof en ongedierte wel een grootere ramp zou zijn dan de stelsellooze versnippering, waaraan zij volgens de plannen dier commissie zou zijn prijs-gegeven”.

Stedelijk Museum (Lakenhal) te Leiden. — De minister van O. K. en W. heeft goedgevonden, dat uit het Mauritshuis een achttal schilderijen, daar in dépôt bewaard, voorloopig voor een jaar in bruikleen zijn gegeven aan het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Van deze schilderijen zijn vooral voor Leiden belangrijk de twee portretten door Abraham van den Tempel, voorstellende den hoogleeraar Jan Antonides v. d. Linden en zijne echtgenoot. In het museum was deze Leidsche kunstenaar alleen vertegenwoordigd door de drie allegorische doeken, voor de Lakenhal geschilderd. De beide portretten, vooral dat van de vrouw met de mooi geschilderde handen, vullen v. d. Tempels arbeid voortreffelijk aan.

Naar aanleiding van de besprekingen met de directie van het Mauritshuis heeft de minister deze voorloopige gunstige beschikking genomen, in afwachting van de zoo urgente algemeene regeling tot het uitwisselen van schilderijen.

De Begrooting voor Kunsten en Wetenschappen. — De Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1923, Hoofdstuk Va, VIIde Af-deeling, Kunsten en Wetenschappen, sluit met een eindcijfer van f 3.084.816 tegen een bedrag van f 3.430.199, dat is toegestaan voor 1922. Er is dus f 345.383 bezuinigd.

Voor herstelling van monumenten en onderhoud en herstelling van Rijksmonumenten wordt f 136.610 minder aangevraagd. Voor de aankopen voor de Rijksmusea zullen voor 1923 geen gelden worden beschikbaar gesteld. De subsidiën voor de

uitgave van boekwerken en tijdschriften worden verminderd met f 18.050. Daarbij vervallen: de subsidie van f 300.— voor een Nederlandsch woordenboek van bouwkundige termen, dat sinds 1905 jaarlijks is verleend (het werk is zoover gereed, dat het bijna persklaar is); de subsidie van f 1500.— voor een Catalogus van werken onzer voornaamste 19de eeuwsche schilders door Prof. Dr. W. Martin (dit subsidie was bestemd voor het verzamelen van het materiaal voor genoemden beschrijvende en geïllustreerde catalogus; daar dit een werk is, dat nog tal van jaren zal vorderen, komt het subsidie, met het oog op de noodzakelijke bezuiniging, in aanmerking om, althans voorloopig, te worden afgevoerd); de subsidie van f 2000.— voor een uitgave betreffende de hunebedden in Groningen en Drenthe door Dr. A. E. van Giffen.

BOEKBESPREKINGEN.

Gabriel Millet. *l' Ancien art Serbe, Les églises* (Paris, 1919). — „Au peuple serbe” luidt de opdracht van dit werk, met het motto: „Les fées rivaliseront de zèle dans tous les siècles, pour vous tresser des couronnes dignes de vous”. Het boek is, zooals de schrijver het zegt, geschreven en uitgegeven om een schuld van dankbaarheid te voldoen, de dankbaarheid van een Fransman aan het bewonderenswaardige volk, dat het machtige Oostenrijk heeft weten te verslaan en daarna in zijn martelaarschap trouw bleef aan Frankrijk en zijn vrijheid ten slotte heeft gered, de dankbaarheid bovendien van een reiziger, die bij de Serven heeft verkeerd om hun kunst te bestudeeren en die door hen is ontvangen met evenveel eerbetoon als vriendschap.

In 1906 heeft de Heer Gabriel Millet, thans Directeur d' études aan de École des Hautes Études te Parijs, te zamen met Mevrouw Sophie Millet, het land der Serven bereisd en als resultaat van zijn onderzoekingen en verdere studiën wil hij een beschrijving geven van de Servische kunst.

De Serven hebben in West-Europa geen goeden naam. Hun vijanden hebben veel kwaad van hen verteld en vonden maar al te gemakkelijk geloof. Naar de enkele stemmen, die voor hen spraken (en de Nederlandsche ontbraken daarbij niet!) werd nauwelijks geluisterd. Het boek van den Heer Millet is in staat om ons een geheel anderen indruk van dit merkwaardige volk te geven.

Thans vraagt de Heer Millet aandacht voor de Servische kerken. Betrekkelijk veel monumenten der bouwkunst uit den tijd vóór de Turksche overheersching zijn nog bewaard gebleven. Wèl hebben de Turken hun rijk verwoest, hun geld, hun goud en hun landen genomen, hun kerk-schatten vernield, hun kerken verbrand, maar de muren zijn blijven staan, als getuigen van het groote verleden van het Servische volk. Zooals hun geestelijkheid het nationale bewustzijn in hun hart heeft gevormd en hen heeft geleerd te strijden voor de vrijheid, zoo putten de Serven thans kracht uit de oude bouwwerken. Vier eeuwen van verwoesting hebben veelal slechts de muren dezer monumenten overgelaten, maar deze muren spreken duidelijk tot ons van de groote beschaving, waarvan de barbaren (uit ouden zoo goed als uit nieuwen tijd) de sporen niet hebben kunnen vernietigen.

Van de kunst der Serven wisten wij nagenoeg niets. Eens heeft Strzygowski alleen enkele hunner handschriften met miniaturen besproken en toen ook getracht den oorsprong hunner kunst aan te toonen. De Heer Millet leert ons nu meer. Drie eeuwen lang hebben de Serven op den Balkan groote macht bezeten en in dien tijd hebben zij veel gebouwd. Hun bouwkunst is geenszins een onderdeel der Byzantijnsche kunst, maar bij hen vindt men den invloed van verschillende kanten. In Dalmatië is een krachtigen invloed van de Lombardische kunst en in de streken aan den Boven-Vardar worden zuiver Byzantijnsche monumenten nagebootst. Maar in hun eigen gebied, op de grens van twee werelden waar de overleveringen van verschillende zijden elkander kruisen, is een zeer bijzondere kunst ontstaan met een geheel eigen karakter.

In deze kunst herkent men elementen, die zijn ontleend aan de kunst van Italië en aan de kunst van Byzantium, maar altijd hebben de Serven, wanneer zij ontleenden, een eigen stempel op hun kunstwerken gedrukt. Zij wenschen bepaalde effecten. Hun koepels trekken zij hoog op, hun gebouwen maken zij bij voorkeur nauw en lang, maar vooral streven zij naar hoogte. Zij willen de kracht uitdrukken van hun gevoel en daarbij willen zij meer ontroeren en treffen dan direct behagen.

Dus streven zij niet naar harmonie en ook hebben zij niet de eerbied der Byzantijnen voor de overgeleverde vormen. Reeds in hun oude kunst meent de Heer Millet de trekken te ontdekken,

die thans hun voornaamsten kunstenaar Iwan Mestrowitsch kenmerken. Bovenal zoeken zij krachtige effecten, desnoods dissonanten, maar altijd de felle expressie van hun gevoel.

Tal van fraaie foto's, plans en opstanden, naar zeer zorgvuldige opnamen, verduidelijken den tekst, waarin ons even helder als onderhoudend de geschiedenis der Middeleeuwsche kerkgebouwen in Servië wordt verhaald. Gaat men die kerken binnen, dan wacht den bezoeker, gelijk de Heer Millet ons verzekert, wellicht een nog grooter verrassing dan bij het bestudeeren der gebouwen zelf, bij het bezien der muurschilderingen. Men ontdekt daarbij een duidelijke tegenstelling met de Byzantijnsche kunst. Wel ontbreekt nooit de ingetogenheid, die het orthodoxe geloof verlangt, maar de Serven overtreffen de Grieken verre in stoutheid van opvatting en in uitvoering. Zij staan dicht bij de Italiaansche primitieven, zoo dicht, dat men de eene kunst niet goed kan verstaan zonder studie der andere. Werkelijk is Servië in de 14de eeuw een „Nieuwland” voor de kunst-geschiedenis. In een volgend deel hoopt de Heer Millet ons daarvan een voorstelling te geven.

Hopend op een spoedig verschijnen van dit tweede deel, dat wij met spanning tegemoet zien, moeten wij den Heer Millet ten zeerste dankbaar zijn voor het bewonderenswaardige werk, dat hij ons nu reeds schonk. Maar onze dankbaarheid is voorzeker vermengd met eenigen afgunst, geen afgunst op het volk met zijn groot verleden, maar afgunst op een werk, waarin dit verleden op zoo meesterlijke wijze voor ons wordt opgeroepen. — Wie schenkt ons een „Oude Hollandsche Kunst?”

A. B.

Dr. J. J. de Gelder. Bartholomeus van der Helst, uitgegeven met steun van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen door W. L. en J. Brusse's uitgevermaatschappij, Rotterdam. 1921. groot 4°.

Het is een royaal uitgegeven en in alle opzichten verzorgd deel, dat Dr. de Gelder aan Bartholomeus van der Helst heeft gewijd. In lang is er niet zulk een volledige monografie over een onzer Hollandsche schilders van den 2den rang verschenen. Het boek, waarvan de twee eerste gedeelten het academisch proefschrift vormden, waarop de schrijver te Leiden den doctorstitel verkreeg, begint met een inleiding over van der Helst in de samenleving en de kunst zijner dagen, waarin de auteur den

schilder niet overschat. De levensgeschiedenis volgt. Daarna wordt zijn vroege werk besproken met als culminatiepunt de Schuttersmaaltijd, voorts de portretten en portretgroepen van na 1648 en ook eenige niet-portretstukken. Een terugblik op van der Helst's werkzaamheid besluit dit gedeelte. Zeer uitgebreid zijn de Bijlagen, die het voorafgaande documenteeren; zij omvatten geschreven documenten, genealogische tabellen en signaturen, gevolgd door poëzie, die de portretten van Van der Helst zijn dichtlustigen tijdgenooten ontlokten, zij het ook feitelijk meer om den geportretteerde dan om den schilder te eeren. Wij kunnen niet nalaten enkele regels te citeeren, wanneer wij lezen dat van der Helst was „d'allereelst in 't maalen" en dat hij „de Crachten van Pictuer door sijnen gheest verbreyt" en ook dat hij „door cloeckheid van pinceel sijn faem beglori-rijckt, soo als genochsaem aen sijn edel wercken blijktt", enz., en we hem voorts den eigenaardigen lof zien toezwaaien: „wie 't oog door verf bedriegt, heeft eerlijk bedroogen." — Het boek besluit met een catalogus van alle bekende schilderijen en teekeningen, een chronologische tabel van de gedateerde schilderijen, en een register. Op het tekstgedeelte volgt een mooie collectie afbeeldingen, 41 in getal, en verzorgd van uitvoering. Op deze wijze wordt een portretschilder geëerd, die niet alleen door zeer veel tijdgenooten werd uitgekozen om hun beeld te vereeuwigen, maar die stellig beteekenis heeft gehad, al zou het haast alleen zijn om enkele van zijn karakteriseerende regentenstukken en het zoo prachtig typeerende portret van Gerrit Bicker in het Rijksmuseum te Amsterdam. Misschien zou dit mijn eenige bezwaar tegen het boek van den heer de Gelder zijn, dat hij ons dit portret onder zijn reproducties onthoudt, al is het zeer zeker een verdienste van zijn werk dat het zooveel mogelijk geeft wat nog niet of slechts zelden werd gereproduceerd.

E. N.

Willem de Vreese, Een Noord-nederlandsch handschrift met „verlichteriën" uit het midden van de 15de eeuw (1922). — Met de afzonderlijke uitgaaf van deze verhandeling, die reeds is verschenen in het tijdschrift „Het Boek", heeft de Firma Nijhoff een goed werk verricht. Deze studie is immers belangrijk genoeg om afzonderlijk te worden bewaard en beoordeeld. Bovendien heeft de verhandeling evenwel een wijdere strekking. De Heer de Vreese wil niet

alleen een handschrift bekend maken, maar hij wil vooral, zooals hij het zelf zegt, „de methodologie der miniatuurbeschrijving" vastleggen. Waarschijnlijk is het intusschen niet de bedoeling om alle handschriften van dezen aard en deze waarde zoo uitvoerig te beschrijven en te commenteeren. Want al meent de Heer de Vreese, dat dit handschrift „merkwaardig genoeg is om er hier, nu men ook in ruimer kring aan onze middeleeuwsche verlichting eindelijk de aandacht begint te schenken, die ze verdient en vereischt, een korte studie (van 52 bladzijden!) aan te wijden", een beschrijving in dezen trant en in dezen omvang van alle dergelijke handschriften zal toch zeer zeker nooit mogelijk zijn. Wij moeten het evenwel betreuren, dat de Heer de Vreese, wanneer hij slechts een model voor een beschrijving wilde geven, niet een fraaier en merkwaardiger voorbeeld van de Noord-Nederlandsche verlichtingskunst heeft uitgekozen. Zulke handschriften zijn toch niet zoo zeldzaam!

Eerst krijgen wij een zeer uitvoerige beschrijving van het handschrift, met een verslag van de samenstelling in al haar bijzonderheden, een overzicht van den inhoud, een beschouwing over de eigenaardigheden van het schrift en de afkortingen, over den kalender en over de taal, waarin het handschrift is geschreven. Daarbij komt de Heer de Vreese tot de slotsom, dat het waarschijnlijk in Oostelijk Noord-Nederland is geschreven, wellicht door iemand, die afkomstig was uit de buurt van Arnhem, Nijmegen of Kleef, omstreeks 1460. — De miniaturen zou ik eerder wat vroeger willen dateeren.

Aan de beschrijving der miniaturen is het grootste deel van het boekje gewijd. Deze beschrijving daalt zeer af in bijzonderheden. Ook worden met zorg de kleuren genoteerd. Men vraagt zich alleen af, of het noodig is aan deze welbekende voorstellingen, die in zoo vele handschriften zijn te vinden, zooveel ruimte te wijden. Het zijn immers niet anders dan de gewone voorstellingen uit de Jeugd van Christus (7 in aantal), uit de Passie (acht in het geheel), een boetvaardige David en vier miniaturen met Heiligen.

Evenveel zorg is besteed aan een uitvoerige beschrijving van de figuren en voorstellingen, die de wit gelaten randen der bladzijden innemen, van de gehistorieerde letters en de versieringen in den tekst om de regels te vullen, waarvoor de schrijver het woord „tintenellen" gebruikt. Ten slotte krijgen wij een uitvoerige analyse der perspectief van

eenige miniatures. Dit is intusschen meer een aanhangsel en toevoeging dan een onderdeel van de beschrijving. Het boekje bevat vijf uitslaande platen met de afbeeldingen van telkens twee bladzijden van het handschrift.

Niemand, die in onze handschriften en hun illuminatie belang stelt, verzuime kennis te nemen van deze uitnemende en in hooge mate belangwekkende verhandeling. A. B.

G. van der Sleen, *Quelques recherches à propos du nettoyage des tableaux de Frans Hals à Harlem; avec introduction de G. D. Gratama* (Archives du Musée Teyler, Série III, Vol. V, 1922). — In 1919 heeft de Heer M. D. de Wild het schilderij van Frans Hals, voorstellende de Regenten van het Sint-Elisabethsgasthuis, schoongemaakt. Daarbij werden de dikke lagen geel en verdonkerd vernis weggenomen en men heeft, toen deze bewerking was afgelopen, het denkbeeld uitgesproken, dat er toen niet alleen vernis maar ook verf, en vooral een door Frans Hals gebruikt glacis, zou zijn weggenomen. Toen het tweede schilderij van Frans Hals werd schoongemaakt, heeft men daarom aan Dr. G. van der Sleen, chemicus te Haarlem, ter hand gesteld alles, wat van het schilderij was afgenomen, met het verzoek dit te analyseeren. Het onderzoek bracht aan het licht, dat daarbij geen verfstof was. Het gele uiterlijk der schilderijen van Frans Hals is dus uitsluitend te wijten aan de oude lagen vernis. Het Rapport van Dr. van der Sleen bevat verder tal van belangrijke opmerkingen over olieverven en vernissen.

Reisboek voor Nederland, samengesteld door G. A. Pos, 2e voorzitter-Hoofdconsul A. N. W. B., ondervoorzitter A. N. V. V. (Algem. Nederl. Ver. v. Vreemdelingenverkeer). Den Haag, N. V. Boekhandel v. h. W. P. van Stockum & Zn., 1922.

Deze „Hollandsche Baedeker” is een te lang begeerde verschijning, dan dat wij haar niet met ingenomenheid zouden begroeten. Intusschen kon er voor een nadere bespreking van zulk eene uitgaaf in dit Jaarboek nauwelijks reden zijn, indien niet de kultur- en kunsthistorische belangstelling hier eene tegemoetkoming en eene voldoening vonden, die dringen tot aandachtiger beschouwing.

De algemeene indruk is beslist gunstig: de

uitvoering is eenvoudig maar zeer goed verzorgd. De inrichting geschiedde volgens het bekende systeem van Baedeker, naar spoorwegroutes, straalsgewijze van de groote bevolkingscentra uitgaande. Daarbij werden, behalve een spoor- en tramwegkaart van Nederland, 27 plattegronden van steden opgenomen, bekend door een vroegere uitgave van den A. N. W. B.

Bijzonder belang krijgt deze reisgids voor ons echter vooral door de zorgzame bespreking van natuur- en stedschoon. Want niet alleen heeft men op de plattegronden, door verschillende tinten, de uitbreidingen aangegeven, die de steden in den loop der tijden ondergingen, maar tevens is in den tekst een voorname plaats ingeruimd aan hunne oudheidkundige en architectonische beschrijving, die werd toevertrouwd aan een zoo ervaren geleider als de heer A. W. Weissman.

Uitteraard moest deze zich daarbij wel beperken tot een beknopte vermelding der hoofdzaken, maar hiermee werd nog velerlei voortreffelijks geboden, dat niet weinig kan bijdragen tot het opwekken der belangstelling in het stedschoon van ons eigen land. Uitstekend gezien is het, dat herhaaldelijk gewezen wordt op de betreurenswaardige gevolgen van noodelooze slooping, onoordeelkundige verbouwing, of smakelooze reclame.

Van „kritiek” kan hij een werk als dit bezwaarlijk sprake zijn. Alleen als bewijs van belangstelling, en om te voldoen aan het verzoek van den samensteller in zijn „woord vooraf”, wil ik hier op enkele onjuistheden wijzen, die mij bij het doorbladeren en bij het gebruik tijdens eene reis opvielen.

Zoo vinden we op blz. 42 als gieter van het klokkespel in den „speeltoren” te Edam Peter van den Strein vermeld. Bedoeld wordt natuurlijk Peter van den Gheijn van Mechelen. En het klokkespel in den toren op het kruis der St. Bavokerk te Haarlem (blz. 60) werd niet door François Hemony alleen, maar 1659-1670 door F. en P. Hemony te samen gegoten, terwijl de koperen spijlen in het koorhek dezer kerk het werk zijn van Jan Fyerens (niet Tijerens). Voorts werden front en galerij door Jan van Luchteren vervaardigd, niet naar een ontwerp van H. van Limburg, maar naar dat van Daniël Marot.

Bedenkelijker is een foutieve opgave op blz. 76, waar we lezen, dat het museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage op den 1en en 3en Zondag van de maand geopend zou zijn,

terwijl dit op den 1en en 3en Donderdag het geval is.

De gegoten ijzeren spits van den St. Jacobstoren in dezelfde stad (blz. 90) dateert van 1861, en het klokkespel is niet door Hemony, maar door Melchior de Haze in 1686 te Antwerpen gegoten. Met de Hemony's heeft het reisboek trouwens méér gehaspel, en zoo noemt het dan op blz. 107 weer de beide broeders als gieters van het klokkespel in den Nieuwekerkstoren te Delft, terwijl dit in 1660 door F. Hemony alléén werd vervaardigd. In hetzelfde jaar goot F. Hemony (en niet „de gebroeders”) het klokkespel van den toren der Laurentiuskerk te Rotterdam (zie blz. 115).

In den Briel (blz. 118) bezit het stadhuis een belangrijk archief en een verzameling oudheden; maar ik meen, dat zich in de voormalige Waag ook nog het Stedelijk museum Maarten Harpertz Tromp bevindt, waarin o. a. prenten en voorwerpen betreffende het zeewezen en het Huis van Oranje.

De achthoekige kerk te Willemstad (blz. 119) is bezienswaardig. Hierbij had vermeld mogen worden, dat zij zulks vooral is als oudste Hervormde kerk oorspronkelijk voor den nieuwen eeredienst opgetrokken (in 1596).

Op het grafteeken van Nicolaas Vierling in de Grootte Kerk te Breda (blz. 160) meent de auteur den naam *V i u l i n g* gelezen te hebben, en plaatst daarbij een (?). Ik heb er echter zonder eenigen twijfel *Vierling* gelezen, en aldus kan men het ook vinden in Kalf's Voormalige Baronie van Breda. En de koperen grafplaat van den kanunnik van Gaelen ligt niet „aan de zuidzijde” dezer kerk, maar in het midden van het priesterkoor.

Niet zonder eenige verwondering zie ik hier, op blz. 170, nog weer eens het oude toeristenverhaaltje opduiken, dat de Kapel op het Valkhof te Nijmegen door Karel den Grootte † 800 gesticht en naar het voorbeeld der paleiskapel te Aken gevolgd zou zijn. De nasporingen van Humann en Bogner leerden, meen ik, toch wel anders; en een zoo bij uitstek bevoegd onderzoeker als de heer Weve kwam na langdurige studie ter plaatse tot de slotsom, dat deze kapel in de 10e eeuw onder koning Swentibold gebouwd kan zijn, en dat eene juiste datering wellicht onmogelijk is. Evenzeer moet het verwonderen hier te lezen, dat de O. L. Vrouwekerk te Maastricht alleen onder het koor een krocht heeft (blz. 179). terwijl zij

er toch óók een in den westelijken voorbouw bezit.

Dat schip en kruisarmen der Plechelmuskerk te Oldenzaal in 1043 gebouwd zouden zijn (blz. 249) is een oude dwaling, die ook reeds in Weissman's Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst voorkomt, maar o. a. door Kalf afdoende weerlegd is, en door de vormentaal van het bouwwerk zelf wordt tegengesproken. Het oudste gedeelte dezer kerk is in geen geval ouder dan het begin der XIIe eeuw. Hetzelfde geldt ook voor de R. K. Kerk te Ootmarsum (blz. 252), begonnen † 1200.

In de beschrijving van Harderwijk (blz. 255) miste ik eene vermelding der zoo belangrijke Grootte- of O. L. Vrouwekerk met de merkwaardige gewelven over het koor, zoowel als van de onlangs gerestaureerde en weer door de R. Katholicken in gebruik genomen Kloosterkerk, zeldzaam voorbeeld van een z.g. dubbelkerk.

Bij blz. 556 dient opgemerkt, dat Zwolle het stadsrecht kreeg in 1230, en niet in 1233, zooals men lang gemeend heeft, tengevolge eener onjuiste lezing van een document in het gemeente-archief; een fout die sinds geruimen tijd hersteld is. In de beroemde trouwzaal van het raadhuis dezer stad, heb ik de hier op blz. 257 vermelde oude muurschilderingen nimmer kunnen ontdekken: ik vond daar integendeel slechts griezelige gewitkalkte wanden!

Te Kampen (blz. 258) werd de Nieuwe Toren niet alleen „naar een ontwerp van Philips Vingboons”, maar ook — naar blijkt uit de stadsrekeningen — onder diens persoonlijke leiding gebouwd. De St. Nicolaas- of Bovenkerk aldaar werd niet in 1369 begonnen, maar ontstond door verbouwing (sinds 1325) een oudere romaansche basiliek, die gedeeltelijk nog in het huidige bouwwerk is terug te vinden.

Tenslotte moge gewezen worden op de volgende drukfouten: blz. 22, 22ste regel v. o. *Vereenigung*; blz. 63, 22e r. v. o. *zaltje*, lees: *zaaltje*; blz. 79, 22ste r. v. o. *Piero di Cosimo*; blz. 80, 11e r. v. b. *Elsheimier*, lees: *Elsheimer*; blz. 82, 21e r. v. b. *Vermer*, lees: *Vermeer*; blz. 118, 21e r. v. o. *middeleeuwen*; blz. 128, 8e r. v. b. *overblijfselen*; blz. 195, 15e r. v. b. *houtsnijwerk*; blz. 234, 4e r. v. b. *Bernulphus*; blz. 257, 27e r. v. o. *Adam Stroes*, lees: *Straes*; *ibid.*, 20e r. v. o. *Overijsselsch Recht*, lees: *Regt* (officieele spelling van den naam der bekende Vereeniging); *ibid.* 19e r. v. o. *patricische*.

Dat spoedig een nieuwe druk de verbetering

van deze en andere onjuistheden mogelijk make, wenschen wij dezen reisgids gaarne toe. Misschien kan dan tevens gelegenheid gevonden worden ook den prijs nog eens te herzien. Het bedrag van f 4.50¹⁾ toch zou, naar mij wil schijnen, gevoeglijk eenige vermindering kunnen verdragen; wat ongetwijfeld aan de meer algemeene verspreiding van dit nuttige boekje zal ten goede komen.

FRANS VERMEULEN.

Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noord-Holland (uitgezonderd Amsterdam), opgemaakt en uitgegeven door Afdeeling A der Rijkscommissie voor de monumentenzorg (1921). — De taak der Afdeeling A van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg is het samenstellen en uitgeven eener geïllustreerde beschrijving van alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen, dagteekenend van vóór 1850, die eenig belang hebben voor de kunst of de geschiedenis. Ten einde dit werk met meer kennis van zaken te kunnen verrichten geeft de Rijkscommissie een „Voorloopige lijst” der monumenten uit. Deel I tot IV, gewijd aan de provincie's Utrecht, Drenthe, Zuid-Holland en Gelderland, zijn vroeger verschenen. Het thans uitgekomen deel bevat de monumenten der provincie Noord-Holland, met uitzondering van Amsterdam, welke stad later in een afzonderlijk deel zal worden beschreven. De gegevens voor dit deel werden bijeengebracht door Dr. E. J. Haslinghuis, die daarbij gebruik maakte van de „Noord-Hollandsche Oudheden”, beschreven en afgebeeld door G. van Arkel en A. W. Weissman (Amsterdam, 1891—1905). Veel moest daarbij worden aangevuld en verbeterd, voordat een werk werd verkregen, dat voldeed aan de eischen, door de Afdeeling aan haar inventarissen gesteld.

Inderdaad voldoet dit werk aan zeer hooge eischen. Het is practisch ingericht en de gegevens zijn zeer overzichtelijk geordend. Wellicht zou een geographische orde der gemeenten zijn te verkiezen boven de alfabetische, die is gevolgd, daar

¹⁾ Voor leden van den A. N. W. B. bedraagt de prijs f 3.50. — De Italiaansche zustervereniging, de Touring Club Italiano, levert jaarlijks aan haar leden één of twee deeltjes gratis van het uitgebreid reisboek, dat zij over Italië voor Italianen samenstelt, en deze vereniging werkt toch onder veel ongunstiger omstandigheden dan de A. N. W. B.!

met een topographisch register (dat toch aanwezig is) het vinden der plaatsen gemakkelijk genoeg zou wezen. Uitvoerig en voortreffelijk is vooral de beschrijving der gebrandschilderde vensters, vervaardigd door Dr. C. Hofstede de Groot.

Een chronologisch overzicht der voornaamste bouwwerken, een register van kunstenaars en ambachtslieden, ingedeeld volgens de vakken, en een topografisch register besluiten het boek. Alleen een schetskaart, met de voornaamste plaatsnamen, mist men.

Voorloopige lijst der monumenten in de Provincie Zeeland (1922). — Met groote kracht wordt het werk van de inventarisatie der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst voortgezet. Het thans verschenen zesde deel der voorloopige lijst, bevattende de monumenten der Provincie Zeeland, is het eerste, dat bewerkt is volgens de nieuwe regelen der Commissie, waarbij de door de medeleden gehouden revisie is afgeschaft en de wetenschappelijke verantwoordelijkheid van den bewerker is gestipuleerd. Dit deel is samengesteld door den Heer Overvoorde, die de gegevens verzamelde en deze met de Heeren Frederiks en Weve aanvulde en aan de monumenten toetste. De schilderijen zijn nader door den Heer Hofstede de Groot bezichtigd en beschreven.

Ook dit deel beantwoordt volkomen aan de verwachtingen, die men van zulk een lijst mag hebben. Alleen is in het Zeeuwsche gebied met zijn eilanden de alfabetische volgorde nog wat minder gewenscht dan in andere streken.

De gewone registers vindt men aan het eind van het boek. A. B.

H. A. van Goch. Het Trippenhuys. Amsterdam 1922.

Deze uitgave van de Kon. Academie van Wetenschappen is in hoofdzaak een nieuwe uitgave van een in „Het Huis Oud en Nieuw” jaarg. 1909 verschenen artikel. Waar de illustraties slechts met een paar afbeeldingen van oude topographische prenten zijn vermeerderd en de oude tekst bijna onveranderd is overgenomen, is echter een hoofdstuk ingelascht dat de geschiedenis van het Kon. Instituut behandelt, met zijn vier klassen w.o. een voor Schoone Kunsten, zooals het was gesticht door Koning Lodewijk in 1808, door Keizer Napoleon bevestigd (onder den gewijzigden naam van Hollandsch Instituut), en ook door Koning

Willem I werd in stand gehouden, die het in 1815 weer het praedicaat „Koninklijk” verleende. In 1851 werd door Koning Willem III het Instituut veranderd in een Koninklijke Academie van Wetenschappen, die echter alleen aan de studie van wis- en natuurkunde gewijd was, tot in 1855 weer een 2de afdeeling werd toegevoegd, waarin de letterkundigen e.a. der vroegere 1e en 2de afd. plaats vonden met blijvende uitsluiting, overeenkomstig den nieuwen naam, van de beoefenaars der schoone kunsten. Door deze geschiedenis loopt een draad van voortdurende huisvestingsmoeilijkheden, die eerst werden opgelost, toen het Trippenhuys, van 1814 tot 1886 ook het Koninklijk Museum van schilderijen en dat van natuurlijke historie herbergend, sinds de opening van het Rijksmuseum in zijn geheel aan de Kon. Academie werd toegevoegd.

Het eerste hoofdstuk, loopende tot 1808, beschrijft den bouw van de toen nog gescheiden Trippenhuizen in 1660 en volgende jaren voor Louys en Hendrik Trip, de oorspronkelijke inrichting aan de hand van de door den architect Justus Vingboons uitgegeven gravures en de verervingen en eigendomsovergangen na den dood der beide stichters.

Het derde hoofdstuk, getiteld „1886—heden”, geeft minder geschiedenis dan deze titel zou doen vermoeden, maar een beschrijving van den tegenwoordigen toestand van het gerestaureerde of in den stijl van het gebouw opnieuw ontworpen interieur en van den inboedel aan portretten en verzamelingen. Van het oorspronkelijke interieur, voor zoover dat kunstwaarde had, is niet veel meer overgebleven dan een aantal beschilderde plafonds en losse schilderijen, die nu gerestaureerd en als muurversiering of schoorsteenstuk toegepast zijn. Belangrijk zijn een groote familiegroep van Metius en een drietal groote des-susde-porte met Zweedsche waternallen van A. van Everdingen. Een schoorsteenstuk van Bol, door Jan Vos bezongen en vroeger in de huidige receptiezaal aanwezig, is helaas verdwenen. Trekken de nieuwe schoorsteenmantels in de zalen en kamers de aandacht, stijklkundig belangrijker is de begin 19de eeuwse doorgang tusschen de beide deelen der bibliotheek, een in ons land zeldzaam staal van Empire binnenhuiskunst, dat de bibliotheekzaal op bescheiden rang plaatst in de rij van interessante interieurs van wetenschappelijke genootschappen, die wij te Haarlem in de bibliotheek

van Teyler's Museum en in het gebouw der Holl. Maatschappij van Wetenschappen, te Rotterdam in het Bataafsch Genootschap vinden. Een minder gelukkige versiering is de, op zichzelf goede, schouw in den stijl van ca. 1660, die in de vestiaire, een deel van het vroegere voorhuis, is aangebracht om een zeer fraai toogvormig marmerralief met mythologische voorstelling van J. B. Xavery te omvatten, welks bewegelijk gracieuse laat-barok lijnen niet in overeenstemming zijn met den strengen vorm van de schouw.

Een interessante bladvoet-noot, in deze 2de uitgave aan het laatste hoofdstuk toegevoegd, is die, waaruit wij de herkomst leeren van een deel der portretten van voornamelijk Instituut-leden door Hodges en van der Kooi, beide leden der 4de klasse, in de vergaderzaal. Van Kinsbergen, de in wetenschap en onderwijs zooveel belang stellende zeeman, blijkt ervan de besteller en schenker te zijn, evenals van een viertal marmeren bustes door Gabriël, drie naar andere portretten vervaardigd en één een orgineeale buste van den schenker. Met die bustes bevindt zich in de bibliotheek ook een zeer goede buste van Falck door Geefs 1843. Onder de jongere portretten verdienen vooral het groote kniestuk van Prof. Opzoomer door S. G. Schwartz en het portret van Prof. Kern door Jan Veth vermelding. De verzameling geleerden-portretten, die reeds met de academische senaatskamers kan wedijveren, moge in de aandacht van bezitters van goede portretten van Instituut- of Academieleden worden aanbevolen.

Het Trippenhuys ontleent zijn naam aan de prachtlievende bouwheeren, maar zijn bekendheid heeft het vooral gekregen als woning van het Kon. Museum. Het is jammer dat de beschrijver van de geschiedenis van het huys op deze lange episode (1814—1886) niet meer de aandacht heeft gevestigd. Dit zal te wijten zijn aan tegenzin tegen den veeleischenden huisgenoot en aan de overheerschende liefde voor de Academie, die den Heer Van Goch de pen in de hand heeft gegeven, als waardig navolger van den vroegeren custos Greeve, wiens belangrijk aandeel in de blootlegging en restauratie der nog bewaarde oude plafonds in den tekst wordt aangeduid. Het geheel is een onderhoudende, goed gedocumenteerde en geïllustreerde beschrijving van het door gedaante, geschiedenis en huidige bestemming belangwekkend gebouw, een welkome aanwinst der zich uitbreidende reeks monographiën over oude regenten-

woningen, tooneelen meestal slechts der kleine geschiedenis, die tezamen echter een belangrijk hoofdstuk der groote geschiedenis helpen illustreren.

A. STARING.

Het Huis aan den Boschkant. — Ter gelegenheid van haar veertigjarige werkzaamheid, den eersten Juli 1922, heeft de Eerste Nederlandsche Verzekering-maatschappij op het Leven een jubileum-geschrift uitgegeven, samengesteld door den archivaris der Maatschappij, den Heer H. Hijmans, over het gebouw, waarin zij zetelt, dat in September 1909 haar eigendom is geworden. Het is het bekende huis op de hoek van het Korte Voorhout en de Princessegracht.

Eerst geeft de Heer Hijmans een overzicht van den grond, waarop het tegenwoordige gebouw is gesticht; daarna verhaalt hij van het huis, dat de bouwmeester Pieter Post bouwde voor Laurens Buysero, een deel van het tegenwoordige kantoor der Eerste Nederlandsche. Het bestek, waarnaar Post bouwde, is bewaard gebleven; maar de teekeningen zijn verloren. Wij krijgen een verslag van de prachtige inrichting (de zolderingen zijn misschien door Jordaens beschilderd; de wanden werden versierd met de portretten van de Stadhouders) en wat van al dit moois en kostbaars het lot is geweest.

In 1700 werd Hiob de Wildt eigenaar van het huis. Hij kocht het voor zijn dochter Suzanna, in 1690 gehuwd met Simon van Slingelandt, zoon van den pensionaris van Dordrecht (Govert v. S.).

Simon van Slingelandt verloor zijn vrouw in 1722. Daarna werd het huis voor 46.000 gld. toebedeeld aan hun dochter Suzanna, in 1721 gehuwd met Rudolph Urich von Spörcken.

Toen Von Spörcken September 1766 gestorven was, werd het huis geveild. Het bevatte toen 24 vertrekken, zes met tapijten en twaalf met goudleer of damast behangen, zes spiegels voor de schoorsteenen en zes-en-twintig schilderijen. Het bracht f 65.000 op. Kooper was Gerard Meerman.

Later werd zijn zoon Johan eigenaar. Hij stierf in 1815 en toen werd het huis weër geveild. Voor slechts 20.500 gulden werd het met het nieuw bijgebouwde bibliotheekgebouw en met inbegrip van de kostbare behangsels en schilderijen afgemijnd voor rekening van den Koning, die het als nevengebouw liet toevoegen aan het paleis, dat

voor Prins Frederik werd gebouwd aan het Korte Voorhout. Stal, koetshuis en bibliotheekgebouw met antieke wandversieringen werden afgebroken. Het huis zelf bleef ongedeerd, maar voor behoorlijk onderhoud werd niet gezorgd.

In 1876 echter vormde prins Frederik het plan het Huis aan den Boschkant in eere te herstellen. Den architect P. F. W. Mouton werd het maken der plannen opgedragen. Ongelukkig werd destijds al te veel „gerestaureerd”. Men zette een modernen gevel tegen een 17e-eeuwsch huis. Van bouw en inrichting krijgen wij een uitvoerige beschrijving. Na den dood van Prins Frederik werd Prinses Marie van Wied eigenaresse. Het pas voor zooveel geld verbouwde huis bleef haveloos met gesloten blinden in verlatenheid staan. In 1909 werd het Huis aan den Boschkant eigendom der Eerste Nederlandsche.

De Heer Hijmans verhaalt ons verder wat er toen over was van het mooie gebouw uit de dagen van Pieter Post, en op welke wijze de verbouwing en vergrooing hebben plaats gehad. Bouwmeesters waren J. J., M. A. en J. van Nieukerken.

Het boek is keurig gedrukt door de drukkerij Mouton en Co. in Den Haag. Vierendertig platen, met afbeeldingen van het huis en portretten van zijn bewoners, en platte gronden verduidelijken den tekst. De Directie der Eerste Nederlandsche en haar archivaris hebben recht op onzen dank voor hun belangrijke studie over deze oude patricische woning.

VERSLAGEN.

Delft. — Museum der Gemeente, Verslag over 1921. — De Directeur beklagt zich, dat hij niet is gehoord door de Rijksc commissie voor het Museumwezen en hij protesteert reeds bij voorbaat tegen het overbrengen naar Leiden van de ethnographische verzameling onder zijn beheer, die afkomstig is uit den tijd, toen te Delft de opleiding der Oostindische ambtenaren plaats had.

's-Gravenhage. — Academie van beeldende Kunsten, Verslag over 1921. — Voor het Museum van Gipsafgietsels werd aangekocht de Collectie-Gerber uit Keulen, te zamen bijna 1000 stukken, waarvan de meeste in twee en soms in meerdere exemplaren aanwezig zijn, terwijl van bijna alle

voorwerpen ook de vormen werden verworven. Van de verdere aanwinsten is te vermelden een afgietsel van de Venus van Arles vóór de restauratie. De inventaris van alle opgestelde voorwerpen werd gecontroleerd en aangevuld; aan de hand van de inventaris zal begonnen worden aan een kleinen catalogus voor de bezoekers van het Museum. — Het Haagsch Museum van Kunstnijverheid, oorspronkelijk opgericht als onderdeel der Academie, werd als zelfstandige Vereeniging geconstitueerd; tevens werd opgericht de Haagsche Vereeniging van Kunstnijverheid. De inrichting der lokalen kwam dit jaar gereed. Daarbij werd een nieuwe indeeling gevolgd volgens een cultuurhistorische onderscheiding, welke de zaken uit één centrum en tijdperk van beschaving bijeenbrengt.

Het Verslag geeft een overzicht van de tegenwoordige opstelling en noemt een niet onbelangrijk aantal aanwinsten.

Groningen. — Museum van Oudheden, Verslagen over 1920 en 1921. — In het najaar van 1920 werd door Dr. van Giffen in Westerwolde onder Vlagtwedde een opgraving ondernomen met belangrijke resultaten, die in een Bijlage worden besproken. Aan het Museum werd geschonken de borg Menkema te Uithuizen. Aangekocht werd de collectie Israëlsiana, bijeengebracht door Dr. A. S. Kok. Onder de verworven Groningsche oudheden verdienen vermelding een aantal voorwerpen, afkomstig van de voormalige borg Ewsum bij Middelstum, en een Romaansch doopvont uit de Kerk te Kantens. — In 1921 verkreef het Museum o.a. een marmeren beeldje, een engelfiguur, vervaardigd door den beeldhouwer Rombout Verhulst, dat eertijds deel heeft uitgemaakt van het grafmonument in de kerk van Midwolde (Westerkwartier) en gestaan heeft ter plaatse waar later de beeltenis van den tweeden echtgenoot der stichter is opgericht. Met de inrichting van Menkema werd een begin gemaakt.

Haarlem. — Vereeniging „Haerlem”, Verslag 1921/22. — Den 4den Jan. werd de Hoofdwacht, waarin de nieuwe zetel der Vereeniging wordt gevestigd, geopend. In het Verslag is opgenomen de Rede bij die gelegenheid door den Voorzitter uitgesproken, met een verhaal van de geschiedenis van het gebouw en van de Vereeniging. Daarbij zijn twee afbeeldingen van de Hoofdwacht gevoegd.

Hoorn. — Vereeniging Oud-Hoorn, Verslagen over de jaren 1917 tot 1921. — De Vereeniging, die in den zomer van 1917 is gesticht, kon reeds eenige belangrijke oude gebouwen aankopen, raadgeven bij het restaureeren van andere gebouwen, protesteeren tegen het schenden van natuurwerken en het afbreken van monumenten (met en zonder succes) en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg bijstaan in haar werk.

Museum van het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg. — Het Museum werd verrijkt met de volgende schenkingen: Van den heer Lecluse, hoofd der school te Kessel, een steenen hamer en een urn, die op een Gallo-Germaansch grafveld te Kesseleynch waren gevonden; een drietal vuursteengeweren, die bij de Maaswerken te Linne waren gevonden, en een oud zadelpistool; van den burgemeester van Obbicht-Papenhoven een Romeinschen tegel met merk in een cirkel, gevonden bij het metselwerk van een Romeinschen put in Grevenbicht.

Verder werd de verzameling munten en penningen met verschillende schenkingen verrijkt.

KORTE BERICHTEN.

De Kamperbinnenpoort te Amersfoort. — De regeering heeft het besluit van den Amersfoortschen gemeenteraad, tot slooping dezer architectonisch en historisch zoo merkwaardige poort, tot 1 April 1923 geschorst. Het zal intusschen noodig zijn waakzaam te blijven, opdat vóór dien datum de vernietiging van het bedoelde raadsbesluit worde verkregen.

Waterpoort Monnikendam. — Het verslag over 1921 aan de Utrechtsche Provinciale Commissie van Toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst, deelt o.a. mede, dat de commissie toezicht hield op een kleine restauratie van de Middeleeuwse Waterpoort „Monnikendam” te Amersfoort, welke door het weder openen der dichtgemetselde schietspleten veel van haar oorspronkelijk feodaal aspect terugkreeg. Alg. Handelsbl. 17 Juli 1922.

De Onze Lievevrouwetoren. — Zooals men weet is de restauratie van den O.L.

Vrouwetoren te Amersfoort stopgezet. Omtrent de reden hiervan meldt men uit die stad aan de N. Rott. Courant van 24 Oct. 11.:

„In Juni heeft het gemeentebestuur een aanvraag om 50 pCt. rijksbijdrage verzonden ten behoeve van de restauratie van den O.L. Vrouwetoren, na den Utrechtschen Dom de hoogste, en een der oudste Stichtsche kerktorens. Het gedeelte van klokkengewelf en omgeving eischt dringend restauratie. Tot heden is geen antwoord ontvangen, zoodat de werkzaamheden moesten worden stilgelegd.”

Amsterdam. Raadhuis van Ransdorp. — Het voormalige Raadhuis van Ransdorp, gebouwd omstreeks 1650 en dat, volgens een daartoe door den heer K. P. C. de Bazel en dr. Jan Kalf uitgebracht rapport, historische en architectonische waarde bezit, begint teekenen van bouwvalligheid te vertoonen. Reeds toen Ransdorp nog een afzonderlijke gemeente was, besloot de Raad bij de regeering stappen te doen voor het behoud van het Raadhuis, waaraan door den watersnood van 1916 veel schade werd toegebracht. Sedert bleef die zaak hangende, trad de annexatie in en geraakte het bouwwerk nog meer in verval. Naar wij vernemen zal thans door Amsterdam, in overleg met het rijk, dat daarvoor tot een bedrag van ten hoogste f 22.500 steun wil verleen, de restauratie worden ter hand genomen.

In overleg met de Rijks-Monumenten-commissie zal aan den architect N. H. W. Scholte het werk worden opgedragen, indien de Raad althans bereid is, daarvoor een crediet toe te staan.

Er is van gemeentewege gepoogd de restauratie, met een bijdrage van Amsterdam in de kosten, van rijkswege te doen geschieden. Minister De Visser, het zekere nemende vóór het onzekere, was daar niet voor te vinden, zoodat onze gemeente thans de herstelling doet uitvoeren voor eigen rekening en verantwoordelijkheid, daarvoor van het rijk ten hoogste hebbende te wachten een som van f 22.500. Alg. Handelsbl. 27 Juli 1922.

Barneveld. De toren te Garderen. De restauratie van den ouden toren te Garderen zal nu spoedig beginnen. Reeds hebben 't Rijk, Provincie en onze gemeente de hiervoor noodige gelden toegestaan. Met het oog op den naderenden winter, waardoor de kosten van uitvoering zeker aanzienlijk worden verhoogd, heeft het gemeente-

bestuur alhier den Minister verzocht, met de herstelling van dit, zoo in verval geraakte, historische bouwwerk te mogen wachten tot het volgende voorjaar. Nieuws v. d. Dag, 16 Oct. 1922.

De electricische tram door Delft. Wij lezen in de Haagsche „Avondpost” het volgende:

De directeur der H. T. M. deelt, naar aanleiding van het bericht, dat de wethouder van Openbare Werken, de heer S. P. Baart te Delft in een vergadering van de S. D. A. P. heeft verklaard, dat de electricische tram niet langs het Oude Delft zal rijden, maar dat de nieuwe baan zal worden aangelegd langs de Wateringsche Vest, Phoenixstraat en Westveld, mede, dat hem van een dergelijke beslissing niets bekend was, maar dat zij daarom wel gevallen kon zijn, omdat natuurlijk de mogelijkheid bestond, dat de voor het nieuwe tracé benoodigde gelden bijeengebracht waren, hetzij door de gemeente Delft, dan wel door de inderdaad meenende — niet would-be — tegenstanders van het gebruik van het Oude Delft door een electricische tram.

Als toelichting tot deze laatste mogelijkheid zeide de directeur, dat hij geruimen tijd geleden met een van die tegenstanders had gesproken en dat men toen tot de conclusie was gekomen, dat de gevoelens van die tegenstanders, die tot dusverre alleen uit woorden waren gebleken, het overtuigendst zouden spreken, door het verrichten van een daad, namelijk het schenken van een zeer kleine bijdrage in de kosten van circa f 10 per persoon. Indien dan vereenigingen zooals „Heemschut”, door een grootere bijdrage de daad bij het woord voegden, dan zou een voldoende bedrag verkregen worden om het doel te bereiken. Uit de vele gesproken woorden tegen het gebruik van het Oude Delft kan toch worden afgeleid, dat zeer velen bereid zouden zijn tot de genoemde daad over te gaan.

Waarschijnlijk, zeide de directeur, is het bedrag dus thans bijeen”. De Bouwwereld, 25 Oct. '22.

Schilderijen ten raadhuiuze te Dordrecht. — In de Raadzaal worden schilderijen teruggebracht, welke er tot 1896 hebben gehangen en toen zijn verdeeld over Dordrechts Museum en „Oud Dordrecht”.

In de 17e eeuw waren ten raadhuiuze aanwezig: De belegering van Dordrecht door Jan IV hertog

van Brabant in 1418, De stad Dordrecht door A. Willaerts, Het laatste Avondmaal des Heeren door Anthonie van Montfoort gezegd Blokland, en Samson en Dalila diens haarlokken afsnijdend. Later zijn daarbij gekomen: De Brand der Nieuwekerk door Jan Doudyn, Het Stadhuis omstreeks 1700 door J. Rutten, De Synodezaal in 1619 door P. Weyts en de Beschieting van Dordrecht in 1813 door J. C. Schotel en M. Schouman. Verdwenen zijn de afbeelding van het verrichtte op Chattam door den Ruwaard van Putten Cornelis de Witt door Jan de Baen, Een zinnebeeldig schilderij ter eere van den stadhouder Prins Willem III door Adriaen Verveer. Bovendien vond men op den zolder van het Raadhuis in 1842 drie portretten van Prinsen uit het huis van Oranje-Nassau, thans op Dordrechts Museum, en een klein rond paneeltje van Jan van Cuyck, dat in een archiefkast ontdekt werd, thans bij Oud-Dordrecht.

Op het einde der vorige eeuw bevonden zich van deze 14 stukken 7 in de Raadzaal, (twee waren verloren en 5 verplaatst):

1. Samson en Delila, door Gerard van Honthorst.
2. De brand der Nieuwekerk op 22 Jan. 1568 door Jan Doudijn. Thans bevindt dit stuk zich op Oud-Dordrecht.
3. Het laatste Avondmaal des Heeren, door Anthony van Montfoort, gezegd Blokland, voorheen in de Kapel van St. Jan den Evangelist in de Grootkerk en reeds in 1572 op het Raadhuis in veiligheid gebracht, uit vrees voor de vernielzucht der Geuzen.
4. Het opbreken van het Beleg van Dordrecht, door hertog Jan van Brabant in 1418, een 17e eeuwse copie naar een schilderij in olieverf uit de jaren 1418—1430, nog in zeer verganen staat aanwezig. De copie werd vervaardigd op last van Dr. Johan van Beverwijck naar het oude stuk, dat eerst in het schip der Grootkerk en nog in 1673 op het Raadhuis hing.
5. Het stadhuis ten jare 1700, door Jan Rutten.
6. De Synode-zaal, door Paulus Weyts in 1621 op last en voor rekening der stad geschilderd.
7. De Beschieting van Dordrecht 24 Nov. 1813 door J. C. Schotel en M. Schouman.

Deze schilderijen sierden tot 1896 de Raadzaal; toen moesten zij er alle uit, en werden verdeeld over Dordrechts Museum en Oud-Dordrecht. Thans worden ze wederom in de Raadzaal gebracht.

Het carillon van Edam. — Op het oogenblik wordt het carillon van Edam geres-taureerd. Dit geschiedt door de bekende firma Addicks en Zoon. In haar werkplaats is het geheele vernieuwde Edamsche klokkenspel met uitzon-dering dan van de twee grootste klokken, die in den toren zijn gebleven, omdat ze er niet uit-genomen konden worden. De toren schijnt er omheen gebouwd te zijn.

De klokken zijn mooi van klank, maar dit moderne klokkengieterswerk staat, wat uiterlijk aanzien en afwerking betreft, verre ten achter bij het oude. De oude klokken zijn vooral fraai geornamenteerd. Op een ervan ziet men den fijn-gedétailleerden beeldenaar van Philips II. Twaalf van de oude klokken dragen randschriften, bevat-tend eene aanwijzing van hun maker.

Zoo in den bekenden trant: Michiel benic van Peeter van den Ghein ghegoten int jaer 1561; of: Franciscus Hemony me fecit Amsteldami, Anno 1661. In het geheel zijn er zeven gegoten door dien Peter van den Ghein, in de jaren 1560 en '61. Dat zijn de oudste. Hunne namen zijn: Michiel, Maria (2 maal), Peeter, Jacop en Henricus. Een dezer is naamloos. Een andere klok is, zooals hiervoor bereids werd aangegeven, van den beroemden Hemony, en vier van Joan Nico-laus Derck (1771). Deze laatste komen alle in het Museum terecht, evenals trouwens de eene van Hemony en een van Van den Ghein. Uit de jaar-tallen op de klokken blijkt, dat het Edamsche carillon zoowat om de honderd jaar is vernieuwd of uitgebreid.

De geheele inrichting van het carillon, met inbe-grip van wijzerplaten en wijzers, handklavier, klok-kenstoel en hamers en klepels, geschiedt door de bovengenoemde stadsuurwerkmakers.

Enkhuizen. — Door den brand van het voormaals zoo bekende café „Het Park” zal het gedeelte van de Westerstraat tusschen Raamstraat en Molenweg een geheel ander voorkomen krijgen. De in de rooilijn gestaan hebbende perceelen zijn niet herbouwd en het terrein blijft open, van de straat gescheiden door een ijzeren hek. Achter dat terrein ligt de vroegere concertzaal, thans ingericht voor kantoor en pakhuis.

Doch iets bijzonders heeft de straat door dit geval verloren: een der beide oude geveltjes bewes-ten het voormalige Park is mede onder den hamer des sloopers gevallen. Heel opmerkelijk waren

deze twee oud-hollandsche trapegeveltjes tusschen de 18de eeuwsche eener- en het groote vlakke front van 't Park anderzijds. Het nu gesloopte huisje, genummerd 1—197, had uit bouwkundig oogpunt, nog iets eigenaardigs, doordat raam- en deurkozijnen één geheel uitmaakten; deze constructie treft men slechts weinig meer aan.

Hoewel het huisje oud en bouwvallig was, moet het verdwijnen er van toch weder als verlies aangemerkt worden. Juist aan dergelijke specimina ontleent Enkhuizen zijn bijzonder karakter.

't Schijnt bij dit verlies niet te zullen blijven; naar wij vernemen bestaat er groot gevaar voor 't behoud van den molen aan de Vest. De reparatie, die de molen zal moeten ondergaan, is van zulk een omvang, dat de eigenaar ernstige plannen heeft, om hem te doen sloopen. Enkhuizer Courant.

De Hofvijver te 's-Gravenhage. — Het volgende adres is aan den gemeenteraad van 's-Gravenhage gezonden:

„Het bestuur van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandsche Architecten, B. N. A., kennis genomen hebbende van het door den Dienst van Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting ontworpen en door Burgemeester en Wethouders uwen Raad voorgestelde plan tot verbetering van den verkeersweg langs de zuidwestzijde van den Hofvijver, waarin wordt voorgesteld op het door slooping van de bestaande huizenrij aan den Vijverkant vrijkomende terrein een groot gebouw te stichten, teneinde aan de Gevangenpoort het poortkarakter niet te ontnemen, waarbij dan van den Hofvijver een strook van ongeveer 27 M. gedempt zal moeten worden,

voorts kennis genomen hebbende van het op 3 Januari door uwen Raad genomen besluit, waarbij een door Dr. H. P. Berlage verstrekt plan, inhoudende de amotie van de huizen aan de vijverzijde en aanleg van den verkeersweg op het door die amotie vrijkomende terrein met een vrijstaande Gevangenpoort,

van oordeel, dat de uitvoering van dit laatstgenoemde plan door de verruiming van het gezichtsveld esthetisch aan het groote complex Buitenhof-Gevangenpoort-Plaats, ten goede zal komen, terwijl het verkeer een verbetering zal kunnen ondergaan, die voor tal van jaren ruim voldoende zal zijn,

overwegende dat zich hier de zeldzame gelegenheid voordoet, dat het verder strekkende plan

zooals dat door den Dienst van Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting is ontworpen, desgewenscht nog volledig kan worden verwezenlijkt, na uitvoering van het op 3 Januari 1916 aangenomen plan, zonder dat de kosten hieraan besteed alsdan nutteloos zouden worden,

neemt hierbij de vrijheid uwen Raad ernstig te verzoeken voorloopig geen beslissing te nemen ten aanzien van het door Burgemeester en Wethouders thans voorgestelde plan, doch het besluit van 3 Januari 1916 te handhaven en maatregelen te nemen, dat het daarin vervatte plan worde uitgevoerd.

De Sint Jacobstoren te 's-Gravenhage. — In het afdeulingsverslag, uitgebracht over de ingediende begrooting der gemeente 's-Gravenhage voor 1923, werd de opmerking gemaakt of, nu de Groote of St. Jacobskerk uitwendig gerestaureerd is, de toren niet in zijn vroegeren vorm moet worden hersteld. Men verzoekt B. en W. de kosten hiervan te willen doen nagaan en den Raad hierover te berichten.

De „Nieuwe Courant” merkt daarbij het volgende op:

Het geldt hier een restauratie, waarvoor het initiatief is uitgegaan van den vorigen wethouder van Openbare Werken, wijlen den heer Jurriaan Kok, in overleg met den ook inmiddels overleden architect Dr. P. J. H. Cuypers. De ijzeren muts, die omstreeks het jaar 1860 onder den gemeente-architect v. d. Waayen Pietersen met „mannenkracht” op den toren werd geheschen, en waaronder de resten verborgen zijn van de oude spits, zou weer worden verwijderd en de oude spits in vroegeren luister en harmonie met de geheele constructie weer worden hersteld. De plannen waren gereed; de architect Dr. P. J. H. Cuypers, ofschoon reeds ver in de 80, had den toren beklommen en het bestek opgemaakt. Toen brak de oorlog uit, die de uitvoering van het werk belette. Sedert is het plan blijven rusten. De vraag, thans in de afdeelingen gedaan, zal het plan weer naar voren kunnen brengen, maar vermoedelijk zal pecuniae causa de uitvoering nog wel eenigen tijd op zich laten wachten. Over de wenschelijkheid van deze restauratie zal echter wel eenstemmigheid bestaan.

De Bouwwereld, 25 Oct. 1912.

De Heerepoort te Groningen. — Wij hebben indertijd melding gemaakt van een artikel

van D. J. in het maandschrift „Groningen”, waarin de teruggave van de „Heerenpoort”, welke thans in den tuin van het Rijksmuseum staat, aan Groningen wordt bepleit. De redacteur van het maandblad „Groningen” de heer G. W. Spitzen, ontving naar aanleiding van dat artikel o. m. een schrijven van den burgemeester van Deventer, waarin deze bericht, dat ook Deventer zijn Bergpoort terugverlangt. Het toeval wil echter dat deze poort zich in den tuin van het Rijksmuseum bevindt en wel ruggelings tegen de Heerepoort opgemetseld.

Voorts ontving de heer Spitzen een schrijven van onzen gemeente-archivaris Dr. Coster, die indertijd reeds over dezelfde kwestie correspondentie heeft gevoerd met den directeur der gemeentewerken te Groningen eenerzijds — die ook zéér veel voor de zaak gevoelt — en Dr. C. Hofstede de Groot, destijds secretaris der (inmiddels ontbonden) Rijkscommissie voor de reorganisatie van het Museumwezen, anderzijds. De zaak staat evenwel zóó: neemt men de eene poort weg, dan kan men de andere niet houden. Hoofdzaak zou dus zijn: een gelijktijdige actie te Groningen en te Deventer door particulieren en later ook door gemeentebesturen. Daartoe spoort het schrijven van den burgemeester van Deventer en dat van dr. Coster dan ook aan. De regeering zal, naar verwacht wordt, haar onmisbare medewerking willen verleenen. Te Deventer is reeds een fonds gevormd om de onkosten te bestrijden.

Prov. Groninger Courant, 30 Sept. '22.

De toren van Hedikhuizen. — De Minister van O., K. en W., heeft den raad van Haarsteeg bericht, dat het raadsbesluit den toren te Hedikhuizen te doen afbreken, is vernietigd.

Alg. Handelsbl. 8 Sept. '22.

De schilderijen en zilveren bekertjes te St. Maartensdijk. — Gedeputeerde Staten van Zeeland hebben den raad van St. Maartensdijk bericht, dat zij met leedwezen hebben kennis genomen van het besluit, de schilderijen in ongerestaureerden toestand ter plaatse te houden. Mocht de raad de schilderijen ter plaatse behouden, dan zal in elk geval moeten worden zorg gedragen voor restauratie.

Vroeger had de raad besloten de bekende zilveren bekertjes aan de provincie af te staan ter plaatsing in een der Abdijgebouwen. Gedeputeerde Staten

verzochten dit besluit te wijzigen in dien zin, dat hun de bevoegdheid werd gegeven, de bekertjes bruikleen af te staan aan het Zeeuwsch Genootschap. Mocht tegen een bepaalde uitspraak in dien zin bezwaar bestaan dan achtten Gedeputeerde Staten het wellicht een oplossing, dat de bekertjes ter beschikking van den Commissaris der Koningin werden gesteld, ter plaatsing, waar hij zal meenen, dat de bekertjes behooren. Tot dit laatste heeft de raad met algemeene stemmen besloten.

Middelburg. Restauratie Stadhuis. — In het jaarverslag over 1921 van de gemeente Middelburg wordt o. a. het volgende medegedeeld over de restauratie van het Stadhuis.

Met het restaureeren van den koertoren op den hoek Markt-Noordstraat kon dit jaar niet zoo geregeld worden voortgegaan als men dezerzijds wel gewenscht had.

Door het in toepassing brengen van een andere wijze van restaureeren dan vroeger werd gevolgd onder leiding van Dr. P. J. H. Cuijpers, zulks op initiatief der Rijkscommissie belast met de zorg voor de monumenten, waaraan de steenhouwer H. Steendam zich tamelijk vlug wist aan te passen, doch waarvoor de beeldhouwer M. H. Leger naar het oordeel van evenbedoelde commissie de noodige bekwaamheid miste, kon wel de eerstgenoemde gehandhaafd en aan het werk blijven, doch moest laatstgenoemde door een ander meer bekwaam vakman vervangen worden.

Een poging daartoe, waarbij een door de Monumenten-Commissie uitgezonden beeldhouwer enkele weken op proef kwam werken, mislukte, en ofschoon, af en toe een assistent van prof. Odé te Delft hierheen kwam om het allernoodigste beeldhouwwerk te verrichten, ontstond daardoor toch zeer groote stagnatie in de uitvoering van het werk, temeer daar de uitvoering van het beeld- en steenhouwwerk nauw verband met elkaar houden, en bij ontstentenis van een beeldhouwer ook met de uitvoering van het steenhouwwerk niet geregeld kon worden voortgegaan.

Een gevolg van een en ander is geweest, dat in den loop van dit jaar nog lang niet de helft van het daarvoor opgemaakte werkplan kon worden uitgevoerd.

Middelb. Courant, 1 Nov. '22.

Ned. Herv. Kerk te Odoorn. Een lid der Rijkscommissie voor Monumentenzorg heeft

een onderzoek ingesteld naar de muurschilderingen in de consistoriekamer der Ned. Herv. Kerk te Odoorn. Blijkbaar zijn hier echter geen grootere figurale voorstellingen aanwezig. Slechts enkele ornamentale schilderingen zijn aan den dag gekomen. Van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg is bericht gekomen, dat van Rijkswege geen geld beschikbaar kan worden gesteld tot behoud dezer schilderingen, daar zij niet van voldoende belang worden geacht.

Muurschildering te Opheusden. Te Opheusden is bij het verwijderen van een kalklaag in de Ned. Herv. Kerk een gedeelte van een muurschildering bloot gekomen. Men meent, dat zij een allegorische voorstelling is. Het gebouw, van baksteen, een architectonisch juweel en in 1524 gesticht, is in 1846 hersteld. De toren dateert uit de 14e eeuw, het koor uit de helft van de 15e eeuw. Het Rijksbureau is met de vondst in kennis gesteld.

De Bouwwereld, 13 Sept. 1922.

Zutphen, 1 Nov. Blijkens het bestek van het restaureeren van den Wijnhuistoren en het Wijnhuis zal het werk in twee gedeelten worden aanbesteed: de gewapend betonwerken en de eigenlijke restauratie.

De 5 vloeren tusschen de verschillende ruimten van den toren worden gemaakt van gewapend beton, evenals de 2 vloeren in den klokkenstoel. Ter versterking van de muren en in verbinding met de vloeren worden pilasters van gewapend beton toegepast.

Deze gewapende betonstijlen vormen de hoofdconstructie van den bovenbouw van den Toren. Ter hoogte van de kroonlijst, 35.80 M. en P. worden deze betonstijlen met horizontale bakken en schoren van gewapend beton met elkaar verbonden, terwijl ter hoogte van de hoogste kroonlijst, liggende 42.07 M. en P., de stijlen door middel van een gewapenden horizontalen ligger en karbeels met elkaar worden verbonden.

De aan te brengen 4 wijzerplaten hebben een middellijn van 2.90.

In den bovenkant van het dakvlak, ter hoogte van het platvorm, liggende op 37.50 M. en P., wordt een vloer van gewapend beton aangebracht. In dezen vloer is een opening van 1.60 M. vierkant gehouden ten behoeve van het plaatsen der klokken.

De geheele binnenbouw van het te restaureeren

gedeelte wordt gemaakt in gewapend beton, maar uiterlijk zal het afgebrande gedeelte het zelfde aspect vertoonen als vroeger.

In het Wijnhuis wordt zooveel mogelijk alles in den ouden toestand hersteld. Aan de zijde van de Groenmarkt, ter bereiking van het open terrein, wordt een doorgang gemaakt. De bestaande gevel van het afgebrande huis Lange Hofstraat, welke dient tot afsluiting van het open terrein, wordt geheel gesloopt. Hiervoor wordt gemaakt een nieuwe afscheiding van steen, als de gevels van het Wijnhuis of daarmee overeenkomende.

Het geheele werk moet op den eersten Augustus 1923 als voltooid kunnen worden opgeleverd.

Deventer Dagbl., 2 Nov. '22.

Oudheid en Kunst, tijdschrift van den geschied- en oudheidkundigen kring voor Brecht en omstreken, dat gesticht is in 1905 en tot midden 1914 „alle drie maanden” onafgebroken verscheen, wordt sedert 1920 opnieuw uitgegeven. De Redactie vat „met jong leven en nieuwe krachten het gestaakte werk wederom aan om de geschiedenis onzer Kempen wederom te onthullen”.

Het **Gildeboek** van Augustus 1.1. bevat een rijk geïllustreerd artikel over het spijkerblok en de kruisdraging van Christus door A. E. Rientjes, over de tentoonstelling van kerkelijke kunst te Keulen door Dr. Witte, directeur van het Schnütgen-Museum, over de voorstelling der begrafenissen van de H. Maagd Maria door J. F. M. Sterck, en bijdragen op het gebied der moderne kunst.

DE RIJKSCOMMISSIE VAN ADVIES IN ZAKE DE MUSEA.

Bij Koninklijk besluit van 17 Mei 1922 No. 84 (Staatscourant van 19 en 20 Mei):

is 1°. ingesteld eene Rijksc commissie van advies in zake de musea, onder bepaling, dat de taak van deze commissie nader zal worden omschreven in een door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vast te stellen reglement; zijn 2° benoemd:

a. tot lid en voorzitter: prof. dr. J. Huizinga, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden;

b. tot leden: prof. J. C. van Eerde, hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam; dr. H. E. van Gelder, directeur van den Dienst van Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage; dr. J. H. Holwerda, directeur

van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden; F. Schmidt Degener, hoofddirecteur van 's Rijks Museum te Amsterdam; prof. dr. J. Veth, buitengewoon hoogleeraar aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam en kunstschilder te Bussum, en prof. dr. W. Vogelsang, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht;

c. ambtshalve tot lid: mr. M. I. Duparc, administrateur Chef der afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage;

d. tot secretaris: P. Visser, hoofdcommissie bij voornoemd Departement te 's-Gravenhage, en is; 3°. opgeheven de bij Koninklijk besluit van 11 Januari 1877 no. 32 ingestelde commissie van toezicht op 's Rijks Museum te Amsterdam, onder bijzondere dankbetuiging aan haar voorzitter, leden en secretaris voor de door hen als zoodanig bevozen diensten.

Over de Rijkscommissie van advies in zake de musea (oorspronkelijk betiteld als Museumraad) is een debat gevoerd in de Tweede Kamer der Staten Generaal op 10 en 14 Maart 1922 (zie de Handelingen, blz. 1895 — 1910).

De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft daarbij verklaard: „dat hier geen sprake is van een commissie van uitvoering. Die commissie voert niets uit, doch geeft slechts den Minister advies bij vraagstukken, die zich bijna dagelijks voordoen”.

PERSONALIA.

Dr. F. W. Freiherr von Bissing, bijzonder hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht van wege de Akademie van beeldende kunsten te 's-Gravenhage om onderwijs te geven in de Egyptische en Voor-Aziatische Kunstgeschiedenis, heeft op 14 Juni 1922 zijn ambt aanvaard met het uitspreken van een inaugureele oratie over: „Die Bedeutung der orientalischen Kunstgeschichte für die allgemeine Kunstgeschichte.”

Dr. J. P. B. de Josselin Jong, bijzonder hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden van wege het Leidsch Universiteitsfonds om onderwijs te geven in de algemeene volkenkunde, heeft 27 September zijn ambt aanvaard met het uitspreken van een inaugureele oratie over: „Cultuurtypen en cultuurfasen.”

Dr. Hans Schneider is toegelaten als privaatsdocent aan de Rijksuniversiteit te Leiden om onderwijs te geven in de kunstgeschiedenis.

MEDEDEELING.

Het Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis der Nederlandsche kunst en de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. — In de algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Utrecht op 11 Maart 1922 is een crediet toegestaan om de uitgaaf van het Supplement van het Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst over de jaren 1917-1921 mogelijk te maken. Het Bestuur van den Bond hoopt het Repertorium over de volgende jaren weer geregeld te kunnen laten verschijnen.

Mejuffrouw F. Simons, wetenschappelijk assistente aan de Koninklijke Bibliotheek, heeft zich bereid verklaard dit Repertorium te bewerken, nu de uitgaaf van het Repertorium, dat door de Afd. Documentatie der Bibliotheek werd samengesteld, is gestaakt.

Dank zij de zeer gewaardeerde medewerking van den heer Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, is Mej. Simons in staat het Repertorium over het jaar 1922 reeds in het begin van het volgende jaar te laten verschijnen en zij zal dit werk ook geregeld kunnen vervolgen. Het door haar te bewerken Repertorium is een voortzetting zoowel van de door den Bond uitgegeven Supplementen als van het Repertorium der Kon. Bibliotheek. Er zal dus meer aandacht worden besteed aan de geschiedenis der Nederlandsche kunst dan in de vroegere uitgaaf van den Bond, terwijl ook de artikels in de voornaamste buitenlandse tijdschriften zullen worden opgenomen.

De financieele toestand van den Bond gedooft niet het Repertorium gratis aan alle leden te verstrekken. Zij, die in het vervolg jaarlijks één of meer exemplaren van het nieuwe Repertorium tegen een geringe vergoeding wenschen te ontvangen, worden dringend verzocht dit reeds nu mede te deelen aan den Penningmeester van den Ned. Oudheidkundigen Bond, den Heer F. A. Hoefler te Hattem.

::

REGISTER.

::

* * *

- Aardewerk, Romeinsch, 204.
 Aduard, refugium der abdij in de stad Groningen, majolicategels, 170.
 Aelten, W. van, 41.
 Alexander, Mr. (Pasqualin, van Brugsal), 57.
 Algemeen Historisch museum, 92; 132; 134; 138.
 Algemeen Kunstmuseum, 132; 140.
 Amalia van Solms, 1.
 Amboina en omliggende eilanden, 66.
 — fort Nieuw Victoria, 66.
 — Herv. kerk, 66.
 — landhuis Katie-Katie, 68.
 — Bagoela, blokhuis Middelburg, 68.
 — Larike, fort Rotterdam, 68.
 — Hila, vesting Amsterdam, 69.
 — Haroekoe, vesting Zeelandia, 70.
 — Pelauw, vesting Hoorn, 70.
 — Saparoea, vesting Duurstede, 71.
 — Moesa Laout, blokhuis Beverwijk, 71.
 Amersfoort, Kamperbinnenpoort, 228.
 — O. L. V. toren, 228.
 Amsterdam, Rembrandthuis, 16.
 — Zuiderkerk, 101.
 — Ned. Museum, 132; 135; marmeren relief, 167.
 Andries (Savino?), Guido, 174.
 — George, Joris, 175.
 Anthonissen, H. J., 4.
 Antwerpen, raadhuis, 52.
 — majolica industrie, 175.
 Arnhem, Openluchtmuseum, Saksisch boerenhuis, 102.
 Atrium, atre, frijthof, 29—36.
 Azijnman, Karel, Wijnkannen, 's Hertogenbosch 193—199.
- Backer, 14.
 Bali, rotsklooster, 103.
 Banda-archipel, 61.
 Banda-Neira, 61.
 — Waterkasteel 62.
- Belgica, 62.
 Bantam, fort Speelwijk, 60.
 Bartstra, D., 120.
 Batavia, Portugeesche Buitenkerk, restauratie, 102.
 Batjan, 78.
 — vesting Barneveld, 78.
 Beaugrant, Guyot de, 52.
 Beeldendrukkers, 82; 87.
 Beeldwerk, marmeren relief in het Ned. Museum, 167—170.
 Begrooting voor Kunsten en Wetenschappen, 220.
 Beyer, J. de, 39; 44; 48.
 Bekeering van Paulus, tegeltableau, Antwerpen, 173.
 Bellano Bartolomeo, 167.
 Bellini, Gentile, 167.
 Benkoelen, Mokko Mokko, Engelsche monumenten, 103.
 Berchem, 3.
 Bijleveld, W. J. J. C., 165.
 Byvanck, A. W., 95; 163; 179; Noord-Nederlandsche miniaturen, 183—192.
 „Bildstelle“, Berlijn 91.
 Bissing, F. W. von, 234.
 Blom Coster, 14.
 Bockema, familie, 105.
 Boekbespreking, 155; 220.
 C. H. Peters, Oud Groningen, stad en lande, 155. — Paul Durrieu, La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, 157. — Gabriel Millet, L'ancien art serbe, les églises I, 220. — J. J. de Gelder, Bartholomeus van der Helst, 221. — Willem de Vreese, Een Noord-Nederl. Handschrift, midden 15e eeuw, 222. — G. van der Steen, Quelques recherches à propos du nettoyage des tableaux de Frans Hals à Haarlem, 223. — G. A. Pos, Reisboek voor Nederland, 223. — H. A. Goch, Het Trippenhuys, 225. — H. Hymans, Het huis aan den Boschkant, 227.
 Boekel, muntvondst, 150.

Boeles, P. C. J. A. Hervorming musea, 132—139;
 opm. museumrapport, 145.
 Boeroe, vesting Defensie, 74.
 Bolsward, beschrijving der stad, 117—131.
 — Stadhuis, 120.
 — St. Antoni gasthuis, 123.
 — Minrebroederkerk en klooster, 124; 127.
 — Martinikerk, 125; grafsteen, 127; koorbanken
 127; zilver 129.
 — voormalige Synagoge, 129.
 — particuliere gebouwen, 129.
 Bolswert, Bote à, 122.
 Bondam, A. C., 19.
 Bondsvergaderingen: 17 Dec. 1921, 94; 11 Maart
 1922, 140; 22 Juni, 214.
 Bosch, Laatste oordeel, Weenen, 181.
 Bot, Thomas, 41.
 Both, 11.
 Bouricius, L. G. N., Opm. museumrapport, 145.
 Boutats, G., 38.
 Bouwgeschiedenis der St. Janskerk, 's Hertogen-
 bosch, 19—37.
 Boxhorn, 45.
 Brabant, monumentenzorg, 100.
 Bramante, 50.
 Brecht, Tijdschrift voor oudheid en kunst, 233.
 Breda, kasteel, 55.
 Bredius, 13.
 Brenkman, G. J., 104.
 Breughel, 3.
 Briosco, (Riccio), Andrea, 168.
 Brugge, Vrije, schoorsteenmantel, 52.
 — museum San Salvator, misboek, 191.
 Brugsal, van (Pasqualin) Alexander, 57.
 Brunswijk, hertog van, 3.
 Brussel, hotel d'Arras, 58.
 — musées du Cinquantenaire, pavimentum Her-
 ckenrode, 174.
 Brussel, P. J. van, 4.
 Buren, archief, 39; 40; 55.
 — graven, van, 39.
 — kasteel, 57.
 Burghoek, J., 114.
 Campbell Dodgson, 182.
 Cange, du, 30.
 Catalogue raisonné, Mauritshuis, 5; 15.
 Catalogus, Centrale, van platen en zinco's, 91.
 Ceram, 72.
 — vesting Overburg, 72.
 Cereso, 11.

Cock, H., 56.
 Coeck van Aalst, Pieter, 52.
 Coligny, portret, 1.
 Commissie (Rijks) van advies in zake de Musea,
 233.
 Coquez, Gonz., 3.
 Cort, H. de, 4.
 Cosimo, Piero di, 2; 12.
 Crans Jansz, Ciprianus, 126.
 Cuer, curia, hof, 26.
 Cuyp, 11.
 Cuperinus, 27.
 Daniëls, M., 95.
 Daret, Jacques, 56.
 Deelen, van, 11.
 Delft, Oude kerk, brand, 101.
 — Oude Delft, 158.
 — Nieuwe kerkstoren, 168.
 — Nieuwe kerk, 159.
 — elektrische tram, 229.
 Demmer, 69.
 Destrée, Joseph, 87.
 Deventer, J. van, 38; 42.
 Diez, Ernst, 55.
 Dyck, Anth. van, 3; 4.
 Dinant, Vierge miraculeuse de Foie, 87.
 Dingemans, W. J., Pijpaarden Marg. van Schel-
 luinen, 82—88.
 Dixmuiden, oxaal, 52.
 Donatello, 167.
 Dordracum illustratum, 208.
 Dordrecht, koorgestoelte, 52.
 — (Oud-) en de verz. van Gijn, 207—210.
 — huis van Johan Neurenberg, 209.
 — Raadhuis, schilderijen, 229.
 Dou, 2.
 Dujardin, 3; 4; 14.
 Dürer, Albrecht, 55; *Niederländische Reize*, 55.
 Durrieu, Paul, 157.
 Edam, Carillon, 230.
 Egmond, Floris van, 57.
 Eyck, H. en J. van, 182.
 Engelbert, bisschop van Keulen, 32.
 Engelsz. Adriaen, 176.
 Enkhuizen, café Het Park, 230.
 Erven Dorens, A. van, Opm. museum rapport, 145.
 Falck, Hans, 126.
 Freiburg, Dom, 53.

- Florence, San Lorenzo, 167.
 — Bargello, kruisigingsrelief, 169.
 Floris, Cornelis, 51.
- Galland, G., 37.
 Gallo, Antonio da San, 51; 58.
 Gandavo, Wilhelmus de, 29.
 Garderen, toren, 229.
 Gawer, S. de, 44.
 Gelder, de, 14.
 Gelder, J. J. de, 221.
 Gelder, H. E. van, Alg. Kunstmuseum, 140.
 Geldersche IJsel, 98.
 Geleyerspottebacker, 175.
 Giffen, A. E. van, 100.
 Gijn, Simon van, 207.
 — Verzameling en Oud-Dordrecht, 207.
 — Historische atlas, 207.
 Gijsberts, Jacob, 120.
 Gildeboek, inhoud Augustus, 233.
 Gimberg, J., 155.
 Goch, H. A. van, 225.
 Godlinze, Kerk, muurschilderingen, 101.
 Goenoeg Api, 63.
 Goes, Maria Magdalenakerk, 159.
 Goetghebuer, 58.
 Goyen, van, 14.
 Goltzius, 5.
 Gouda, Kerk, 160.
 Gratama, G. D., Schoonmaak off. St. Jorisdoelen, 89—91.
 's Gravenhage, Mauritshuis, 1—4; 5—18. — Steen-
 grachtaankopen, 5. — Troostverzameling, 17.
 18e eeuwse Ned. Kunst, 17. — Oranjepor-
 tretten, 17.
 — Rapport Haagsche Museum Commissie, 17.
 — Verzameling Bredius, 219.
 — Een nieuw museum voor Egyptische en Griek-
 sche kunst, 219.
 — Alg. Rijksarchief, 38.
 — Hofvijver, 231.
 — St. Jacobstoren, 231.
 Graz, martelarenaltaar, 181.
 Grisailles, Noord-Nederlandsche, 178—183.
 Groningen, Museum van Oudheden, 170.
 — Heerepoort, 231.
 — Biologisch-Archeologisch Instituut,
 praehistorische aanwinsten, 100.
 Gubbio, 53.
- Haan, Abraham de, 165.
- Haaren (bij Oisterwijk), bibliotheek, 183.
 — Missaal, 187.
 Haarlem, Frans Hals museum, 16.
 — Frans Hals museum, Schoonmaak off. St.
 Jorisdoelen, 89.
 Haerlem, Corn. van, 5.
 Hal, altaar, 52.
 Halmadeira, 79.
 Hals, Frans, portret Olycan en zijn vrouw, 13;
 Schoonmaak officieren St. Jorisdoelen, 89—91.
 Hanneman, 12.
 Harinxma, familie, 105.
 Haslinghuis, E. J., 91; 157.
 Hasselt, P. van, 44.
 Hedicke, Robert, 51; 52.
 Hedikhuizen, toren, 232.
 Heem, J. D. de, 3; 4.
 Heemskerck, Maarten van, 5; 58.
 Heitz, 182.
 Helmond, kasteel, restauratie, 102.
 Hempel, Johan George, 110.
 Henkeput bij Rijckhold (L.), 204.
 Henne, A., 57.
 Herckenrode, pavementum, Brussel, Mus. Cin-
 quantenaire, 174.
 's Hertogenbosch, St. Janskerk, 19.
 — Wijnkannen der L. V. Broederschap, 193.
 Hervorming onzer musea, eerste phase, 132—139.
 Heurn, van, 26.
 Hijmans, H., 227.
 Hintzen, J. D., Noord-Ned. grisailles, 178—183.
 Hinz, A. A., 129.
 Historisch museum (algemeen), 92; 132.
 Historische atlas, van Gyn, 207.
 — van Stolk, 207.
 Hofmann, Th., 53.
 Hofstede de Groot, C., Het Mauritshuis, 1—4;
 Opm. Museumrapport, 142.
 Hohenlohe, Philips van, heer van IJselstein, 41.
 Holbein, 2; 3.
 Holwerda, A. E. J., in memoriam, 163.
 Holwerda, J. H., 96.
 Hondcoeter, 3.
 Hoogewerff, G. J., 183.
 Hoogstraten, S. van, 3.
 Hopcoper, Claes Huijgens, 43.
 Houckgeest, 3.
 Hudig, F., Opm. Museumrapport, 94; 149.
 Hudig-Frey, Marg., Relief Ned. Museum, 167—
 170.
 Huygens, portret der familie, 11.

- IJsel, Geldersche, 98.
 IJselstein, St. Nicolaaskerk, 37—59; klokken, 41;
 toren 43; 45.
 — Gemeente Archief, 38; 40.
 — stads- en kerkrekeningen, 40.
- Jacobz. Lambert, 161.
 Jacquemart-André, verzameling, 168.
 Japicks, Gysbert, borstbeeld, 128.
 Java, musea, 103.
 Josselin de Jong, J. P. B. de, 234.
 Junius, Hadrianus, 38; 40.
 Jurjens, Pieter, 129.
- Kalf, Jan, 55.
 Kampen, beeldendrukkers, 87.
 Kappelle, Ned. Herv. Kerk, toren, 160.
 Keyser, Th. de, 3; 4.
 Keirincx, A., 3.
 Kempen, kerk, 24.
 Keulen, beeldendrukkers, 87.
 Kinnema, Johannes, 129.
 Klimmen, triptiek, 100.
 Klokken, IJselstein, St. Nicolaaskerk, 41.
 Knuttel, G., 179; 182.
 Kobell, H., 4; 11.
 Koning, Sal., 3.
 Koorbanken, Bolsward, 127.
 Koppel, Adr. van der, 37; 48.
 Kramm, C., 44.
 Krom, N. J., Ned. oudheden in de Molukken,
 60—81.
 Kruseman, 11.
 Künstlerlexicon, 56; 57.
 Kunstmuseum (algemeen), 132; 140.
- Labouchère, G. C., Toren St Nicolaaskerk, IJsel-
 stein, 37—59.
 Laurana, Luciano da, 53.
 Leeuw, Oskar, 154.
 Lehrs, Max, 178.
 Leiden, Stedelijk museum, heropening, 153.
 — Stedelijk museum, 16; 220.
 — 's Rijks Ethnographisch museum, 220.
 — Rijksmuseum van Oudheden, oudheidkundige
 mededeelingen, 95.
 — Rijksverzamelingen, 137.
 Lemaire, 29; 36.
 Leuven, epitaaf Baussel, 52.
 Lichtenvoorde, Harreveld, Saksisch boerenhuis, 102.
 Liender, P. J. van, 39; 48.
- Lievens, 5.
 Lyon, museum, 4.
 Linge, 96.
 Lokhorst of Oud-Teilingen, 165.
 Lombard, Lambert, 100.
 Lonthoir, 63.
 — fort Hollandia, 64.
 — fort Concordia, 65.
 Loonen, Derk van, 154.
- Maastricht, Gemeente, aanwinst portretten, 160.
 Magnasco, 11.
 Majolica industrie, Antwerpen, 175.
 Majolicategels (twee) uit het Refugium van de
 abdij Aduard in de stad Groningen, 170—178.
 Makjan, 77.
 — vesting Mauritius, 77.
 — fort de Provinciën, 78.
 Manipa, vesting Wantrouw, 73.
 Mander, Karel van, 171.
 Margarethabeeldje van Schelluinen, 82.
 Martin, W., Het Mauritshuis, 5—18.
 Maurits, de Braziliaan, 5.
 Mazzolino, 11.
 Mededeelingen en korte berichten, 94—104; 140—
 162; 214—234.
 Meister der Liebesgärten, 178—183.
 Metsu, 3.
 Meulen, M. E. van der, 123.
 Middelburg, archief, 175.
 — stadhuis, restauratie, 232.
 Mieris, Van, 3.
 Mijntens, J., 4.
 Millet, Gabriel, 220.
 Miniaturen Noord-Nederlandsche, 183—192. —
 Missaal Warmond, 184. — Missaal Haaren,
 187. — Misboek, Univ. Bibl. Utrecht, 191. —
 Misboek, San Salvator museum Brugge, 191.
 Misboeken, (twee), uit Almkerk, 183.
 Moes, 183.
 Molius, 36.
 Molukken, Ned. oudheden, 60—81. — Bantam,
 60. — Banda-archipel, 61. — Goenoeg Api,
 63. — Lonthoir, 63. — Rosengain, 65. — Poelje
 Ai, 66. — Roen 66. — Amboina, 66. — Ceram,
 72. — Manipa, 73. — Boeroe, 74. — Ternate,
 74. — Tidore, 77. — Motir, 77. — Makjan,
 77. — Batjan, 78. — Soela-bësi, 78. — Groot-
 Obi, 79. — Halmaheira, 79.
 Molukken, Compagnies-oudheden, 103.
 Mone, Jean, 52.

- Monnikendam, Waterpoort, 228.
 Monumenten, voorloopige lijst der Prov. Utrecht
 I, 37; 41; 42. — Noord-Holland, 225. — Zee-
 land, 225.
 Monumentenzorg in Noord-Brabant, 100.
 Mosmans, Jan, St. Janskerk, 's Hertogenbosch,
 19—37.
 Motir, 77.
 Mulder, Ad., 37.
 Muller Fzn., S., 54; 55; 57; 150.
 Munnickhuys, Johan van, 122.
 Muntvondsten, 150.
 Murillo, 11.
 Muurschilderingen, Godlinze, 101; Maastricht,
 Bathmen, 181; Nisse 199—203.
 Museumraad, 99; 132—138.

 Nauta, Gerben, 109.
 Ned. Indië, Oudheidkundige verslagen, 102.
 Neefs, P., 3.
 Neurdenburg, E., 135; Twee majolicategels 170-178.
 Nijmegen. Museum Kam, opening, 153.
 Nisse, Ned. Herv. kerk, muurschilderingen, 199.
 Noël, 11.
 Noye, Sebastiaan van, 58.
 Noord-Holland, Voorloopige lijst der monumenten,
 225.
 Noord-Nederlandsche grisailles, 178—183.
 — miniaturen, 183—192.
 Noort, Willem van 154.
 Noteman, Jacob, 126.

 Obi (Groot), blokhuis den Briel, 79.
 Obreen, 55.
 Odoorn, Ned. Herv. kerk, 232.
 Officiële mededeelingen, 94; 140; 214.
 Ommeganck, B. P., 4.
 Ommeganck, 43; 45.
 Opheusden, Ned. Herv. Kerk, 233.
 Oranje-Nassau Museum, 92.
 Os, J. van, 4; 11.
 Oudheidk. Bond, Stellingen, brochure, 132.
 Oudheidkundige Dienst, Ned. Oost-Indië, 60.
 Oudheidkundige mededeelingen uit 's Rijks museum
 van Oudheden te Leiden, 95.
 Oudheidkundige verslagen, Ned. Indië, 102.
 Oud-Teilingen, 165.
 Overvoorde, J. C., 60; 138.

 Padua, Sant' Antonio, 167.
 Palladio, 51.

 Pasqualin (van Brugsal), Alexander, 57.
 Paulus, apostel, 161; Bekeering van Paulus, tegel-
 tableau, 173.
 Peeters, J., 38.
 Peper, peperweide, piepert, 26.
 Peruzzi, 51.
 Peters, C. H., 155.
 Pettenkofer, Max von, Regenerationsverfahren, 90.
 Piccolpasso, 174.
 Pieneman, J. W., 6.
 Pieters, Pieter, 129.
 Pijpaarden Margaretha van Schelluinen, 82—88.
 Pit, A. 135; 173.
 Plasschaert, A., Opm. Museumrapport, 94; 148.
 Platenarchief, 152.
 Poelenburg, 3.
 Poelman, H. A., Beschrijving Sneek, Bolsward,
 105—131.
 Poeloe-Ai, 66.
 — kasteel Revengie, 66.
 Por, Jacob, 199—203.
 Pos, G. A., 223.
 Post, Pieter, 7; 227.
 Potter, 3; 4.
 Pronk, C., 38; 44.
 Puydt, M. de, 203.

 Rafaël, 5; (bouwmeester) 51; school van Athene,
 58.
 Rainer, de, verzameling, 11.
 Ransdorp, Raadhuis, 229.
 Rapport (Rijks) hervorming en beheer onzer musea,
 94; 135; 140.
 Ravesteyn, Johannes, 1.
 Reghellini, verzameling 5.
 Rekamp, Johannes, 170.
 Rembrandt, Simeon in den tempel, 3; Anatomische
 les, 12; Broeder van Rembrandt, 13.
 Rennes, museum, 4.
 Restauratie van den maaltijd off. St. Joris Doelen,
 Haarlem, 89—91.
 Restauratie van schilderijen, 90.
 Rheden, kerktoren, 155.
 — Cuneratoren, 53.
 Riemsdijk, B. W. F. van, 94.
 Rijkhold (L.), bewerkte vuursteen, 203.
 Rijn, de noordelijke mond, 150.
 Roden, „pannen- ende tyegellwarck", 170.
 Roen, 66.
 Roghman, Roeland, 165.
 Romaansche kerk, reconstructie 19.

- Rome, palazzo Farnese, 51.
 Romeinsche oudheden, 95; aardewerk, 204.
 Roorda, Opm. Museumrapport, 147.
 Rosengain, 65.
 Rottenhammer, 5.
 Rotterdam, Museum Boymans, aanwinsten, 103.
 Rubens, 3; 4.
- Sassen, Aug., 193.
 Savino (Andries?) Guido, 173.
 Scheffer, 11.
 Schelfhout, 11.
 Schelluinen, pijaarden Margaretha, 82.
 Schelte, 122.
 „Scherbenlager”, Utrecht, 82.
 Schneider, H., 5; 234.
 Schottmüller, Frieda, 168.
 Schüneman, Jos., 122.
 Schunneman, Hans, 127.
 Schutjes, 35.
 Schweickhardt, 4.
 Scorel, Jan van, 58.
 Seert, Steven, 44.
 Seisenegger, 11.
 Serlio, 51.
 Seron, Andrien de, 57.
 Serooskerke, huis Om, 102.
 Sexbierum, 110.
 Siena, Dom, 167.
 Six, J., 94.
 Sleen, G. van der, 90.
 Slingeland, Govert van, 3.
 Smets, G., 27, 33.
 Smits, 24.
 Sneek, beschrijving der stad, 105—116.
 — klooster Thabor, 105.
 — stins Rodenburg, 105.
 — Harinxmahuis (Dekama- of Gruytersmahuis), 106.
 — Hospitaler klooster, 106.
 — Groendijk klooster, 106.
 — Kruisbroedersklooster, 106.
 — Waterpoort, 108.
 — Raadhuis, 109.
 — particuliere gebouwen, 109.
 — zilversmeedkunst, 111.
 — Ned. Herv. kerk, 113.
 — klokkenspel, 114.
 — R.K. kerk, 115.
 — Doopsgez. kerk, 115.
 Soela-bësi, fortres de Verwachting, 78.
- Soest, pijaarden beeldje, 83.
 Soolmaker, 11.
 Spierincxhoek, Adriaan, 43.
 Staatscommissie, museumwezen, 134.
 Stadhouders, Maurits, Frederik Hendrik, 1. —
 Willem III, IV, 3. — Willem V, 1; 3.
 Staring, A., 92; 207—210; 227.
 Steen, Jan, 3; 4; Kippenhof van 't Huis Oud-
 Teilingen, 165.
 Steen, G. van der, 223.
 Steengracht van Oostkappelle, J., 5.
 Stellingen van den Oudh.k. Bond, brochure, 132.
 Stolk, van, historische atlas, 207.
 Stuers, Victor de, 13.
 Swanevelt, H., 3.
- Tanjé, Pieter, 122.
 Teding van Berkhout, P., Opm. museumrapport,
 147.
 Tegeltableau, bekeering van Paulus, Antwerpen,
 173.
 Teissier, J., 9.
 Teniers, 4.
 Terborch, G., 3.
 Terheide, R. K. kerk, brand, 211.
 Ternate, voormalige residentie, 74.
 — fort Oranje, 74.
 — Herv. kerk, 75.
 — fort Voorburg, 75.
 — fort Toloekko of Hollandia, 76.
 — Gamoe Lamo (Castella), 76.
 — vesting Kalamatta of Kajoe Merah, 76.
 — fort Senana, 103.
 Terwen, Jan, 52.
 Tidore, 77.
 — vesting Tahoela, 77.
 — fort Tsjobbe, 77.
 Tirion, Isaak, 165.
 Titiaan, 2.
 Tombe, Des, 14.
 Troost, 11.
 Turck, Willem, 57.
- Ubaghs, C., 203.
 Uchelen (G.), Muntvondst, 150.
 Uyl, W. F. J. den, 38.
 Umbgrove, J. H. F., 203—206.
 Urbino, 53.
 Utrecht (Prov.), Voorloopige Lijst der Ned. Monu-
 menten I, 37; 41; 42.
 — Museumgebouw, 103.

- Utrecht, Rijksarchief, 38; topogr. atlas, 39.
 — Raadhuis, gevel, 52; 54; 57.
 — Domtoren, 53.
 — Dom, 161.
 — atelier voor miniaturen, 191,
- Vasari, 167.
- Velde, Willem en Adriaen van de, 3.
 Verbeek, Antonie, 129.
 Vermeer, gezicht op Delft, 12.
 Vermeulen, Frans, 211—213; 225.
 Verslagen, 103; 157; 227.
 Utrecht, Openbare verzamelingen, 103.
 Rotterdam, Museum voor Land- en Volkenkunde, 157.
 — Maritiem museum, 157.
 Zutphen, Gemeente museum, 157.
 Delft, Gemeente museum, 227.
 's Gravenhage, Academie van beeldende kunsten, 227.
 Groningen, Museum van oudheden, 228.
 Haarlem, Vereen. Haarlem, 228.
 Hoorn, Vereen. Oud-Hoorn, 228.
 Maastricht, Mus. vh. Prov. Genootsch. in Limburg, 228.
 Versteegh, M., 4.
 Veth, Jan, 55; 57; 132.
 Vignola, 51.
 Vincidor, (Bologna), Tommaso, 55.
 Vlieger, Simon de, 13.
 Vliet, van, 11.
 Vogelsang, W., 180.
 Vredeman de Vries, Hans, 52.
- Vreese, Willem de, 222.
 Vroom, Hendrik Cornelissen, 171.
 Vrouwe Broederschap (Lieve) te 's Hertogenbosch 193.
 Vuursteenen (bewerkte) van Rijkhold (L.), 203—206.
- Wall, V. I. van de, 61.
 Warmond, Lokhorst of Oud-Teilingen, 165.
 — Groot Seminarie, bibliotheek, 183.
 — missaal, 184.
 Wassenaar van Warmond, Jan Baron van, 166.
 — Jacoba Maria, 166.
 Weale, 182.
 Weenix, 11.
 Weissman, A. W., 38.
 Weve, J. J., 95.
 Wijck, Willem van, 185.
 Wijnkannen der L. V. Broederschap te 's Hertogenbosch, 193—199.
 Wild, D. de, 89.
 Willecorboeck voor de Noortzijde van Polsbroeck, 40.
 Willem de Zwijger, portret, 1.
 Winsens, Barteld, 115.
 Woerden, Cornelis van, 57.
 Wopkes, Gerben, 129.
 Wouwerman, 3; 4.
- Zaal, Goebel, 126.
 Zeeland, Voorloopige lijst der monumenten, 225.
 Zilvermeedkunst, Friesche, 111; 129.
 Zutphen, Gemeentehuis, aanwinst portretten, 154.
 — Wijnhuistoren, herbouw, 161; 233.